

T.C.

**ÇANAKKALE ONSEKİZ MART ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ**

TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI

**GELENEKSEL EKOLOJİK BİLGİ VE FOLKLOR İLİŞKİSİ:
AFYONKARAHİSAR ÖRNEĞİ**

DOKTORA TEZİ

Hüseyin KARAKAYA

Tez Danışmanı

Prof. Dr. Mehmet Ali YOLCU

ÇANAKKALE – 2022

T.C.

ÇANAKKALE ONSEKİZ MART ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI

**GELENEKSEL EKOLOJİK BİLGİ VE FOLKLOR İLİŞKİSİ:
AFYONKARAHİSAR ÖRNEĞİ**

DOKTORA TEZİ

Hüseyin KARAKAYA

Tez Danışmanı
Prof. Dr. Mehmet Ali YOLCU

ÇANAKKALE - 2022

T.C.
ÇANAKKALE ONSEKİZ MART ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

Hüseyin KARAKAYA tarafından Prof. Dr. Mehmet Ali YOLCU yönetiminde hazırlanan ve **22/08/2022** tarihinde aşağıdaki jüri karşısında sunulan “Geleneksel Ekolojik Bilgi ve Folklor İlişkisi: Afyonkarahisar Örneği” başlıklı çalışma, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü **Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı**’nda **DOKTORA TEZİ** olarak oy birliği ile kabul edilmiştir.

Jüri Üyeleri

İmza

Prof. Dr. Mehmet Ali YOLCU

.....

(Danışman)

Doç. Dr. Hüseyin DURGUT

.....

Doç. Dr. Aznavur DEMİRPOLAT

.....

Doç. Dr. Mustafa AÇA

.....

Dr. Öğr. Üyesi İbrahim ÖZKAN

.....

Tez No :

Tez Savunma Tarihi : 22/08/2022

.....

Doç. Dr. Yener PAZARCIK

Enstitü Müdürü

ETİK BEYAN

Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tez Yazım Kuralları'na uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada; tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, tez çalışmada yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi, kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı, bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu, bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarımı kabullendiğimi taahhüt ve beyan ederim.

Hüseyin KARAKAYA

22/08/2022

ÖN SÖZ

İnsanların çevreleriyle uzun yıllar sürdürdükleri ilişkileri sonucunda ortaya çıkan “geleneksel ekolojik bilgi”, deneyim ve tecrübeye dayalı olarak kültürel bellekte üretilen ve kültürel aktarım araçlarıyla nesiller arasında devredilen bilgiler ve inançlar bütünüdür. Uzun sürede meydana getirilen, çevreye göre şekil alan, topluluklar arasında aktarılan, artarak büyüyen, şartlara göre sürekli kendisini yenileyen ve folklor türleri içerisinde gömülü olarak yer alan geleneksel ekolojik bilgi belleği, rastgele meydana getirilmiş bir bilgi sistemi değildir. Geleneksel toplumların kolektif belleklerinde yaşama karşı işlevsel olarak üretilen geleneksel ekolojik bilgi, modern çağın problemlerinden olan çevre sorunlarına karşı da bünyesinde çareler üretebilme kapasitesi taşımaktadır. Bu nedenle Batı’da 1980’li yıllardan günümüze kadar geleneksel ekolojik bilgiye yönelik bilimsel çalışmalar yürütülmüştür. Türkiye’de ise geleneksel ekolojik bilginin önemi son yıllarda fark edilmiş ve bu alana yönelik olarak bilimsel çalışmalar yapılmaya başlanmıştır. Geleneksel ekolojik bilgi çalışmalarına katkı sunacağımı düşündüğümüz çalışmamızda; Afyonkarahisar’ın sosyo-kültürel yapısının, doğayla olan ilişkilerinin ve geleneksel dünya görüşünün, geleneksel ekolojik bilgi belleğine değişim ve dönüşümleriyle birlikte aktarımı incelenmektedir.

Çalışmamız 5 ana bölümden oluşmaktadır: “Giriş” adını taşıyan birinci bölümde; tezin araştırma problemi, konusu, amacı, önemi, araştırma soruları/hipotezleri, araştırma evreni ve örneklem grubu hakkında bilgiler sunulmaktadır. “Kuramsal Çerçeve” adını taşıyan ikinci bölümde; evrenin ve dünyanın oluşum aşamaları; çevrenin canlılar için önemi; iklim değişikliği, ormansızlaşma, biyolojik çeşitlilik kaybı, hava, su ve toprak kirliliği, çölleşme, asit yağmurları ve ozon tabakasının tahribatı gibi çevre sorunlarının insanlara etkileri; küreselleşmenin, kültürün oluşum ve aktarım süreçlerine olan tahribatları ve ekoloji hakkında bilgiler verilmektedir. Diğer yandan kültüre dair genel bilgiler sıralanmakta ve çevre, insan ve kültür ilişkisi açıklanmaya çalışılmaktadır. Ardından çevreci yaklaşımlardan çevresel determinizm ve kültürel ekoloji ile ekoeleştirici hareketlerinden derin ekoloji ve toplumsal ekoloji hakkında bilgiler verilmektedir. Bölümün sonunda geleneksel ekolojik bilginin ortaya çıkma şartları, temel özellikleri, sınıflandırılma şekilleri, kaybedilmemesi için yapılması gerekenler ve modern ekolojik bilgi ile benzeyen ve ayrılan yönleri açıklanmaktadır. “Araştırma Metodolojisi” adını

taşıyan üçüncü bölümde; çalışmanın evren ve örneklem/araştırma grubu, veri toplama teknikleri ve inceleme yöntemi olan yapısal-işlevselci kuram hakkında bilgiler sunulmaktadır. “Araştırmanın Bulguları” adını taşıyan dördüncü bölümde; Afyonkarahisar’da geleneksel ekolojik bilginin folklorla dönük temsilleri olan doğayla uyumlu halk mimarisi; geleneksel hayvancılık bilgisi; geleneksel bitki bilgisi; geleneksel avcılık bilgisi; ekolojiye dönük geleneksel halk hekimliği; ekolojiye dönük geleneksel halk veterinerliği; geleneksel halk mutfağı kapsamında doğadan yiyecek toplama, doğal ürünlerden yiyecek yapma ve gıdayı saklama şekilleri; oyuncak yapımında geleneksel ekolojik bilgi; geleneksel ekolojik bilgi ekseninde gelişen el sanatları ve insan-çevre merkezli geleneksel dünya görüşü (doğa kültlerine dair inanç ve uygulamalar, hayvan ve bitki dünyasına dair inanç ve uygulamalar; halk takvimi ve halk meteorolojisine dair inanç ve uygulamalar ile bereketi artırma ve doğaya dönük büyüsel uygulamalar) konuları çerçevesinde tarihsel ve kültürel bilgiler, kadim Türk kültüründen örnekler ve Afyonkarahisar’ın geleneksel ekolojik bilgi belleğinden yansıyan ögeler verilmektedir. “Sonuç” adını taşıyan beşinci bölümde ise; çalışmada elde edilen bulgular değerlendirilmekte, tezin “giriş” bölümünde verilen araştırma soruları/hipotezleri ile tezin sonunda ulaşılan temel yargılar karşılaştırılmakta ve geleneksel ekolojik bilginin önemi ile kaybolmasının önlenmesine yönelik olarak önerilerde bulunulmaktadır.

Hiçbir zaman kusursuz olma iddiasında bulunmayan bu tezin gerçekleştirilmesinde, konu seçiminden sonlandırılmasına kadar çalışmam boyunca benden bir an olsun yardımlarını esirgemeyen, her zaman görüş ve tecrübelerinden yararlandığım saygıdeğer danışman hocam Prof. Dr. Mehmet Ali Yolcu’ya ve hayatımın her evresinde bana destek olan ve çalışma süresince tüm zorlukları benimle göğüsleyen değerli eşim Tuğba Karakaya’ya sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Hüseyin KARAKAYA
Çanakkale, Ağustos 2022

ÖZET

GELENEKSEL EKOLOJİK BİLGİ VE FOLKLOR İLİŞKİSİ: AFYONKARAHİSAR ÖRNEĞİ

Hüseyin KARAKAYA

Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Doktora Tezi

Danışman: Prof. Dr. Mehmet Ali YOLCU

22/08/2022, 341

Yaşamın ilk basamaklarında hayatta kalma mücadelesi veren ilkel insanlar, çevrelerinde gördükleri diğer canlılardan fiziksel anlamda çok daha avantajlı bir konumda yer almışlardır. Söz konusu dönemde doğa karşısında savunmasız, çaresiz ve yalnız bir şekilde hayata tutunmaya çalışan insan toplulukları, ihtiyaçlarını giderme noktasında edinmek zorunda oldukları temel kaynakları, saygı, minnet ve korku duyguları çerçevesinde yaklaşılabildikleri ve kutsal olarak addettikleri yine doğanın kendisinden sağlamışlardır. İnsanlar doğadan elde ettikleri kaynakları, kolektif aklın bilgi ve tecrübesiyle birleştirerek kültür adı verilen insana özgü, maddi ve manevi üretimler meydana getirmişlerdir. Doğa ile çok yakın ilişkiler geliştiren toplumlar tarafından, birtakım deneysel bilgiler sonucunda üretilen geleneksel ekolojik bilgi üretimleri de kültüre ait oluşumlardan sayılmaktadır. İnsan-doğa eşitliği paradigmasında meydana getirilen ve ekolojik sürdürülebilirlik temelinde hayat bulan geleneksel ekolojik bilgiye yönelik üretimler, kültürel bellek vasıtasıyla nesilden nesle aktarılarak günümüze kadar ulaşmışlardır. İkel insanların hayatta kalmalarına imkân sağlamasına rağmen günümüzün çağdaş insanlarının doğaya olan bakış açılarının olumsuz yönde şekillenmesinden dolayı unutulmaya başlanan geleneksel ekolojik bilgi belleğinin, modern çağın açmazlarından olan ekolojik krizlere karşı da bünyesinde çözüm önerileri taşımasından dolayı kayıt altına alınması, üzerinde bilimsel çalışmalar yapılması ve nesiller arası aktarımının sağlanması önem arz etmektedir. Bu noktada çalışmada; zengin kültürel oluşumlara sahip olan Afyonkarahisar'ın folkloru içerisinde gömülü olarak yer alan geleneksel ekolojik bilgi belleğine yönelik üretimlerinin; ne olduğu, günümüzde ne şekilde yaşatıldığı, değişim ve

dönüşümleriyle birlikte gelecek nesillere nasıl aktarıldığı ve toplumsal hayatta ne tür işlevleri yerine getirdiği sorularına yanıtlar aranacaktır.

Anahtar Kelimeler: Geleneksel Ekolojik Bilgi, İnsan-Doğa İlişkisi, Folklor, Geleneksel Dünya Görüşü

ABSTRACT

RELATIONSHIP BETWEEN TRADITIONAL ECOLOGIC KNOWLEDGE AND FOLKORE: SAMPLE OF AFYONKARAHİSAR

Hüseyin KARAKAYA

Çanakkale Onsekiz Mart University

School of Graduate Studies

Doctoral Thesis, Department of Turkish Language and Literature

Supervisor: Prof. Dr. Mehmet Ali YOLCU

22/08/2022, 341

Primitive people, who had struggled for surviving in the first steps of life, fell physically into a more unadvantageous position than other living creatures which people saw. Tried to hold onto the life against the nature vulnerably, helplessly and isolatedly during the said period, human communities provided primary sources which they had to obtain about fulfilling their needs, again from the nature that they could approach within the scope of feelings of respect, gratitude and fear and that they regarded as sacred. Human beings generated human-specific material and moral (nonmaterial) productions, called as culture, by combining sources which they obtained from the nature with knowledge and experience of collective memory (mind). Also productions of traditional ecologic knowledge, generated (produced) by communities that developed very close relationships with the nature as a result of some experimental knowledge, are considered as formations belonging to culture. Productions of traditional ecologic knowledge, generated in paradigm of equality human-nature, and which came to life based on ecologic sustainability, have reached the present day by transferring from generation to generation through cultural memory. It is of importance that memory of traditional ecologic knowledge should be recorded due to memory of traditional ecologic knowledge (which has begun to be forgotten because of the fact that contemporary peoples' point(s) of view to nature took a negative form/shape although the nature enabled primitive people to survive) also contains solution proposals (offers) against ecologic crises, one of dilemmas of modern age; scientific studies should be carried out on it; and that transfer from generation to generation should be provided. At this point, in the study, we will seek answers to questions “what are

they?”, “how are they sustaining at the present day?”, “how are they transferred to next generations together with change and transformation?”, and “what kinds of functions are they performing in social life”, of productions of memory of traditional ecologic knowledge, embedded within folklore of Afyonkarahisar with rich cultural formations.

Key Words: Traditional Ecologic Knowledge, Relationship between Human-Nature, Folklore, Traditional Worldview

İÇİNDEKİLER

Sayfa No

JÜRİ ONAY SAYFASI.....	i
ETİK BEYAN	ii
ÖN SÖZ.....	iii
ÖZET	v
ABSTRACT	vii
İÇİNDEKİLER.....	ix
TABLolar DİZİNİ.....	xi

BİRİNCİ BÖLÜM

GİRİŞ.....	1
------------	---

İKİNCİ BÖLÜM

KURAMSAL ÇERÇEVE.....	12
2.1. Evrenin Oluşumu ve Dünya.....	12
2.2. Çevre.....	16
2.2.1. Çevre Sorunları.....	20
2.2.2. Küreselleşme	43
2.2.3. Ekoloji	49
2.2.4. Çevre, İnsan ve Kültür İlişkisi.....	57
2.2.5. Çevre ve Ekoloji Yaklaşımları ve Hareketleri	94
2.3. Geleneksel Ekolojik Bilgi.....	104

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ARAŞTIRMANIN METODOLOJİSİ.....	153
3.1. Evren ve Örneklem/Araştırma Grubu.....	153
3.2. Veri Toplama Teknikleri.....	157
3.3. İnceleme Yöntemi.....	158

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ARAŞTIRMANIN BULGULARI	161
5.1. Doğayla Uyumlu Halk Mimarisi	161
5.2. Geleneksel Hayvancılık Bilgisi	170
5.3. Geleneksel Bitki Bilgisi	181
5.4. Geleneksel Avcılık Bilgisi	192
5.5. Ekolojiye Dönük Halk Hekimliği	200
5.6. Ekolojiye Dönük Halk Veterinerliği	233
5.7. Geleneksel Halk Mutfağı, Doğadan Yiyecek Toplama veya Yapma	237
5.8. Oyuncak Yapımında Geleneksel Ekolojik Bilgi	254
5.9. GEB Ekseninde Gelişen El Sanatları	264
5.10. İnsan-Çevre Merkezli Geleneksel Dünya Görüşü	275
5.10.1. Doğa Kültlerine Dair İnanç ve Uygulamalar	278
5.10.2. Hayvan ve Bitki Dünyasına Dair İnanç ve Uygulamalar	286
5.10.3. Halk Takvimi ve Halk Meteorolojisine Dair İnanç ve Uygulamalar	295
5.10.4. Bereketi Artırma ve Doğaya Dönük Büyüsel Uygulamalar	305

BEŞİNCİ BÖLÜM

SONUÇ	314
KAYNAKÇA	319
EKLER	I
EK-1. Sözlü Kaynaklar	I
ÖZGEÇMİŞ	V

TABLÖLAR DİZİNİ

Tablo No	Tablo Adı	Sayfa No
Tablo 1	Derleme Yapılan İlçelerin Bilgileri	153 - 154

BİRİNCİ BÖLÜM

GİRİŞ

İnsanoğlu dünya üzerinde ilk ortaya çıkışından günümüze kadar, doğanın sunduğu imkânları sonuna kadar kullanmaya çalışmıştır. İlk başlarda avcı-toplayıcı topluluklar çevreleriyle temasa geçmeleri sonucunda ortaya çıkan geleneksel dünya görüşlerinin izin verdiği ölçüde, doğaya zarar vermeden doğadan yararlanmışlardır. Bu dönemde doğa, tüm canlılar üzerinde egemenliğe sahiptir. Doğal yaşam içerisinde yer alan çevre, insanlar için hem bir doğal kaynak hem de kültür üretme noktasında bir yönlendirici konumunda olmuştur. Bu insanlar yiyeceğe ihtiyaç duyduklarında doğaya çıkarak ve ihtiyacı kadar ürün toplayarak o anlık ihtiyaçlarını gidermişlerdir. Söz konusu dönemde doğadan ihtiyaçları gidermek için kısımlar yapma, gereksiz miktarlarda yararlanma, elde edilen ürünlerde israf etme gibi doğaya zarar verecek davranışlardan kaçınılmıştır. Ayrıca bu ön insanlar çevrelerinde bulunan canlı ve cansız varlıklardan sadece maddi anlamda yararlanmamışlar, onlara aynı zamanda çeşitli anlamlar da yükleyerek kutsallıklar atfetmişlerdir. Böylece doğa, insan topluluklarının kültürel belleklerine kutsal mekân olarak kaydedilmiş ve doğaya verilebilecek her türlü zarar tabu olarak görülmüştür. Eğer bu tabular çığnenirse, topluluk üyelerinin gelecek yaşamlarında hastalık, kıtlık, kuraklık gibi çok çeşitli problemlerle karşılaşacaklarına inanılmıştır.

Zamanla çevreye olan bilgileri arttıkça insanlar, çevrelerinde bulunan doğal alanları dönüştürebileceklerini, bu bölgeleri farklı şekillerde de kullanabileceklerini anlamışlardır. Bu sürecin sonunda “Tarım Devrimi” adı verilen ve insanların doğaya ilk defa zarar vermeye başladıkları dönem ortaya çıkmıştır. Avcı-toplayıcı topluluklar döneminde insanlar, doğadan buldukları mevcut kaynaklardan yararlanırken, bu devrimle birlikte doğada bulunan kaynaklar üzerinde hâkimiyet kurmanın yollarını öğrenmişlerdir. Toprağın tarımcılık faaliyetlerinde kullanılması, hayvanların evcilleştirilerek insanın hizmetine sunulması, insanların topluca yaşadıkları yerleşim yerlerinin ortaya çıkmasıyla birlikte doğal yaşama yönelik zarar verici ilk etkinlikler başlamış olur. Ormanlık arazileri yok ederek yerlerine yerleşim yeri ve tarım arazileri kurmaları, insanların doğayı katletmelerinin ilk örnekleri olarak kabul edilebilir (Akın, 2007: 44-47).

Tarım devrimiyle birlikte insanların yaşam şekillerinde çok ciddi değişiklikler ortaya çıkmıştır. Bu döneme kadar avcı-toplayıcı yaşam şeklinde hayatlarını sürdüren insanlar görev bölümleri çerçevesinde doğadan bulabildikleri ve kalori değeri taşıyan yiyecekleri tüketerek hayatlarını sürdürmekteydi. Her ne kadar insanların doğadan yiyecek bulabildikleri dönemler zaman zaman bolluk ve refah içerisinde geçse de avcı-toplayıcı sistemi genellikle kendi içerisinde kıtlık potansiyeli barındıran bir sistemdi. Bu yaşam şeklinde, doğada bulunan yiyeceklerin depolanması ve kontrolü sağlanamadığından dolayı avcı-toplayıcı toplulukları birtakım uygulamalar konusunda sınırlama yoluna gitmiştir. Bu noktada en önemli toplumsal uygulama şekli nüfusun kontrol altına alınmasıdır. Toplum içerisinde yiyecek azlığı ve depolama sorunu nüfusun artması önündeki en büyük engeldir. Ancak tarım devrimiyle birlikte, insanların doğaya hükmetmesinin yolu açılmış ve istenilen miktarda ürün elde edilebilmiştir. Elde edilen ürünler kapalı ortamlardaki depolarda uzun zaman dilimleri içerisinde saklanabilmiştir. Ayrıca evcilleştirilen hayvanlardan da istenildiği zaman yiyecek olarak yararlanabilmenin yolu açılmıştır. Üretimin verdiği bu rahatlamayla birlikte, dünya nüfusunun artması önündeki engeller kalkmış ve dünya nüfusu hızlı bir şekilde artış eğilimi göstermiştir. Nüfusun artmasıyla birlikte doğaya verilen zararın boyutları da kat kat artar duruma gelmiştir (Harari, 2015: 346).

Tarım devrimi, toplumlar içerisinde sosyolojik değişimlere de sebep olmuştur. Tarım devriminin öncesinde, avcı-toplayıcı topluluklar doğada dağınık ve küçük yerleşim birimleri şeklinde yaşamakta ve sürekli göç etmekteydi. Tarım devrimiyle birlikte toprağa ve verimli tarım arazilerine verilen değer artmış, ihtiyaçları gidermek için göç etmeye ihtiyaç kalmamış ve yerleşik hayata geçilmiştir. Bundan dolayı insanlar tarım arazilerinin yakınlarında yerleşim yerleri kurmaya başlamışlardır. Bu eğilim modern kentlerin ilk prototiplerinin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Kent merkezlerinde artan nüfus ve hızlı bir şekilde kentleşmeden dolayı yeni yönetim birimlerinin kurulması ihtiyacı ortaya çıkmıştır. Günümüzün modern devlet yönetme sistemlerinin temelleri de o dönemlerde atılmıştır. Tarım devrimiyle birlikte ekonomik faaliyetlerde de kökten değişiklikler ortaya çıkmıştır. Tarım devriminden önce avcı-toplayıcı topluluklarda “özel mülkiyet” kavramı henüz ortaya çıkmış değildir. Söz konusu dönemde ihtiyacı olan bir topluluk üyesi, doğal hayata giderek ihtiyacı olan ürünü doğadan bedelsiz bir şekilde giderebilmiştir. Ancak tarım devrimiyle birlikte, tarım yapılabilen bölgeler değer kazanınca insanlar bu arazileri kendi

özel mülkü haline getirmenin yollarını aramışlardır. Özel mülkiyet kavramının hayata geçmesiyle birlikte ise topluluklardaki ilk eşitsizliklerin tohumları serpilmiş ve günümüzün kapitalist sisteminin temelleri atılmıştır (Harari, 2015: 61).

Teknolojinin gelişmesi ile birlikte 18. yüzyılda “Endüstri Devrimi” adı verilen ve insan hayatına seri üretim ve makinelerin doğrudan etkilerinin ortaya çıktığı bir döneme girilmiştir. Çevre açısından olumsuz bu durumun 2. Dünya Savaşı sonrasında ortaya çıkan endüstri kuruluşlarının artmasıyla birlikte daha da hızlandığı açık bir gerçektir. Bu dönemle birlikte artan ihtiyaçlardan dolayı insan doğayı sömürülecek bir alan gibi görmeye başlamıştır. Bu noktada, tüketicilerin talep ettikleri ürünlerin daha çok ve çabuk bir şekilde arz edilmesi amacıyla doğaya karşı geliştirilen her türlü teknik bilgi birikimi olağan görülmüş ve doğaya geri dönüşü olmayan büyük tahribatlar verilmiştir. Okyanuslar, denizler, göller, nehirler, dağlar, tepeler, ağaçlar, bitkiler ve hayvanlar kontrolsüz endüstrileşmeden paylarına düşen zararları almışlardır. Bundan dolayı da çevre sorunları dünya üzerinde yaşayan ulusların gelecekleri açısından en temel problemlerinden birisi haline gelmiştir. Günümüzde iklim değişikliği, küresel sıcaklık artışları, su ve toprak kirliliği, ormansızlaşma, çölleşme, ozon tabakasının delinmesi, sulak alanların azalması gibi çevre sorunlarına sebep olan en temel faktör doğa üzerinde yaratılmış olan ve geri döndürülemez zararlardır.

İklim, bir coğrafyada uzun dönemler boyunca gözlemlenen sıcaklık, rüzgâr ve yağış verilerinin tamamını kapsayan bir sistemdir. Dünyanın oluşumundan kısa bir süre sonra, çeşitli sebeplerden dolayı dünya üzerinde çeşitli iklim daireleri ortaya çıkmıştır. Bu iklim daireleri günümüze kadar çeşitli doğal sebepler dolayısıyla değişikliklere uğramıştır. İklim daireleri canlılar için uygun ortamı sağlamaya başladığından itibaren ise dünya üzerinde çeşitli canlı formları ortaya çıkmaya başlamıştır. İlk canlı formlarının iklim değişiklikleri üzerinde doğrudan olumlu ya da olumsuz etkileri bulunmamaktadır (Şimşek, 2014: 23). Ancak insanların Tarım Devrimi’yle birlikte ortaya çıkan doğaya zarar verici etkinlikleri, Endüstri Devrimi’yle hız kazanmış ve iklim daireleri üzerinde geri dönüşü olmayan ciddi zararlara sebep olmuştur. İnsan elinden çıkan bu olumsuz etkinlikler sonucunda, çeşitli iklim dairelerinde bulunan sıcaklık, rüzgâr ve yağış verilerinde ciddi oranda değişimler meydana gelmiştir.

Son iki yüzyıldır iklim değişikliğiyle birlikte dünyanın ortalama sıcaklıkları sürekli artmaktadır. Bu olay dünya kamuoyunda “küresel ısınma” adıyla bilinen ve insan yaşamı üzerinde doğrudan olumsuz etkiler uyandıran birbirleriyle alakalı olaylar dizisini içermektedir. Güneş, dünyanın hem ısı hem de ışık kaynağı konumunda bulunmaktadır. Güneşten gelen ışınlar yerküreyi hem ısıtır hem de ortamın aydınlanması için gerekli ışığı sağlamaktadır. Güneşten gelen bu ışınlar yerkürenin zeminine çarptıktan sonra tekrar havaya yansımakta ve atmosferin dışına itilmektedir. Ancak endüstrileşmeyle birlikte başlayan ve zamanla katlanarak artan fosil yakıt kullanımı sera etkisi göstererek, güneşten gelen ve yerkürenin zeminine çarparak atmosfer dışına çıkmaya çalışan ışınların atmosfer içerisinde kalmalarını sağlamaktadır. Bu sebepten dolayı dünyanın ortalama sıcaklıkları artış eğilimi göstermektedir. Küresel sıcaklık artışlarıyla birlikte dünya üzerinde bulunan buzullar erimekte ve dünya üzerindeki deniz seviyesi gün geçtikçe yükselmektedir. Bu nedenle yakın gelecekte deniz kenarında bulunan şehirlerin sahil kesimlerinin sular altında kalacağı öngörülmektedir. Kontrol edilemeyerek insanlara maddi ve manevi zararlar veren aşırı iklim olayları da yine aynı sebeplerden dolayı ortaya çıkmaktadır (Çelik vd., 2008: 5).

İnsanların sebep olduğu doğal felaketlerden en çok zarar gören canlılardan birisi yine insan olmuştur. Çevreye verilen zararlar temiz hava, temiz su, temiz gıda ve temiz barınak ihtiyacı olan insanoğlunun karşısına hayat kalitesinin düşmesi ve hastalık olarak geri çıkmaktadır. Çeşitli göstergeler, ekolojinin bu denli hızlı bir şekilde bozulmaya devam etmesi durumunda gelecek yüzyıllarda belirli birtakım hastalıkların insanların yaşamını çok derinden etkileyeceklerini söylemektedir. Küresel ısınmayla birlikte dünyanın artan sıcaklık ortalamaları, insan sağlığını doğrudan etkileyen ciddi bir risktir. Yüksek sıcaklık ortalamalarının, riskli gruplar üzerinde kalp-damar hastalıkları, solunum yolu hastalıkları, beyin-sinir sistemi hastalıkları ve ruhsal hastalıklar başta olmak üzere pek çok hastalığı artırdığı bilinen bir gerçektir. Ayrıca küresel iklim değişiklikleri sonucunda yer yer ortaya çıkan ani sıcaklık düşmeleri ise yine kalp-damar hastalıkları, solunum yolu hastalıkları ve ruhsal hastalıklarla birlikte kazalara, düşmelere ve vücut sıcaklığının ani düşmesiyle ortaya çıkan hipotermiye sebep olmaktadır (Evcı Kiraz, 2019: 8-9).

Dünya üzerinde, Endüstri Devrimi ile başlayan ve günümüze kadar süren üretim sürecinde en çok tercih edilen enerji kaynakları olan fosil yakıtlar hava kirliliğinin en önemli sebepleri arasında gösterilmektedir. Dünya üzerinde yılda milyonlarca insan,

sağlıkları açısından uygun ve temiz havaya ulaşamadıklarından dolayı yaşamlarını yitirmektedir. Hava kirliliği başta kalp hastalığı, alt solunum yolu hastalıkları, kanser hastalıkları ve felç gibi pek çok hastalığa sebep olmaktadır (Evcı Kiraz, 2019: 8-9). Ayrıca zararlı gazların doğaya salınmasıyla birlikte ortaya çıkan ozon tabakasının incelmeye sorunu da insan sağlığı için oldukça tehlikelidir. Ozon tabakasının incelmesi güneşten gelen zararlı ultraviyole ışınları gerektiği ölçüde süzülemez ve temizlenmeden dünya zeminine gönderilir. Bu ışınlar maruz kalan insanlarda ise deri kanseri ve bağışıklık sistemi hastalıklarına yakalanma ihtimali daha da yükselmektedir. Yaşanılan coğrafya insanların yaşam biçimleri, düşünce ve duyu dünyaları ve hayal güçleri üzerinde her zaman etkili olmuştur. Dolayısıyla yaşanılan çevrede yer alan ekolojik döngünün bozulmasının insanlar üzerinde sadece sağlık yönünden zararı yoktur. Ekolojik yozlaşma sonucunda, çevre ile bağlantılı olarak kültür üreten topluluklar da çevre üzerine oluşturdukları ekolojik bilgilerinin kaybolması açısından benzer sorunlarla karşı karşıya kalmaktadırlar.

Kültür insanoğlunun, doğa ile mücadelesi sonucunda ortaya çıkan eylemler bütünüdür. Şöyle ki; kültür terimi “toprağı işlemek, yetiştirmek, düzenlemek, bakım ve özen göstermek, ekip biçmek” anlamlarına gelen Latince “cultura” kelime kökünden türemiş bir sözcüktür. Bu etimolojik bilgi, ilkel insanın doğa ile çok derin ilişkiler geliştirdiğinin kanıtı niteliğindedir. İnsanlar dünya üzerinde ilk var olduğu dönemlerden günümüze kadar doğal yaşama karşı olan dezavantajlarını, kültür üreterek gidermeye çalışmışlardır. Canlılar âleminin bir üyesi konumunda bulunan insan, diğer canlılara karşı olan güçsüz ve zayıf yönlerini ortaya çıkardığı kültür sayesinde telafi etmiştir. İnsanın sahip olduğu akıl ve eşyayı kullanabilme yeteneği, onu zaman zaman çevresini etkileme gücü yönünden diğer canlıların üzerine çıkartmıştır (Aça, 2016: 17).

İnsanlar çevrelerinde hazır halde buldukları doğal ürünleri değiştirip, dönüştürerek ve onlara çeşitli anlamlar yükleyerek ilk kültürel ürünlerin temellerini atmışlardır. Bu noktada ilk üretilen kültürel yapıtların, insanların en yakın çevrelerinde bulunan doğal ürünlerden türetildiği söylenebilir. Çevrelerinde yaşam açısından daha değerli canlı ve cansız varlıklar bulan topluluklar daha bütüncül ve karmaşık kültürel yapılar üretirken, daha bakir alanlarda yaşamaları dolayısıyla doğadan tam yararlanamayan topluluklar ise zayıf kültürel yapılar ortaya çıkarmışlardır. Bir anlamda, günümüz dünyasında ortaya çıkan

ekonomik ve kültürel gelişmişlik seviyelerinin farkı bu coğrafi avantaj ya da dezavantaj durumlarıyla açıklanabilmektedir. Örneğin çevresinde bulunan hayvan ve bitkileri evcilleştirme olanağı bulan Anadolu insanıyla, çevresinde bulunan hayvan ve bitkilerden evcilleştirme yoluyla yarar sağlayamayan Afrika insanının ortaya koyduğu maddi gelişim seviyesi benzer düzeylerde olmamıştır. Başka bir deyişle insanların yaşadıkları yakın coğrafya, ürettikleri kültürel ürünlerin kaynağı konumunda bulunmaktadır. Herhangi bir toprak parçasının yaşamı için yurt edinen insanoğlu, orada bulunan doğal çevre üzerine bir yaşam kurmuştur. O bölgede yer alan canlı ve cansız doğal oluşumlardan maddi anlamda yararlanmanın yanında onları birer kültürel değere yükseltme noktasında çaba harcamıştır. Örneğin yakın çevrelerinde yer alan dağlara, denizlere, nehirlere, ağaçlara, bitkilere ve hayvanlara çeşitli kutsallıklar atfederek kendilerini ruhsal anlamda rahatlatmanın yollarını aramışlardır.

Bu noktada toparlamak gerekirse; çalışmamızın araştırma problemi iki temel sorun üzerine odaklanmaktadır. İlk araştırma problemimiz; geleneksel ekolojik bilginin üretim sahası olan doğa ve çevre üzerindeki yanlış uygulamalardan dolayı ortaya çıkan tahribatlardır. Bir coğrafyada bulunan doğal bir alanın kirletilmesi ya da yok edilmesi demek, o coğrafyada binlerce yıllık tecrübelerle birlikte doğaya göre oluşturulan geleneksel ekolojik bilginin de yok olması ya da bozulması anlamını taşımaktadır. İkinci araştırma problemimiz ise; küreselleşme süreciyle birlikte insanların kültürlerini kaybetmeleridir. Küreselleşmenin getirmiş olduğu kültür emperyalizmiyle birlikte ortaya çıkan kültürel yozlaşma sonucunda, insanlar kültürlerinden uzaklaşmakta, onları unutmakta ya da gereksiz olduklarını düşünebilmektedir. Bu iki ana sebepten dolayı geleneksel ekolojik bilginin yok olması, kültürün ve birçok folklorik yaşam uygulamalarının da son bulması anlamlarını taşımaktadır. Bu ise geçmiş ile gelecek arasında bağların zayıflamasına hatta kopmasına sebep olacaktır. Geçmişten günümüze kadar sağlıklı bir şekilde gelebilmiş pek çok kültürel unsur, bu sebeplerden dolayı unutulma tehlikesiyle karşı karşıya bulunmaktadır. Tam da bu noktada, doğanın ve geleneksel ekolojik bilginin korunması ve gelecek nesillere aktarılması hayati bir önem arz etmektedir. Örnekler göstermiştir ki; hayatlarının doğal akışında kültürlerinde yer alan geleneksel ekolojik bilgileri yaşamlarına tatbik edebilen ve gelecek nesillere aktarabilen toplumlar daha anlamlı ve mutlu bir yaşam sürmektedirler. Ayrıca bu bilgiyi yaşayan topluluklar, büyük şehirlerde beton duvarlar arasına sıkışıp kalmış modern insanlara rol

model olabilmenin yanında, kültür turizmi noktasında da ülkeye ve kendilerine maddi katkı sağlayabilme imkânına da erişebilmektedirler.

Afyonkarahisar, zengin yer altı ve yer üstü kaynaklarıyla birlikte coğrafi sınırlarının büyük çoğunluğu Ege Bölgesi'nde yer alan bir ildir. Şehir iklim açısından tam bir geçiş bölgesinde yer almaktadır. Yörede Akdeniz İklimi ile Karasal İklim özellikleri görülür. Şehrin Batı ve Güney bölgelerinde Akdeniz İklimi egemenken, İç Anadolu'ya daha yakın olan Kuzey ve Doğu bölgelerinde Karasal İklim özellikleri görülür. Ayrıca bölgeler arasında çok ciddi yeryüzü şekilleri farklılıkları da mevcuttur. Bundan dolayı yörenin ekolojik unsurları zenginlik ve çeşitlilik göstermektedir. Şehir genel itibarıyla düz bir ova üzerinde kuruludur. Bundan dolayı şehirde yaşayan insanların geçim kaynakları genellikle tarım ve hayvancılığa yöneliktir. Ayrıca şehrin hemen hemen bütün bölgelerinde jeotermal enerji kaynakları bulunmaktadır. Bu enerji kaynaklarından sağlık, ısınma, elektrik üretimi, sera ortamı ısıtımı gibi alanlarda yararlanılmaktadır. Yörede görülen ekolojik zenginlik ve geçim kaynaklarının genellikle doğaya yönelik olması sebebiyle zengin bir geleneksel ekolojik bilgi birikimi bulunmaktadır.

Yukarıdaki bilgilerden hareketle bu çalışmada, zengin bir kültüre sahip olan Afyonkarahisar'ın sosyo-kültürel yapısı, doğayla olan ilişkileri, geleneksel dünya görüşü gibi kültüre özgü konularda sürdürülebilirlik içerisinde, değişim ve dönüşümleriyle birlikte yerel bilginin ne şekilde gelecek kuşaklara aktarıldığı incelenmiştir. Başka bir ifadeyle doğaya uyumlu geleneksel mimarinin, bitki ve hayvan dünyasına yönelik geleneksel bilginin, geleneksel avcılık uygulamalarının, uzun süreçlerle birlikte deneme yanılma yöntemiyle oluşturulan halk meteorolojisinin, beslenme kültürlerini içeren halk mutfağının, halk veterinerliğinin, halk hekimliğinin, halk el sanatlarının, yöreye özgü geleneksel oyuncak yapımının ve halkın inanç kültürünü oluşturan geleneksel dünya görüşünün temsil gücü en yüksek örnekleri, dönüşümleriyle birlikte irdelenmeye çalışılmıştır.

Çalışmanın amacı, Afyonkarahisar'da kültür-çevre ilişkisinden hareketle oluşturulan geleneksel ekolojik bilginin ne olduğu, günümüzde ne şekilde yaşatıldığı, değişim ve dönüşümleriyle birlikte gelecek nesiller arasında ne şekilde aktarıldığı, bu bilginin kültürel kodlarının toplum içerisinde ne tür işlevlere sahip olduğu ve geleneksel dünya görüşünün folklorla nasıl yansıtıldığının ortaya çıkartılmasıdır. Bu amaç

doğrultusunda, Afyonkarahisar'da yapılmış olan saha çalışmasından elde edilen bilgiler, Türk mitolojisi ve dünya görüşü ile karşılaştırılmaktadır. Çalışmada geleneksel ekolojik bilginin günümüzde yaşanan örneklerinin yanı sıra bu örneklerin tarihsel ve kültürel arka planlarının açıklanması ve unutulmuş geleneksel ekolojik bilgi birikiminin de tekrar hatırlatılması amaçlanmaktadır.

İnsanlar buldukları coğrafyaların sunduğu imkânları kullanarak yaşamlarını sürdürme gelmişlerdir. Bazı durumlarda coğrafya, insanların gelişimleri önünde en büyük engel gibi görünmüş, bazı durumlarda ise insanlara imkânlarını cömertçe açmış ve insanoğlu bu imkânlardan yararlanarak çevresinde gördüğü doğal ürünlere çeşitli yeni formlar kazandırarak günümüzün teknolojik gelişmelerine sahip olmuştur. İlkel dönemden günümüze devamlı bir tekâmül içinde bulunan insanoğlu, teknoloji üretmenin yanı sıra kültür de üretmiş ve hayat içerisinde belirli yaşam şekilleri oluşturmuştur. Doğaya hükmetme amacıyla hareket eden insan hem doğaya egemen bir hayat sürmüştür, hem de doğadan etkilenerek ona yönelik kültürel bilgi birikimine sahip olmuştur. Doğaya zarar vermeden, doğayla uyumlu yaşam şekilleri geliştiren geleneksel toplumların kültürel birikimlerinde doğa ve çevre önemli yer edinmiştir. Bu noktada insanoğlunun çevre ile etkileşiminden doğan “geleneksel ekolojik bilgi” kavramı ortaya çıkmıştır. Kısaca tarif etmek gerekirse, geleneksel ekolojik bilgi; uzun yıllardan sonra elde edilen ve insanın çevresiyle teması sonucu oluşan deneyimleri ifade etmektedir.

Geleneksel ekolojik bilgi, kültürel aktarım araçlarıyla kuşaktan kuşağa iletilen, ekolojinin bir parçası olan nesnelere ilgili insanın bilgi ve inanç birikiminin kültürel bir yansımasıdır. Geleneksel ekolojik bilginin toplumlar tarafından uygulanışı çok eski dönemleri kapsasa da terimin yaygın olarak kullanımı 1980'leri bulmaktadır. “Geleneksel” teriminin sınırlarının tam olarak net bir şekilde belirlenememesinden dolayı bu uygulamalar bütünü; “ekolojik bilgi”, “yerel ekolojik bilgi” veya “yerel bilgi” gibi kavramlarla karşılanmaya çalışılmıştır. Günümüze kadar yapılan çalışmalarda geleneksel ekolojik bilginin ne olduğu üzerine Lasserre, Ruddle, Johannes, Freeman ve Carybn gibi alanlarında önemli çalışmalara imza atan bilim insanları tanımlama çalışmalarında bulunmuşlardır. Geleneksel ekolojik bilgi ile ilgili ilk çalışmaları antropoloji alanında gerçekleştirilmiştir. Etnolojinin bir alt kümesi olarak tanımlanabilen etno-ekoloji (belli insanların ya da kültürlerin ekolojik ilişkiler hakkındaki düşünce yapısına odaklanan

yaklaşım) kapsamındaki ekolojik bilgi çalışmalarında geleneksel ekolojik bilgi, “kültürün objeleri, aktiviteleri ve evrendeki olayları sınıflandırmak için oluşturduğu bilgi sistemlerini inceleyen bir çalışma” olarak tanımlanmıştır. Batı literatüründe şimdiye kadar geleneksel ekolojik bilgi üzerine yapılan çalışmalarda ise, “geleneksel ekolojik bilginin tanımlanması, aktarımı, topluma dayalı geleneksel ekolojik bilgi yaklaşımları, geleneksel ekolojik bilginin gelişime uygulanması ve kaynak yönetimi, geleneksel balıkçılık uygulamaları, kurak alan ve tropik orman ekosistemlerinin açıklanması, çevre felsefesi ve yerel bilginin ortaya konulması” gibi konular üzerine işlenegelmiştir.

Geleneksel ekolojik bilgi üzerine Türkçe literatürde bu kavramı ilk kullanan kişi ise Türk kökenli bilim insanı Fikret Berkes'tir. Çevre bilimleri uzmanı Fikret Berkes, geleneksel ekolojik bilginin ne olduğu ve önemi hakkında Türkçe ve İngilizce olmak üzere birçok yazı kaleme almıştır. Türkiye’de ise bu kavram daha yeni yeni kullanılmaktadır. Bu konu üzerine ilk inceleme yapan araştırmacı Cemalettin Çopuroğlu'dur. Çopuroğlu, “İnsan-Çevre-Kültür İlişkisi Çerçevesinde Fırat Havzasında Halk Hekimliği” (2003) isimli makale çalışmasında Fırat Havzası'nda uygulanan halk hekimliği uygulamalarına yer vermiştir. Geleneksel ekolojik bilgi konusu üzerine ilk bilimsel çalışma yapan araştırmacı ise Ferhat Büyükaşahin'dir. Büyükaşahin, “Kültür-Çevre Bağlamında Geleneksel Ekolojik Bilginin Korunmasının Önemi: Sarıkeçili Yörükler Örneği” (2017) isimli tezini sunmuş ve devamında Gül Güneş ile birlikte bu tezdin “Geleneksel Ekolojik Bilginin Önemi: Sarıkeçili Yörükler Örneği” (2016) ile “Pastoral Göçebe Topluluklar ve Kültürel Peyzaj Korumanın Önemi” (2017) isimli makale çalışmalarına imza atmıştır. “Ankara ili Nallıhan İlçesi Yenice Köyünde Kültür-Çevre İlişkileri Üzerine Etnografik Bir Değerlendirme” (2018) isimli doktora tezinde Solmaz Karabaşa, kültür-çevre ilişkileri sonucunda meydana gelen kültürel oluşumlar üzerine değerlendirmelerde bulunmuştur. Halk bilimi disiplini içerisinde konuya ilk temas eden bilim insanı ise “Denizin Çocukları Giresun ve Trabzon Yöresi Balıkçıların Meslek Folkloru” (2016) ile “Dağların Efendileri Doğu Karadeniz Hayvancılık ve Çoban Kültürü” (2018) isimli kitapları kaleme alan Mustafa Aça'dır. Mehmet Ali Yolcu “Geleneksel Ekolojik Bilgi Bağlamında Çanakkale Halk Botaniği” (2018) ve yine Mehmet Ali Yolcu ile Mehmet Aça “Geleneksel Ekolojik Bilgi ve Folklor” (2019), Nebi Özdemir ise “Geleneksel Bilgi ve Kültür Ekonomisi” (2018) isimli incelemesiyle birlikte bu alanda öncü çalışmalara imza atmışlardır. Yiğit Ateşgül “Geleneksel Ekolojik Bilgi ve Aksu/Sofular Havzası” (2021) isimli yüksek lisans tezinde

Isparta'nın Aksu İlçesi'nin Sofular Köyü'nün geleneksel ekolojik bilgi unsurlarını ortaya çıkaran bir çalışma gerçekleştirmiştir. Son olarak ise bir TÜBİTAK projesi kapsamında “Kaz Dağları ve Geleneksel Ekolojik Bilgi Çalıştayı” (2022) düzenlenmiş ve çalıştayda sunulan 14 bildiri, Mehmet Ali Yolcu editörlüğünde yayımlanarak kitap haline getirilmiştir.

Toplumların geleneksel ekolojik bilgilerinin şekillenmesinde onların kuşaktan kuşağa aktarılan geleneksel dünya görüşlerinin önemli etkileri bulunmaktadır. Bu konu üzerine Türkiye’de ilk çalışmayı ise Özkul Çobanoğlu “Geleneksel Dünya Görüşü veya Halk Felsefesinin Halk Bilimi Çalışmalarındaki Yeri ve Önemi Üzerine Tespitler” (2000) isimli çalışmasıyla yapmıştır. Ayrıca E. L. Lvova, İ. V. Oktyabrskaya, A. M. Sagalayev, M. S. Usmanova isimli Rus bilim insanlarının kaleme aldıkları ve Metin Ergun’un Türkiye Türkçesine aktardığı “Güney Sibiry Türklerinin Geleneksel Dünya Görüşleri” (2013) isimli 3 ciltlik çalışmaları da Türk geleneksel dünya görüşünü günümüze aktarmalarından dolayı önem arz etmektedir. Son olarak ise Mehmet Ali Yolcu “Kutsaldan Ritüele Çanakkale Tahtacılarının Geleneksel Dünya Görüşü” (2020) isimli eseriyle birlikte Çanakkale’de yaşamlarını sürdüren Tahtacıların inanç dünyalarına yansımış dünya görüşleri hakkında bilgiler sunmuştur.

Üstte verilen kısa bilgilerde de görülmektedir ki, geleneksel ekolojik bilgi üzerine Türkçe kaynaklar oldukça az sayıdadır. Batı bilim dünyasında 1980’li yıllardan başlayarak araştırılan geleneksel ekolojik bilgi, Türkiye’de ancak 2015 ve sonrasında araştırma alanı olarak kabul görmüş durumdadır. Türkiye’de oluşturulmaya çalışılan geleneksel ekolojik bilgi literatürüne önemli katkıları olacağını düşündüğümüz bu çalışmamızla birlikte alana yönelik yeni yöntemlerin de geliştirileceğini varsaymaktayız. İnsan-çevre ilişkisinden ortaya çıkan geleneksel ekolojik bilginin kayıt altına alınması, unutulmasının engellenmesi ve gelecek nesillere aktarılması hususlarında önemli olduğunu düşündüğümüz bu çalışmanın, çevreye ve çevrede yaşayan varlıklara karşı da farkındalık oluşturacağını söyleyebiliriz. Ayrıca tezde yer alan bilgilerin, ekolojik bilgi kavram ve anlayışından uzak birey ve topluluklar için de önemli bir rol model olarak kullanılabilceğini düşünmekteyiz.

Çalışmanın hipotezine göre; hızla gelişen teknolojiyle birlikte dünya üzerinde iletişim ve taşıma olanaklarının yaygınlaşması, yeryüzünün herhangi bir noktasına iletişim

ve ulaşım şartlarını kolaylaştırmıştır. Bunun sonucunda toplumlar arasında etkileşim geçmiş dönemlere göre hiç olmadığı kadar yaygınlaşmıştır. Bu ise ekonomik anlamda zayıf toplumların kendilerine nazaran daha iyi ekonomik durumda bulunan toplumlara karşı kültürel olarak benzemeleri, kendi kültürlerinden uzaklaşmaları gerçeğini ortaya çıkartmıştır. Ayrıca günümüzde pek çok kültür yaşatılmadığı ve gelecek kuşaklara aktarılmadığı için hızla yok olma sürecine girmiş bulunmaktadır. Dünya kültürel anlamda tek tipleşmeye doğru hızla ilerlemektedir. Çalışma bölgesini oluşturan Afyonkarahisar yöresinde ise; küreselleşmenin etkisiyle birlikte çeşitli kültürel oluşumlarda kayıplar olduğu düşünülse de kültürün yeni koşullara göre değişim ve dönüşümleriyle birlikte yaşatıldığı ve gelecek nesillere aktarıldığı ön görülen sonuçtur. Alt-hipotez olarak ise, yörede halen daha toplumun büyük çoğunluğunun geçim kaynakları genellikle tarım ve hayvancılık üzerine yürütüldüğünden dolayı doğa-insan çatışmasından değil aksine doğa-insan uyumundan söz edilebilir.

Çalışmada şu sorulara cevaplar aranmıştır: Afyonkarahisar yöresinde geleneksel ekolojik bilgi bağlamında düşünülebilecek ne tür kültürel oluşumlar vardır? Afyonkarahisar yöresinde geleneksel ekolojik bilgi günlük hayatta kendisine ne şekilde yaşam alanı bulmaktadır? Yörede bulunan geleneksel ekolojik bilgi gelecek nesiller arasında ne şekilde aktarılabilir? Yörede geçmişte halk kültüründe yer edinebilmesine rağmen günümüzde unutulmuş olan geleneksel ekolojik bilgiye yönelik öğeler nelerdir? Bir toplum açısından geleneksel ekolojik bilginin unutulması ne tür anlamlar ifade etmektedir? Yörenin doğal ekolojisiyle, geleneksel ekolojik bilgisi arasında ne ölçüde uyum ve fark bulunmaktadır? Geleneksel ekolojik bilgi, kapitalizm sarmalında küreselleşmekte ve hızla kültürel çeşitliliğini kaybetmekte olan dünyaya ne şekilde katkı sağlayabilir? Kuşaklar ötesinden gelen geleneksel ekolojik bilgilerini yaşayarak ve gelecek nesillere aktararak korumuş topluluklar, günümüzün çevre sorunlarıyla baş etmede bir model olarak görülebilir mi? Geleneksel halk hekimliği ve halk zoolojisine yönelik uygulamalar modern tıp ve modern veterinerlikte ne ölçüde uygulama alanları bulmaktadır? Geleneksel ekolojik bilgi, bir topluma maddi gelir noktasında getiri sağlayabilir mi? Geleneksel ekolojik bilgi uygulamaları, kültür turizmi açısından ne anlam ifade etmektedir?

İKİNCİ BÖLÜM

KURAMSAL ÇERÇEVE

Çalışmanın bu bölümünde; evren ve dünya hakkında genel bilgiler verilmekte; çevrenin canlılar için önemi açıklanmakta; iklim değişikliği, ormansızlaşma, biyolojik çeşitlilik kaybı, kirlilik, çölleşme, asit yağmurları ve ozon tabakasının tahribatı gibi çevre sorunları hakkında genel bilgiler sunulmakta; küreselleşmenin kültüre olan etkileri tartışılmakta; çevre, insan ve kültür ilişkisi açıklanmaya çalışılmakta; çevreci yaklaşımlardan çevresel determinizm ve kültürel ekoloji ile ekoeleştirme hareketlerinden derin ekoloji ve toplumsal ekoloji hakkında bilgiler verilmekte ve geleneksel ekolojik bilgi unsurlarının temel özellikleri, ortaya çıkma şartları, sınıflandırılma şekilleri, korunma yöntemleri ve modern ekolojik bilgi ile ilişkileri tartışılmaktadır.

2.1. Evrenin Oluşumu ve Dünya

Dünya, sonsuz büyüklüğe sahip olan evren içerisinde kendine has özellikleri bulunan ender gezegenlerden birisidir. Diğer gezegenlere göre dünyayı farklı kılan en önemli özellik ise dünya üzerindeki çeşitli canlı formlarının geçmişte yaşamış ve başkalaşımalarıyla birlikte günümüzde de yaşıyor olmalarıdır. Bilim insanlarının tespit ettikleri fosiller geçmişten günümüze kadar bu sürecin nasıl işlediğini gözler önüne sermektedir. Canlılara yaşam imkânı sunan dünya, günümüzdeki şeklini alana kadar üzerinden çok uzun bir zaman dilimi geçmiştir. Bu süreçte çeşitli gelişim evrelerinden geçen yerküre son aşamada canlıların hayatlarını sürdürebileceği, ihtiyaçlarını giderebileceği bir yaşam alanı konumuna erişmiştir. Yaşam için gerekli şartların olgunlaşmasıyla birlikte çeşitli tek hücreli organizmalar oluşmuş ve zaman içerisinde evrimleşme yoluyla bu organizmalardan karmaşık özelliklere sahip gelişmiş canlılar ortaya çıkmıştır. Peki, evren ve canlıların yaşam alanı olan dünya nasıl oluşmuş ve sahip olduğu bu özellikleri nasıl elde etmiştir?

Evrenin nasıl ve ne zaman ortaya çıktığı sorusu ilk insandan beridir insanlığın temel sorularından ikisini oluşturmuş ve insanlar çeşitli inanç şekilleriyle meraklarını gidermenin yollarını aramışlardır. Daha sonraki süreçte bilimin devreye girmesiyle, bu sorulara

kanıtlarıyla birlikte daha akılcı ve mantık çerçevesi içerisinde cevaplar verilmeye başlanmıştır. Gök bilimleri tarihinde, bilim insanları evrenin oluşumu ile ilgili olarak çok çeşitli teoriler ortaya atmışlardır. Ancak, evrenin oluşum aşamalarında bir kütlenin patlayarak genişlemesi sürecini açıklamaya çalışan Büyük Patlama (Big Bang) Teorisi diğer teorilere göre hem daha kabul edilebilir kanıtlara sahip olması hem de bilim insanları tarafından üzerine daha çok çalışılmaya değer bulunması yönünden diğer teorilerin hep bir adım önünde yer almıştır (Tuna, 2013: 19-20).

Büyük Patlama (Big Bang) Teorisi'ni 1920'li yıllarda ilk kez Rus Kozmolog ve Matematikçi Alexander Friedman ile Belçikalı Fizikçi Georges Lemaitre ortaya atmıştır. Teoriyi modern bir yapıya kavuşturan bilim insanı ise Alexander Friedman'ın öğrencisi George Gamow'dur (Tatar, 2015: 40). Büyük Patlama Teorisi'nin iddiasına göre; maddenin, enerjinin, mekânın ve zamanın bulunmadığı günümüzden 14 milyar yıl önce büyük bir patlama gerçekleşti ve inanılmaz bir hızla evren şekillenmeye başladı. Patlamayla birlikte enerji atom ve atom altı parçacıklara dönüştü. Elektronlar atom altı çekirdekleri ile bir araya geldi. Atomlar birbirleriyle kenetlenerek molekülleri meydana getirdi. Moleküllerden madde, maddelerden ise yıldızlar oluştu. Yıldızların yanmaları sonucunda helyum açığa çıktı. Büyük Patlamadan (Big Bang) yaklaşık 1 milyar yıl sonra yıldızlarda bulunan hidrojen elementi yanarak bitti ve yıldızlarda ani patlamalar meydana geldi. Bu patlamalar sonucunda madde, evrenin derinliklerine fırlatıldı ve yeni yıldızların, yeni güneşlerin ve yeni maddelerin oluşumuna kapı araladı. Son aşamada ise güneşlerin etrafında gezegenler oluşarak düzenli birlikler haline geldiler (Tuna, 2013: 19-20).

Evrenin şekillenmeye başladığı Büyük Patlama (Big Bang) ile birlikte maddenin yanı sıra zaman da oluştu. Büyük Patlama (Big Bang) zamanın da başlangıç noktası olarak kabul edildi (Tuna, 2013: 31). Ayrıca patlama sonrası sonsuz küçüklüğe sıkışmış olan evren genişlemeye başladı. Bu genişleme günümüzde de devam etmektedir. Bilim insanları belirli bir genişlemenin ardından genişlemenin duracağı ve tersine küçülmenin gerçekleşeceğini düşünmektedirler (Tatar, 2015: 44). Dünyanın da içerisinde yer aldığı Güneş sistemi, Samanyolu galaksisi içerisinde yer almaktadır. Samanyolu galaksisinin Büyük Patlamadan (Big Bang) yaklaşık 9 milyar yıl sonra, yani günümüzden yaklaşık 4,6-5 milyar yıl önce oluştuğu tahmin edilmektedir. Samanyolu Galaksisinin oluştuğu dönemde evrenin genişliğinin bugünkünün %65'i kadar olduğu düşünülmektedir.

Samanyolu Galaksisinde yaklaşık 100 milyar yıldız olduğu tahmin edilmektedir (Tatar, 2015: 41-43).

Güneş sisteminin merkezinde yer alan Güneş, dünyada yaşamın sağlanabilmesi ve sürdürülmesi adına hayati öneme sahip bir yıldızdır. Güneş, Dünya'yı hem ısıtır, hem aydınlatır, hem de yaşam için gerekli olan temel enerjiyi sağlar. Dünya, Güneş'ten elde ettikleri sayesinde üzerinde yaşam için gerekli olanaklara sahip olur. Dünya üzerinde yer alan canlılar ise güneşten gelen ısı, ışık ve enerjiden bir şekilde yararlanarak hayatlarını devam ettirirler.

Dünya'nın üç tür hareketi vardır. Birincisi Güneş'in etrafında gerçekleştirdiği ve ekliptik bir yörüngeye sahip olan ilk hareketidir. Güneş'in etrafında 105.444 Kilometre hızla hareket eden Dünya, bu hareketini 23,5 derece eğik bir halde 365 gün, 5 saat, 48 dakika ve 46 saniyede tam olarak gerçekleştirir. Bu hareketin sonucunda mevsimler oluşur ve sıralı bir hal alır. Dünya'nın ikinci hareketi ise saatte 1670 Kilometre hız ile kendi etrafında gerçekleştirdiği dönme hareketidir. Dünya kendi etrafında 23 saat 56 dakikada tam bir dönüş sağlar ve bu hareketinden dolayı da günler ve geceler meydana gelir. Dünyanın üçüncü ve son hareketi ise Ay'ın ve Güneş'in çekimi etkisiyle gerçekleştirdiği ve adına "presesyon" adı verilen hareketidir. Bu hareket Dünya'nın dönme ekseninin evrende gerçekleştirdiği dönme ivmesidir ve 26.000 yılda tamamlanır (Tatar, 2015: 29-30).

Dünya dıştan içe doğru farklı özelliklere sahip küresel katmanlardan meydana gelir. En dıştaki katman Atmosferdir (Hava Küre). Atmosfer dünyayı çepeçevre saran gazlardan meydana gelir ve yerçekimi sayesinde Dünya yüzeyinde sabit kalır. Atmosfer, Dünya üzerinde yaşayan canlılar için hava kaynağı olmasının yanı sıra onları güneşten gelen zararlı morötesi ışınlarından da korur. Atmosferin yeryüzü ve evren ile arasındaki ısı alışverişi sonucunda hava olayları meydana gelir (Ocakoğlu, 2014: 12). Bu sebeplerden dolayı atmosfer, dünya üzerinde yaşayan canlıların hayatlarını devam ettirebilmeleri adına hayati öneme sahiptir. Bir diğer katman Hidrosfer (Su Küre) ismiyle anılan sularla kaplı katmandır. Tüm okyanus, akarsu, göl ve yer altı suları Hidrosfer'i (Su Küre) oluşturur ve bu katman Dünya yüz ölçümünün yaklaşık %71'ine tekabül eder. Dünya'nın, "Mavi Gezegen" olarak anılmasının sebebi, yüzeyinin büyük çoğunluğunun sularla kaplı olmasıdır. Hidrosfer katmanında yer alan su, sularla kaplı alanlardan atmosfere

buharlaşarak bulaşır ve sonradan karaya yağış olarak düşer (Ocakoğlu, 2014: 11). Bu durum diğer gezegenler içerisinde Dünya'yı biricik ve yaşanılabilir kılan en temel özelliklerden birisidir. Dünya üzerinde yer alan bir diğer katman Litosferdir (Taş Küre). Litosfer üzerinde yaşadığımız kara parçasına verilen isimdir. Dünyanın dış ve en ince katmanıdır. Kalınlığı bölgelere göre farklılıklar gösterebilmektedir. Tektonik levhalara ayrılmıştır. Atmosfer, Hidrosfer ve Biyosfer ile kimyasal tepkimelere girerek, Dünya'nın yüzeyinde bulunan toprağın oluşumunu sağlayan katmandır (Çıvgın, 2019: 18). Toprak da hava ve su gibi canlıların yaşamlarını devam ettirebilmeleri için hayati öneme sahip bir maddedir. Dünya'nın merkezine doğru, Litosfer'in altında yer alan katmanın adı Mezosferdir (Manto). Hem katı hem de sıvı bir özelliğe sahip olan Mezosferin (Manto) yapısında demir, magnezyum ve silikon bulunur. İçerisinde bulunan kayaçlar yaklaşık 1000 ile 2000°C derece arasında değişen sıcaklıklara sahiptir. Dünya'nın en büyük katmanıdır. Kütlesi, Dünya yüzeyinin yaklaşık %67'sini oluşturur. Kalınlığı bölgelere göre değişir ve en az 700 Kilometre, en fazla ise 2900 Kilometre kalınlığa ulaşır (Çıvgın, 2019: 21). Dünya'nın en iç tabakasını oluşturan katmana Barisfer (Çekirdek) adı verilir. Barisferin iç çekirdeğinde nikel ve demir karışımları bulunurken, dış çekirdeğinde ise kükürt ve oksijen yer alır. Yüksek basınçtan dolayı iç çekirdek katı halde bulunurken, dış çekirdek ise sıvı haldedir. Yerkürenin oluşmaya başladığı 4,5 milyar yıl önceden günümüze kadar soğumaya devam eden Barisfer'in sıcaklığının yaklaşık 4500°C derece olduğu düşünülmektedir. Sıcaklığın bu kadar yüksek olmasının, Dünya'nın manyetik alanını oluşturan ana etmen olduğu tahmin edilmektedir (Çıvgın, 2019: 19).

Bu katmanların dışında, canlıların yaşam alanını ifade eden Biyosfer (Yaşam Küre) isminde bir katman daha bulunur. Biyosferin, Atmosfer içerisindeki yüksekliği 10.000 metre yüksekliğe kadar, deniz altındaki derinliği ise 5000 metre derinliğe kadar uzanmaktadır. Bu ölçütlerin dışında canlı yaşamına rast gelinmemiştir. Daha fazla ayrıntı vermek gerekirse, yerde yaşayan kara hayvanları için biyosfer sınırı 6500-6800 metre yükseklik iken, yeşil bitkiler için bu sınır 6200 metre yüksekliğe kadar uzanabilmektedir (Çıvgın, 2019: 18). Dünya üzerinde geçmiş jeolojik dönemlere ait canlı kalıntılarını inceleyen bilim dalı, jeolojinin bir alt dalı olan Paleontolojidir (Fosil Bilim). Paleontoloji bilim dalının amacı; geçmiş dönemlerde yaşamış canlıların fosillerini tespit ederek, çeşitli çalışmalarla dünyada hayatın başlangıç dönemlerine ulaşmaktır (Tatar, 2015: 70). Paleontoloji bilim dalının temel yapı taşı olan "Fosil (Fossilis)" kelimesinin Türkçedeki

tam karşılığı “yerden çıkartılan”dır ve terim “yer kabuğunun en üst kısmında yer alan kayaçların içerisinde bulunan, ölmüş organizma kalıntılara verilen ad” şeklinde tanımlanır. Canlı kalıntılarının günümüze fosil şeklinde ulaşabilmesi için “fosilleşme” adı verilen birtakım fiziksel, kimyasal ve biyolojik olaylardan geçmeleri zorunludur. Hayatını kaybeden canlıların vücutlarında yer alan et ve deri gibi yumuşak dokuları kısa zamanda çürüyerek ortadan kaybolur. Ancak içyapısında anorganik maddeler bulunan kavrık, kemik ve diş gibi sert bölümler uygun şartlarda fosilleşmeye başlar. Fosil oluşumunda ölmüş organizmaların bulunduğu bölgenin yapısı (kaya, toprak, su vb.) önemlidir. Söz gelimi; denizlerde yaşayan canlıların fosil haline dönüşme olanakları, karalarda yaşayan canlılara göre daha yüksek ihtimal dâhilindedir (Yıldız, 2008: 3).

Yeryüzünde tespit edilen fosillerin üzerine yapılan paleontolojik çalışmalara göre canlı hayatının ilk belirtileri yaklaşık 3,5-4 milyar yıl öncesine dayanmaktadır. Söz konusu dönemde ve o günün atmosfer koşullarında, çeşitli kimyasal tepkimelerle anorganik maddelerden aminoasit, nükleik asit ve karbonhidrat moleküllerinin oluştuğu tahmin edilmektedir. Bu moleküllerin su içinde birikmeleri sonucunda “organik çorbanın” oluştuğu ve bu yapı içerisinde de ilk basit bileşiklerin ortaya çıktığı düşünülmektedir. Daha sonra ise sırasıyla önce organik moleküller oluşur ve sonrasında ise fotosentez yapamayan ancak mayalanma yöntemiyle yaşamlarını sürdüren ilk basit ve tek hücreli canlılar meydana gelir (Tatar, 2015: 70). Sonrasında çevresel faktörlerin de etkisiyle ilkel organizmalardan evrimleşme yöntemiyle çok daha karmaşık yapılara sahip canlı türleri oluşmaya başlamıştır. Canlılar buldukları çevrenin şartlarına ayak uydurarak hayatta kalmışlar ve çok çeşitli türlere ayrılmışlardır. Çevrenin etkisi canlı varlıklar üzerinde yadsınamayacak derecede fazladır. Bu noktada çevre hakkında bilgi vermek gerekir.

2.2. Çevre

Çevre kavramı günümüze kadar çok farklı şekillerde tanımlanmıştır. Tanımların farklı olmasının altında yatan temel sebepler; kavramı tanımlamaya çalışan insanların biyoloji, coğrafya, jeoloji, çevre mühendisliği, halk bilimi, toplum bilimi ve eğitim bilimi gibi farklı bilim dallarına mensup olmaları ve kavrama konu olan alanın çok genişlik arz etmesidir. Dolayısıyla, her bilim dalına ve çevre kuruluşuna göre farklılıklar gösteren, çok

çeşitli çevre tanımları ortaya çıkmıştır. Bu sebeple; alana ilgi gösteren bütün bilim insanı ve kurum çalışanlarının kabul edebilecekleri bir tanım şimdiye kadar yapılamamıştır.

Çevre kavramı, *Türkçe Sözlük*'te “1. Bir şeyin yakını, dolayı, etraf. 2. Hayatın gelişmesinde etkili olan doğal, toplumsal, kültürel dış faktörlerin bütünlüğü.” (Akalın vd., 2005: 420) şeklinde tanımlanmaktadır. Söz konusu tanımda, kavramın “yakında yer alma özelliği” ile “hayatın kaynağı olan ve canlıların her türlü üretim yapabilmeleri adına malzeme sağlayan doğal oluşum” yönü vurgulanmıştır. Keleş ve Hamamcı (2002: 28) çevreyi şu şekilde tanımlamaktadırlar: “İnsan faaliyetleri ve canlılar üzerinde hemen ya da uzunca bir süre içinde dolaylı ya da dolaysız bir etkide bulunabilecek fiziksel, kimyasal, biyolojik ve toplumsal etkenlerin belirli bir zamandaki toplamı.” Bu tanımda çevrenin canlı ve cansız varlıkların karşılıklı birbirlerini etkileme alanı olduğu vurgulanmış ve insan dışındaki her türlü varlık çevre tanımı kapsamına alınmıştır. Çevrenin canlı öğelerini (biyotik) insanlar, bitki örtüleri, hayvanlar ve mikroorganizmalar oluştururken, cansız öğelerini (abiyotik) ise iklim, hava, su ve yeryuvarın yapısı oluşturur. Cansız varlıklar, canlı varlıkları yönlendirip hayatlarına şekil verirken, canlı varlıklar ise cansız varlıkların konumlarını ve yapılarını belirlemektedir.

Çevre Yasası'nda (1983: 499) çevre: “Canlıların yaşamları boyunca ilişkilerini sürdürdükleri ve karşılıklı olarak etkileşim içinde buldukları biyolojik, fiziksel, sosyal, ekonomik ve kültürel ortam.” şeklinde tanımlanmaktadır. Adı geçen söz konusu yasada çevre kavramı, tüm canlı varlıkların kullanım ve etkileşim alanı olarak görülmüştür. Akdur (2005: 14), çevreyi şu şekilde tanımlamaktadır: “Bir canlı birimi ya da topluluğunun karşılıklı ilişki içinde bulunduğu tüm canlı cansız varlıkların bulunduğu özel alan.” Akdur bu tanımda çevrenin canlılar için önemine vurgu yapmıştır. Çepel, *Çevre Koruma ve Ekoloji Terimleri Sözlüğü* (1995: 46) isimli eserinde çevreyi: “Bir organizmanın veya organizmalar topluluğunun yaşamı üzerinde etkili olan tüm faktörler” ve “canlıların yaşamasını ve gelişmesini sağlayan fiziksel, kimyasal ve biyolojik faktörlerin bütünü.” şeklinde tanımlamaktadır.

Toros vd., *Ulusal Çevre Eylem Planı: Nüfus ve Çevre* (1997: 39) isimli eserlerinde çevreyi: “Fiziksel, kimyasal, biyolojik, kültürel ve sosyo-ekonomik kaynak ve değerlerin oluşturduğu kompleks bir sistem.” şeklinde açıklamaya çalışmaktadırlar. Toros vd., söz

konusu bu tanımda çevrenin maddi ve manevi oluşum ve üretimler noktasında canlılara kaynak teşkil etmesi durumunu vurgulamaktadırlar. Özdemir ise *Temel Ekoloji Bilgisi ve Çevre Sorunları* (1997: 15) isimli eserinde çevreyi şu şekilde tanımlamaktadır: “Canlıların yaşamını sağlayan ve onları sürekli olarak etkisi altında bulunduran faktörler bütünüdür.” Özdemir söz konusu bu tanımında çevrenin, canlılar üzerindeki büyük etkisine vurgu yapmıştır.

Yukarıda verilen “çevre” tanımlarında çevrenin daha çok; yakın bir yer olması, yaşama yönelik bir sistem kurması, canlıların hayatlarının gelişmesine kaynak oluşturması, doğal yaşamın merkezinde bulunması, canlıların yaşam şekillerini belirlemenin yanı sıra onların yaşam şekillerinde de etkilenebilir bir yapıda bulunması gibi yönleri vurgulanmaktadır. Çalışma konumuzu oluşturan geleneksel ekolojik bilgi alanında ise çevre kavramı üstte geçen tanımların bazılarının anlamlarını içermekle birlikte; daha çok “insanların hayatlarını devam ettirdikleri, sürdürülebilirlik çerçevesinde su, bitki, ağaç, kaya, toprak gibi doğal ürünlerden kaynak olarak bir şekilde yararlandıkları, içerisinde bulunan canlı-cansız varlıklara manevi anlamlar yükledikleri ve onlar hakkında bilgi sahibi oldukları, yer şekilleri, iklim ve bitki örtüsü gibi doğaya özgü unsurlardan etkilendikleri ve bu unsurları bir şekilde tekrar etkiledikleri, ekolojik ortamı” ifade etmektedir.

Günlük yaşamda, çevre kavramı ile benzer anlamlarda kullanılan diğer kavram “doğa” kavramıdır. Doğa kavramı; “doğmak” fiilinden türetilmiş olup *Türkçe Sözlük*'te, “insan faaliyetlerinin dışında kendi kendini sürekli olarak yeniden yaratan ve değiştiren güç, canlı ve cansız maddelerden oluşan varlığın hepsi, tabiat” (Akalin vd., 2005: 547) şeklinde tanımlanmaktadır. Söz konusu bu tanımda, doğa kavramından; hava, su, toprak, bitki ve hayvan gibi herhangi bir insanın çabası sonucu meydana gelmeyen, daha çok kendiliğinden oluşan çevre unsurları kastedilmektedir. Çalışmamız içerisinde yer alan “çevre” ve “doğa” kavramları da üstte yer alan “doğa” tanımına uygun olarak kullanılacak olup, aynı anlamları ifade edeceklerdir.

Bilim insanları çevre kavramını, içerdiği anlamlar ve yapıları bakımından kendi içerisinde farklı başlıklar altında incelemiştirler. Keleş ve Hamamcı (2002: 29) “çevre” kavramını; a. Fiziksel çevre, b. Toplumsal çevre olmak üzere iki başlık altında işlemektedirler. İnsanın içerisinde yaşadığı, yaşam şekillerini bulunduğu ortama göre

şekillendirdiği, gerektiği yerde de ortama etki ettiği çevreye “fiziksel çevre” adı verilir. Bu çevre türünde insanların yaşamlarını sürdürdükleri yer, kentsel ya da kırsal özelliklere sahip olabilir. Ayrıca mekân tipleri dağ, ova, çöl, deniz kıyısı, orman içi gibi bir bölgeye özgü doğal yer şekilleri özellikleri gösterir. Fiziksel çevre kendi içerisinde “doğal çevre” ve “yapay çevre” olarak iki farklı gruba ayrılır (Keleş ve Hamamcı, 2002: 30).

İnsanın ortaya çıktığı ilk anda karşısında hazır bulunduğu çevreye “doğal çevre” adı verilir. İnsan bu çevrenin oluşturulmasında herhangi bir çaba göstermez.¹ Dahası doğal çevreye herhangi bir etki göstermemiş/gösterememiştir. Ayrıca insanın kendisi de doğal çevrenin bir unsurudur. Doğal çevre canlı ve cansız doğal çevre olmak üzere iki başlıkta incelenir. İnsanlar, bitkiler, hayvanlar ve organizmalar doğal çevrenin canlı varlıkları durumunda bulunurken; hava, su, toprak, yerkabuğu, yeraltı kaynakları, sıcaklık, ısı, nem ve ışık gibi unsurlar ise doğal çevrenin cansız varlıklarını oluşturmaktadırlar (Keleş ve Hamamcı, 2002: 30). İnsanlık, ilk insandan günümüze kadar bilgi birikimini sürekli arttırmıştır. İnsanın sahip olduğu bilgi çeşitlerinden birisi de çevreye yönelik olan bilgisidir. Toplulukların sahip oldukları bilgi birikimlerine dayanarak, çevrelerinde bulunan doğal kaynakları kullanarak inşa ettikleri çevreye “yapay çevre” adı verilir. Bir çevre türünün yapay çevreye ait olabilmesinin temel şartı o bölgenin insan eli vasıtasıyla yapılmış olmasıdır. Bu noktada yapay çevre, bir insan topluluğunun ulaştığı olduğu kültür, bilgi ve teknoloji düzeyini yansıtmaya bakımdan önem arz etmektedir (Keleş ve Hamamcı, 2002: 30-31). İnsanlar tarafından yapılan yollar, tüneller, viyadükler, köprüler, hastaneler, evler, fabrikalar gibi yapılar yapay çevreyi oluşturur.

Çalışma konumuz içerisinde yer alan “çevre” kavramı daha çok “fiziksel çevre” başlığı kapsamında değerlendirilebilir. Geleneksel ekolojik bilgiye sahip topluluklar çevreyi bir doğal kaynak alanı olarak görmekte ve doğaya özgü unsurlardan sürdürülebilirlik kapsamında çeşitli şekillerde yararlanmaktadırlar. Kendi ekolojik kuralları

¹ Ancak bazı durumlarda insanlar tarafında oluşturulan doğal çevrelerden de bahsetmek mümkündür. Bu duruma insanlar tarafından ağaçlandırılan boş bölgelerin ormana dönüştürülmesi ya da kurak bir zemine sahip olan herhangi bir alanın barajlar vasıtasıyla sulak alanlara ve göletlere çevrilmesi durumu örnek gösterilebilir. Bu örneklerde yapılan oluşumların insanlar tarafında yapıldıkları bilinse de bu oluşumların daha sonraki süreçte doğal çevre olma yönündeki döngülerine müdahale edilmez.

çerçevesinde dönüşümünü sürdüren ve insanların bir şekilde yararlandıkları bu çevre “doğal çevre” kapsamında yer almaktadır. Ayrıca geleneksel ekolojik bilginin uygulamaya dönük temsillerine sahip toplulukların, yine doğadan elde ettikleri kaynakları, doğanın dönüşümüne yönelik kullanımları sonucunda ise yapay çevrenin ortaya çıktığı söylenebilir.

Bir fiziksel çevrede bulunan herhangi bir insan topluluğunun, ekonomik, toplumsal ve siyasal yapısı gereği oluşturduğu ögeler, kuruluşlar, kurallar ve ilişkiler bütününe “toplumsal çevre” adı verilir. Toplumsal çevre, ortaya koyduğu ilişki kuralları çerçevesinde akraba ziyaretleri, alışveriş adabı, çalışma koşulları, bir iş yerinde ast-üst ilişkisi gibi konularda toplumsal ilişkileri belirler (Keleş ve Hamamcı, 2002: 31).

Kışlalıoğlu ve Berkes (2009: 14) ekolojik bakış açısıyla çevreyi; “canlı” ve “cansız” olmak üzere iki kısma ayırırlar. Herhangi bir ekolojik bölgede bulunan organizmayı doğrudan ya da dolaylı olarak etkileyen türler canlı çevreyi oluşturur. Söz gelimi gölde yaşayan bir balığın canlı çevresini yalnızca o gölde yaşayan diğer balıklar değil, göldeki bitki türleri, hayvan türleri, mikroorganizmalar ve hatta o bölgede gölden bir şekilde yararlanan insanlar meydana getirir. Herhangi bir bölgede bulunan organizmanın cansız çevresini ise; kara, su, toprak, hava, iklim ve gün ışığı gibi canlıların hayatta kalmalarını sağlayan, onlara somut bir ortam hazırlayan unsurlar oluşturur.

2.2.1. Çevre Sorunları

Güneş sistemi içerisinde yer alan Dünya, oluşmaya başladığı andan günümüze kadar çok çeşitli aşamalardan geçmiştir. Dünya bu aşamaların sonunda üzerinde canlıların yaşayabileceği bir mekân haline dönüşmüştür. Şartların olgunlaşmasıyla birlikte ilk önce organik bileşiklerden basit tek hücreli canlılar ortaya çıkmış, daha sonraki süreçte ise çok daha karmaşık yapılara sahip canlılar meydana gelmiştir. Çok uzun yıllar süren bu evrimleşme sürecinin sonucunda canlılar içerisinde aklı ve eşyayı kullanabilen bir tür olan insan türü ortaya çıkmış ve bu tür sürekli gelişimiyle birlikte günümüzdeki halini almıştır.

İlkel insanın günümüzdeki modern ve gelişmiş şeklini alması için üzerinden uzun yılların geçmesi gerekmiştir. İnsan bugünkü özellik ve imkânlarına sahip olabilmek adına

çok farklı ve zorlu sınavlar vermiştir. Nihayetinde kendini geliştirme ve gerçekleştirme noktasında bugünkü seviyesine yükselmiştir. İnsanın var olduğu ilk anda vermek zorunda olduğu ilk sınavı, doğa karşısında verdiği mücadelelerden oluşan zorlu sınavıdır. Yaşamın ilk basamaklarında hayatta kalma mücadelesi veren insan, doğa karşısında mücadele verebilecek özelliklerden yoksundur. Hatta diğer canlılar arasında doğa karşısında en avantajlı canlı olan insan olduğu rahatlıkla söylenebilir. Şöyle ki insan bu süreçte; bir yerden başka bir yere hızlıca ulaşmasını sağlayacak kanatlara, uzak mesafeleri rahatlıkla görebileceği gelişmiş göz yapısına, gözleriyle göremediği yerlerde yer alan unsurları hissetmesini sağlayacak keskin koklama özelliğine ya da mücadele edeceği diğer canlılar karşısında kullanabileceği pençe, boynuz ve gelişmiş kas yapısı gibi fiziksel donatılara sahip değildir. Dolayısıyla doğa karşısında dezavantajlı bir konumda olduğunun farkında olan insan, barınma, yiyecek temin etme ve en önemlisi hayatta kalma sürecinde hep doğayla mücadele içerisinde olmuştur.

İnsan, doğaya uyum sağlama sürecinde yaşamsal faaliyetlerini devam ettirebilmesi için gerekli olan malzemeleri yine doğanın kendisinden temin etmiştir. İnsan bu dönemde doğadan taş, odun, kemik, deri, lif, kıl, kireçtaşı, mineral gibi doğal malzemeler toplamıştır. Zaman içerisinde bu malzemelerden diğer canlılara karşı kendisini savunmada kullandığı “balta”, avcılık esnasında kullandığı “ok ve mızrak”, ev yapımından kullandığı “tuğla” ve yemek pişirmede kullandığı “çömlek” gibi araçları yapmayı başarmıştır (Diamond, 2010: 316-317). Ateşin ehlileştirilmesi, bu üretim sürecinin ortaya çıkarılıp daha da ileriye taşınabilmesi adına çok önemli bir adım olmuştur. Ateşi kullanmayı başaran insan, tahta, taş, bakır, tunç ve demir gibi doğal maddeleri işlemeyi başararak gelişim noktasında hızla ilerlemiştir (Yıldırım, 2019: 12). İnsan bu şekilde doğa karşısında eksikliğini gidermenin ve yaşama tutunmanın yollarını aramıştır.

Uygarlık tarihine bakıldığında zaman doğa üzerinde tam anlamıyla egemenlik kuramayan insanın ilk olarak “avcı-toplayıcı” bir dönemden geçtiği düşünülmektedir. Bu dönemde hayvanlar avlanılmış, yenilebilir meyveler toplanmış ve birkaç günlük ihtiyacı giderebilecek bitkiler bulunmaya çalışılmıştır. Ayrıca hayatını devam ettirebilmesi için gerekli doğal malzemelerin azaldığı coğrafyaları terk ederek, daha verimli coğrafyalara göç etmenin yolları aranmıştır. Kısacası bu dönem insanın yakın çevresini deneme-yanılma yöntemiyle tecrübe ettiği bir dönemdir. İnsan bu süreçte doğaya hâkim olmak adına çok

değerli bilgileri elde ederken, doğanın acımasızlığı karşısında aciz kaldığı durumlarla da mücadele etmek zorunda kalmıştır. Şöyle ki; yer yer doğadan elde edilen gıdaların insan anatomisine uygun olmaması sonucunda zehirlenmelerle birlikte ölümler meydana gelmiş ya da çevrede karşılaşılan yırtıcı hayvanlar tarafından insanlar katledilmiştir. Tüm bu olumsuzluklara rağmen insan, doğadan elde ettiği bitki ve avlandığı hayvanlardan, karnını doyurmak amacıyla yiyecekler, hastalıklardan kurtulmak amacıyla ilaçlar, ısınma ihtiyacını gidermek amacıyla kıyafetler ve günlük yaşamda kullanmak amacıyla çeşitli araçlar üretmeyi başarmıştır.

İnsanlar bu dönemde doğadan maddi ihtiyaçlarını gidermenin yanı sıra doğaya çeşitli anlamlar yükleyerek inanma noktasında manevi ihtiyaçlarını da karşılamışlardır. Doğada hayatını sürdüren insan, doğadan elde ettiği yaşamsal ürünlerden dolayı doğal nesnelere saygı duymanın yanı sıra, yaşadığı çevreye tam olarak egemen olamamasından, kendisini tam olarak güvende hissedememiş ve doğaya karşı bir çeşit korku hissi geliştirmiştir. Bu saygı duyma davranışı ve korkma hissi sonucunda doğada yer alan bitki, ağaç, dağ, su, orman gibi unsurlara karşı “kutsiyet” yükleme davranışı ortaya çıkmıştır. İlkel insanın animistik geleneksel dünya görüşüne göre; doğada bulunan her maddenin kendine has bir ruhu bulunmakta ve bu ruh insanlar üzerinde iyi veya kötü etkilere sahip olabilmektedir. Çevresinde gelişen olaylara tam olarak hâkimiyet sağlayamayan ve doğada meydana gelen olayları tam anlamıyla açıklayamayan ilkel insan, kolektif hafızasında yer alan bu kültürel bilgi sayesinde doğaya zarar vermeden yaşamını uzun yıllar sürdürmüştür.

İlkel insan doğaya yönelik bilgisini arttırdıkça, avcı-toplayıcı yaşam şeklinin dışına çıkarak, kendisini daha da geliştirecek uygulamalara yönelmiştir. İlkel insanın yeni bir yaşam sistemi kurmak için arayış içerisinde olmasının sebebi avcı-toplayıcı yaşam şeklinin belirsizliklerle dolu olanaklar sunmasıdır. Avcı-toplayıcı yaşam şeklinde insanlar, ancak doğadan topladığı bitkileri ve avlayabildikleri hayvanları yaşam sürekliliği içerisinde kullanmışlardır. Ancak doğadan her dönem aynı verimlilikte bitki toplamak ya da hayvan avlamak mümkün olmamıştır. İnsanların yaşamlarını devam ettirebilmeleri için günlük tüketmeleri gereken belirli bir kalorige yiyeceğe ihtiyaçları vardır. Bu sebeple gerekli yiyeceğin sağlanamamasından dolayı bu sistem, çeşitli barınma ve beslenme sorunlarına kapı aralamıştır. Ayrıca verimli geçen toplama veya avlanma sezonlarında elde edilen fazla ürünler uygun saklama koşullarına sahip olunamadığından dolayı insan yaşamına doğrudan

katkıda bulunamamıştır. Yaşam şekillerine olumsuz etki eden bu imkânsızlıklardan kurtulmak isteyen insan, yeni yaşam yöntemleri bulmanın peşine düşmüştür.

İnsanlar, uzun yıllar doğal çevrede yaşamının ve gözlem yapmanın vermiş olduğu tecrübelerden dolayı önceki yaşam şekilleri olan avcı-toplayıcı sistemden uzaklaşarak, doğada yer alan bitki ve hayvanlara hükmetme imkânı sağlayan çok daha farklı bir yaşam şekline yönelmişlerdir. İnsanlara toprağı ekme ve biçme imkânı sağlayan, hayvanları ehlileştirip çok farklı alanlarda insan kullanımına sunan bu sistemin adı Tarım Devrimi'dir. Tarım devrimiyle birlikte insanlar, avcı-toplayıcı yaşam şeklinin aksine, doğadan topladıkları bitkilerin ve avladıkları hayvanların bir kısmını evcilleştirmenin yollarını bulmuşlardır. Geleneksel bilgiye göre, doğadan toplanan yaban bir tohumun evcilleştirilmesinin yolu, her yıl tohumlar içerisinde en kalitelisinin seçilerek bir sonraki sene o tohumun dikilmesiyle mümkündür. Bu uygulama uzun yıllar sürdürülünce ortaya evcilleştirilmiş, kontrol altına alınmış, verimi yüksek, en ideal bitki tohumu çıkmaktadır. Benzer bir uygulama şekli evcilleştirilmek istenen hayvanlar için de geçerlidir. Doğadan elde edilen hamile hayvanın yavrularından en etlisi, sütlüsü ve uysalı gelecek seneye bırakılır. Bu bırakılan hayvanın yavruları için de aynı uygulama uzun yıllar yürütülür. Buradaki amaç insanlar için en verimli ve faydalı hayvanı elde etmek ve bu türü gelecek nesillere aktarmaktır.² Bitki ve hayvanların evcilleştirilmesi insanlar için faydalı sonuçlar ortaya çıkarmıştır. Evcilleştirilen bitkiler ve hayvanlar vasıtasıyla insanlar gıda stoklarını güvence altına almışlar, bu ürünlerden yararlanma şekillerini hayatın her noktasına yaymışlar ve üretim odaklı daha verimli bir sisteme geçiş yapmışlardır. İnsanların gıda arzı noktasında devamlı kaynak üretebilecek konuma erişmelerinin sonucunda, toplulukların nüfusları hızla artma eğilimine yönelmiştir. Avcı-toplayıcı dönemde kıtlık içerisinde yaşayan ilkel insan, geleceğini garanti görememesinden dolayı tek çocukla yetinmiştir. Ancak tarım devriminin getirmiş olduğu bolluk ile birlikte insanların gelecek kaygısı

² Şunu da söylemek gerekir ki; bu evcilleştirme uygulaması doğada yer alan bütün bitki ve hayvanlar üzerinde başarı sağlamamıştır. Dünya üzerinde ilk başarılı evcilleştirme uygulamaları, bugün bir kısmı ülkemiz toprakları içerisinde yer alan ve Bereketli Hilal olarak adlandırılan bölgede gerçekleştirilmiştir. Bu coğrafyada ilk olarak bitkilerden “buğday, tek sıralı buğday, arpa, mercimek, bezelye, nohut, acı burçak ve keten bitkisi” evcilleştirilmiştir. Hayvanlardan ise “keçi, koyun, domuz ve inek” evcilleştirilerek, insanın günlük hayattaki hizmetine sunulmuştur (Diamond, 2010: 183-184).

büyük ölçüde ortadan kalkmış ve birden fazla çocuğa sahip aileler ortaya çıkmıştır (Diamond, 2010: 183-184).

Tarım yapmak, insanların yiyecek alışkanlıklarını değiştirdiği gibi yaşam şekilleri üzerinde de köklü değişikliklere neden olmuştur. Avcı-toplayıcı yaşam şekline sahip ilkel insanlar küçük gruplar halinde doğal çevrede yaşamışlar ve doğa üzerinde sürekli hareket halinde olmuşlardır. Ancak tarım toplumları, tarım yapabilmek için toprağa bağımlı olmalarından dolayı, yerleşik hayata geçmek zorunda kalmışlardır. Çadır ya da mağaralar içerisinde yaşayan ilkel kabile topluluklarından, kentlerde yaşayan modern insan topluluklarına geçişin ilk adımları ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu gelişmelerin sonucunda insanın doğaya karşı olan hâkimiyeti ve etkisi artmıştır. Artık insan her yönüyle doğadan etkilenen bir varlıktan, doğayı her yönüyle etkileyen bir varlık konumuna yükselmiştir.

Tarım devrimi her ne kadar ilkel insanın, modern insana dönüşümünde çok önemli bir dönüm noktası olarak görülse de, insanın doğaya zarar vermeye başladığı ilk dönem olması bakımından içerisinde çeşitli olumsuzluklar barındırmaktadır. İnsanlar bu süreçte, çevrelerinde bulunan doğal alanları tarım alanlarına çevirebilmek için yok etmişlerdir. Doğal çevreye zarar veren bu olumsuz uygulama sonucunda doğal ormanlık alanlar azalmaya başlamış ve ileride insanlar için büyük sorunlar yaratacak olan çevre sorunlarına kapı aralanmıştır. Ayrıca evcilleştirmelerle birlikte doğal yaşama müdahale edilmiş, doğal seçim sürecinin önüne geçilmiştir. Dünyada canlılar için yaşam doğallıktan, yapaylığa doğru yol almaya başlamıştır.

Tarım devrimi ilkel insanın sadece yaşam şekillerini etkilememiş, onun düşünce dünyasında da yepyeni çıgırlar açarak modern insan seviyesine yükselmesinde önyak olmuştur. Avcı-toplayıcı topluluktan, tarım toplumuna geçen ilkel insan, gıda kaynaklarının üretim aşamalarını kontrol altına alarak, doğa karşısındaki aciziyetini azaltmanın yollarını bulmuştur. Bu süreçte yürüttüğü tarım ve hayvancılık faaliyetleriyle artık zamanının tamamını karnını doyurmak için harcamak zorunda kalmamıştır. Dinlenmek için kendisine zaman ayıran insan, bu süreçte zihni faaliyetlere de yönelerek hayatını nasıl daha kolaylaştırabileceğinin yollarını aramaya çalışmıştır. Bu arayışlar sonucunda, insanlığı günümüzün modern dünyasına taşıyan felsefî ve bilimsel bilgidен oluşan entelektüel bilgi ortaya çıkmıştır.

Tam anlamıyla işleyişinin anlaşılmasından dolayı doğa, insanoğlu için her zaman sırlarla dolu kozmik bir alan olmuştur. Bu nedenle insan, en büyük meziyetlerinden birisi olan düşünme yetisini ilk olarak en çok merak ettiği, onu en çok etkileyen ve hayatını biçimlendiren doğal çevre üzerinde kullanmıştır. İnsanlar ilk felsefi üretimlerini de yine ilk olarak doğa üzerine inşa etmişlerdir. Antik Yunan döneminde, “Doğa Filozofları” olarak adlandırılan düşünürler grubu, doğa ve doğal süreçler üzerine çeşitli düşünceler dile getirerek modern anlamda felsefenin doğuşunu sağlamışlardır. Bu filozofların doğaya bakışlarının temelinde doğayı yok etme, ona egemen olma gibi doğaya zarar verebilecek olumsuz anlayışlar yoktur.

Doğa filozofları, doğadaki işleyişi anlamak, doğal süreçler hakkında bilgi sahibi olmak için çeşitli düşünceler ve sorular ortaya atarlar. Bu filozoflara göre doğa su, ateş, hava ya da toprak gibi tek maddeden oluşur ve yaşamın kaynağı da o tek maddedir. Thales, Anaksimenes, Ksenofanes ve Empedokles gibi doğa filozofları insanın, doğanın bir parçası olduğunu ve ona asla zarar vermemesi gerektiğini savunurlar (Gaarder, 2009: 40). Doğa filozofları, insanların mitik anlatılarla hayatlarını anlamlandırmaya çalıştıkları bir dönemde, doğayı gözleyerek çeşitli teoriler ortaya atmışlar ve kendilerinden sonra gelişecek olan felsefe akımları ve doğa bilimeleri için bir kıvılcım görevi görmüşlerdir.

Doğa filozoflarından, sonra yeni filozoflar ve felsefe akımları ortaya çıkmıştır. Felsefe, zamanla insanın doğanın bir parçası olduğunu savunan doğa filozoflarından, insanın doğanın tek önemli parçası olduğunu savunan filozoflara doğru evrilmiştir. Bu filozoflardan birisi Protogoras’tır. Onun felsefi anlayışına göre: “Her şeyin ölçüsü insandır.” (Özerkmen, 2002: 168). İnsanın doğadan üstün olduğunu savunan bir diğer filozof Platon’a göre: “Doğal dünya önemsenecek, aşağı bir alandır.” Aristoteles’in değerlilik sıralamasına göre ise en az değerliden, en çok değerliye göre sırasıyla; “bitkiler, süngerler, denizaneleri, yumuşakçalar ve insanlar” yer almaktadır (Maltaş, 2005: 2). Kant ahlak ilkelerini açıklarken asıl önemli olanın insan ve onun değer yargıları olduğunu altını çizmektedir (Gül, 2013: 20): “İnsan ve genel olarak her akıl sahibi varlık, şu veya bu isteme için rastgele kullanılacak sırf bir araç olarak değil, kendisi amaç olarak vardır.” Descartes’e göre ise: “Doğa sadece basit makinelerdir.” Mekanik dünya görüşüne sahip olan Descartes, söz konusu bu sözleriyle bitki ve hayvanların önemsiz birer varlık olduğunu,

insanın ise doğanın efendisi konumunda yer aldığını söyleyerek, insanın doğaya egemen olma düşüncesinin felsefi alt yapısını inşa etmektedir (Ateşgöl, 2021: 6-7).

Ortaya atılan bu paradigmlar, yeryüzünün ilk toplulukları olan avcı-toplayıcı insan grupları ile bilimsel ve teknolojik gelişmeler noktasında hızla ilerleyen modern insan topluluklarının doğaya olan bakış açılarının kıyaslanması noktasında önem arz etmektedir. İlkel insanın doğayla bütünleşik yapısının altında, onun doğayı anlama ve anlamlandırma çabası yatar. İlkel insan doğaya yüklemiş olduğu kutsallık inancı çerçevesinde bir taraftan doğaya minnet duygusu ile saygı duyarken diğer taraftan ise birtakım eylemleri tabu inancı içerisinde değerlendirerek, korku duygusu geliştirmiştir. Ancak zamanla doğaya yönelik bilgi ve tecrübesi artan modern insan, doğaya olan bakış açısını değiştirerek kendi refahı ve hayatının kolaylaştırılması adına doğanın aşılması, hatta yok edilmesi gereken bir meta olduğu varsayımına kapılmıştır. Bu süreçten sonra doğa, insan için salt maddi menfaat düzleminde görülen ve sömürülmesi gereken bir mecrayı ifade eder olmuştur. Bu bakış açılarından hareketle söylenilebilir ki; farklı zaman diliminde yaşayan ve hayata karşı farklı bakış açılarıyla hareket eden iki topluluk arasındaki en önemli farklılık doğaya yönelik oluşturdukları bakış açılarıdır. Avcı-toplayıcı insan toplulukları doğa ile dost bir yaşam şekli inşa ederken, günümüzün modern dünyasına daha yakın dönemde yaşayan insanın adeta doğadan hesap sorarcasına yaşam şekli oluşturması, insanoğlunun doğaya bakış açısının ne derece olumsuz bir yöne doğru yöneldiğini kanıtlar niteliktedir.

İnsanı dünyanın merkezi konumunda gören, sadece akla ve sömürü düzenine önem veren felsefi akımların yansımaları zamanla bilim dünyasında da kendisine karşılık bulmuştur. Modern bilimin kurucuları kabul edilebilecek Kopernik, Kepler, Galileo ve Newton gibi bilim insanlarının çalışmalarına göre doğa, insan refahının önündeki en büyük engeldir. Bundan dolayı insanın iyiliği adına doğa denetlenmeli ve daha da ötesi kontrol altına alınmalıdır. Bu felsefi ve bilimsel akımlar ışığında, geçim kaynakları ve toplumsal yaşam kökten değişiklikler göstermiştir ve bu değişiklikler belirli bir zaman sonra süreklilik almıştır. Artan bilgi birikimi ve teknoloji sayesinde, tarım topluluklarının yerini makinelerin almasıyla 19. yüzyıl'da Endüstri Devrimi adı verilen yeni bir dönem ortaya çıkmıştır.

Endüstri Devrimi'yle birlikte insan yaşamı, geçmiş dönemlere göre daha kolay bir hal almıştır. Endüstriyel üretimler sonucunda; insanın günlük yaşantısında kullanabileceği eşyalardan, bir yerden başka bir yere kolaylıkla ulaşmasını sağlayacak yollara ve araçlara, insan hastalıklarını teşhis ve tedavi edebilecek sağlık teçhizatından, evren hakkında merakını giderecek uzay bilgisine kadar hemen her alanda teknolojik gelişmeler ortaya çıkmıştır. İnsanlar çeşitli ulaşım araçlarıyla uzak diyarlara kolaylıkla ulaşmanın yanı sıra telefon teknolojisiyle gözleriyle göremedikleri mekânlara seslerini iletme imkânı bulmuşlardır. İlkel şartlarda küçük kulübeler inşa eden insan, büyük yerleşim yerlerinde çok daha dayanıklı konutlara sahip olmuştur. Daha önceki süreçte pek çok yönden doğadan olumsuz etkilenebilen insan, bu teknolojik gelişmelerle birlikte etkilenme oranını en düşük seviyelere indirmiş ve doğa karşısındaki edilgen pozisyonundan, etkin hale geçmiştir.

Bilim ve teknoloji üretmeyi başaran ülkeler Endüstri Devrimi ile birlikte hızla makina, demir-çelik, maden ve orman ürünleri endüstrisine yönelik fabrikalaşma yoluna gitmişlerdir. Coğrafi keşiflerle birlikte ham maddeye ulaşma noktasında yaşanan sorunların ortadan kalkması da bu süreci hızlandırmıştır. Endüstri kuruluşlarına sahip olmak, diğer ülkelere nazaran gelişim aşamalarını çok hızlı kat etmek anlamına gelmektedir. Bunun sebebi ise endüstri kuruluşları sayesinde ülkelerin, üretmek istedikleri ürünleri daha hızlı, daha kolay ve daha ucuza mâl etmiş olmaları gerçeği yatmaktadır. Bir ülkenin ne kadar teknoloji ve endüstriye sahip olduğu, o ülkenin diğer ülkeler arasındaki konumunu belirleyen en önemli faktör haline gelmiştir. Bundan dolayı İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra ülkelerin endüstrileşme hızları katlanarak artmıştır. Ancak bütün bu olumlu gelişmelere rağmen endüstri teknolojisi, insan hayatını kolaylaştırırken, doğaya ve insan ruhuna verdiği zararlardan dolayı aynı başarıyı hayatın anlamlandırılması noktasında gösterememiştir. Ölçsüz ve kontrolsüz endüstrileşmenin sonucunda insan hayatında birtakım olumsuzluklar baş göstermeye başlamıştır. Endüstri Devriminin imkânlarından yararlanan modern insan, daha ilkel şartlarda yaşayan avcı-toplayıcı ve tarım toplulukları dönemindeki insanlardan daha mutlu olamamış, daha da aksine zaman içerisinde o günlerini arar olmuştur.

Endüstri Devriminden sonra insan nüfusu katlanarak artmıştır. 18. yüzyılın başında dünyada 700 milyon insan yaşarken, Endüstri Devriminin başlangıcı olan 19. yüzyılın başında bu rakam 950 milyona, 20. yüzyılın başında 1,6 milyara, 21. yüzyılın başında 6

milyara ulaşmıştır (Harari, 2015: 346). Günümüzde ise dünya nüfusu 8 milyara dayanmıştır. Dünya nüfusunun bu denli artmasının sebepleri; Endüstri Devrimiyle birlikte ortaya çıkan insan iş gücü ihtiyacı ile yaşam şartlarının eski dönemlere kıyasla daha kolaylaşmasıdır. Dünya nüfusunun artması çeşitli belirsizlik ve eşitsizliklere kapı araladığı için Endüstri Devriminin ilk olumsuz etkisi olarak görülebilir.

Endüstri kuruluşları, taşıma maliyetlerini azaltmak için tesislerini şehir merkezlerinin hemen bitişiğinde oluşturmuşlardır. Yakın bir bölgesinde herhangi bir endüstri kuruluşu oluşturulan kentler, hızlı nüfus artışının da etkisiyle kontrolsüz bir şekilde büyümüşlerdir. Bu durum farklı sosyo-kültürel özelliklere sahip bölgelerden insanların, gelip bu endüstri şehirlerine yerleşmelerini zorunlu kılmıştır. Farklı bölgelerden göç eden insan grupları buldukları coğrafyaya genellikle uyum sağlayamamış ve kentlerde sosyal bütünlük oluşturulamamıştır. Ayrıca kontrolsüz büyümenin yarattığı denetimsizlikten dolayı, kent sakinlerinin fiziksel, biyolojik, sosyolojik, psikolojik ve kültürel ihtiyaçlarına cevap verilememiş ve bunun sonucunda mağduriyetler ortaya çıkmıştır. Endüstri kuruluşlarına yakın olan şehirlerin birer endüstri şehrine dönüşmesiyle birlikte şehir sakinlerinin çeşitli ihtiyaçlarının giderilememesi, Endüstri Devriminin insan hayatına vermiş olduğu ikinci olumsuz etki olarak düşünülebilir.

Endüstri Devrimi sonrası ortaya çıkan en büyük zararlar ise doğaya verilen ve telafisi olmayan zararlardır. Endüstrileşme sonrasında hızla makineleşme süreciyle birlikte enerji ve ham maddeye olan ihtiyaç artmıştır. Bu ihtiyaç karşısında ise doğa, tükenmez bir kaynak olarak görülmüş ve kontrolsüz bir şekilde sömürülmüştür. Endüstriyel kapitalizmin birer üyesi konumunda bulunan endüstri kuruluşları, bu süreçte “büyü ya da yok ol” felsefesi ışığında doğaya tamiri mümkün olmayan zararlar vermişlerdir. Yer altı ve yer üstü zenginlikleri hoyratça sömürülen doğa, üzerindeki baskı sonucunda kendisine verilen zararları bir noktadan sonra telafi edemeyecek duruma gelmiştir.

Doğal çevrenin endüstri kuruluşları tarafından hoyratça kullanıldığı ve dünya üzerinde çeşitli çevre sorunlarının ortaya çıktığı dönemde, bu sömürü düzenine isyan eden ilk kişi Romantizm akımının temsilcisi olan Rousseau’dur. Doğayı canlı maddelerden oluşan bir topluluk olarak gören Rousseau’ya göre doğa, insana ilham veren bir kaynaktır. Rousseau duyguların önemine vurgu yaparak, insanlığı doğaya geri çağırmaya çalışmıştır

(Köktürk, 2015: 24-25). Rousseau'nun yaşadığı dönemden sonra dünya üzerinde endüstri kuruluşu sayısı çok daha artmış olmasından dolayı dünyaya verilen zararlar katlanarak büyümüştür. 20. yüzyıla gelindiğinde ise doğanın bozulmasına yönelik birtakım tepkiler ortaya çıkmaya başlamıştır. Doğa katliamına gösterilen tepkiler belirli çevre hareketlerinde birleşerek, doğanın çığlık seslerine dikkat çekmek üzere çeşitli çevre akımları ve yaklaşımlar ortaya çıkarmışlardır. Bu dönemde Ekoilkelcilik, Derin Ekoloji, Spiritüel Ekoloji, Ekofeminizm, Toplumsal Ekoloji, Çevresel Determinizm, Kültürel Ekoloji isimlerinde doğa-insan eşitsizliğine tepki gösteren, insan için doğanın çok önemli bir yaşam alanı olduğunu savunan, insanın doğaya bakış açısının sürdürülebilirlik çerçevesinde yeni bir paradigma oluşturması gerektiğini iddia eden ekoeleştirici akımları ve çevreci yaklaşımlar seslerini güçlü bir şekilde çıkarmaya başlamıştır. Aşağıda ekoeleştirici akımları ve çevreci yaklaşımların, toplulukları bilinçlendirmeye çalıştıkları çevre sorunları hakkında bilgiler verilecektir.

İnsanoğlunun doğaya verdiği zararlar sonucunda, doğanın kendine has doğal döngüsünde birtakım bozulmalar meydana gelmiştir. Bunun sonucunda ise çeşitli çevre sorunları ortaya çıkmıştır. Çevre sorunları: “Çevrenin kirlenmesi ya da doğal özelliklerini kaybetmesi sonucunda, çevreyi oluşturan unsurların dış etmenler tarafından özelliklerinin kaybetmesi ve niteliğini yitirmesi olayı.” şeklinde tanımlanmaktadır (Torunoğlu vd., 2012: 7). Çevre sorunları; iklim değişikliği, ormansızlaşma, biyolojik çeşitlilik kaybı, hava, su ve toprak kirliliği, çölleşme, asit yağmurları ve ozon tabakasının tahribatı gibi başlıklar altında sayılabilir.

İklim Değişikliği: İklim terimi sözlükte şu şekilde tanımlanmaktadır: “Belirli süre içerisinde belirli bir alandaki hava koşullarının ve atmosfer bileşenlerine ilişkin gözlemlenen sayısal değerlerin (ortalamalar ve değişkenlikler) istatistiksel olarak nitelendirilmesi.” (Sayman vd., 2015: 3). İklim sistemi, atmosfer, kara yüzeyleri, kar ve buzullar, su kütleleri ve canlılar arasındaki çok yönlü etkileşimler sonucunda meydana gelmektedir. Bir coğrafyanın ortalama iklim durumu belirlenirken genellikle 30 yıllık geçmiş gözlem sonuçlarına göre değerlendirmeler yapılmaktadır (Sayman vd., 2015: 3). 4,6-5 milyar yıl önce meydana geldiği tahmin edilen dünya üzerinde zamanla iklim daireleri oluşmuştur. Bu süreçten günümüze kadar dünyanın geçirmiş olduğu çeşitli değişimlerle birlikte iklim dairelerinde de zaman zaman aşırı ısınmalar veya soğumalar

meydana gelmiştir. Bu değişkenlikler ve dalgalanmalar doğanın kendi iç dinamikleri sayesinde kendiliğinden ortaya çıkan olağan döngülerdir. İklim koşullarının canlı oluşumu ve yaşamını sürdürebilmesi adına uygun şartlara geldiği dönemde ise dünya üzerinde ilk canlı formları oluşmaya başlamıştır. Basit canlı formlarından çeşitli evrimsel süreçler sonucunda daha karmaşık bir yapıya sahip olan insan türü ortaya çıkmıştır. Başlangıçta doğayla dost bir yaşam şekli ve anlayışı geliştiren insan zamanla doğaya olan hâkimiyetini arttırarak doğaya çeşitli zararlar vermeye başlamıştır. İklim değişikliği de doğaya verilen büyük zararlar sonucunda ortaya çıkan bir belirsizlik ve çeşitli felaketler durumudur.

İklim değişikliği: “Karşılaştırılabilir bir zaman diliminde gözlenen iklimin doğal değişkenliğine ilaveten, doğrudan ya da dolaylı bir şekilde atmosferin bileşimini değiştiren insan faaliyetleri sonucu iklimde meydana gelen değişim.” (Başoğlu, 2014: 176) şeklinde tanımlanmaktadır. Söz konusu tanıma göre çok eski dönemlerde ortaya çıkan iklim farklılaşmalarının sebebi doğal dönüşüm iken yakın dönemlerde meydana gelen iklim değişikliklerinin sebebi ise doğaya zarar veren insan faaliyetleridir. Milyonlarca yılda oluşan ve yine çok uzun zaman dilimlerinde doğal döngüsü içerisinde değişime uğrayan iklim daireleri, doğaya zarar veren insan faaliyetleri sonucunda 50 yıl gibi çok kısa zaman dilimlerinde dahi değişimlere uğramaya başlamıştır. İklim değişikliği, küresel ısınma, kuraklık, yağış rejimlerinde düzensizlik (bazı coğrafî bölgelerin aşırı yağış alması) sonucunda seller ortaya çıkarken bazı coğrafî bölgelerde ise kuraklıkların ortaya çıkması), yangın, fırtına gibi aşırı hava olayları ve deniz seviyelerinde yükselme gibi insan hayatına çeşitli zararlar verebilecek sonuçlara yol açmıştır. Ayrıca iklim değişikliği sonrasında ortaya çıkan olumsuz sonuçlar sadece bir ülkeyi ya da bir bölgeyi tehdit etmemiş, tüm dünyanın ortak problemi haline gelmiştir. Küresel iklim dairelerinde görülen ilk ve en büyük sorun dünyanın ortalama sıcaklığının artmasıdır. Dünya genelinde sıcaklıkların artması olarak bilinen küresel ısınma sorununun ana kaynağı atmosfere salınan karbondioksit (CO₂) ve metan (CH₄) gibi sera gazlarıdır. Bu gazlar genellikle fosil yakıtlar olarak adlandırılan “kömür, petrol ve doğal gaz” gibi yakıtların endüstri, ulaştırma, enerji üretimi ve ısınma gibi alanlarda kullanılması sonucunda ortaya çıkmaktadır (Türkeş, 2002: 1-2).

Küresel ısınmanın en önemli sebebi atmosferde biriken sera gazlarıdır. Güneşten, dünyaya sürekli belirli miktarda ışık gelir. Gelen bu ışık dünyada hem ortamı aydınlatır

hem de dünya yüzeyini ısıtır. Yeryüzünden yansıyan ışık, atmosferden süzülerek dünya dışına atılır. Eğer sera gazları atmosferde olması gerekenden fazla bir miktarda bulunursa bu gazların güneş ışıklarını tutucu etkisinden dolayı, yeryüzünden yansıyan ışık tam olarak dünya dışına çıkamaz. Bu sebeple atmosfer içerisinde kalan ışık dünyanın ortalama ısısının artmasına sebep olur (Kışlalıoğlu ve Berkes, 2007: 67). Küresel ısınmaya sebep olan sera gazlarının atmosferdeki oranlarını azaltmak için fosil yakıtların kullanım alanlarının azaltılması gerekmektedir.

Nasa (Ulusal Havacılık ve Uzay Dairesi) tarafından yapılan açıklamalara göre; 1880'den günümüze kadar sıcaklıklar ortalama 10°C artmıştır. 136 yıllık hava izlem kayıtlarına göre en sıcak olarak değerlendirilen 18 yıldan 17'si 2001 yılından sonraki yıllarda görülmüştür. Kuzey Kutbu'nda yer alan buzullar her on yılda %13.2 oranında azalmaktadır. Deniz seviyesi her yıl buzullarda meydana gelen erimelerden dolayı 3.2 milimetre artmaktadır. Ayrıca atmosferde yer alan karbondioksit oranının 650 bin yıllık süreçte en yüksek düzeyine ulaştığı tespit edilmiştir (Evcı Kiraz, 2019: 4). Dünyanın ortalama sıcaklıklarında meydana gelen artışın olumsuz sonuçları çok çeşitli şekillerde insan hayatını etkilememiştir. Sıcaklık artışıyla birlikte kutup bölgelerinde bulunan buzullar hızla erime sürecine girmişlerdir. Buzulların erimesi ortalama deniz seviyesini arttıracığından dolayı denizlere kıyısı olan ülkeleri deniz suyu basma tehlikesiyle karşı karşıya bırakmıştır. Ayrıca sıcaklıkların normal seviyelerin üzerinde olması sonucunda buharlaşma oranı artmakta, bunun sonucunda bulutların taşıdıkları su buharı seviyesi bulutların taşıma kapasitelerinin üzerine çıkmaktadır. Bulutlardaki su buharları yoğunlaşarak yağışa dönüştüğü zaman ise yağışın düşeceği bölgeye normalden çok daha fazla yağış olarak düşmektedir. Bunun sonucunda ise seller ortaya çıkmaktadır.

Küresel ısınmayla birlikte dünya üzerinde bazı bölgelerin yıllık yağış ortalamaları artarken bazı bölgelerin yıllık yağış ortalamaları ise düşmüştür. Yağış ortalamalarının düşmesi sonucunda ise kuraklık sorunu ortaya çıkmıştır. Kuraklığın canlıların su kaynaklarına ulaşmada sorun yaşamalarına sebep olmasının yanı sıra; tarımsal ürünlerde kayıp, üretilen bitkilerde hastalık, ürün kalitesinde düşüş, ormanlarda kuruma ve yangın, yiyecek üretiminde azalma, çiftçi gelirlerinde istikrarsızlık ve işsizlik gibi ekonomik; toprakta su ve rüzgâr erozyonu, tarım alanlarında zarara uğrama, su kalitesinde düşme, hayvan ve bitkilerin doğal yaşam alanlarında daralma gibi çevresel; toplumda huzursuzluk,

göç olayları ve yoksullukta artış gibi sosyal ve ekonomik etkileri ortaya çıkmaktadır (Öztürk, 2002: 63).

İklim değişikliğinin dünya üzerinde olumsuz etkileri olduğu gibi insan sağlığı üzerinde de tamiri mümkün olmayan birtakım sağlık problemlerine sebep olduğu gözlemlenmiştir. İklim değişikliği her şeyden önce temiz barınak, temiz hava, temiz su ve temiz gıda arzı noktasında tedarik zincirlerinin sekteye uğramasına sebep olmaktadır. Bunun sonucunda ise kolera, diyare, sarılık ve tifo gibi çeşitli bulaşıcı hastalıklar insanlığı tehdit etmektedir. Aşırı sıcak günlerin artmasıyla birlikte sıcaklık dengesizlikleri ortaya çıkmakta, insan fizyolojisi ise bu duruma ayak uydurmakta güçlük çekmektedir. Sıcak havalar; kalp-damar ve solunum sistemi hastalıklarına, beyin-damar hastalıklarına, zihinsel ve sinirsel bozukluklara, çeşitli enfeksiyonlara ve sindirim sistemi hastalıklarına, şeker hastalığına ve intihara meyil gibi psikolojik sorunlara sebep olmaktadır. Soğuk havalar ise; düşmeye bağlı yaralanmalara, hipotermiye, kalp-damar ve solunum yolu hastalıklarına ve depresyon gibi psikolojik hastalıklara yol açabilmektedir (Evcı Kiraz, 2019: 8-9).

Akdeniz iklim kuşağında yer alan Türkiye, iklim değişikliğinin ortaya çıkarmış olduğu olumsuzlukları en çok hisseden ülkelerden birisi konumunda yer almaktadır. Yarı-kurak bir iklim yapısına sahip olan Türkiye'nin Güney'i genellikle çöl iklimine sahiptir. Türkiye'yi iklimsel anlamda tehdit eden en büyük tehlike Güney'inde bulunan çöl kuşağının küresel ısınma ile birlikte Kuzey'e doğru hareket etmesi ve bunun sonucunda ise Türkiye'nin çöl iklimi dairesine girmesidir. Eğer bu olumsuz durum gerçekleşirse Türkiye'yi yakın gelecekte çeşitli çevresel sorunlar beklemektedir. Türkiye'nin 1941-2003 yılları arasındaki sıcaklık ortalamalarına göre, hava sıcaklıkları günümüze yaklaştıkça ısınma eğilimi göstermektedir (Sayman vd., 2015: 18). 2014 yılı İklim Değerlendirme Raporu'na göre 1981-2010 yılları arasında Türkiye'nin sıcaklık ortalaması 13,5°C'dir. Son dönemin sıcaklık ortalaması en yüksek yılı olan 2014 yılında ise sıcaklık ortalaması 14,9°C'dir ve bu rakam ortalamanın 1,4°C üzerine çıkmış durumdadır. Ayrıca 1997 ve 2011 yılları haricinde, 1994 yılından günümüze kadar Türkiye'de sıcaklık ortalamalarında sürekli artış gözlemlenmiştir (Sayman vd., 2015: 21). Bu sıcaklık artışlarıyla birlikte son yıllarda Türkiye'de şu 5 aşırı iklim olayı meydana gelmeye başlamıştır: 1. Daha az kar yağışı ve daha ılık kış mevsimleri, 2. Sık aralıklarla tekrar eden kuraklıklar, 3. Sellere sebep olabilecek miktarda ortaya çıkan sağanak yağışlar, 4. Yağış rejimlerinde ve

miktarlarında düzensizlikler ve 5. Mevsimlerin özelliklerinde değişimler ve kaymalar (Şimşek, 2014: 32).

Ayrıca Türkiye'nin 1961 ve 1990 yılları arasındaki sıcaklık veri ortalamalarıyla kıyaslandığında, 2071 ve 2100 yılları arasında 5-6°C'lik bir ortalama sıcaklık farkı beklenmektedir. Bu ve buna benzer sıcaklık artışlarıyla birlikte Türkiye'nin iklim olaylarında şu değişikliklerin meydana geleceği öngörülmektedir: 1. Sıcaklıklar her mevsimde ve her bölgede yükseliş eğilimi içerisinde olacak, 2. Türkiye'nin Güney bölgelerinde yıllık düşen yağış miktarları azalırken, Kuzey bölgelerinde ise artışlar meydana gelecek, 3. Deniz seviyelerinin yükselmesiyle birlikte sahil şeridinde yer alan yerleşim yerleri etkilenecek, 4. Tatlı su ve yeraltı su kaynaklarının azalmasıyla birlikte su kıtlığı artacak, 5. Doğu Karadeniz Bölgesi'nde yağış miktarının artmasıyla toprak kayması riskleri artacak, 6. Kar örtüsünün daralmasıyla birlikte çığ olayları çoğalacak ve 7. Kuraklık ve sıcak hava dalgalarının şiddetleri artacak (Sayman vd., 2015: 25).

İklim değişikliği çalışma konumuzun coğrafi alanını teşkil eden Afyonkarahisar yöresinin ortalama hava sıcaklıkları üzerinde de ciddi değişikliklere sebep olacaktır. İleriki dönemde yazların daha kurak ve sıcak, kışların ise daha çok yağmur yağışlı ve ılık geçeceği tahmin edilen Afyonkarahisar ikliminin; tarım, endüstri ve enerji alanlarında su kıtlıklarına sebep olabileceği tahmin edilmektedir (Sayman vd., 2015: 128). Türkiye iklim değişikliği ile mücadele kapsamında, 2004 yılında Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi, 2009 yılında Kyoto Protokolü ve 2021 yılında ise Paris Anlaşması gibi uluslararası anlaşmalara taraf olmuştur. Ayrıca iklim değişikliğinin durdurulması ve olumsuz sonuçlarıyla daha etkin mücadele edilebilmesi adına 2021 yılında Çevre ve Şehircilik Bakanlığı'nın adı "Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı" olarak değiştirilmiş ve bu bakanlık bünyesinde "İklim Değişikliği Başkanlığı" oluşturulmuştur.

Ormansızlaşma: Orman terimi sözlükte: "Ağaçlarla örtülü geniş alan" ve "bu ağaçların bütünü" (Akalin vd., 2005: 1510) şeklinde tanımlanmaktadır. Ormanların içyapısında çok karmaşık ekosistemler yer almaktadır. Ağaçların yanı sıra ağaççıklar, çalılar, otsu bitkiler, mantarlar ve likenler, memeli hayvanlar, kuşlar, sürüngenler, böcekler, solucanlar ve mikroorganizmalar ormanlarda yer alan ekosistemleri oluşturan canlılardır (Can, 2013: 26). Ormanlar canlı yaşamının sürdürülebilmesi adına çok önemli

işlevlere sahiptirler. Ağaçlık alanlar, canlılar için hayat kaynağı olan oksijeni üretmenin yanı sıra yer altında bulunan suyu tutarlar, yaz ve kış aylarında ortama nem salarak iklimi ılımanlaştırır, erozyon ve toprak kaymasını önlerler. Ayrıca ormanlar insanların ruh ve beden sağlıkları üzerinde de çok olumlu etkilere sahiptirler.

Ormanların canlı yaşamı için çok önemli doğal varlıklar olmalarına rağmen; ormanların önemi konusunda bilinçsiz olmak, orman yangınlarına engel olamamak, orman alanlarını çeşitli sektörlerde kullanmak için alan açmak, kaçak kesim yapmak gibi sebeplerden dolayı dünya hızla ormansızlaşmaktadır. Ortaya çıkan ormansızlaşmanın insanlar üzerinde yaratmış olduğu panik pek çok bilim alanı ve uluslararası kuruluşun bu konuya önem vermesine ve bu konu hakkında çeşitli çalışmalar yapmasına sebep olmuştur.

Ormansızlaşma terimi Tolunay'ın (2017: 156) Birleşmiş Milletler Gıda ve Tarım Örgütü'nün (FAO) raporlarından dolayımladığına göre şu şekilde tanımlanmaktadır: "Ormanın uzun süreli olarak diğer arazi kullanımlarına (tarım, mera, yerleşim, su yüzeyi gibi) dönüştürülmesi veya ormanın kapalı alanının %10'un altına düşmesi." Söz konusu bu tanımda yer alan "uzun süreli" ifadesinin 10 yıl ya da daha fazla bir zaman dilimini ifade ettiği söylenebilir.

Ormanlar ilkel insanların yaşam ve barınma alanları olmuşlardır. İkel insanlar ormanlardan yaşamlarını devam ettirebilmeleri adına çeşitli gıda ve ürünler elde etmişlerdir. Bunun yanı sıra ormanlık alanlara manevi anlamlar da yükleyerek çeşitli inanç ritüelleri geliştirmişlerdir. Ancak Tarım Devrimi'yle birlikte, tarım alanı ihtiyacı doğmuş insanlar bu ihtiyaçlarını ormanlık alanları talan ederek gidermeye çalışmışlardır.

Eski bitkileri inceleyen botanikçi ve arkeologlara göre, eskiçağlarda Bereketli Hilal (Yakındoğu) olarak anılan bölge ile Doğu Akdeniz'in büyük çoğunluğu ormanlarla kaplı durumdaydı. Günümüze yakınlaştıkça bu bölgelerde tarım arazileri açılmış, kereste ve yakacak odun elde etmek veya alçı üretmek için ormanlar yok edilmiştir. Daha sonraki süreçte ise yağış azlığı ve bitki örtüsünün yenilenme hızının düşüklüğünden dolayı bu bölgelerde yok edilen ormanlık alanların yerlerine yenileri oluşturulamamış ve ormanlık alanların yerlerini aşınmış makilikler ile çöller almıştır (Diamond, 2010: 540-541).

Toplam yüzölçümü 15 milyar ha olan dünyanın %31'i ormanlık alanlar ile kaplıdır. İnsanların çeşitli sebeplerle ormanlık alanları yok etmeye başlamasından önce bu oran %45'ler seviyesinde bulunmaktaydı. Ayrıca son 5 bin yılda 1.8 milyar ha ormanlık alanın kaybedildiği düşünülmektedir. Kaybedilen ormanlık alanların büyük çoğunluğu ise dünyanın akciğerleri konumunda bulunan Tropik bölgelerde yer almaktadır. Amazon Havzası'nda, Kongo Havzası'nda ve Orta Amerika ile Güneydoğu Asya'da yer alan tropik ormanların her yıl 3.3 milyon ha küçüldüğü düşünülmektedir. (Tolunay, 2017: 161).

Orman varlıklarının kaybedilmesi canlı yaşamı için çok büyük tehditler içermektedir. Ormanlık alanların azalmasıyla birlikte iklim değişikliği ve küresel ısınmanın mevcut olan şiddetinin daha da hızlanacağı tahmin edilmektedir. Ayrıca canlılar için hayati öneme sahip olan oksijeni üreten ormanların tahrip edilmesi sonucunda canlı yaşamı ciddi anlamda tehlikeye girecektir. Yer altı ve yer üstü sularını tutan ormanların yok olması sonucunda ekosistem içerisinde yer alan su ekosistem dışına çıkarak akıp gidecektir. Bunun sonucunda ise susuzluk, kuraklık ve çölleşme sorunları ortaya çıkacaktır. Ormansızlaşmayla birlikte toprağı tutan üzerindeki koruyucu tabaka ortadan kalkacağı için toprak erozyonu ve kaymasının önü açılacaktır. Böylece toprak hem verimsizleşecek hem de kaybedilecektir.

Biyolojik Çeşitlilik Kaybı: Yerkürenin biyosfer katmanında insanlar, bitkiler, hayvanlar, mantarlar, bakteriler ve mikroorganizmalar birlikte yaşamaktadırlar. Bu canlılar dünya üzerinde bulunan canlı yaşamın tümünü oluşturmakta ve biyolojik çeşitliliği meydana getirmektedirler. Işık (2014: 38) aynı anlamlara gelen “biyolojik çeşitlilik” ya da “biyoçeşitlilik” kavramlarını: “Bir bölgedeki genlerin, türlerin, ekosistemlerin (yaşama ortamlarının) ve ekolojik olayların oluşturduğu bütünlük.” şeklinde tanımlamaktadır. Biyolojik çeşitlilik “ekosistem (habitat) çeşitliliği, tür çeşitliliği, genetik çeşitlilik ve ekolojik olaylar ve işlevler çeşitliliği” olmak üzere dört bölüme ayrılmaktadır. Biyolojik çeşitlilik, canlıların sahip oldukları ekosistem, tür, genetik ve işlevsel özelliklerinde var olan farklılıklara göre şekil almaktadır. Bir bölgede yer alan canlıların farklılıkları ne kadar artıyorsa; o bölgenin biyolojik çeşitliliğinin de o ölçüde zengin olacağı söylenilebilir. Dünya üzerinde şimdiye kadar tespit edilmiş 1.8 milyon canlı tür bulunmaktadır. Hala keşfedilmemiş, keşfedilmeyi bekleyen veya evrimleşme süreci devam eden canlı türleriyle

birlikte bu sayının 5-15 milyona çıkabileceği bilim insanları tarafından tahmin edilmektedir (Can, 2013: 30).

Bir bölgenin biyolojik çeşitliliğinin zengin olması o bölgeye çeşitli avantajlar sağlamaktadır. Zengin biyolojik çeşitliliğe sahip olmanın; canlılara su ve gıda sağlaması, hava ve suyu temizlemesi, atıkları ayrıştırması, toprağı koruması, su taşkınlarını önlemesi, ülke ekonomisine katkılar sunması ve farmakoloji alanında üretilen ilaçlara hammadde olanağı sağlaması” gibi avantajları vardır ve o bölgedeki canlı yaşamına pek çok açıdan önemli ölçüde katkılar verdiği söylenilebilir (Can, 2013: 34). Ayrıca zengin biyolojik çeşitliliğe sahip olmak, o bölgedeki ekosistem döngüsünün ve sağlıklı çevresel şartların da bir göstergesidir.

Biyolojik çeşitlilik canlı yaşamına olumlu katkılar sunmasına rağmen, doğa açısından sürdürülebilir olmayan insan faaliyetleri sonucunda söz konusu çeşitlilikte tahribatlar ortaya çıkmaktadır. Bilim insanları, yerkürede şimdiye kadar tespit edilen 1,8 milyon canlı türünden %95’inin şimdiye kadar yok olmuş olabileceği ihtimali üzerinde durmaktadırlar. Bu yok olma hızıyla birlikte yılda ortalama 10.000-25.000 türün neslinin tükenme aşamasına geleceği düşünülmektedir (Can, 2013: 36). Zoologlar ve paleontologlara göre; 1600 ile 1900’lü yıllar arasında dünya üzerinde insan eliyle 75 kuş ve memeli hayvan türü yok edilmiştir. 1990’lı yıllardan günümüze kadar ise yine 75 kuş ve memeli hayvan türü insan faaliyetleri dolayısıyla ortadan kaldırılmıştır. Bu tespit de göstermektedir ki; türlerin yok edilmesi bir kenara, her geçen yıl türlerin yok edilme oranları bir önceki yıl ortalamalarına göre daha da artmaktadır (Kışlalıoğlu ve Berkes, 2009: 291). İnsan faaliyetleri sonucunda biyolojik çeşitliliğin hızla yok oluşu bilim insanlarıyla pek çok kuruluşun dikkatini bu çevre felaketine yöneltmiştir.

Biyolojik çeşitliliğin hızla yok olmasına kayıtsız kalamayan kurumların başında Birleşmiş Milletler gelmektedir. 1992 yılında, Birleşmiş Milletler tarafından Brezilya’nın başkenti Rio’da düzenlenen Dünya Sürdürülebilir Kalkınma Zirvesi’nde hızla yok olan biyolojik çeşitliliği en aza indirmek isteyen 157 ülke tarafından 42 Maddelik “Biyolojik Çeşitlilik Sözleşmesi” imzalanmıştır ve sözleşme 1993 yılında yürürlüğe girmiştir. Bu sözleşmenin amaçları şunlardır: “(Madde 1) (a) Biyolojik çeşitliliğin korunması; (b) Biyolojik kaynakların sürdürülebilir kullanımı; (c) Genetik kaynakların kullanımından

kaynaklanan faydaların adil ve hakkaniyete uygun paylaşımı.” (Hayırsever Topçu, 2012: 67).

Türkiye, birbirinden farklı coğrafi özelliklere sahip olması sebebiyle zengin bir biyolojik çeşitliliğe sahiptir. Evcilleştirilen pek çok bitki ve hayvan türlerinin yabani ataları Anadolu kökenlidir. Türkiye’de yaklaşık 3.000 tanesi bu coğrafyaya ait olan (endemik) 10.000’den fazla bitki türü, 450 kuş türü, 192 balık türü, 132 yabani memeli hayvan türü, 106 sürüngen türü ve 22 amfibi türü bulunmaktadır. Başka bir ifadeyle dünyada yaşayan; bitki türlerinin %2,4’ü, balık türlerinin %2,9’u, yabani memeli hayvan türlerinin %2,9’u, sürüngen türlerinin %1,7’si ve amfibi türlerinin %0,8’i Türkiye’de yaşamaktadır. Bu sayıların/oranların içerisinde sadece Türkiye’ye ait tür olan endemik türlerin sayısı/oranı oldukça yüksektir. Bu veriler, Anadolu coğrafyasının biyolojik çeşitlilik açısından oldukça zengin olduğun kanıtlarıdır (Işık, 2014: 57). Ancak bu türlerin büyük çoğunluğu çeşitli çevre sorunları tarafından tehdit altındadırlar. Türkiye biyolojik çeşitliliğini korumak adına; 1992 yılında Rio’da gerçekleştirilen Dünya Sürdürülebilir Kalkınma Zirvesi’nde imzalanan Biyolojik Çeşitlilik Sözleşmesine 1996 yılında taraf olarak bu konudaki koruyucu ve önleyici çalışmalarına başlamıştır.

Hava, Su ve Toprak Kirliliği: Yerkürede insanoğlunun doğaya zarar verici faaliyetleri sonucunda çeşitli çevre sorunları ortaya çıkmıştır. Hava, su ve toprak kirliliği de bu sorunlardan bazılarıdır. Hava, su ve toprak, dünya üzerinde yaşayan canlıların temel yaşam malzemeleridir. Hava, su ve topraksız yaşam olamayacağı gibi kirletilmiş hava, su ve toprağın da canlı yaşamına çok ciddi zararlar verebileceği bilinmektedir. Ancak yanlış şehirleşme, aşırı endüstrileşme, nüfusun plansız artışı, fosil yakıtların çeşitli alanlarda kullanılması sonucunda canlı yaşamının temel taşları olan hava, su ve toprak hızla kirletilmektedir.

Hava, dünya yüzeyini kaplayan atmosferin içerisinde bulunmaktadır ve çeşitli gazlardan oluşmaktadır. Atmosferde bulunan gazların %78’i azot, %21’i oksijen %0.99’u ise argon ve karbondioksittir. Fosil yakıt kullanımı, coğrafi şartlara uygun olmayan bölgelerde kentleşme, ölçsüz endüstrileşme, aşırı nüfus artması gibi çevreye zararlı insan faaliyetleri ile volkanik patlamalar gibi doğal süreçler hava kirliliğine sebep olabilmektedir. İnsan faaliyetleri ya da doğal süreçler sonucunda atmosfere karışan kirlenici madde

oranlarının, canlılar üzerinde ölçülebilir bir değişiklik meydana getirmesine ‐hava kirliliği‐ adı verilmektedir. Hava kirleticileri; partiküller ile azot oksitler, hidrokarbonlar, halokarbonlar, karbonmonoksitler, kükürtdioksitler gibi gazlardır (Atabek Yiğit, 2009: 146). Hava kirliliği; iklim değişikliği, ozon tabakasında delinme, asit yağmurları gibi çevre sorunlarına sebep olabilmesinin yanı sıra dünya üzerindeki canlı yaşamına da ciddi zararlar vermektedir. Bunun sebebi havanın, soluk alıp veren canlılar için vazgeçilemez bir madde oluşudur. Hava kirliliği canlılar içerisinde en çok insanları etkilemektedir ve yıllık yaklaşık 7 milyon insanın ölümünden sorumludur. Hava kirliliği en çok 5 yaşı altı çocukları, astım, bronşit, koah, kalp-damar ve şeker hastalığı olan yetişkinleri etkilemektedir. Ayrıca inme, iskemik kalp rahatsızlığı, koah, akut alt solunum yolu hastalıkları ve akciğer kanseri gibi insanların yaşam kalitesini ciddi şekilde düşüren hastalıklara sebep olabilmektedir (Evcir Kiraz, 2019: 14-17). Hava kirliliği sadece insanlara zarar vermemekte diğer canlılardan olan bitki ve hayvanlar üzerinde de ciddi rahatsızlıklara yol açabilmektedir. Kirli hava, bitkilerin yaprakları üzerindeki dokularına zarar vererek onların büyümelerini yavaşlatırken, solunum yoluyla nefes alıp veren hayvanların da pek çok solunum yolu hastalığına yakalanmalarına sebep olmaktadır (Atabek Yiğit, 2009: 154). Hava kirliliğinin kontrolde tutulabilmesi için şu önlemler alınmalıdır: 1. Fosil yakıtlar yerine yenilenebilir enerji kaynaklarından yararlanılmalı, 2. Coğrafî faktörler göz önünde bulundurularak şehirler oluşturulmalı, 3. Ozon tabakasının delinmesine sebep olan kloroflorokarbon gazlarının kullanım alanları daraltılmalı, 4. Daha çok şehir merkezlerinde, kirli havayı temizleyebilecek büyüklükte yeşil alanlar oluşturulmalı, 5. Hava kirliliği konusunda çeşitli eğitimlerle birlikte insanlar bilinçlendirilmelidir (Atabek Yiğit, 2009: 157-158).

Su, canlıların yaşamlarını sürdürebilmeleri adına vazgeçilmez bir maddedir. Su doğada; katı, sıvı ve gaz hallerinde bulunabilmektedir. Dünya yüzölçümünün yaklaşık %71'i sularla kaplıdır. Bu suların yaklaşık %97'si okyanuslarda, %2,4'ü buzul ve dağ zirvelerinde, %0,6'sı ise göller ve nehirlerde bulunmaktadır. Genel anlamda su kaynakları yer altı ve yer üstü su kaynakları olmak üzere iki kısma ayrılır. Yer altında yer alan gözeneklerde depolanan sulara yer altı suyu adı verilirken, yer üstü suları ise büyüklüklerine, şekillerine ve işlevlerine göre akarsu, göl ve deniz gibi isimler almaktadırlar (Atabek Yiğit, 2009: 133). Yeryüzünde bulunan su kaynakları sürekli bir döngü halindedir ve bu döngü yaşam için çok önemli işlevlere sahiptir. Su, insan ve diğer canlılar için hayati öneme sahip bir sıvıdır. İnsan bedeninde, vücut ağırlığına göre %1

ölçüsünde su kaybı olduğu zaman susuzluk hissi oluşmaktadır. Bu durum vücut ısısında değişime ve performans düşmesine sebep olmaktadır. %10'luk su eksilmesi bilinç kaybına sebep olmaktadır, %11 ve üzeri su kaybı ise dehidrasyon gibi insanı ölüme dahi götürebilecek vakalara yol açabilmektedir (Atabek Yiğit, 2009: 132). Su, canlıların hayatında çok önemli bir konumda bulunmasına rağmen, çevreye zararlı insan faaliyetleri sonucunda yer yer zarar görebilmekte ve kirlenebilmektedir. Bir su birikintisindeki canlı ekosisteminin değişmesine veya su kalitesinin fiziksel, kimyasal ve biyolojik kullanım şekillerinden herhangi birisinin engellenebilecek derecede bozulmasına “Su Kirliliği” adı verilmektedir. Su kirliliği “Organik Kirleticiler” ve “Sentetik Organik Kirleticiler” olmak üzere iki başlığa ayrılmaktadır. Organik kirleticiler; ev atıkları, hayvan atıkları, gıda fabrikası atıkları, kâğıt atıkları ve mezbaha atıkları gibi daha çok bitki ve hayvanlardan üretilen atıkları oluşturmaktadır. Sentetik organik kirleticiler ise; petrolden üretilen ürünler, plastikler, elyaflar, deterjanlar, çözücüler ve yağlı boyalardır (Atabek Yiğit, 2009: 136-138). Kirletilmiş su, insan tarafında içilmesi durumunda tifo, dizanteri, kolera ve birçok bağırsak enfeksiyonlarına sebep olabildiği gibi, kirletilmiş suda yüzülmesi durumunda ise cilt, göz, kulak, burun ve boğaz enfeksiyonlarına maruz kalma ihtimali artmaktadır (Güler ve Çobanoğlu, 1994: 11-12). Su kirliliğinin önlenmesi için şu önlemler alınmalıdır: 1. Tarım ilaçları kontrolsüz ve bilinçsiz kullanılmamalı, 2. Endüstri kuruluşlarının atıkları su kaynaklarına boşaltılmamalı, 3. Su birikintilerinin yakın çevresinde faaliyet yapılmamalı, 4. Su kaynaklarının etrafı herhangi bir canlı giremeyecek şekilde kapatılmalıdır (Güler ve Çobanoğlu, 1994: 20-21).

Toprak, canlı yaşamında tıpkı hava ve su gibi hayati öneme sahip bir maddedir. Toprağın üst katmanında yetişen gıda kaynakları canlıların hem besin hem de enerji ihtiyaçlarını karşılamaktadır. Toprak bir karışımlar bütünüdür ve bulunduğu bölgenin kayaç yapısına benzer özelliklere sahiptir. Cansız gibi görünen toprağın içerisinde milyonlarca gözle görünmeyen canlı yaşamaktadır. Toprak, her ne kadar canlılar için çok büyük önem arz etse de, endüstrileşmeyle birlikte çevreyle dost olmayan insan faaliyetleri, plansız nüfus artışları, aşırı kentleşme, bilinçsiz tarım ilacı kullanma gibi faaliyetler sonucunda kirlenmeye başlamıştır. İnsan etkisinden dolayı toprağın fiziksel, kimyasal, biyolojik ve jeolojik yapısında meydana gelen bozulmalara toprak kirliliği adı verilmektedir. Toprak kirliliği, canlıları en çok olumsuz etkileyen çevre sorunlarından birisidir (Atabek Yiğit, 2009: 158). Kirletilmiş toprak, ekolojik döngü çerçevesinde ilişki

kurduğu suyun kalitesini de bozabilmektedir. Toprak kirliliği, yer altı suyu, akarsu, nehir, göl ve deniz gibi su kaynaklarını kirletebildiğinden dolayı o bölgedeki canlı yaşamı da olumsuz yönde etkilenmektedir. Ayrıca bilinçsiz tarım ilacı kullanılması sonucunda kirlenilen toprak, bakterilerin işlevini yerine getirememesine, bitki ve besin işleyiş zincirinin kırılmasına ve verimsizliğin ortaya çıkmasına sebep olmaktadır (Kızılioğlu Algan ve Bilen: 2003: 83). Toprak kirliliği sonucunda toprak üzerinde bulunan bitki örtüsü zayıflamakta, bunun sonucunda ise erozyon ve toprak kayması riski artmaktadır. Ayrıca kirli topraktan yetişen besin ürünleri de o ürünü tüketen canlı için hayati risk taşımaktadır. Toprak kirliliğini önleyebilmek için; tarım ilaçları ve gübreler bilinçli kullanılmalı, fosil yakıtların kullanım alanları daraltılmalı, plansız kentleşmeden uzak durulmalı, bitki ve ağaç örtüsüne önem verilmeli, insanlar bilinçlendirilmeli ve endüstri atıkları ıslah edilerek imha edilmeleri sağlanmalıdır.

Çölleşme: Canlı yaşamını tehdit eden çevre sorunlarından birisi de çölleşmedir. İklim değişimleri, insanın gıda ve giyinme gibi ihtiyaçlarını karşılayabilmesi adına yapılan yanlış tarımsal etkinlikler, plansız endüstrileşmeyle birlikte verimli arazilerin işgal edilmesi sonucunda kurak ve yarı-kurak bölgelerde canlı üretkenliğinin dönüşümsüz olarak kaybedilmesine sebep olan arazi bozulması olayına “çölleşme” adı verilmektedir. Çölleşme sonucunda üretkenliğini yitiren arazinin eski haline getirilmesi çalışmaları yüzlerce yıl sürebilmektedir (Mutlu vd., 2013: 660). Drenaj, toprak direnci ve biyolojik çeşitliliğin azalması, anızların yakılması, aşırı gübre kullanımı, plansız şehirleşme, yanlış arazi kullanımı, aşırı otlatma, ormansızlaşma ve meraların bozulması gibi sebeplerden dolayı toprak üzerinde yer alan verimli katmanlar yok olmakta ve çölleşme başlamaktadır (Mutlu vd., 2013: 663). Her yıl dünya genelinde 5-10 milyon ha tarım arazisinin üretkenliğini kaybettiği ve çölleşmeye doğru hızla ilerlediği bilinmektedir. Çölleşme dünya üzerinde 4 milyar ha’dan fazla araziye etkilemektedir. 110 ülkede 1,2 milyardan fazla insan nüfusu çölleşmeyle mücadele etmek zorunda kalmaktadır (Mutlu vd., 2013: 660).

Çölleşme, insan hayatını doğrudan etkileyen bir çevre sorunu olması sebebiyle, gelecek hakkında çeşitli endişelere de sebep olmaktadır. Küresel boyutta çoğu ülkeyi etkileyen çölleşme sorunu yalnızca bir bölgeye veya bir ülkeye indirgenmemektedir. Çölleşmenin oluşmasıyla birlikte ekilebilir tarım arazileri yok olmakta, bunun sonucunda ise sürdürülebilir gıda kaynakları tehlikeye düşmektedir. Dünya nüfusunun hızlı bir şekilde

arttığı düşünülürse, yeteri kadar gıdaya ulaşamamak yeni yeni açlık felaketlerine, sosyo-ekonomik çöktüşlere ve siyasi istikrarsızlıklara sebep olacaktır (Ertekin, 2020: 774). Dünya çapında çölleşmeyi önlemeye yönelik ilk ciddi çalışmalar 1970’li yıllarda Birleşmiş Milletler tarafında yapılmıştır. Bu amaç doğrultusunda 1992 yılında çölleşmeyle mücadele kapsamında uluslararası toplumla birlikte bir komite kurulmasına karar verilmiştir. Bu kapsamda çölleşmenin önlenmesi ve yoksullukla mücadele amacıyla Çölleşme ile Mücadele Konseyi kurulmuştur. 1994 yılında ise 192 ülkenin imzası ile Çölleşme ile Mücadele Sözleşmesi imzalanmıştır (Mutlu vd., 2013: 660-661).

Topraklarının büyük bölümü yarı-kurak iklim dairesinde yer alan Türkiye’yi de çölleşme sorunu ciddi anlamda tehdit etmektedir. Güney bölgelerinde yer alan çöl ikliminin, iklim değişikliği ile birlikte Kuzey’e doğru yayılması Türkiye’nin de çöl kuşağının içerisinde yer almasına sebep olacaktır. Nitekim 1960’lı yıllarda Konya’nın Karapınar İlçesi’nde meydana gelen çölleşme Anadolu topraklarının çölleşmeye ne kadar açık olduğunu kanıtlar niteliktedir (Aksay, 2005: 39). Ayrıca Türkiye’de yer alan tarım arazilerinin %89’unun hafif, orta, şiddetli ve çok şiddetli erozyona maruz kalmasından dolayı çölleşme tehdidiyle karşı karşıya kaldığı bilinmektedir. Çölleşme tehdidinin farkında olan Türkiye, 1998 yılında Birleşmiş Milletler Çölleşme İle Mücadele Sözleşmesi’ne taraf olmuş ve bu konudaki sorumluluklarını yerine getirmiştir (Mutlu vd., 2013: 660-661).

Asit Yağmurları: Doğal yollarla ya da insan faaliyetleri sonucunda açığa çıkan kükürt dioksit ve azot oksit gazlarının bulutlarda yer alan su damlacıkları içerisinde çözünerek yağış şeklinde yeryüzüne inmesine “asit yağmurları” adı verilmektedir. Asit yağmurları sadece oluştukları bölgeleri değil, rüzgârlar vasıtasıyla oluştukları bölgelerden yüzlerce kilometre uzaklıktaki coğrafyaları dahi tehdit edebilmektedir (Özler ve Akdağ, 2011: 64). Kontrolsüz artan nüfus, plansız şehirleşme, ısınma, ulaşım gibi sebepler doğrultusunda fosil yakıt kullanımı, volkanik faaliyetler sonucunda meydana çıkan kükürtdioksit ve azot oksit, bilinçsiz tarımcılık ve gereksiz gübre kullanımı, endüstri üretiminde kullanılan klor, amonyak, karbondioksit ve metan gibi gazlar, kimyasal ve biyolojik silahlar ve tarımsal ilaçlar sebebiyle hava kirlenmektedir. Kirlenen havanın bulunduğu bölgede havayı temizleyebilecek kadar ormanlık alanlar da yoksa asit

yağmurları için gereken şartlar meydana gelmiş olmaktadır (Kant ve Kızılioğlu, 2003: 217).

Asit yağmurları doğada bulunan hemen hemen bütün canlılar üzerinde olumsuz etkilere sahiptir. İnsanların akciğer dokularını tahrip ederek guatr, ülser, kronik bronşit, astım ve amfizem gibi hastalıklara yakalanmalarına sebep olmaktadır. Asit yağmurları toprak ve su içerisinde ağır metal oluşumu meydana getirmektedir. Bu sebeple toprak ve suyun kimyasal ve biyolojik özellikleri bozulmakta ve pH değerleri düşmektedir. Toprakta ağır metallerin birikmesi bitkiler üzerinde de zehirleyici etkilere sahip olabilmektedir. Bundan dolayı bitkilerin ya kalite ve verimleri düşmekte ya da onları kurutmaktadır. Bu durum en çok da ormanlık alanları etkilemektedir. Toprak içerisinde asit oranı yükseldiği zaman toprakta yaşayan mikroorganizmalar faaliyetlerini yürütememektedirler. Asit yağmurları ayrıca göller ve nehirler gibi su birikintilerinde asit oranlarının yükselmesine sebep olarak buralarda yaşayan böcek, ot, midye ve balık gibi canlıların ölmelerine sebep olmaktadır (Kant ve Kızılioğlu, 2003: 217-220). Asit yağmurlarıyla mücadelede en önemli görev endüstri tesislerine düşmektedir. Fabrika üretimleri esnasında usulüne uygun arıtma sistemleri kullanılmalıdır. Ulaşım, ısınma gibi alanlarda kömür, petrol gibi fosil yakıtlar yerine daha çağdaş ve doğaya zarar vermeyen alternatif enerji kaynaklarına yönelim sağlanmalıdır. Ayrıca nüfus kontrol altına alınarak plansız kentleşmenin önüne geçilmelidir (Özler ve Akdağ, 2011: 67). Asit yağmurları günümüze kadar en çok endüstrileşmede ileriye gitmiş Kuzey Amerika, Batı ve Doğu Avrupa ülkelerini etkilemiştir. Asit yağmurlarının çevreye vermiş olduğu tahribata kayıtsız kalamayan Birleşmiş Milletler, 1972 yılında Stockholm'de Birinci Dünya Çevre Kongresi'ni toplamış ve bu soruna dikkat çekmiştir (Kışlalıoğlu ve Berkes, 2007: 72). Türkiye'de ise asit yağmurlarının geniş bölgeleri etkileme ihtimali bulunmamaktadır. Ayrıca Anadolu coğrafyasında yer alan kalkerli kayalar asit yağmurlarının çevreye zararlarını en düşük seviyeye düşürebilme etkisine sahiptir. Ancak buna rağmen Murgul, Ergani, Yatağan ve Elbistan'da yer alan endüstri tesislerinden havaya yayılan kükürt dioksit gazı, söz konusu bu bölgeleri zaman zaman asit yağmuru tehlikesine karşı tehdit etmektedir (Kışlalıoğlu ve Berkes, 2007: 73).

Ozon Tabakasının Tahribatı: Ozon (O₃), atmosferde doğal olarak bulunan ve üç atomun bir araya gelmesiyle oluşan doğal bir sera gazıdır. Ozon gazı diğer bileşiklerle

kolay etkileşime girme ve parçalanabilme özelliğine sahiptir. Bu nedenle klor ve brom özelliklerine sahip “kloroflorokarbon, hidrokloroflorokarbon” gibi gazlarla etkileşime girdiği zaman tahribat görme veya parçalanabilme özellikleri ortaya çıkabilmektedir (Ekici, 2019: 1). Ozon gazı eğer canlılar tarafından nefes alınan hava içerisinde bulunursa teneffüs eden canlılara zarar vermekte ve havayı kirleten gazlardan sayılmaktadır. Ancak yeryüzünden 15-40 kilometre yükseklikte, atmosfer içerisinde yer alan ozon gazının dünyada canlı yaşamının sürdürülebilmesi adına hayati önemde görevleri bulunmaktadır. Atmosferde bulunan ozon gazı, güneşten gelen ve fazlası kanser gibi hastalıklara sebep olabilen ultraviyole (morötesi) dalgaları süzmektedir. Ozon gazının kalkan görevi görmesiyle güneşten gelen yüksek enerji canlıların hücre yapılarında bulunan organik bileşiklere zarar verememekte ve dünya üzerinde yaşamın devamlılığı sağlanmaktadır (Kışlalıoğlu ve Berkes, 2007: 68-69).

Ozon tabakasının tahribat görmesini engellemek için endüstri üretimlerinde “kloroflorokarbon, hidrokloroflorokarbon gibi gazların kullanılması yasaklanmıştır. Araştırmalara göre ozon tabakasının %1 oranında tahrip olması dünyaya ulaşan ultraviyole (morötesi) dalgaların %2 oranında artmasına sebep olmaktadır. Bu oranın sonucunda ise dünya üzerinde cilt kanserine yakalanma ihtimali %4 oranında artmaktadır. Ozon tabakasının tahrip edilmesi sonucunda dünyaya ulaşan ultraviyole (morötesi) dalgaları sadece insanlar üzerinde değil, bitkiler, hayvanlar ve mikroorganizmalar üzerinde de yıkıcı etkiye sahiptir (Kışlalıoğlu ve Berkes, 2007: 69). Ozon tabakasının daha fazla tahrip olmasını önlemek amacıyla 1977 yılında Birleşmiş Milletler Çevre Programı kapsamında, “Ozon Tabakasına İlişkin Eylem Planı” hayata geçirilmiştir (Ekici, 2019: 1). Daha sonraki süreçte de 1987 yılına gelindiğinde “Ozon Tabakasını İncelten Maddelere İlişkin Montreal Protokolü” kabul edilmiş ve bu süreçten sonra ozon tabakasına zarar veren maddelerle mücadele daha da hız kazanmıştır. Türkiye bu protokole 19 Aralık 1991 tarihinde taraf olarak ozon tabakasının tahribini engellemeye yönelik çalışmalara katılmıştır.

2.2.2. Küreselleşme

Afrika’dan çıkarak dünya üzerine yayılan insanoğlunun bugünkü bilişsel anlamda gelişmiş halini alması uzunca bir süreç içerisinde olmuştur. Başlangıçta kendisini ve çevresini anlamlandırmaya çalışan ilkel insan doğa karşısında küçük gruplar halinde

yaşamış ve hayata bu şekilde tutunabilmiştir. Yaşamın ilk basamaklarında doğa karşısında avantajsız bir konumda bulunan insan sosyalleşerek küçük insan grupları oluşturmuştur. Bu gruplarda yer alan üyeler kendi fiziksel özelliklerine göre ya avcı olmuşlar ya da toplayıcı olarak kendilerine yakın iş bölümlerine katılmışlardır. Zamanla artan çevre bilgisiyle birlikte bitkiler ve hayvanlar evcilleştirilerek insanlık tarihi çok daha farklı bir geçim kaynağına yönelmiştir. Tarım ve hayvancılıkla birlikte insanlar gıda kaynaklarını yönetebilecek konuma gelmişler ve daha da zenginleşmişlerdir. Zenginleşmenin vermiş olduğu imkânlar ölçüsünde nüfus artmış ve dünya üzerinde yaşayan küçük insan grupları bir araya gelerek önce küçük devletçikler daha sonra ise imparatorluklar oluşturulmuştur. İmparatorluklar zamanla savaş, mensup oldukları dinleri yayma isteği ve ticaret gibi sebeplerle daha çok iletişim ve etkileşime geçmişlerdir. İmparatorlukların parçalanmaları sonucunda ortaya çıkan ulus devletler döneminde iletişim ve etkileşim süreci daha da hızlanmış ve 20. yüzyıl'da teknolojinin gelişmesiyle birlikte elektronik iletişim aletleri günlük hayatta kullanılmaya başlanmıştır. Artık dünya üzerinde bir yerden başka bir yere ulaşmak kolaylaşmış ve “küreselleşme” adı verilen, toplumların pek çok yönden birbirine benzemeye başladığı süreç ortaya çıkmıştır.

Küreselleşme terimi “küre” anlamına gelen Latince “glob” kelimesinden türetilerek İngilizcede kullanıldığı şekli olan “globalization” kelimesi ortaya çıkarılmıştır (Özüçetin, 2017: 325). Bu terim iletişim olanaklarıyla birlikte insanların birbirlerine daha da yakınlaştıkları dönem olan 1980’li yıllardan sonra kullanılmaya başlanmıştır. Çapçioğlu (2008: 154) küreselleşmeyi: “Gelişmiş dünyanın herhangi bir yerinde yaşanan ekonomik, sosyal, kültürel ve siyasal olayların dünyanın başka toplumları üzerinde de etkili olduğu ve toplumlar arasındaki karşılıklı bağımlılığının giderek arttığı bir süreç.” şeklinde tanımlamaktadır. Çapçioğlu söz konusu tanımında küreselleşmeyi; bilim ve teknikte ileride olan ülkelerin teknoloji sayesinde iletişim kurdukları daha az gelişmiş ülkeleri etkiledikleri ve onları kendilerine bağımlı hale getirdikleri bir süreç olarak değerlendirmektedir. Eşkinat (1998: 1) ise küreselleşmeyi şu şekilde tanımlamaktadır: “İnsanoğlunun dünya toplumu haline gelme, dünya üzerindeki tüm insanlar için geçerli olan temel hak ve görevleri belirleme, tek bir dünya üzerinde yaşanmakta olduğunun ve dünya üzerindeki her bir bireyin giderek artan oranlarda birbirine bağımlı hale geldiğinin bilincine varma şekli.” Eşkinat’ın tanımına göre ise küreselleşme; insan topluluklarının sosyal konularda birbirlerini etkilemelerine sebep olan, onları bağımlılık duygusu çerçevesinde birbirlerine

bağlayan ve ortak dünya düşüncesi ekseninde dünyaya karşı aidiyet duygusu geliştirmelerini sağlayan bir süreçtir.

Küreselleşmenin ne zaman ortaya çıkmış olabileceği ile ilgili üç farklı teori ortaya atılmaktadır. a. İlk görüşe göre; küreselleşme tarihin başlangıç noktasından beridir bulunan ama insanları etkileme potansiyeli düşük olan bir süreçtir. b. İkinci görüşe göre; modernleşme ve kapitalizmin ortaya çıkmasıyla koşut bir süreçte ortaya çıkmış ve günümüze yaklaştıkça insanlar üzerindeki etkisini arttırmıştır. c. Üçüncü ve son görüşe göre ise; endüstri, modern yaşam ve kapitalizm üçgeninde ortaya çıkan bir süreçtir ve tüm insanlığı çok güçlü bir şekilde etkilemektedir (Eşkinat, 1998: 8-9). Küreselleşmenin tarihsel temelleri ile ilgili farklı teoriler ortaya atılsa da küreselleşmenin bugünkü özelliklerine kavuşmasının başlangıcı 20. yüzyılın son çeyreğinde şekillenmeye başlamıştır. Bu sürece kadar ilkel araçlarla hayatlarını sürdüren insanlar, 20. yüzyılın son çeyreğinden itibaren teknik buluşlarla birlikte bilim ve teknolojiye ilerlemiş ve endüstri üretimlerini çoğaltmaya başlamışlardır. Kapitalist anlayışla endüstri tesislerinden elde edilen ürünlerin talep edilen coğrafyalara nakledilmeleri gerekmiş ve bu sistemin sonucunda kâr ve sermaye sadece üretici gücün elinde toplanmaya başlamıştır. Bu sisteme karşı koyma potansiyeli olan devletçi sistem de belirli bir zaman sonra çökünce, kâr etmeyi ve büyümeyi kendisine temel amaç edinen kapitalist ekonomi modeli büyüyerek servetine servet katarken, tüketici ise üreticiye bağımlı hale gelmiştir. Kapitalist sistemin tüm dünyayı kuşatması küreselleşme için alan açmış ve küreselleşme bu yayılmacı politika ile tüm dünyada kendisine yer edinebilmiştir (Köktürk, 2015: 26-27).

Küreselleşme; ekonomik, siyasi, teknolojik, ekolojik ve kültürel olmak üzere 5 içeriğe sahiptir. Küreselleşmenin ekonomik içeriklerini; endüstrileşme, teknoloji ve teknik, ulaşım biçimleri, sermaye, finans, mal ve hizmet gibi daha çok üretim ve maddiyata bağımlı sistemler oluşturmaktadır. Siyasi içeriklerini; imparatorlukların ulus devletlere bölünmesi, ulus devlet bütünlüklerinin daha sonraki süreçte parçalanması, siyasi güç ve otoritelerin kullanılması, ülkeler arası diplomasi, siyasi örgütler ve sosyolojik esaslar meydana getirmektedir. Teknolojik içeriklerini; bilim ve tekniğin geliştirilmesi sonucunda ortaya çıkan teknolojik gelişmeler, iletişim kaynaklarına ulaşım ve teknolojiyi etkin bir şekilde kullanan insanların kendilerini teknolojik aletlere karşı oluşturmuş oldukları bağımlılık hissiyatı şekillendirmektedir. Ekolojik içeriklerini; doğadan yararlanılarak bilim

ve teknolojinin geliştirilmesi, insan faaliyetleri sonucunda çevre kirliliklerinin ortaya çıkması ve çevre üzerinde denetimin gün geçtikçe azalması konuları oluşturmaktadır. Kültürel içeriklerini ise; bir coğrafyada yaşayan topluluğun maddi ve manevi kültürel üretimleri ile diğer toplumlar arasındaki iletişim şekilleri meydana getirmektedir (Özüçetin, 2017: 326).

Küreselleşmeyle birlikte; “ülkeler arasında güçlü bir ticaret ağı oluşturulacağı, uluslararası sermaye ve iş gücünün bu ağ aracılığıyla pek çok ülkeyi dolaşabileceği, teknoloji üretme ve kullanabilme noktalarında yeni istihdam biçimlerinin ortaya çıkacağı ve bu ilişkilerin hukuksal düzenlemelerle garanti altına alınacağı” anlatılmaya çalışılmaktadır (Elçin, 2012: 5). Küreselleşmede; gelişen ulaşım ve iletişim olanaklarıyla birlikte ülke sınırları ortadan kalkmakta, uluslararası ticaret serbestleşmekte, küresel sermaye sahipleri istedikleri bölgelere yatırımlarını aktarmakta, dünya geneli büyük bir pazar, üzerinde yaşayan her bir birey ise potansiyel müşteri olarak kabul edilmektedir. Teknolojinin gelişmesiyle birlikte ortaya çıkan telgraf, telefon, televizyon ve radyo gibi iletişim araçları insanların uzaklarını yakın hale getirmiş, onların farklı diyarlara ulaşmalarını sağlamıştır. Bu iletişim araçları sayesinde insanlar uzak mesafelerde yaşayan toplulukları çeşitli şekillerde etkilemiş ya da onlardan etkilenmişlerdir. Ancak hiçbir iletişim aracı internet teknolojisi kadar insanları birbirlerine yakın hissettirmemiş, küreselleşmenin ortaya çıkmasına bu oranda somut destek sağlamamıştır. 1968 yılında internet teknolojisinin icat edilmesiyle birlikte, herhangi bir yerde ortaya çıkan bir bilgi çok kısa bir sürede dünyanın büyük bölümünde yaşayan insanlar tarafından öğrenilmiş ve bu hızlı bilgi akışkanlığı sayesinde toplum yapıları gün geçtikçe farklılaşmıştır. Bu teknolojiyle birlikte bilginin egemen bir güç olarak dünyanın büyük çoğunluğunu dolaştığı ve toplumların “sanal yapılı açık toplumlar” haline geldiği bir düzen ortaya çıkmıştır (Köktürk, 2015: 30).

Dünya üzerinde küreselleşmeyle birlikte bilginin yayılma süreçleri çok hızlanmış ve dünyanın herhangi bir yerinde ortaya çıkan bir bilgi aynı anda dünyanın büyük çoğunluğuna ulaşarak onların diğer insanlardan öğrenme ihtiyaçlarını giderme noktasında geri kalmamalarını sağlamıştır. Ancak buna rağmen küreselleşmenin bilim ve teknikte dünya ölçütlerinden geri olup da daha çok teknoloji satın alan ülkeler üzerinde çeşitli zararları ortaya çıkmıştır. Küreselleşmeyle birlikte endüstri üretimine sahip ülkeler, işçi

maliyetlerinin düşüklüğünden ve endüstri tesislerinin çevre sorunlarına yol açmasından dolayı endüstri tesislerini daha çok az gelişmiş ülke sınırlarında inşa etmişlerdir. Bu uygulama sonucunda az gelişmiş ülkelerde yer alan işçilerin emekleri ucuz iş gücü maliyetleriyle sömürülürken, endüstri üretimleri sonucunda ortaya çıkan çevre sorunları ile birlikte de yatırım yapılan o ülkenin çevre sorunları yaşamasına sebep olunmuştur. Sermaye ve üretimin sadece endüstri tesislerine sahip ülkeler tekelinde toplanmasıyla birlikte dünya üzerinde derin ekonomik eşitsizlikler ortaya çıkmış ve bu eşitsizlikler zamanla meydana gelecek olan siyasi, teknolojik, ekolojik ve psikolojik sorunların kaynaklarını teşkil etmişlerdir. Ancak şunu da belirtmek gerekir ki; küreselleşmenin üstte belirtilen bu zararlarının yanı sıra toplumlar nezdinde ortaya çıkardığı en büyük hasar “kültür” üzerinde meydana gelmiştir (Mahiroğulları, 2005: 1276-1280).

Küreselleşmeyle birlikte, 20. yüzyılda artan iletişim olanaklarının da katkısıyla toplumların birbirlerini etkileme kapasiteleri en yüksek seviyelere yükselmiştir. Teknolojinin gelişmesi sonucunda kapalı toplumlar, dış faktörlerden kolayca etkilenebilecekleri açık toplumlara dönüşmüşlerdir. Bu süreçte farklı ülkelere en çok etkilenilen alanlardan birisi de kültür konusu olmuştur. Bireyler ve toplumlar arasındaki haberleşme ağlarının gelişmesiyle birlikte ulusal kültürler de bu süreçten etkilenmişlerdir. Kültürler arasında karşılıklı alışverişlerin söz konusu olduğu süreçte bu etkileşim kültürlerin daha da zenginleşmelerine katkı sağlamıştır. Topluluklar arasındaki ilişkilerin en yüksek seviyeye çıktığı bu dönemde toplulukların, kültürleşme yoluyla kültürlerini zenginleştirmeleri bu sürecin doğal bir parçası olarak görülmelidir. Ancak etkilenilen baskın kültür, etkilenen ulusal kültürü değişime, aşındırmaya, çözülmeye ve yozlaşmaya zorluyorsa bu noktada etkilenen toplumun bireylerinde kültür şoku meydana gelmekte ve bu durum kültürlerin devamlılığı açısından çeşitli sorunlar ortaya çıkartmaktadır (Mahiroğulları, 2005: 1279).

Küreselleşme çağında herhangi bir baskın kültürün ulusal kültürleri etkilemesi için çeşitli aşamalar gerekmektedir. Bu amaç doğrultusunda ilk olarak ulusal kültür içerisinde yer alan yerel kültürler medya kullanılarak farklılıklarıyla birlikte ön plana çıkartılmakta ve mikro milliyetçilik/etnik milliyetçilik anlayışlarının toplum içerisinde yaygınlaşması sağlanmaktadır. Yeteri kadar kültürel bölünme gerçekleştiği dönemde ise insanlar yine medya aracılığıyla baskın küresel kültüre yönlendirilerek ulusal kültürlerinden

koparılabilmektedir (Mahiroğulları, 2005: 1279-1280). Bu aşamalardan sonra az gelişmiş ya da gelişmekte olan ülkeler sermaye ve medya araçlarını elinde bulunduran Batılı gelişmiş ülkeler gibi modern ve çağdaş olabilmek adına kültürel uygulamalarda onları taklit etme yoluna gitmişlerdir. Batı kültürüne benzer giyinmek, konuşmak, yemek yemek gelişmişliğin bir göstergesi olarak görülmüş bunun sonucunda ise kendi ulusal kültürel kodlarını unutan, Batı kültürüne endeksli olarak hayatı yaşayan ve anlamlandıran topluluklar ortaya çıkmıştır (Özüçetin, 2017: 328). Küreselleşmenin ulusal kültürlere verdiği zararlar aşağıda sıralanmaktadır: 1. Batı kültürünün küresel kültür olarak tüm dünyaya egemen olması, 2. Dünya üzerinde yer alan kültürel çeşitliliğin kaybolarak yerini tüketim kültürüne bırakması, 3. Mikro milliyetçilik ve etnik milliyetçilik eylemleri sonucunda kültürler arası çatışma gibi sorunlarının yaşanması, 4. Yerel kültürlerin yozlaştırılarak yok edilmesi, 5. Yaşadığı topluma ve kültür dairesine yabancı nesillerin yetişmesi, 6. Sosyal ve kültürel ilişkilerin zayıflaması sonucunda toplumsal sorunların ortaya çıkması, 7. Medya ve kültür emperyalizmi dolayısıyla insanların yabancılaşması ve yalnızlaşması, 8. Maddi konuların manevi değerlerin önüne geçmesi ve geleneklerin hor görülmesi (Rzayeva, 2020: 49).

Küreselleşmenin toplumları kültürel anlamda tek tipleştirme tehlikesine karşılık sadece tarihsel kökene ve bilince sahip ulusal kültürler ayakta kalabilmektedir. Milli kültür bilincine sahip topluluklar kültürel unsurlarını öncelikle yerel oluşumlardan ulusal topluluklara, daha sonraki süreçte ise ulusal topluluklardan evrensel dünyaya aktararak korumayı başarmışlardır. Yerel kimliğe sahip kültürel öğelerin, onu oluşturan topluluklar nezdinde yaşamasını ve süreklilik içerisinde nesilden nesle aktarılmasını sağlamak için o öğelerin dünya çapında tanınırlığının sağlanması gerekmektedir (Oğuz, 2019: 24).

Pek çok medeniyete ev sahipliği yapmış Anadolu topraklarında yer alan Türkiye, zengin bir kültürel birikime sahip bulunmaktadır. Coğrafi olarak Batı'ya yakın bir bölgede yer alan Türkiye, 19. yüzyıldan itibaren Batı'da ortaya çıkan teknolojik, siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel pek çok olaydan etkilenmiştir. Bu etkilenmelerin en büyüğü ise kültür alanında olmuştur. Batı kültürünün, Türk kültürünü yozlaştırıcı bir şekilde etkileme ihtimaline karşılık bu alanda ilk ciddi önlemler Cumhuriyet'in ilk yıllarında alınmaya çalışılmıştır. Cumhuriyet'in kuruluşuyla birlikte "Batılılaşma" kavramı "Batı'nın kültürünü ülkeye getirmekten ziyade, tekniğini getirme" anlamına gelecek şekilde kullanılmıştır.

Ayrıca Türk kültürü, tarihi ve dili hakkındaki milli bilinci ortaya çıkartmak ve bu değerlerin toplumsal karşılıklarını arttırmak amacıyla 15 Nisan 1931 tarihinde Türk Tarih Kurumu, 12 Temmuz 1932 tarihinde ise Türk Dil Kurumu kurularak kurumsallaşmaya verilen önem somut bir şekilde ortaya konulmaya çalışılmıştır (Mahiroğulları, 2005: 1279-1281).

Günümüzde “yerel kültürel unsurları korumak için onları tüm dünyaya tanıtmak gerek” ilkesinden hareketle Türk kültürüne ait unsurlar uluslararası arenada tanıtılarak, yok olmalarının önüne geçilmeye çalışılmaktadır. Bu amaca yönelik yapılan çalışmalar dolayısıyla kültürel ürünlerin korunarak gelecek nesillere aktarılması noktasında çeşitli başarılar elde edilmiştir. Örneğin Türk yiyecek kültürüne ait ürünler olan döner, kebab, yoğurt, lokum ve baklava gibi yiyecekler, yapılan çalışmalarla birlikte dünya yemek kültürüne katılarak evrensel yemek listelerinde kendilerine yer bulmuşlardır. Bugün bu yiyecek çeşitlerini dünya üzerinde bulunan pek çok topluluk bilmekte ve kendi kültürlerine özgü çeşitli yiyecek şekillerini de katarak tüketme yoluna gitmektedirler. Ayrıca UNESCO Türkiye Millî Komisyonu ve aday şehirlerin çalışmalarıyla birlikte Türkiye’den 3 şehir, Unesco’nun Yaratıcı Şehirler Ağına, “Gastronomi” alanında isimlerini yazdırarak kendi yemek kültürlerini uluslararası arenaya taşımış ve bu ürünlerin unutulmalarının önüne geçmişlerdir. Türkiye’den Gastronomi alanında, Yaratıcı Şehirler Ağına ilk olarak 2015 yılında Gaziantep, 2017 yılında Hatay ve son olarak ise 2019 yılında Afyonkarahisar dâhil olmuştur.

2.2.3. Ekoloji

İlkel insan, dünya üzerinde ortaya çıktığı ilk dönemlerde doğaya bağımlı bir hayat şekli geliştirmiştir. Bu süreçte beslenme, barınma, korunma ve inanma gibi doğuştan gelen temel ihtiyaçlarını gözlem ve tecrübe yoluyla doğadan elde ettiği bilgileri eyleme dökerek gidermeye çalışmıştır. İnsanların çevreleriyle kurmuş oldukları derin ilişkiler sonucunda, doğaya yönelik çeşitli ekolojik bilgiler ortaya çıkmış ve bu bilgiler kültürel bellek vasıtasıyla nesilden nesle aktarılarak günümüze kadar ulaşmıştır. Doğadan elde edilen ekolojik bilginin yönlendirmesiyle insanlar hangi yiyecekleri tüketebileceklerini, hangi malzemelerden barınaklar elde edebileceklerini, nasıl daha verimli tarım ve hayvancılık yapabileceklerini, hangi hastalıklar karşısında hangi doğal ürünleri ilaç olarak

kullanabileceklerini, doğada kutsal olarak görülebilen su, ağaç, hayvan, kaya ve ateş gibi doğal maddelere karşılık hangi inanç ritüellerini gerçekleştireceklerini yaparak ve yaşayarak öğrenmişlerdir. Sözelimi elde edilen ekolojik tecrübelerle; zehirsiz mantarlar, zehirli mantarlardan ayırt edilerek tüketilmiş, saman ile balçık karıştırılarak elde edilen kerpiçlerden evler yapılmış, bitki ve hayvanlar evcilleştirilerek insanlığın hizmetine sunulmuş, söğüt ağacının ağırlara karşı iyi geldiği düşünüldüğünden gölgesinde bir süre uyunarak sağlık bulunmuş ve tarıma zarar veren küçük hayvanlarla beslenerek tarımsal verimliliğe katkı sağlayan leylek kutsal kabul edilmiştir.

İlkel insanların ekolojik bilgiyi bilmelerine ve günlük hayatta uygulamaya dökmelerine rağmen, ekolojinin bilim dalı olarak ele alınması henüz daha çok yenidir. Ekoloji terimi Yunanca “ev, mekân” anlamlarına gelen “oikos” kelimesi ile “bilim” anlamına gelen “logos ” kelimesinin birleşmesiyle ortaya çıkmıştır. Ekoloji terimini ilk kez 1858 yılında bir mektupta kullanan kişi Henry Thoreau’dur. Henry Thoreau, ekoloji terimini ilk kullanan kişi olmasına rağmen terim üzerine herhangi bir tanımlama çabasına girişmemiştir (Kocataş, 2002: 4). Ekoloji terimi üzerine ilk tanımlama girişimini Aristo şu şekilde yapmaya çalışmıştır: “Canlı varlıklar yaşadıkları ortama uymuşlardır, birbirleriyle ve çevreleriyle etkileşim içerisinde oldukları ve aynı zamanda aralarında yaşam için bir mücadele vardır.” (Gökmen, 2011: 1).

Daha sonraki süreçte terim Charles Elton tarafından, “bilimsel doğa tarihi”, Victor Shelford tarafından, “tüm organizmanın fonksiyonuyla ilgilenen fizyolojinin bir dalı”, Eugene Odum tarafından, “doğanın yapı ve fonksiyonlarının inceleyen bilim dalı” şekillerinde tanımlansa da, günümüzdeki çağdaş anlamına en yakın tanım Ernst Haeckel tarafından yapılmıştır. Haeckel ekoloji terimini: “Doğanın ekonomisiyle ilgilenen hayvanların ve bitkilerin kendi organik ve inorganik çevreleriyle olan ilişkilerini araştıran bilim.” (Gökmen, 2011: 1-2). şeklinde nitelendirmiştir. Günümüzde ise ekoloji terimi şu şekilde tanımlanmaktadır: “Yaşam grupları ile birlikte ekosistemleri ele alan, doğanın yapı ve işlevini inceleyen, organizmaların hem birbirleriyle hem de çevreleri ile olan karşılıklı ilişkilerinin tümünü araştıran bir doğa ekonomisi bilimi.” (Boşgelmez, 2000: 5-6).

Ekolojiye yönelik ilk çalışmalar Eski Yunan döneminde başlamıştır. M.Ö. 300’lerde yaşamış olan Theophrastus’tan günümüze kalan farklı komüniteler hakkında

çeşitli bilgiler veren eserler, ekoloji konusunda yazılmış en eski yazılar olarak kabul görmektedir. Bu dönemde Hippocrates *Hava, Su ve Yer* isimli bir kitap kaleme alarak ekolojiye katkı sağlamış, Empedokles ise bitkilerin çevreleriyle olan ilişkileri üzerine eserler bırakmıştır (Kocataş, 2002: 6). Rene Reaumur 1734 yılında 6 ciltten oluşan *Böceklerin Tarihi Olarak Hizmet Eden Anılar* isimli eserini yayımlayarak böcekler hakkında önemli bilgiler vermiştir (Şişli, 1999: 6). Georges-Louis Leclerc 1739 yılında 13 ciltlik *Doğa Tarihi* isimli eserini yayımlayarak organizma ile çevresel faktörlerin ilişkilerine yönelik kapsamlı açıklamalar yapmıştır. Carl Linnaeus 1790 yılında bitkilerin büyümeleri üzerindeki çevresel faktörlerden, Malthus ise 1798 yılında insan popülasyonları üzerine yaptığı çalışmalardan bahsetmiştir. Leibig 1840 yılında bazı kimyasal maddelerin bitkiler üzerinde sınırlayıcı etkiler bıraktığını bildirmiş, Spalding ise 1877 yılında böceklerin içgüdüsel davranışları hakkında bilgiler sunmuştur (Kocataş, 2002: 6). Edward Forbes hayvanların dağılışı ve yoğunlukları üzerine çalışmış, Joseph Hooker Antarktik faunası hakkında bilimsel yayımlar hazırlamış, Rulye hayvan ekolojisi üzerine çalışmalar yapmış, Vasili Dokuçayev ise toprak bilimi üzerine önemli bilgiler vermiştir (Şişli, 1999: 7).

Ekoloji bilim dalına en çok katkı sunan bilim insanlarından ikisi Alexander Von Humbolt ve Charles Darwin'dir. *Bitkiler Coğrafyası Hakkında Düşünceler* isimli kitabında bitkiler hakkında önemli bilgiler sunan Alexander Von Humboldt, bu eseriyle birlikte ekoloji alanında önde gelen ekologlardan birisi olmuştur. Bir diğer önemli bilim insanı Charles Darwin ise 1859 yılında yayımladığı *Türlerin Kökeni* isimli eserinde, çalışmalarını sadece bitkilere ya da hayvanlara yönelik değil tüm canlılara yönelik gerçekleştirmiş ve ekoloji biliminin kendine özgü bir temelde yükselmesi için önemli katkılar sunmuştur (Aytov, 1998: 8-9). Charles Sutherland Elton 1927 yılında yayımlanan *Hayvan Ekolojisi* isimli eseriyle modern ekolojinin doğuşuna katkı sağlamıştır. Bu eserin yayımlanış yılından itibaren ekoloji biliminin prensipleri hızla değişime uğramıştır. Gause 1934 yılında *Yaşam Savaşı*, Alle ve Ark 1942 yılında *Hayvan Ekolojisinin Prensipleri*, Lack 1954 yılında *Hayvan Popülasyonlarının Doğal Dengesi*, Lotka 1956 yılında *Matematiksel Biyoloji* isimli eserleriyle ekoloji alanına yeni anlayışlar getirerek daha çok deneysel ve matematiksel ekolojinin temellerini atmışlardır. Bu eserlerin alana getirmiş olduğu yeni bakış açılarıyla birlikte ekologlar artık geniş saha çalışmaları yerine daha çok hipotez üretmeye dönük laboratuvar çalışmalarına yönelmişlerdir (Kocataş, 2002: 6).

Dünya üzerinde herhangi bir canlı varlığın yaşamsal faaliyetlerini sürdürebilmesi için uygun bir çevreye ihtiyacı bulunmaktadır. Canlılar doğal çevrelerinde hayatta kalmakta, ortam şartlarına ayak uydurmakta, gelişmekte ve bir araya gelerek çeşitli popülasyonlar meydana getirmektedirler. Canlıların çevreleriyle olan karşılıklı ilişkileri ekoloji bilim dalının konusunu teşkil etmektedir (Geldiay ve Kocataş, 1975: 1). Kendine has çeşitli konulara, sorunlara, araştırma yöntemlerine ve bilim insanlarına sahip bir bilim dalı olan ekoloji, biyoloji ana bilim dalının bir alt kolunu oluşturmaktadır.

Ekoloji bilim dalına mensup bilim insanları ilk zamanlarda sadece tarımcılık alanında bitkilerin üretim ve verimlilik konularına yönelik ekolojik araştırmalar yapmışlardır. Ancak zamanla ekolojinin kapsama alanı genişlemiş ve tüm canlıların çevreleri ile olan ilişkilerini inceleyen bir bilim dalı haline gelmiştir. Günümüzde ekoloji bilim dalı aşağıdaki sorulara cevap aramaya çalışmaktadır: 1. Organizmalar canlı sistemlerini meydana getirmek için nasıl bir araya gelmişlerdir? 2. Besin maddeleri doğadan nasıl elde edilir, bir halden diğerine nasıl dönüşüm sağlar ve sistem dışına nasıl çıkartılır? 3. Enerji hangi şekillerde elde edilebilir (Muslu, 2000: 3). Günümüzde ekoloji bilim dalı; 1. Çevrenin canlılar üzerindeki etkilerini, 2. Canlıların bölgelere göre dağılış şekillerini, 3. Canlıların niteliklerinde ve niceliklerinde görülen değişimleri, 4. Popülasyonlarda görülen türler arası ilişkileri, 5. Organizmaların çevreye uyum şekillerini ve davranışlarını, 6. Doğada bulunan madde ve enerji dönüşümlerini incelemektedir (Geldiay ve Kocataş, 1975: 1). Başka bir deyişle maddenin meydana geldiği basamaklar olan; ekosfer, ekosistemler, komüniteler, popülasyonlar ve organizmalar ekoloji bilim dalının çalışma alanlarını meydana getirmektedir. Ekoloji Bilim Dalı amaca göre; a. Birey Ekolojisi, b. Popülasyon Ekolojisi, c. Ekosistem Ekolojisi, d. Uygulamalı Ekoloji; yaşam ortamlarına göre; a. Karasal Ekoloji, b. Deniz Ekolojisi, c. Tatlısu Ekolojisi, d. Paleoekoloji, e. Uzay Ekolojisi; çalışılan organizmaya göre ise; a. Bitki Ekolojisi, b. Hayvan Ekolojisi, c. İnsan Ekolojisi, d. Mikrobiyal Ekoloji şeklinde sınıflandırmalara ayrılmaktadır (Gökmen, 2011: 11-13).

Her bilim dalında olduğu gibi ekoloji bilim dalı da belirli ilkelere sahiptir. Aşağıda bu ilkeler temel özellikleriyle birlikte verilmiştir: a. Doğanın Bütünlüğü İlkesi: Doğada yaşayan canlılar olan insanlar, bitkiler, hayvanlar ve mikroorganizmalar bir bütün halde

yaşamlarını sürdürürler, birbirlerini etkilerler ve birbirlerine bağımlıdırlar. b. Doğanın Sınırlılığı İlkesi: Dünya üzerinde doğal kaynaklar sınırsız değildir. c. Doğanın Özdenetimi İlkesi: Doğa kendi sistematiği içerisinde sürekli kendi kendisini denetler ve kontrolü elinde tutar. d. Doğanın Çeşitliliği İlkesi: Doğada milyonlarca çeşit canlı türü yaşar. e. Doğada Hiçbir Şey Yok Olmaz İlkesi: Doğada bulunan hiçbir madde varken yok edilemez. f. Doğaya Karşı Elde Edilen Her Başarının Bir Bedeli Vardır İlkesi: Doğadan elde edilen herhangi bir yararlanmaya karşılık bedel ödenir. g. Doğanın Geri Tepmesi İlkesi: Doğaya verilen her etki zamanla bir tepki doğurur. h. En Uygun Zamanı Doğa Bulmuştur İlkesi: Çevrede bulunan her şey değişime uğrasa dahi evrimsel dönüşümlerle birlikte doğadaki mevcut koşullara uyum sağlar. ı. Kültürel Evrim ve Geleneksel Ekolojiye Saygı İlkesi: İnsanlar yaşadıkları çevrenin ekolojik şartlarına göre kültürel üretimler gerçekleştirirler. i. Doğa İle Birlikte Gitmek İlkesi: Canlıların doğaya uygun yaşamaya çalışmaları onların yaşamlarını kolaylaştırır (Kışlalıoğlu ve Berkes, 2007: 20-26).

Ekoloji “doğanın bütünselliği ilkesi” gereği ve çalışma kapsamının çok geniş bir alana yayılması dolayısıyla başta biyoloji olmak üzere; fizyoloji, zooloji, botanik, kimya, fizik, morfoloji, meteoroloji, klimatoloji, jeoloji, tıp, eczacılık, veterinerlik, coğrafya, psikoloji, sosyoloji, ekonomi, hukuk, politika, çevre mühendisliği ve genetik mühendisliği gibi pek çok bilim dalıyla doğrudan ya da dolaylı olarak ilişki içerisinde bulunmaktadır (Aytov, 1998: 1-2). Doğada bulunan hiçbir madde yok olmamaktadır. Ekolojik açıdan önemi olan maddeler sürekli canlı ve cansız çevre arasında dönüşüm halinde bulunmaktadır. Atmosfer içerisinde canlıların yaşadığı katman olan biyosfer tabakasında tüm maddeler sürekli dönüşerek canlılar tarafından yeniden değerlendirilmektedir. Maddelerin biyosfer tabakası içerisindeki bu döngülerine “Ekolojik Döngüler” adı verilmektedir. Yaşam için gerekli hiçbir madde ortamdan kaybolmamakta ancak sadece çeşitli kimyasal biçimlerde yer değiştirebilmektedir. Biyosfer tabakasında canlı ve cansız çevre arasında sürekli dönüşüm halinde bulunan maddeler “karbon, azot, fosfor, kükürt, su ve oksijen” gibi maddelerdir. Doğal çevre üzerinde ekolojik döngüler zaman zaman hasar almakta, döngülerini tam olarak gerçekleştirilememektedirler. Ekolojik döngülerin normal dönüşümlerini tamamlayabilmeleri için; doğaya yabancı maddelerin dâhil edilmemesi ve ekolojik döngülere zarar verebilecek insan faaliyetlerinden kaçınılması gerekmektedir (Kışlalıoğlu ve Berkes, 2009: 119).

Ekoloji bilim dalı içerisinde “ekosistem ekolojisi” önemli bir yer tutmaktadır. Dünya üzerinde bulunan canlı ve cansız maddeler büyük bir sistemin parçalarını meydana getirmektedirler. Sistem terimi: “Birbirleriyle etkileşim içinde olan bağımlı parçaların oluşturduğu bütün.” şeklinde açıklanmaya çalışılmaktadır. Söz konusu terim belirli bir amaç doğrultusunda bir araya gelmiş ilişkiler topluluğuna atıfta bulunmaktadır. Çevreye yönelik sistemlerde hem ögelerin hem de ilişkilerin çeşidi çok fazla sayıda ortaya çıkmaktadır. Ögelerde ve ilişkilerde meydana gelebilecek muhtemel değişiklikler hemen ortaya çıkmamakta ve uzunca bir süreç sonucunda sistemi etkilemeye başlamaktadır (Kışlalıoğlu ve Berkes, 2009: 18-20).

Yeryüzünde içerisinde çeşitli yaşam çeşitlilikleri barındıran ve ekolojik koşullarda anlamlı bütünlükler meydana getiren “ekosistemler” bulunmaktadır. Ekosistem terimi şu şekilde tanımlanmaktadır: “Canlıların hem birbirleriyle hem de çevreleriyle ilişkileri sonucunda oluşan ve bu ilişkiler sonucunda çoğu kez dengeye ulaşmış olan bir sistemler bütünü.” (Ketenoğlu, 2015: 11). Ekosistemlerde hem bir canlılar topluluğu yer almakta hem de onların çevrelerinde yer alan cansız varlıklar bulunmaktadır. Bir ekosistem küçük bir su birikintilerinden oluşabileceği gibi okyanus benzeri çok geniş alanları kaplayabilen su kütlelerinden de meydana gelebilmektedir. Örneğin küçük bir gölet bir ekosisteme sahiptir. Göletin içerisinde yaşayan tüm canlılar ihtiyaçlarını bu göletten ayrılmadan giderebilmektedirler. Bitkiler hayvanların yaşamsal ihtiyaçları olan besin ve oksijenleri üretirken, hayvanlar ise bitkilerin ihtiyacı olan besin ve karbondioksiti üretmektedirler (Eason, 2019: 7). Ekosistemler içerisinde bulunan canlılar birbirlerinin ihtiyaçlarını gidererek ekolojik döngünün devam etmesine katkıda bulunmaktadır. Yeryüzünde bulunan tüm ekosistemlerin üç temel işlevi bulunmaktadır. Aşağıda ekosistemlerin işlevleri verilmektedir: a. Enerji Akımı İşlevi, b. Kimyasal Madde Döngüleri İşlevi, c. Popülasyon Denetimleri İşlevi (Kışlalıoğlu ve Berkes, 2009: 29).

Bütün ekosistemlerde, üreticiler fotosentez vasıtasıyla güneş enerjisini kimyasal enerjiye dönüştürmektedirler. Bitkilerin yapılarında organik maddeler halinde biriken enerjinin bir bölümü bitkilerin yaşamsal faaliyetlerinde kullanılmaktadır. Kalan diğer kısım ise beslenme vasıtasıyla otla beslenen hayvanların vücutlarına ulaşmaktadır. Otlarla beslenen hayvanlar da tükettikleri bitkilerden aldıkları enerjinin bir kısmını kendi yaşamsal faaliyetleri için kullanmaktadır. Kalan diğer kısım ise etle beslenen hayvanlara

aktarılmaktadır. Bu sistemle birlikte güneşten, etle beslenen hayvanlara doğru sürekli bir enerji akını meydana gelmektedir. Ayrıca ölen bitki ve hayvanların vücutlarında bulunan kimyasal enerjiler de ayrıştırıcılar tarafından tekrar kullanılarak döngüye ilave edilmektedir. Enerji girdi ve çıktıları eşit olan ekosistemlerde canlılar için dengeli bir yaşam sürdürülmektedir (Kışlalıoğlu ve Berkes, 2009: 29-30). Yeşil bitkilerin fotosentez yapabilmeleri için güneş ışığı, su, karbondioksit ile nitrojen, fosfor, sülfür ve magnezyum gibi inorganik kimyasallara ihtiyacı bulunmaktadır. Fotosentez sonrasında inorganik maddeler bitkilerin dokularında birikmektedir. Bu inorganik maddeler önce bitkilerle beslenen hayvanların vücutlarında toplanmakta daha sonra ise etle beslenen hayvanların dokularına ulaşmaktadır. Otlarla beslenen hayvanların ve etle beslenen hayvanların ölmeleri sonucunda ise vücutlarında bulunan inorganik maddeler tekrar bitkilerin bünyelerine geçmekte ve inorganik madde döngüleri bu şekilde yollarına devam ederek ekosistemin devamlılığını sağlamaktadır. Eğer inorganik maddeler bitkilerin dokularına yeterli miktarda geçemezse bitkiler fotosentez yapamamakta ve yaşamsal döngüler tüm canlıları etkileyecek şekilde tehlike altına girmektedir (Kışlalıoğlu ve Berkes, 2009: 30).

Bir ekosistem, kendi iç potansiyeline göre, sistem içerisinde yer alan canlı ve cansız öğeleri şekillendirmektedir. Ekosistemde yer alan çevresel faktörler, nüfusun ve nüfusun artış potansiyelinin dengeli bir şekilde işleyişini sağlamaktadır. Geri besleme sistemleriyle birlikte popülasyonlar denetlenmekte ve ekosistemin sağlıklı bir şekilde yaşayabilmesinin önü açılmaktadır (Kışlalıoğlu ve Berkes, 2009: 30). Ekosistemlerde yer alan bu işlevler canlı yaşamının sürdürülebilmesi adına bir arada bulunmaktadırlar. Ekosistemlerin işlevleri, ekosistem içerisinde tüm öğelerin birbirleriyle yeterli ve dengeli ilişkiler içerisinde girmelerini sağlamaktadır. Ekosistemler çok çeşitli büyüklüklere sahip olabilmektedir. Beyşehir Gölü, İç Anadolu, Kıbrıs, Borneo Adası gibi geniş yüzölçümlerine sahip birimler ekosistem sayıldıkları gibi; içerisinde toprağı, kumu, balığı, taşı ve bitkisi bulunan küçük akvaryumlar da ekosistem kapsamı içerisine dâhil edilebilmektedir. Buna rağmen teoride bütün ekosistemler benzer öğelere sahiptirler. Ekosistemlerde “canlı” ve “cansız” olmak üzere 2 farklı öğeler grubu bulunmaktadır. Aşağıda ekosistemler içerisinde bulunan öğeler verilmektedir: 1. Canlı Öğeler (Biyotik öğeler), a. Üreticiler, b. Tüketiciler, c. Ayrıştırıcılar. Ekosistemin canlı unsurları arasındaki en önemli öğelerinde birisi üreticilerdir. Yeryüzünde yer alan tüm ekosistemlerde en temel üreticiler yeşil bitkilerden oluşmaktadır. Yeşil bitkiler fotosentez yoluyla güneşten gelen ışık enerjisini kimyasal

enerjiye çevirmektedirler. Bu işlem sonucunda bitkilerin dokularında karbonhidratlar ve organik moleküller birikmektedir. Daha sonra yeşil bitkilerin tüketilmesiyle bu maddeler tüketicilerin bünyelerine geçerek onlara enerji girdisi sağlamaktadır (Kışlalıoğlu ve Berkes, 2009: 27). Ekosistemlerin canlı tüketici ögelerini genellikle hayvan türleri oluşturmaktadır. Tüketiciler “birincil tüketiciler” ve “ikincil tüketiciler” olmak üzere iki grupta incelenmektedir. Birincil tüketiciler grubunu, genellikle bitkilerle beslenen otobur hayvanlar oluşturmaktadır. Bu gruba at, inek, bit gibi hayvanlar örnek olarak verilebilmektedir. İkincil tüketiciler grubunu ise, birincil tüketici gruplarını tüketerek hayatlarını sürdüren etobur hayvanlar oluşturmaktadır. Bu gruba ise; aslan, kaplan, akrep gibi hayvanlar örnek olarak gösterilebilmektedir (Kışlalıoğlu ve Berkes, 2009: 27).

Ekosistem içerisindeki görevleri, canlı dokularında biriken çeşitli kimyasal maddeleri yeniden canlıların kullanabileceği bir hale getirmek olan ayrıştırıcılar, genellikle bakteri ve fungus türleri gibi canlılardan oluşmaktadır. Ayrıştırıcılar canlı yaşamına katkılarında dolayı ekosistemlerin en önemli ögelerinden birisini meydana getirmektedir. Ayrıştırıcılar, ölen bitki ve hayvanların dokularını parçalamakta ve bu işlem sonucunda yaşamlarını sürdürmelerine yetecek kadar enerji elde etmektedirler. Ayrıca parçaladıkları dokularda bulunan kimyasal maddeleri canlıların kullanımına sunmak için ortama bırakılmaktadırlar (Kışlalıoğlu ve Berkes, 2009: 28).

2. Cansız Öğeler (Abiyotik öğeler), a. İnorganik Maddeler, b. Organik Maddeler, c. Fiziksel Koşullar. Ortamda cansız bir şekilde bulunan inorganik maddeler genellikle karbon, hidrojen, fosfor, nitrojen, potasyum, kalsiyum ve magnezyum gibi maddelerden oluşmaktadır. Ekosistemin sürekliliği açısından hayati öneme sahip bu maddelere “makro-besleyiciler” adı da verilmektedir. Bu besleyici maddeler bir araya gelerek canlılar için gerekli olan su, karbondioksit ve nitratlar gibi basit bileşikler oluşturmaktadır. Ayrıca ekosistemlerde adları “mikro-besleyiciler” olan ve mangan, çinko, kobalt, boron ve silikon gibi maddelerden oluşan inorganik maddeler de bulunmaktadır. Mikro-besleyiciler canlılar arasında eser miktarda kullanılıyor olmasına rağmen, eksiklikleri ekosistemin canlılar açısından işleyişini tehlikeye düşürebilmektedir (Kışlalıoğlu ve Berkes, 2009: 28).

Canlıların yaşamsal işlevleri ya da ölü organizmaların ayrıştırıcılar tarafından parçalanmaları sonucunda ortama cansız organik bileşikler katılmaktadır. Canlılardan meydana gelen organik bileşiklere karbonhidrat, protein ve lipit gibi örnekler

verilebilmektedir. Çeşitli büyüklüklere sahip olan organik bileşikler, ekosistemde bulunan birçok mikroorganizma için enerji kaynağı olarak kullanılabilir. Ayrıca çevre şartlarında bulunan organik bileşiklerin verimliliği arttırdığı da bilinmektedir. Cansız çevrede bulunan ısı, ışık, yağış ve nem miktarı, hava ve su kütlelerinin hareketleri gibi faktörler canlılara yaşam kaynağı sundukları gibi onların yaşam şekilleri üzerinde de geniş ölçüde belirleyici konumunda bulunmaktadır. Her canlı türü için en elverişli fiziksel ve kimyasal ortamın hangisi olduğu evrimsel süreçte belirlenmiş durumdadır. Fiziksel ve kimyasal faktörler, biyosferde yaşayan canlıların yaşam kaliteleri, verimlilik düzeyleri ve coğrafi dağılımları üzerinde etkin rol oynamaktadır. Örneğin; sazan balığının başarıyla büyüebilmesi ve üreyebilmesi için en uygun yaşam şartları ılık sulara bulunmaktadır. Ayrıca penguenler kendileri için uygun yaşam şartlarına sahip olmayan tropik bölgelerde yaşama tutunamamaktayken, benzer şekilde aslanlar da kutup bölgelerinde yaşayamamaktadır (Kışlalıoğlu ve Berkes, 2009: 28-29).

2.2.4. Çevre, İnsan ve Kültür İlişkisi

Yaratılışıyla birlikte tehlikelerle dolu bir doğayla baş başa kalan ilkel insan, yaşamı boyunca hayatta kalmanın çarelerini aramıştır. Doğadaki diğer canlılarla kıyaslandığı zaman fiziki olarak çeşitli dezavantajlara sahip olan ilkel insan, hayatta kalabilmek adına çeşitli yaşamsal kalıplar geliştirmek zorunda kalmıştır. Sosyal bir varlık olması dolayısıyla yaşamın ilk adımlarını küçük gruplar halinde yaşayan insan, kolektif akılla birlikte elde ettiği bilgi birikimi ve tecrübeleri yoluyla kendine özgü yaşam şekillerinden oluşan kültür kalıpları meydana getirmiştir. Aklını ve eşyayı kullanabilme yeteneğine sahip olan insan bu şekilde doğal dünyaya yeni oluşumlar eklemiş ve kültürü ortaya çıkarmıştır. Uzun yılların birikimleriyle elde edilen kültür, insanın doğaya uyarlama sürecinde hayatta kalmasını sağlayan yegâne unsur olmuştur. Kültür sayesinde, karşılaştığı sorunları aşmayı başaran insan yaşama tutunmanın yollarını bulabilmiştir. Ayrıca kültüre sahip olmanın fiziksel, zihinsel ve inançsal birtakım ihtiyaçları giderebiliyor olmasından dolayı insanın dünya üzerindeki macerası daha anlamlı bir hale gelmiştir. Yeryüzünde kültüre sahip olmayan bir insandan bahsedilemeyeceği gibi kültüre sahip olmayan bir toplumdaki da söz edilemez. Nasıl en küçük insan gruplarının dahi kendilerine has kültürleri varsa, benzer şekilde ülke ölçeğinde çok daha fazla nüfusa sahip insan topluluklarının da kendilerine özgü kültürleri bulunmaktadır.

Kültür terimi, Latince: “Toprağı işlemek, yetiştirmek, düzenlemek, bakım ve özen göstermek, ekip biçmek.” anlamlarına gelen “colere” kelimesinden türetilerek oluşturulmuş bir terim olup Türkçe’ye Fransızca’dan geçmiştir. “Colere” kelimesi doğanın döngüsü içerisinde kendiliğinden yetişen bitkilere vurgu yapmaktayken, “kültür” terimi ise insanın doğaya müdahalesine ve bu müdahale sonucunda dünyaya kattıklarına atıf yapmaktadır. Kültür teriminin öz Türkçe karşılığı ise “ekin” terimidir (Köktürk, 2015: 218). Kültür terimini eserlerinde ilk defa kullanan Romalı Filozof Cicero’dur. Cicero kültür terimine karşılık “cultura animi” terimini, “insan nefsinin terbiye edilmesi” anlamında kullanmıştır. Terimin anlamı bu eserde topluluktan ziyade tek bir insanı kastetmektedir. Eserde kültür: “Herhangi bir insanın “kendisini geliştirmesi, nefesine uymaması ve belirli ilkelere göre yaşaması.” (Özlem, 2008: 153-154) anlamlarında kullanılmıştır.

Kültür terimi, 18. yüzyıla kadar “tekil kültür” anlamında kullanılmıştır. 18. yüzyıldan sonra Aydınlanma Felsefesi’nin akla verdiği önemle birlikte: “Aklını kullanabilen, akıyla hareket eden” insanlar için “kültürlü” terimi yerine, “aydın, kültürlü kişi.” anlamlarına gelen ve Fransızca kökenli “intellectuel” kelimesinden türetilen “entelektüel” terimi kullanılır olmuştur. Kültür terimi ise 18. yüzyıldan sonra tekil kullanımdan daha ziyade çoğul kullanıma uygun olarak “tek bir kişiyi” değil de “insan topluluklarını” kastederek hale gelmiştir (Özlem, 2008: 154).

Kültür terimi günümüze kadar çok farklı düşünce sistemlerinde ve bilim dallarında tanımlanmaya çalışılmıştır. Her disiplin, kültürü kendi kullanım şekli ve bakış açısına göre tanımlamıştır. Bu tanımlamalar sonucunda birbirlerine benzer anlamlara gelebilecek kültür tanımları ortaya çıkmış olduğu gibi, birbirleriyle anlam benzerlikleri bulunmayan tanımlar da ortaya çıkmıştır. Kültür teriminin çok anlamlı oluşundan dolayı tanımlanması en zor terimlerden birisi olduğu söylenebilir.

1952 yılında Alfred Kroeber ve Clyde Kluckhohn adlı antropologlar *Culture: A Critical Review of Concepts and Definitions* [Kültür: Kavramların ve Tanımlamaların Eleştirel Değerlendirilmesi] adlı kitaplarını yayımlamışlardır. Kitapta, kültürün 164 tanımı derlenmiş ve bu iki bilim adamı tarafından tartışılmıştır. Yazarlar tarafından üzerinde en

çok durulan tanım ise Edward Burnett Tylor'ın güncelliğini bugün dahi koruyan kültür tanımı olmuştur (Journet, 2009: 15-16). Antropolog Edward Burnett Tylor, 1877 yılında yayımladığı *Primitive Culture* (İlkel Kültür) isimli eserinde kültürü şu şekilde tanımlamaktadır: “Kültür, bir toplumun üyesi olarak insanın kazandığı bilgi, inanç, gelenek, sanatsal faaliyet, hukuk, ahlaki değerler ve diğer yetenek ve alışkanlıkları içeren karmaşık bir bütündür.” (Kottak, 2008: 46).

Söz konusu bu tanım o güne kadar yapılan kültür tanımları içerisinde birkaç yönden önem arz etmektedir. Öncelikle şu söylenilebilir ki; Tylor'ın kültür tanımı o güne kadar yapılan en açık ve kapsamlı kültür tanımıdır. Tylor'ın kültür tanımında kullanmış olduğu “bir toplumun üyesi olarak insanın kazandığı” ifadesinden; kültürün insana özgü olduğu, bir toplum tarafından üretildiği ve genetik olarak aktarılamamasına rağmen toplum içerisinde yaparak ve yaşayarak öğrenildiği ve de aktarıldığı anlaşılabilmektedir. Ayrıca “kültürün karmaşık bir bütün” olduğu ifadesi; kültürün rastgele bir araya gelmiş sıradan yapılardan oluşmadığını, bunun aksine birbirleriyle doğrudan alakalı unsurların bir araya gelmesi sonucunda meydana gelen sistemli bir yapı olduğu tezini ileri sürmektedir. Bu bakış açıları o güne kadar yapılmış olan kültür tanımlarında bulunmamasına rağmen günümüzde yapılan kültür tanımlarında halen daha geçerliliğini korumaktadır (Özbudun ve Uysal, 2012: 73-74).

Antropolog Bronislaw Malinowski *Bilimsel Bir Kültür Teorisi* (1992: 66) isimli kitabında kültürü: “Kullanım ve tüketim maddelerinden, çeşitli halk gruplarının yapısal hak ve görevlerinden, insan düşünce ve becerilerinden, inanç ve alışkanlıklardan oluşan tümel bütündür.” şeklinde tanımlamaktadır.

İşlevselci Kuram'ın öncülerinden birisi olan Bronislaw Malinowski'nin kültür tanımına göre; kültür doğal ve fiziksel ihtiyaçlardan, toplum içerisinde yer alan insanların grup içerisindeki işlevlerinden meydana gelmektedir. Kültürü ihtiyaçların giderilmesi olarak algılayan Bronislaw Malinowski'ye göre; parçalar halinde örgütlenen her kurumun bir işlevi bulunmakta ve işlevini yerine getiremeyen kurumlar yok olmaktadır.

Yapısalcı Kuram'ın öncülerinden birisi olan antropolog Claude Lévi-Strauss'a göre kültür şu şekilde nitelendirilmektedir: “İcat edilmemiş olan ve işlevleri ona itaat edenlerce

genellikle anlaşılmayan davranış kurallarından oluşur. Bu kuralların bazıları farklı türden toplumsal yapılarda edinilmiş geleneklerin kalıntılarıdır.” (Monaghan ve Just: 2007, 60).

Yapısalcı Kuram’ın paradigmasına göre; her kültürde birtakım yapısal ilkeler bulunmaktadır ve bu ilkeler o kültürde yaşayan insanları yaşamları boyunca sosyo-kültürel açıdan yönlendirmektedir. Claude Lévi-Strauss’da Yapısalcı Kuram’ın paradigmasına benzer şekilde kültürde çeşitli davranış kalıplarının mevcut olduğundan ve bu davranış kalıplarının geçmişten günümüze aktarılarak kültürü oluşturan ilkeleri meydana getirdiğinden bahsetmektedir.

Sosyalizmin kurucusu Karl Marx kültürü: “Doğanın yarattıklarına karşılık, insanoğlunun yarattığı her şeydir” (Güvenç, 1979: 97) şeklinde tanımlamaktadır. Karl Marx’ın kültür tanımına göre; ilk insanın dünyaya geldiği anda doğal çevresinde bulunduğu şeyler kültür sayılamaz. İlk insanın çevresinde bulunduğu doğal ürünlerden bir şeyler üretmeye başlamasıyla ise kültürel üretim ortaya çıkmaktadır.

Psikanaliz biliminin kurucusu Sigmund Freud kültürü şu şekilde tanımlamaya çalışmaktadır: “İnsan hayatının hayvan hayatından sivrilmiş, incelmış halinden başka bir şey değildir.” (Journet, 2009: 20-21). Sigmund Freud söz konusu tanımında; insanların hayatlarının hayvanların hayatlarına kıyasla, daha bilinçli ve üst bir yaşamı ifade ettiğini ve bu yaşam şeklinin kültüre dönüştüğünden bahsetmektedir. Ayrıca insanları genetik aktarım özelliklerinden dolayı hayvanlara benzeten Sigmund Freud, insanın kendi içerisinde gelen arzu ve isteklerinin peşinden gitmesinden dolayı ise hayvanlardan ayrı tutmaktadır (Journet, 2009: 20-21).

Kültür kuramları uzmanı Terry Eagleton kültürü: “Genlerle aktaramadığımızı her şeydir.” (Sönmez ve Günay, 2013: 31) şeklinde tanımlamaktadır. Bu tanıma göre; Terry Eagleton insanı biyolojik bir varlık olmaktan daha ziyade, doğal çevresinde ürettiği oluşumlarla kültürü meydana getiren ve yaşayarak gelecek nesillere aktaran bir varlık olarak görmektedir (Sönmez ve Günay, 2013: 31).

Toplum bilimci Ziya Gökalp kültür terimini: “Yalnız bir ulusun din, ahlak, hukuk, us, estetik, dil, iktisat, felsefe ve fenle ilgili yaşayışlarının uyumlu bir toplamıdır.” (Oğuz,

2011: 129) şeklinde tanımlamaktadır. Ziya Gökalp ayrıca, Türkçede “kültür” teriminin yerine Arapça kökenli olan ve “toprağın işlenmesi, tarım” anlamlarına gelen “hars” teriminin kullanılması gerektiğini söylemiştir (Turan, 2014: 15).

Kültür araştırmacısı Bozkurt Güvenç’e göre kültür terimi, antropoloji alanında 4 farklı anlama gelecek şekilde kullanılmıştır. Bu kullanım şekilleri şöyle verilmektedir: “a. Kültür, bir toplumun ya da bütün toplumların birikimli uygarlığıdır. b. Kültür, belli bir toplumun kendisidir. c. Kültür, bir dizi sosyal süreçlerin bileşkesidir. d. Kültür, bir insan ve toplum teorisidir.” (Güvenç, 1979: 95).

Bozkurt Güvenç, kültür teriminin 4 farklı anlama gelecek şekildeki kullanımlarını sıraladıktan sonra terimi şu şekilde tanımlamaktadır: “Kültür toplumun üyesi olarak insanın, yaşayarak, yaparak öğrendiği ve aktarıp öğrettiği maddi manevi her şeyden oluşan karmaşık bütündür.” (Güvenç, 2004: 14-15). Güvenç’in kültür terimine yapmış olduğu tanım ile Edward Burnett Tylor’ın terime yüklemiş olduğu anlam “kültürün insana özgü olması ve toplum içerisinde kazanılması” yönlerinden benzerlikler göstermektedir.

Üstte; farklı dönemlerde ve farklı coğrafyalarda yaşayan, farklı disiplinlere ve farklı bakış açılarına sahip bilim insanlarının kültüre yükledikleri anlamlar verilmiştir. Tanımların birbirlerinden farklılık arz etmelerinin temel nedeni; kültür terimini tanımlama girişiminde bulunan bilim insanlarının kültürle bir şekilde bağlantısı olan, halk bilimi, antropoloji, hukuk, sosyoloji, siyaset bilimi, felsefe, arkeoloji, sanat tarihi, ilahiyat ve psikoloji gibi bilim dallarına mensup bulunmaları ve bu bilim dallarının düşünce tarzlarını yaptıkları tanımlamalara yansıtmiş olmalarıdır. Bu sebeple ortaya pek çok kültür tanımı çıkmıştır.

Günümüzde kabul gören kültür tanımları ise üstte verilen bütün tanımları şu veya bu şekilde kapsamalarının yanı sıra genellikle insanın ortaya koyduğu her şeyi tanımın merkezine almaktadır. Doğan Özlem, Nermi Uygur’dan alıntıladığı tanımda kültürü şu şekilde açıklamaya çalışmaktadır: “Kültür insanın ortaya koyduğu, içinde insanın var olduğu tüm gerçeklik demektir. Öyleyse “kültür” deyimiyle insan dünyasını taşıyan yani insan varlığını gördüğümüz her şey anlaşılabilir. Kültür, doğanın insanlaştırılma biçimi, bu insanlaştırmaya özgü süreç ve verimdir.”

Söz konusu açıklamaya göre; insanların ne düşündüğü, duyduğu, yaptığı ve istediği; değerlerini, amaçlarını ve taleplerini ne şekilde düzenlediği; teknoloji, ekonomi, hukuk, sanat, bilim ve yöntem gibi alanlarda nasıl faaliyetler yürüttüğü; örgüt, dernek ve okul gibi kurumları ne şekilde oluşturduğu konuları doğrudan doğruya kültür alanının konularını meydana getirmektedir (Özlem, 2008: 211-212). İnsanın bütün bu etkinlikleri sonucunda; beslenme kültürü, cinsellik kültürü, barınma kültürü, eğlence kültürü, tüketim kültürü, müzik kültürü ve okuma kültürü gibi kültür çeşitleri ortaya çıkarken; sosyal grupların etkinlikleri sonucunda ise; ulusal kültür, halk kültürü, üst kültür, alt kültür, grup kültürü, popüler kültür ve kitle kültürü gibi kültür çeşitleri meydana gelmektedir (Aça, 2016a: 17).

Kültürün tanımlanması zor bir terim olmasından dolayı, bazı bilim insanları kültürü tanımlamaktan daha ziyade özelliklerini sıralayarak terimi açıklamaya çalışmışlardır. Aşağıda kültürün temel özellikleri verilmektedir:

Kültür öğrenilir. Kültür genetik aktarımla nesilden nesle iletilen bir bilgi sistemi değildir. Herhangi bir toplum içerisinde dünyaya gelen bir bebek, öğrenme sürecinin başlamasıyla birlikte, bilinçli ya da bilinçsiz bir şekilde, doğrudan ya da dolaylı olarak toplum üyeleriyle etkileşime geçmekte ve bu etkileşim sonucunda “kültürleme” yoluyla kültürel unsurları içselleştirmeye ve öğrenmeye başlamaktadır (Gezon ve Kottak, 2016: 19). Kültürün bir toplum içerisinde takip ve taklit yoluyla öğrenilmesi şekli onun en temel öğrenilme biçimini oluşturmaktadır. Bu öğrenme şekline olanak tanıyan en önemli unsur ise dildir. Dil, iletişimin temelini oluşturmakta ve kültürün gelecek nesillere aktarılmasında en önemli görevi üstlenmektedir.

Kültür simgelere dayanır. İnsan kendi yaşam alanı içerisinde yer alan olayları ve cisimleri simgeleştirebilen bir varlıktır (Homo Symbolicus). İnsanın bu özelliğinden dolayı, kültürel oluşumlarda pek çok simgesel unsur meydana gelebilmektedir. Simgeler kültürlerin en temel öğelerini oluşturmaktadırlar. Bir toplum içerisinde duygu, düşünce, hayal ve tasarımlara dönüştürülmüş olan simgeler, o toplumun kültürel şifrelerini oluşturmaktadır. Bir toplumun kültürel simgeleri topluluk üyelerinin çoğunluğunun onayından geçmiş kararlardır ve o toplumda yaşayan pek çok kişi tarafından bilinmektedir.

Kültürel semboller toplumsal kararlarla ortaya çıkarılmalarından dolayı aidiyet duygusu çerçevesinde ulusal birlikteliği sağlayıcı özelliklere de sahiptirler. Simgeler çoğunlukla dil vasıtasıyla meydana gelmektedirler. Bir kültüre yönelik anlatılar içerisinde dille sembolize edilmiş olan pek çok simgeye rastlanılabilmektedir. Ayrıca kültürlerde herhangi bir dil unsuruna dayanmayan sözsüz imgeler de bulunmaktadır. Ulusal bayraklar, para birimleri, nikâh yüzükleri, giyim şekilleri ve çeşitli aksesuarlar kültür içerisinde yer alan sözsüz imgelere örnek olarak gösterilebilmektedir (Temel Eğinli ve Kardelen Nazlı, 2018: 70-71). İnsanların sembolik düşünce sisteminin gelişmesiyle birlikte, kültüre yönelik semgesel özelliğe sahip olarak meydana getirdikleri ilk örnekler Blombos Mağarası'nda tespit edilmiştir. Araştırmacı Christopher Henshilwood ve ekibi tarafından keşfedilen mağarada günümüzden 77.000 yıl öncesine dayanan duvar gravürleri, mızraklar, kemiklere verilmiş şekillere rastlanmış ve bu eserlerin insanlığın ilk sanatsal ve semgesel eserleri olabileceği iddia edilmiştir (Dortier, 2009: 147). Yine Güneydoğu Fransa'da yer alan Chauvet Mağarası'nda bulunan ve günümüzden 32.000 yıl öncesine tarihlenen ayı, bizon, at, panter, mamut ve gergedan gibi hayvan sembolleri de insanlığın ilk dönemlerinde yapılan semgesel kültür örnekleri sayılabilmektedir (Haviland vd., 2008: 145).

Kültür toplumsaldır ve grup üyeleri arasında paylaşılır. Kültür birbirlerinden bağımsız bireylere özgü bir oluşum değildir. Kültür, toplum içerisinde yer alan tüm grup üyeleri tarafında meydana getirilen sistemler bütünü olarak görülmektedir. Kültür bir amaç ve aidiyet duygusu içerisinde bir araya gelmiş topluluklarda yaşayan insanlar tarafından yaratılmakta ve yaşanılmaktadır. Bir toplum tarafından meydana getirilen kültür, üyeler içerisinde paylaşılmakta ve yaparak-yaşayarak gelecek nesillere aktarılmaktadır. Bu sebeple gelecek nesiller de paylaşılan kültürden haberdar olmakta ve "kültürleme" adı verilen kültürün grup üyelerine yayılma süreci tamamlanmış bulunmaktadır. Ayrıca grup üyeleri arasında paylaşılan kültür, o gruba ait insanlar arasındaki farklılıkları azaltarak üyelerin gruba olan aidiyetlerini arttırmaktadır (Kottak, 2008: 52).

Kültür bütünleştiricidir. Aynı topluluğun kültürel yapılarını benimsemiş insanlar, o topluluğun ortaya koymuş olduğu kültürel davranış ve düşünce dairelerinin dışına çıkamamaktadırlar. Kültür, insanları benzer davranış ve düşünce yapılarına yönlendirerek onlar arasındaki farkları azaltmakta ve gruplar arasında bütünleştirme görevi görmektedir. Sosyolog Émile Durkheim'a göre; kültür bütünleştirme ve toplumun ortak değerlerini

gösterme etkinliğidir (Alver, 2019: 112). Bu noktada bir kültürü paylaşan tüm üyelerin ortak hafızalarında yer alan ve onları ortak amaçlar noktasında yönlendiren “kültürel bellek”ten de bahsetmek yerinde olacaktır. Bir kültüre bağlı bulunan grup üyelerinin, bireysel hafızalarının neler içereceğini, bu içeriklerin nasıl organize edileceğini ve ne kadar süre korunacağını, bu bireylerin hafıza kapasiteleri ve bireysel tercihlerinden daha çok içerisinde buldukları toplumsal ve kültürel koşullar belirlemektedir. Bir kültürel grup içerisinde yer alan insanların zihin dünyalarını kontrol ederek onları yönlendiren kolektif hafızaya “kültürel bellek” adı verilmektedir. Kültürel bellek, grup içerisinde yer alan üyelerini sosyalleşme süreçlerinde etkilemektedir (Assmann, 2015: 26-27). Toplumların bir bellekleri bulunmamasına rağmen, toplumlar üyelerinin ortak kültürel belleklerini belirlemektedirler. Kültürel bellek sadece geçmişi yansıtmakla kalmamakta aynı zamanda geleceğin şekillenmesi üzerinde de söz sahibi konumunda bulunmaktadır (Assmann, 2015: 44). Törenler, ritüeller, danslar ve gelenekler kültürel belleğin, kültüre yansımış şekilleri durumundadırlar ve bu unsurlar tekrar tekrar canlandırılarak toplumu oluşturan bireylerin hafızalarında kalıcı şekilde yer edinmeye çalışmaktadırlar (Connerton, 2014: 123). Bir kültürü taşıyan üyelerin kültüre yönelik kolektif hafızaları vasıtasıyla kültürel bellek ortaya çıkmaktadır. Kültürel belleğin toplum üyelerini belirli kültürel kodlar çerçevesinde yönlendirmesiyle birlikte, birbirleriyle örüntülü insan grupları meydana gelmekte ve bu gruplar ortak amaçlar doğrultusunda toplumsal bilince sahip olabilmektedirler. Ancak şu da söylenmelidir ki; kültürel bellek vasıtasıyla kültürün grup üyeleri arasında bütünleştiriciliğine rağmen bir toplumun tüm üyeleri arasında davranışsal ve düşünsel olarak tam bir bütünleşme sağlanamamaktadır.

Kültür durağan değildir. Bazı dönemlerde dünya üzerinde meydana gelen “teknolojik gelişmeler, nüfus artışı, çevre sorunları savaşlar, istilalar ve göç dalgaları” gibi birtakım olaylar toplulukları derinden etkileyebilmektedir. Bu gibi sebeplerle topluluklarda meydana gelen değişimler kültürlere de yansımakta ve kültürlerde de birtakım değişiklikler meydana gelebilmektedir. Kültürler donuk-statik ve sürekli kendisini tekrarlayan yapılara sahip değildir. Kültürler içerisinde doğdukları milletlerin ihtiyaçlarına ve bu milletler içerisinde gelişen olaylara göre değişen, dönüşen, gelişen, şekil alan ya da yok olan yapılara sahip durumda bulunmaktadır (Özdemir, 2019: 20). Kültürler az veya çok, hızlı veya yavaş, geçmişleriyle uyumlu veya uyumsuz bir biçimde sürekli değişime uğramaktadırlar (Güvenç, 2004: 26). Kültürler sürekli değişip, gelişip, dönüşüp varlıklarını

sürdürürlerken, yaşanan bu süreç genellikle öngörülemedi, planlanamamış ve yönetilemedi bir şekilde ilerlemektedir (Haviland vd., 2008: 740). Kültürel değişim; “difüzyon (yayıma), kültürleşme ve bağımsız keşif” gibi yöntemlerle meydana gelmektedir. Kültürler arasında kültürel unsurların ödünç alınmasıyla meydana gelen kültürel değişime “difüzyon” adı verilmektedir. Günümüzde kültürel difüzyon genellikle kitle iletişim araçları vasıtasıyla gerçekleşmektedir. Baskın toplumlar kendilerinden ekonomik anlamda daha geride olan toplumlara genellikle kültürel difüzyon yöntemiyle baskı yaparak kültürlerini benimsetmektedirler. Kültürel değişim “kültürleşme” yoluyla da meydana gelebilmektedir. Kültürleşme, farklı kültürel özelliklere sahip grupların birbirlerine kültür nakletmeleri sonucundan meydana gelmektedir. Kültürleşmede kültür değiş tokuşu söz konusu olmaktadır. Son kültürel değişim ise “bağımsız keşif” yöntemiyle ortaya çıkmaktadır. Bağımsız keşif, insanların herhangi bir yenilik yaptığı, bir buluş icat ettiği, ortadaki sorunlara çözümler ürettiği dönemlerde meydana gelen kültürel değişimlerden oluşmaktadır. Tarih öncesi dönemlerde Bereketli Hilal bölgesinde tarımın icat edilmesi kültürün değiştirilmesi noktasında bağımsız keşfe örnek olarak verilebilmektedir (Gezon ve Kottak, 2016: 32-33).

Kültür doğaya el koyar. İnsanlar Endüstri Devrimiyle birlikte doğaya karşı geri döndürülemez bir üstünlük kazanmışlardır. Doğanın tek sahibi olduğunu düşünen insan, doğaya yönelik çeşitli anlayış ve kültür biçimleri geliştirmiştir. Oluşturulan bu kültür biçimleriyle birlikte doğaya yönelik çeşitli kurallar konulmuştur. Örneğin doğal bir ortamda oluşturulan yaz kampları çeşitli kurallardan oluşmaktadır ve bu kamplara katılım sağlayan insanların bu kurallara uymak zorunluluğu bulunmaktadır (Kottak, 2008: 51). Doğal süreçlerden etkilenen kültürel unsurlar insan hayatı üzerinde çeşitli etkilere sahip olmaktadır. Örneğin doğal çevrede bulunan yiyecek ürünlerine göre şekillenen mutfak kültürü, insanların neyi, ne zaman ve nasıl yiyecekleri konusunda yönlendirici konumunda bulunmaktadır. İngilizler kahvaltıda balık yerken Amerikalılar’ın sıcak kek yemeleri ve bu geleneği uzun yıllardır sürdürmeleri, kültürün uzak geçmişten günümüze aktarılmasına ve insanlar üzerindeki baskın etkisine örnek olarak verilebilmektedir (Kottak, 2008: 51).

Kültür ihtiyaçları karşılar ve sorunlara çözüm üretir. İnsanlar yaşamsal faaliyetlerini sürdürebilmek için biyolojik ve psikolojik ihtiyaçlarını gidermek zorundadırlar. Kültür bu noktada devreye girerek etkilediği insanların ihtiyaçlarını giderme şekillerini

belirlemektedir. Kültür, etkililiği daha önce denenmiŐ ilkelileriyle birlikte insanların ihtiyaçlarını karŐılamakta ve etki dairesi içerisinde bulunan insan gruplarına haz ve doyum sağlamaktadır. İnsanların ihtiyaçlarını karŐılayamayan, sorunlarına üzüm üretemeyen kültür daireleri ya deđiŐerek işlevsel hale gelmekte ya da yok olarak yerini farklı kültür dairelerine bırakmaktadır. İŞlevselci Kuram'ın kurucularından olan Bronislaw Malinowski'ye göre; kültürün temel işlevi ihtiyaçların giderilmesidir ve ihtiyaçları giderme işlevlerini yerine getiremeyen kültürel unsurlar yok olmaktadır. Bronislaw Malinowski'ye göre; kültürlerin üç temel ihtiyacı giderme işlevi vardır. Kültürler, etki dairesi içerisinde bulunan insanların "biyolojik, aletsel ve b t nleŐtiricilik" ihtiyaçlarını gidermek zorundadırlar. Bu sebeple kültür, insanlara yaşam için gerekli mal ve hizmetlerin üretimini ve dağıtımını sağlamakla görevlidir.  yelerinin biyolojik ve psikolojik ihtiyaçlarını karŐılayarak, grup içerisinde nesillerin devam edebilmesi adına gerekli Şartları sağlamalıdır. Topluluk içerisindeki gruplara yeni katılan üyelere "kültürlenme" süreciyle birlikte kültürü aktararak onların yaşama tutunmalarını gerçekleŐtirmelidir. Ayrıca grup üyelerinin tamamını yaşam yolunda mücadele etmeye yönlendirmelidir (Haviland vd., 2008: 131-132).

Kültür hem uyarlayıcı hem kötü uyarlayıcıdır. Kültür, çok eski dönemlerden günümüze aktarılan ve kendi içerisinde ideal kural ve davranış sistemlerine sahip olan bir tecrübeler bütünüdür. Kültür, ortaya çıkardığı sınırlarla üyelerinin davranış ve düşünüş Şekillerini genel olarak belirlemekte ve onları belirli davranış ve düşünüş örüntülerine yönlendirmektedir. Üyelerin hangi sosyal olayda, nasıl davranılacağıyla ilgili sorularına, kültürün her zaman vereceği bir cevabı bulunmaktadır. Bir kültür dairesi içerisinde yaşayan üyeler çevresel baskılara uyum sağlayabilmek adına kültür tarafından kendilerine hazır halde sunulan biyolojik davranış örüntülerine uygun hareket etmek zorundadırlar. İnsanlar biyolojik davranış örüntüleri geliŐtirmelerinin yanı sıra kültür tarafından kendilerine öğretilen "g reneksel örüntüler, etkinlikler ve aletler" gibi kültürel uyarlanma araçları da kullanmaktadır (Kottak, 2008: 53). Bu yöntemlerle, bir kültür dairesi içerisinde yaşayan üyelerin davranış ve düşünüş Şekilleri benzer kültürel kalıplara yönlendirilmektedir. Kültürün insan davranışlarını yönlendirmesi genellikle faydalı geri dönüŐler içermekteyken, zaman zaman olumsuz sonuçlar veren kötü uyarlama örnekleri de ortaya çıkarabilmektedir. Örneğin tarım devrimiyle birlikte dünya üzerinde tarımcılık yaparak geçinen insanlar arasında fazla iş gücü ihtiyacından dolayı nüfus artışları meydana

gelmiştir. O dönem nüfusu artırma isteği insanların biyolojik ve psikolojik davranış örüntülerinde yer edinmiş ve grup üyelerini çok çocuk sahibi olmaya yönlendirmiştir. Ancak kültürün kötü uyarlayıcılığından dolayı; nüfus artış hızı daha sonraki süreçte kontrolden çıkarak eşitsiz besin dağılımı, aşırı tüketim, çevre kirliliği, eşitsizlik, göç gibi sorunlara sebep olmuştur (Kottak, 2008: 54).

Kültür her şeyi kapsar. Kültür, insan yaratıcılığının eseri olan ve doğaya sonradan eklenen her şeyi kapsamaktadır. Kültürün etkileşim alanı, her çeşit beğeni düzeyinden ince zevklere kadar, eğitimden güzel sanatlara kadar pek çok alanı içermektedir. Toplum üyeleri içerisinde kültüre sahip olmayan insan bulunmamaktadır. Yaşlısından gencine, eğitimlisinden eğitimsizine, kadınından erkeğine herkes bir kültüre sahiptir (Kottak, 2008: 46).

Kültür hem genel hem özeldir. İnsanlar birden fazla kültür daireleri içerisinde yaşayabilmektedirler. Bu kültür daireleri bazen bir ülke sınırlarına ulaşabilecek kadar büyük alanları kapsayabilmekteyken, bazen sadece bir mahalle boyutlarındaki bir alana sahip olabilmektedir. Bu sebeple insanlar, bir ülke sınırları içerisinde bulunan genel kültüre mensup olmalarının yanı sıra yakın çevrelerinde yer alan özel kültürlere de sahip olabilmektedirler. Farklı kültür daireleri içerisinde, farklı “kültürleme” süreçlerine dâhil olan grup üyeleri birden fazla kültürel oluşumu benimseyebilmektedir (Kottak, 2008: 47).

Kültür örüntülüdür. Kültürü oluşturan parçalar anlamlı bütünlükler oluşturan örüntülü sistemlerdir. Kültür, gelişigüzel bir araya gelmiş parçalardan değil, birbirleriyle doğrudan alakalı âdet, kurum, değer, gelenek, görenek ve inanç unsurlarından oluşan bir sistemdir. Sistemin unsurlarından birisinde meydana gelen herhangi bir değişiklik sistemin diğer unsurlarında da değişikliğe sebep olabilmektedir (Kottak, 2008: 52).

Kültürün “ulusal, uluslararası ve alt kültür” olmak üzere üç farklı kültür düzeyi bulunmaktadır. Ortak bir kültürü paylaşan ulusun, deneyimleri, inançları, öğrenilmiş davranış şekilleri ve değerleri “ulusal kültür düzeyini” oluşturmaktadır. “Uluslararası kültür düzeyi” ise; ulusal sınırları aşan, farklı coğrafyalarda yaşayan ve farklı insan toplulukları tarafından benimsenen kültürel gelenekleri açıklamak için kullanılmaktadır. Bir ulus içerisinde, farklı ailelere, bölgelere, sınıflara ve diğer alt gruplara özgü olarak

şekillenen kültür düzeylerine ise “alt kültür” adı verilmektedir. Alt kültürler aynı topluluk içerisinde bulunup da birbirlerine özgü farklı simgesel örüntülere ve geleneklere sahip alt gruplardan oluşmaktadır (Kottak, 2008: 54-55).

Çevre; insanlar, hayvanlar ve bitki örtüleri gibi canlı varlıklar ile hava, su, toprak ve dağ gibi cansız varlıklardan oluşmaktadır. Çevrede yer alan tüm varlıklar yaşam döngüleri çerçevesinde, bir şekilde ilişki ve etkileşim içerisinde yer almaktadırlar. Bu sistem içerisinde cansız varlıklar, canlı varlıkların hayatlarına yaşamsal kaynak sunmanın yanı sıra onların hayatlarını belirli kurallar çerçevesinde şekillendirmekteyken, canlı varlıklar ise cansız varlıkların konumlarını, yapılarını ve işlevlerini belirlemektedirler. Çevre, canlılar için bir yaşam alanı konumunda bulunmaktadır. Aklını ve herhangi bir aracı en etkili şekilde kullanabilen ve kültür üretebilen canlı bir varlık olan insan ise, bu yaşam alanı içerisinde bulunan diğer canlı varlıklara kıyasla daha hareketli olması ve dünya üzerinde yer alan diğer varlıkları daha çok etkilemesi sebepleriyle dikkatleri üzerine çekmektedir. Diğer canlılar gibi insan da bir çevre içerisinde doğmakta, yerine getirdiği yaşamsal faaliyetler sonucunda hayatta belirli basamaklar atlayarak gelişimini sürdürmektedir. En son aşamada ise doğanın doğal döngüsü gereği hayatını tamamlayarak yaşama veda etmektedir. Kısa cümlelerle özetlenen bu uzun hayat sürecinde çevre ve insan, karşılıklı etkileşim içerisinde bir zincirin ayrılmaz iki halkası konumunda bulunmaktadır.

Evrimsel süreçle birlikte fizyolojik ve psikolojik olarak insan hüviyeti kazanan ilk insan gruplarının hayata tutunma sürecinde doğal çevre ile olan ilişkileri, o günün şartlarının ortaya çıkarmış olduğu varlık/yokluk savaşında en öncelikli ve önemli ilişki alanını oluşturmuştur. İlk insanların, doğal çevre ile kurmuş oldukları hayati ilişkilerinin arka planında, bu insanların yaşam süreçlerinde doğaya bağımlı birer varlık olmaları gerçeği bulunmaktadır. Bu gerçeğin bilincinde olan insanlar, uzun zaman alan süreçler ve uğraşlarla birlikte doğa içerisinde yaşamlarını sürdürmenin yollarını aramışlardır (Gül, 2013: 18). Bu amaçla doğaya yaklaşan insanoğlu; doğada bulunan hayvanlardan ve bitkilerden besin kaynakları sağlamış, çevreden elde ettikleri doğal ürünlerden hastalıkları tedavi etmenin, giyim aletleri üretmenin, yerleşim yerleri kurmanın ve zararlı varlıklara karşı kendilerini savunmak için çeşitli araçlar meydana getirmenin yollarını keşfetmiş ve ayrıca doğaya yüklemiş olduğu manevi anlamlarla birlikte tinsel ihtiyaçlarını gidermenin çarelerini aramıştır (Kazancı, 2018: 7).

İlk insan topluluklarından günümüze kadar doğa, insanlar üzerinde çok derin etkilere sahip olmuştur. Doğa karşısında diğer canlılara göre çok daha avantajlı konumda bulunan ilk insanlardan, yakın süreçte ortaya çıkan çeşitli teknolojik ve bilimsel gelişmelerle birlikte donanımlarını arttırmış günümüzün çağdaş insanlarına kadar doğanın insan üzerine olan etkileri çok fazla değişiklik göstermemiştir. Bunun sebepleri; evrimsel süreçle birlikte ortaya çıkan ilk insan topluluklarının yaşadığı dönemde doğada birtakım yasaların bulunması ve bu yasaların çok fazla değişikliğe uğramadan günümüze kadar gelmiş olmasıdır.

İnsanlar göstermiş oldukları çeşitli gelişim aşamaları sebebiyle doğanın acımasızlığı karşısında yaşama tutunmanın yollarını bulabilmişlerdir. Doğanın insanlar üzerindeki egemenliğine karşılık insanların gerçekleştirmiş oldukları “biyolojik uyarlanma” onların doğa karşısında hayatta kalmalarını sağlayan ilk yol olmuştur. İlk insan grupları hayatta kalma mücadeleleri sırasında, biyolojik uyarlanma süreçlerinde belirli bir çevreye dönük olarak, buldukları doğa şartlarına göre fiziksel birtakım benzerlikler göstermişlerdir. Başka bir deyişle var olan çevreye fiziksel olarak uyum sağlamışlardır. Bu sayede doğayı kendi çıkarları doğrultusunda kullanabilmişler, barınma ihtiyaçlarına yönelik olarak yiyecek bulabilmişler, çeşitli konaklama türleri geliştirebilmişler ve tehlikelerden kaçınarak türlerinin devamlılığını sağlayabilmişlerdir (Haviland vd., 2008: 206). İnsanların buldukları çevre şartlarına göre uyarlanma sağlayabilme özelliklerine örnek olarak; Ekvator çizgisine yakın yaşayan insanların deri renklerinin koyu olması verilebilir. Güneş ışınları Ekvator çizgisi bölgesine dik açılarla düşmektedir. Bu bölgenin yakınlarında yaşayan insanlar, bu şartlara biyolojik olarak uyarlanarak deri renklerini koyulaştırmışlar ve bu şekilde doğal koşullarının insanlar üzerinde ortaya çıkarttıkları risklere karşı kendilerini koruyabilmişlerdir.

İlkel insan topluluklarını doğa karşısında güçlü kılan bir diğer ve en önemli özellik ise, insanların buldukları çevre şartlarına göre “kültürel uyarlanma” yapabilme yeteneğine sahip olmalarıdır. İnsan, bir zamanlar doğal çevrenin ve hayvanlar âleminin bir üyesi konumunda bulunmaktayken zamanla evrimleşme basamaklarında başkalaşmış, fiziksel ve zihinsel özellikleri itibarıyla çağdaş insana dönüşmüştür. Bu süreçte çeşitli özellikler bakımından diğer canlılardan uzaklaşan insan, doğaya dönük hayat yolunda elde

ettiği yaşantı, deneyim, birikim ve tecrübelerini bir araya getirerek günümüzde “kültür” adı verilen “süper organik” ve “insana özgü” yaşam alanını yaratmıştır (Güvenç, 2004: 17). Doğada bulunan diğer pek çok canlıya kıyasla fiziksel olarak avantajsız konumda bulunan insan, içerisinde bulunduğu şartlara göre kültürel üretimler ortaya koymuş ve bu kültürel üretimler sayesinde doğa karşısında yaşama tutunmanın yollarını keşfetmiştir. Kültürel uyarlanma yeteneği sayesinde de bulunduğu çevre koşullarına göre yeni kültürel üretimler gerçekleştirmiş ve doğanın insan yaşam alanı üzerinde oluşturduğu baskıyı azaltmayı başarmıştır.

Dünya üzerinde kültüre sahip olmayan herhangi bir topluluktan söz edilememektedir. Her toplum bir şekilde yaratımında söz sahibi olduğu kültürel üretimlere ve ürünlere sahip durumda bulunmaktadır. Bunun sebepleri; kültürün tamamen insana özgü bir üretim şekli olması ve tüm insanların birtakım şartlar çerçevesinde kültür üretebilecek yeteneğe sahip olmalarıdır (Alver, 2019: 13). Bu nedenle insan toplulukları, hareket alanlarında meydana gelen her türlü etkinlik ve eylemleri sonucunda kültürel üretimler meydana getirmektedirler. Her insan topluluğunun kültüre sahip olmasına, rağmen farklı toplulukların sahip oldukları kültür yapıları zaman zaman birbirlerinden çok farklı özellikler gösterebilmektedir. Öyleyse dünya üzerinde birbirlerinden çok farklı kültür dairelerinin ortaya çıkmasının ana sebebi nedir?

Dünya üzerinde birbirlerinden çok farklı kültürel yapıların ortaya çıkmasının temel sebepleri; bu farklı kültürel oluşumları yaratan insan topluluklarının birbirlerinden çok farklı coğrafi özellikler gösteren çevrelerde yaşamlarını sürdürmeleri ve bu üzerinde yaşadıkları çevrelere göre kültürel oluşumlar üretmeleridir.³ Farklı coğrafi özelliklere sahip topluluklar farklı kültür daireleri ortaya çıkartırken, benzer yeryüzü şekillerine sahip coğrafyalarda yaşayan topluluklar ise birbirlerinden çok uzak mesafelerde yaşamlarını sürdürseler dahi

³ Coğrafya sadece toplumların meydana getirdikleri kültürleri üzerinde değil, tarihleri üzerinde de ciddi etkilerde bulunmuştur. Tarih öncesi dönemlerde çevresel engellere maruz kalmayan ve uygun iklim koşullarında buğday, yulaf, bezelye, mercimek, keten ve zeytin gibi bitkiler ile keçi, koyun, domuz, inek ve at gibi hayvanları yaşamlarını sürdürdükleri yakın çevrelerinde gören ve onları evcilleştirme imkânı bulan topluluklar, bu imkânlarla ulaşamayan diğer topluluklara göre gelişim basamaklarını çok daha hızlı tırmanmış ve Tarım Devrimi ile Endüstri Devrimi'nin ortaya çıkmasına önayak olmuşlardır (Diamond, 2010: 25).

birbirlerine benzer kültür daireleri meydana getirmektedirler. Bu tespit insanların yaşadıkları coğrafi özelliklerin, kültürel üretimler üzerindeki etkilerini vurgulamak açısından önem arz etmektedir.

Kültürün temel kaynağı doğadır. Kùltürler, bünyelerinde oluştukları toplulukların yaşamlarını sürdürdükleri doğal çevreleriyle gerçekleştirdikleri alışverişleri ve mücadeleleri sonucunda ortaya çıkmaktadır (Eagleton, 2005: 11-12). Her kültürel oluşum belirli bir coğrafi mekânın özelliklerine göre şekil almaktadır. Diğer bir deyişle toplumların temel gerçeklikleri içerisinde yaşadıkları coğrafyanın özelliklerine göre oluşmaktadır. Coğrafya, yakın çevresinde yaşayan insan topluluklarının kültürel oluşumlarına, yaşam şekillerine, duyu ve düşünce dünyalarına ve hayal güçlerine doğrudan etki etmekte ve dünya üzerinde benzer coğrafya şartlarına sahip toplulukların yine benzer kültürel özelliklere sahip olmalarını sağlamaktadır (Alver, 2019: 46).

Deveci'nin (2017: 29-30), Claude Lévi-Strauss'un *Irk ve Tarih* (1997: 174-175) isimli eserinden dolayımılayıp aktardığına göre; "Kùltür doğadan mı kaynaklanmaktadır?" sorusuna Claude Lévi-Strauss şu şekilde açıklamada bulunmaktadır:

"Doğadaki birçok etkeni anıştırır, diyebiliriz. İstisnasız her toplumda, insanların temel gereksinimleri olduğu tartışma götürmez bir şeydir; yiyecek bulmaları, kendilerini soğuktan korumaları gereklidir, nesillerini yeniden üretmeleri gereklidir... Doğa denilince dünyadaki tüm belirimler anlaşılıyorsa, kültürün kendisinin doğanın bir parçası olduğuna kuşku yoktur."

Claude Lévi-Strauss, doğa-kùltür ilişkisi üzerine yaptığı bu açıklamasında; doğanın, kültürel unsurların oluşum şekilleri üzerindeki etkisine vurgu yapmaktadır.

14. yüzyılda yaşamış olan devlet adamı ve tarihçi İbn Haldun, *Mukaddime* (1997: 193-194) isimli eserinde coğrafyanın insan yaşantısı üzerindeki etkilerine dikkat çekmekte ve bu konu hakkında çalışmalar yapan ilk isim olması sebebiyle önem arz etmektedir. Haldun, dünya üzerinde iklim dairelerini 7 farklı bölgeye ayırdığı eserinde ilk üç iklim dairesinde yaşayan insanların yaşam şekilleri ile fiziksel, zihinsel ve ruhsal özelliklerini şu şekilde anlatmaktadır:

“Hüner ve sanatlar, güzel yapılar ve giyimler, yiyecek maddeleri ve meyvalarla hayvanlar, yer yuvarlağının ortasındaki bu üç iklimde yetişen bütün diğer şeylerden mutedillik ve üstünlük hususiyetlerini kendilerinde toplamışlar ve bu iklimde yaşayan kişiler, tenleri, renk, çehre ahlâk ve dinleri gibi cihetlerden olan yüksek özellikleri ile başka iklimlerin ahalisinden ayrılmışlardır. İklimleri mutedil olduğu için bu iklimlerin kişileri en mükemmel insanlardır. Bunların barınaklarının, giyim, kıyafet ve yiyecek maddelerinin, hüner ve sanatlarının son derecede mutedil ve orta bir derecede olduğunu görüyorsun. Bunların ev ve konaklarını yüksek ve nefis bir sanat eseri olarak süslü, nakışlı ve yüksek olarak bina etmiş olduklarını da görüyorsun. Bunlar âlet ve esbap ve kullanacakları her şeyi güzel ve nefis yapmak hususunda birbiriyle yarış ederler ve son derece güzel yaparlar. Bunların altın, gümüş, bakır, kurşun, kalay ve demir madenleri vardır. Değerli olan altın ve gümüşle alışveriş ederler.” (1997: 193-194).

Kültür, insanın kendi dışında kalan her şeyle kurduğu etkileşimler sonucunda ortaya çıkan değerler bütünüdür. Kültüre etki eden faktörler farklı özellikler gösterdikçe, kültürel unsurlar da farklılıklar arz etmektedir (Özdemir, 2019: 207). Üstte verilen alıntılardan hareketle denilebilir ki; dünya üzerinde çok farklı yeryüzü şekilleri bulunmaktadır. Bu farklı yeryüzü şekilleri insanları farklı şekillerde/düzeyle etkilemiş ve sonuçta birbirleriyle çok az benzerlikler gösteren kültürel oluşumlar, yaşam şekilleri ve insan karakterleri ortaya çıkmıştır. Birbirleriyle çok farklı bu kültür ve insan mozağının ortaya çıkmasının temel sebebi; üstte de belirtildiği gibi farklı coğrafya özelliklerinin topluluklar üzerindeki etkileri ve bu toplulukların bu etkilere farklı kültürel tepkimeler vermeleridir.

Yaşanılan coğrafya, nasıl insanların kültürel yaratımları üzerinde yönlendirici bir etkiye sahipse; benzer şekilde toplumlar tarafından ortaya çıkartılan kültürler de doğa üzerinde birtakım etkilere ve değişikliklere sebep olmaktadır. Kültür bu özelliklerinden dolayı bazı bilim insanları tarafından: “Kültür doğanın insanlaştırılma biçimi, bu insanlaştırmaya özgü süreç ve verimdir.” ve “Kültür insanın doğaya kattıklarıdır.” (Köktürk, 2015: 207) şeklinde tanımlanmaktadır.

Söz konusu bu tanımlamalarda doğa-kültür ilişkisi çerçevesinde, insan yaratıcılığının bir ürünü olan kültüre ait üretimlerin doğa üzerindeki etkilerine vurgu yapılmaktadır. Herhangi bir çevrede hayatlarını sürdüren insan toplulukları, kültürel kodlarına göre yakın çevrelerini şekillendirmektedirler.

İnsanlığın ilk kültürel yapıları günümüzden 2,5 milyon yıl öncesine tarihlendirilmektedir. Bu tarihten sonra insanlık adına ilk kültürel üretimlerden bahsedilebilmektedir. Söz konusu dönemde tespit edilen ilk kültürel ürünler, zanaatçılık çerçevesinde ortaya çıkan ve çevrede yer alan doğal ürünlerden üretilen çeşitli aletlerden oluşmaktadır (Gezon ve Kottak, 2016: 22). Alet üretmek, uzun bir evrimleşme süreci sonucunda ortaya çıkan insan türünün, zihnini ve bedenini kontrol altına aldığını kanıtlayan önemli bir süreçtir. Erken dönem antropologlarına göre “alet imal etme yetisi” insanı diğer canlı türlerinden ayırt eden en önemli özelliklerden birisi konumunda bulunmaktadır (Özbudun ve Uysal, 2012: 71-72). Alet yapımı kültürlerin evrensel bir özelliği olduğundan dolayı, dünya üzerinde alet üretiminde bulunmayan ya da en azından alet kullanmayan herhangi bir kültürden bahsedilememektedir (Güvenç, 2004: 10).

İlkel insan topluluklarının meydana getirdikleri en önemli ve ilk icatları alet üretmektir. İnsan aleti üretip onu kullanmaya başladığı andan itibaren üzerindeki doğa baskısını kaldırmış, kendi iradesiyle dönüşümünü sağlamış, teknolojik ve kişisel gelişim basamaklarını hızla tırmanmıştır. İnsanın başkalaşım hareketinde çok önemli bir adımı oluşturmasından dolayı alet üretimi ve kullanımı, insânî dönüşümü sağlayan en önemli adımlardan birisi konumunda bulunmaktadır (Gezgin, 2020: 32). Aleti üretmeyi ve kullanmayı başaran insanoğlu yakın çevresinde bulunan yabancı hayvan ve bitkileri evcilleştirerek ve toprağa hükmederek öncelikle Tarım Devrimi’ni başlatmış, daha sonra zenginleşerek, bilgi birikimini yükselterek, nüfusunu arttırarak ve en önemlisi doğaya olan bakış açısını değiştirerek Endüstri Devrimi’ni ortaya çıkartmıştır. Aşağıda “ilkel insanın” günümüzün “modern insanına” dönüşüm aşamaları, “çevre, insan ve kültür ilişkisi” çerçevesinde incelenmeye çalışılacaktır.

Güneş sistemi içerisinde yer alan dünyanın, yaklaşık 4,6-5 milyar yıl önce oluştuğu tahmin edilmektedir. Dünya, bu süreç içerisinde çeşitli gezegenlerle çarpışmış, yörüngesini ve atmosferini meydana getirmiş, üzerinde okyanus ve karalar oluşturmuş ve en

nihayetinde iklim daireleri ortaya çıkarmaya başlamıştır. Çok uzun yıllar süren ve inişli çıkışlı bir hal alan bu karmaşık aşamalardan sonra dünya üzerinde canlı yaşamı için uygun şartlar meydana gelmiştir. Günümüze kadar gözlenebilen evren dairesinde, üzerinde yaşam bulunan tek gezegenin dünya olması ve insanlığın da dâhil olduğu canlı formlarının dünya üzerinde yaşaması bu gezegeni çok daha önemli ve ilgi çekici hale getirmiştir.

Dünya durağan bir hal aldıktan sonra, canlı formlarının ortaya çıkması için yine milyonlarca yıl geçmesi gerekmiştir. Dünya üzerinde yer alan canlı formlarının günümüzdeki yapılarına ulaşması kendi içerisinde çok boyutlu evrimsel dönüşümlerin sonucunda meydana gelmiş ve uzun yıllar sürmüştür. Zamanla tek hücreli canlılardan, çok hücreli ve daha karmaşık canlı formlarına doğru devam eden süreçte pek çok canlı türü ortaya çıkmıştır. Meydana gelen yer yer yok olma ve tekrar oluşma aşamalarıyla birlikte, günümüzde de devam eden canlıların evrimleşme süreçlerinin sonucunda dünya üzerindeki canlı formları bugünkü son şekillerini almışlardır. Oldukça karmaşık bir evrimsel süreç sonunda günümüzdeki son şeklini alan canlı türlerinden birisi de insan türüdür.⁴

Bilim insanları, insan türünün 2,5 milyon yıl önce Afrika'da yaşadığına ve adının da "Güney Maymunu" anlamına gelen "Australopithecus" adı verilen bir maymun türünden evrimleştiğine inanmaktadırlar. Günümüzde insan türünün yeryüzünde yaşayan en yakın akrabaları, büyük insansı maymunun hayatta kalmış üç türü olan "goril, şempanze ve bonobo (cüce şempanze)"dur. Bu üç maymun türünün günümüzde yalnızca Afrika'da yaşaması ve insan türünün evrimleşme sürecini aydınlayabilecek fosillerin yalnızca Afrika kıtasında tespit edilmeleri, insan türünün ilk evrim basamaklarının Afrika kıtasından başladığına delil oluşturmaktadır (Diamond, 2010: 30). Yaklaşık 2 milyon yıl önce bu arkaik erkek ve kadınların ana yurtları olan Afrika'yı terk ederek, Kuzey Afrika, Avrupa ve Asya'nın çeşitli bölgelerine göç ettikleri yapılan çalışmalarla birlikte kanıtlanmış durumdadır. Farklı coğrafya özellikleri taşıyan bölgelere giden ön insanlar, buraların

⁴ Evrimleşme süreci sadece insan için değil, günümüzde yeryüzünde yaşayan bütün canlı türleri için de benzer şekilde devam etmiştir. Sürecin ilk basamağından itibaren başkalaşım yaşayan bütün canlılar ilk şekillerinden farklılaşarak günümüzdeki şekil ve özelliklerine sahip olmuşlardır. Evrimleşme canlı türlerinin farklılıklarını açıklayan en önemli göstergelerden birisidir. Evrimleşme süreci sonucunda bütün canlı türleri birbirlerinden çok farklı özelliklere sahip canlılara dönüşmüşlerdir (Leakey, 1998: 91-92).

çevresel faktörlerine göre evrilmiş ve şekil almışlardır. Bunun sonucunda ise dünya üzerinde farklı insan türleri ortaya çıkmıştır (Harari, 2017: 19).

Aşağıda “Homo Erectus ve Neanderthal” insan türleri ile bunların gruplandırıldıkları üst tür olan “Homo Sapiens” insan türleri, kaydettikleri kültürel ve biyolojik gelişimleriyle birlikte incelenmiştir: İnsan türü, bazı bilim insanları tarafından: “Dik yürüyen, iki ayaklı insansı maymun” şeklinde tanımlanmaktadır (Leakey, 1998: 10). Tanımda verilen fiziksel özelliklere erişebilen ve aynı zamanda “Homo Sapiens (Akıllı İnsan)” grubu içerisinde yer alan eski ön insanlara “Homo Erectus” adı verilmektedir. Dört ayakları üzerinde hareket eden bir varlıktan ayağa kalkma yoluyla iki ayaklarıyla hareket eden bir varlığa dönüşen Homo Erectus ön insanları, gelecekte hem kendileri hem de dünya üzerinde yaşamlarını sürdüren diğer canlılar için çok önemli değişikliklere sebep olabilecek bir fiziksel şekle geçiş yapmışlardır. Sadece ayaklar yardımıyla yürümek, insan evrim çizgisinin ilk ve en önemli basamağını oluşturmaktadır. Daha sonraki süreçte meydana gelecek olan değişimler, insan türünün iki ayak üzerinde yürümeye başlaması sonucunda ortaya çıkacak olan gelişmelerdir.

İki ayak üzerinde dik yürümek, Homo Erectus’a öncelikle önünü daha iyi görmesinin yolunu açmıştır. Yürürken ya da koşarken sadece iki ayağın kullanılmasından dolayı enerji tüketimi azalmış ve enerjinin daha verimli tüketilmesiyle birlikte daha uzun mesafeler kat edilebilmiştir. Ancak iki ayak üzerinde dik yürümenin Homo Erectus’a sağladığı en büyük avantaj ise; iki ellerin boşa çıkması ve bu eller sayesinde alet üretim ve kullanım yolunun açılmış olmasıdır. Günlük yaşamda kullanılmak amacıyla alet üretmeye çalışan Homo Erectus, farkında olmadan bir şekilde beyninin bilişsel yönünü harekete geçirmiş bunun sonucunda da daha büyük ve daha işlevsel beyne sahip olabilmıştır (Üstündağ Aydın vd., 2007: 103). Bu süreçte Homo Erectus’un beyni, iki ayakları üzerinde dik bir şekilde yürüyemeyen ve ellerini kullanamayan prototiplerine göre boyut olarak üç kat daha büyümüş ve beynin işlevsel olarak düzenlenmesinde de çeşitli olumlu değişiklikler meydana gelmiştir (Leakey, 1998: 154-155).

Homo Erectus’un, beynini ve fiziksel özelliklerini daha işlevsel kullanmasıyla birlikte günlük hayatta daha çok menfaat temeline dayalı olarak kullanılabilir ve bu ön insanların hayatta kalmalarına fayda sağlayacak kültürel üretimler ortaya çıkmaya

başlamıştır. Homo Erectus'un ilk kültürel yaratımları günümüzden 2,5 milyon yıl öncesine tarihlendirilmektedir. Homo Erectus, öncelikle yakın çevresinde bulunan doğal eşyalardan işlevsel aletler üretme yolunu seçmiştir. Et parçalamak, deri yüzmek ve zararlı varlıklara karşı kendisini korumak amacıyla el baltaları yapmıştır (Haviland vd., 2008: 201). Bu süreçte yakın doğal çevreye yönelik olarak kültürel ve biyolojik uyarlanma sağlanmış ve hayatta kalmak amacıyla doğadan yararlanılmaya çalışılmıştır. Homo Erectus'un doğaya kültürel ve biyolojik olarak uyarlanması sonucunda ortaya "avcı-toplayıcı" yaşam şekli çıkmıştır. Homo Erectus, avlanılabilecek hayvanların bol bulunduğu alanlarda avcılık, yenilebilir bitkilerin bol bulunduğu alanlarda ise toplayıcılık yaparak hayatını sürdürmüş bir ön insan türüdür (Kottak, 2008: 206). Yaklaşık 110 kişilik gruplar halinde yaşadıkları düşünülen Homo Erectus'un bir milyon yıldan fazla avcı-toplayıcı yaşam şekliyle hayatta kaldığı tahmin edilmektedir (Gezgin, 2020: 34).

Ateşin ilk defa Homo Erectus tarafında kontrol altına alındığı ve kullanıldığı düşünülmektedir. Homo Erectus, ateşi kontrol altına alarak soğuktan korunmuş, yiyeceklerini pişirme imkânı elde etmiş ve zararlı varlıklara karşılık kendisini korumanın yollarını keşfetmiştir. Ateşin yiyecek pişirmede kullanılması, Homo Erectus'un anatomik yapısında birtakım değişikliklerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Pişmiş besinlerin tüketilmeleri sırasında çene kaslarında daha az baskı olduğundan dolayı, bağlı bulunan kaslarda, yüz kemiklerinde ve dişlerde küçülmeler meydana gelmiştir. Homo Erectus'un anatomik yapısında ortaya çıkan bu değişimin temel sebebi; yaşanan coğrafyaya göre şekillenen kültürel evrimdir (Alpagut, 2016: 43-44). Bu noktada denilebilir ki; Homo Erectus'un yakın çevresiyle kurduğu ilişkiler sonucunda elde ettiği ateşi kullanmaya başlamasıyla ortaya yeni bir yemek kültürü çıkmış ve bu yeni yemek kültürü zamanla onun fizyolojik yapısında da çeşitli değişikliklere sebep olmuştur.

Afrika'dan yola çıkarak dünyaya yayılan ön insanların evrimleşme yoluyla ulaştıkları ikinci önemli insan türü Neanderthal türüdür. Aynı zamanda Homo Sapiens (Akıllı İnsan) grubu içerisinde de yer alan Neanderthaller, bu grup içerisinde yer alan eski ön insan türlerinden birisini oluşturmaktadır. Bu sebeple Neanderthaller'e "Eski Homo Sapiens" adlandırması da verilebilmektedir. Neanderthaller günümüzden 135.000 ile 34.000 yıl öncesinde Batı Avrupa'dan, Yakın Doğu ve Asya'ya kadar uzanan geniş bir coğrafyada yaşamlarını sürdürmüşlerdir (Leakey, 1998: 94). Beyin yapıları ve

büyüklikleri günümüzün insanlarına benzeyen Neanderthaller, yaşadıkları dönemde karşılaştıkları soğuk iklimlere karşılık kültürel ve biyolojik olarak iyi uyum sağlamışlardır. Avcı-toplayıcı bir yaşam tarzını benimseyen Neanderthaller yaşadıkları dönemde mücadele etmek zorunda oldukları olumsuz hava koşullarına karşı avladıkları ren geyiği, mamut ve tüylü gergedan gibi hayvanların derilerinden yaptıkları giysilerle hayatta kalabilmişlerdir (Kottak, 2008: 213). Mağaralarda, kaya altlarında ya da mamut dişleri ve ağaç dallarından elde ettikleri barınaklarda yaşamlarını sürdüren Neanderthaller, ateşin de yardımıyla kendilerine fiziksel çevre oluşturmuşlardır (Alpagut, 2016: 44).

Kendilerinden önce yaşayan insan türlerinde daha zeki oldukları düşünülen Neandertaller, sembolik düşünceye dayanan ilk kültürel üretimleri hayata geçirmişlerdir. Yaşadıkları dönemde inceledikleri taş ve kemik aletlerden mağaraların duvarlarına çeşitli figürler resmeden Neandertaller, yine taş ve kemik gibi maddeleri yontarak çeşitli heykeller oluşturmuşlardır (Alpagut, 2016: 44-45). Neandertaller bu süreçte kavramsal ve sembolik düşünebilme yeteneklerini geliştirmişler ve dili kullanarak iletişim kurma yöntemini kullanmışlardır (Haviland vd., 2008: 201).

Günümüze kadar yapılan çalışmalarda ölümlerini törenler eşliğinde toprağa gömen ilk insan türünün Neanderthaller olduğu tespit edilmiştir. Arkeolojik kazılarda elde edilen verilere göre; Neanderthaller'e ait olduğu düşünülen ilk ölü gömme töreninin günümüzden yaklaşık 100.000 yıl kadar önce gerçekleştirildiği düşünülmektedir. Bir diğer ölü gömme töreninin ise, günümüzden yaklaşık 60.000 yıl kadar önce Kuzey Irak'ta bulunan Zagros Dağları'nda gerçekleştirildiği kanıtlanmıştır (Leakey, 1998: 165). Ölü gömme ritüeli, sembolik düşünceye dayalı olarak oluşturulan kültürel bir uygulamadır. Ölü gömme ritüelinin gerçekleştirilebilmesi, Neanderthaller'in ölüm olgusu konusunda bilinçli olduğunu kanıtlayan bir göstergedir. Neanderthaller'in herhangi bir ölüm sonucunda ortada kalan cesedi törenler eşliğinde toprağa gömmeleri, onların ölüm olgusu üzerine sıradan anlamlar yüklemediklerini kanıtlaması açısından önem taşımakta ve içerisinde ölüm sonrasına yönelik inanç kırıntıları taşımaktadır (Karakoç, 2016: 174).

Dünya üzerinde ilk “bilişsel gelişim yeteneği, eşyayı kullanabilme kabiliyeti ve çeşitli inanç daireleri etrafında inanç ihtiyacını giderebilme hareketi” ilk olarak “Homo” cinsi ön insanlar tarafından gerçekleştirilmiştir. Homo cinsi ön insanlar grubuna; “Homo

Erectus, Neandertal (Eski Homo Sapiens) ve Homo Sapiens” gibi ön insan türleri dâhil edilmektedir. Homo cinsi üyeleri, zamanla meydana getirdikleri zihinsel ve fiziksel özellikleriyle Afrika’da bulunan prototiplerine göre çok büyük farklılaşmalar ortaya koymuşlardır. İlk olarak dik yürüyebilme yeteneğini (Homo Erectus) elde eden “homo” cinsi ön insanları, bu yetenekleriyle birlikte eşya kullanabilme (Homo Faber) ve daha hızlı hareket edebilme özelliklerine erişebilmişlerdir. Ortaya çıkarttığı eylemleriyle birlikte beyin hacmi ve kapasitesi yaklaşık olarak 3 kat büyüyen (Homo Sapiens) “homo” cinsi, bilişsel eylemlere daha çok zaman ayırmış ve “kültür” adı verilen, “yaşanılan coğrafyaya göre şekillenen ve insana özgü” yaşam alanını (Homo Culturalis) yaratmaya çalışmıştır. Zamanla elde ettiği bilişsel gelişimi vasıtasıyla sembolik düşünceye dayanan kültürel üretimler (Homo Symbolicus) de ortaya koymaya başlayan “homo” cinsi, temeli sembollere dayanan dil (Homo Lingua) ile iletişimi de kullanmaya başlamıştır. Meydana getirdiği kültür alanlarıyla hayatta kalmayı başaran “homo” cinsi ön insanları, daha sonraki süreçte dünya üzerinde coğrafi şartlara karşı egemenlik kurmanın ve zihinsel dünyalarına yönelik anlam arayışı peşinde koşmanın yollarını aramışlardır.

Bilim insanlarına göre, günümüzde dünya üzerinde sadece “Homo” cinsi içerisinde gruplandırılan bir tür olan “Homo Sapiens Sapiens” (Düşündüğünün Üzerine Düşünebilen İnsan) insan türü yaşamaktadır. Başka bir deyişle günümüz insanları tamamıyla “Homo Sapiens Sapiens” (Düşündüğünün Üzerine Düşünebilen İnsan) insan türünün üyeleri konumunda bulunmaktadır (Kottak, 2008: 262). Bu türün bilişsel özelliklerini geliştirmesiyle birlikte düşünebilme yeteneğine ulaşması, Descartes’ın “Düşünüyorum, o halde varım (Cogito ergo sum)” sözü ile de anlatmak istediği modern insanın ulaştığı son noktadır (Güneş, 2018: 37-38).

Afrika’dan yola çıkarak dünyaya yayılan insan, zamanla daha önce hiç sahip olmadığı çok farklı özellikler kazanmıştır. Evrimleşme süreci sonunda; “aklını, duygularını ve vücudunu kullanabilme, herhangi bir araç üretebilme, dil ile iletişim sağlayabilme, yaşadığı coğrafyaya çok çabuk biyolojik ve kültürel olarak uyarlanabilme ve yaşadığı coğrafyanın özelliklerine göre kültürel ürünler ortaya koyabilme” gibi diğer canlılarla kıyaslanamayacak derecede çok farklı niteliklere sahip olmuştur. İnsan bu özelliklerini elde etme sürecinde çeşitli zorluklar yaşamış ve tam olarak tanıyamadığı/tanımlayamadığı doğa ile mücadele etmek zorunda kalmıştır. İnsan bu zaman diliminde “avcı-toplayıcı

toplum, tarım toplumu ve endüstriyel toplum” özellikleri gösteren ve birbirlerinin devamı konumunda bulunan üç önemli yaşam şeklini tecrübe etmiştir. Her birinde farklı doğa-insan ilişkisinin sürdürüldüğü bu üç yaşam şekli, aşağıda “çevre, insan ve kültür” ilişkisi çerçevesinde incelenmeye çalışılacaktır.

Doğa-insan ilişkisi, tarih öncesinden günümüze kadar geçen sürede insanların doğaya bakış açılarına ve bu bakış açıları sonucunda ortaya çıkarttıkları yaşam şekillerine göre sürekli bir değişim içerisinde meydana gelmiştir. Bu ilişki kapsamında, Afrika’dan dünyaya yayılarak yaşama tutunmanın yollarını arayan ilk ön insanlardan, günümüzün çağdaş insanlarına kadar farklı şekillerde ve oranlarda da olsa doğa insan üzerinde her zaman yönlendirici gücü temsil etmiş ve onun eylemleri üzerinde etkili olmuştur. Zamanla bilişsel, fiziksel ve teknik gelişimini arttıran insanlar ise, doğanın bu etkilerine karşılık günümüze yaklaştıkça sadece nesne konumunda kalmayarak yer yer özne durumuna da geçmiş ve doğa üzerinde egemen güç olmanın yollarını keşfetmiştir. Karşılıklı bu etkileşim sonucunda ise sırasıyla “Avcı-Toplayıcı Toplum, Tarım Toplumu ve Endüstri Toplumu” olmak üzere üç farklı yaşam ve geçim şekli ortaya çıkmıştır. İnsanlar bu yaşam ve geçim süreçlerine göre farklı kültürel ve biyolojik uyarlanma çeşitleri geliştirmiş/gerçekleştirmiş, etkilendikleri yaşam şekillerine göre ise ortaya farklı kültürel unsurlar koymuşlardır.

Dünya üzerinde yaşayan tüm canlılar yakın çevrelerinde bulunan doğal kaynaklara bağımlı olarak yaşamlarını sürdürmektedirler. Dünya, canlıların hayatlarını devam ettirebilmeleri amacıyla onlara gerekli olan tüm kaynakları sunmaktadır. Canlılar içerisinde yer alan bir tür olan insan türü de, yaşamını devam ettirebilmek adına dünyadan elde edeceği doğal kaynaklara ihtiyaç duyarak yaşamını sürdürmektedir. İnsan bu noktada; beslenme, barınma, korunma, giyinme ve inanma gibi fizyolojik ve dini ihtiyaçlarını doğadan karşılamaktadır.

Kültürel ve fiziksel evrimleşmelerle birlikte “ön insan” özelliği kazanan primatlar ile günümüz dünyasında yaşayan çağdaş insanların doğadan yararlanma şekilleri farklılıklar göstermektedir. Afrika’dan yola çıkarak dünyanın çeşitli bölgelerine yayılan ön insanlar, diğer canlı türlerinden farklı olarak doğada uzun bir süre savunmasız, çaresiz ve yalnız bir şekilde yaşama tutunmanın yollarını aramışlardır. Bu dönemde ön insanların doğada bulunan diğer canlılara kıyasla fiziksel açıdan çok daha güçsüz bir yapıya sahip

olduğu anlaşılmaktadır. Doğada bulunan diğer canlılar gibi hızlı hareket etme, güçlü diş ve pençe yapısı ile keskin koklama duyusuna sahip olma, uzaktaki sesleri duyma, daha uzak mesafeleri görebilme gibi fiziki özellikler yönünden zayıf olan ön insanlar, bu süreçte beslenme, barınma, korunma gibi temel ihtiyaçlarını doğanın sunduğu imkânlardan yararlanarak karşılama yoluna gitmişlerdir (Özerkmen, 2002: 170). İhtiyaçlarını karşılama noktasında tamamen doğaya bağımlı olan ön insanlar, doğaya kültürel ve biyolojik uyarlanma sağlayarak o günün şartlarında kendilerine en uygun yaşam ve geçinme şekli olan “Avcı-Toplayıcı Toplum” düzenine göre yaşam şekilleri geliştirmişler ve çok uzun süreler doğaya bağımlı bu yaşam yöntemine göre hayatlarını şekillendirmişlerdir.

Dünya üzerinde insan yaşamının başladığı günden günümüze kadar geçen sürede, en erken toplum biçimi özelliği gösteren avcı-toplayıcı toplum yapısı, temeli tarih öncesi dönemlerde atılan ve doğa-insan eşitliği ilkesine dayalı bir yaşam biçimi olarak göze çarpmaktadır. Avcı-toplayıcı toplum yapısı; doğa ile ilişkisini bağımlılık düzeyinde gören ön insanların, doğada kendiliğinden yetişen bitkileri toplaması, kendiliğinden üreyen hayvanları avlaması ve bu geçim şekline göre toplum kuralları meydana getirmesi gerçeği üzerine kurulmuştur.

Avcı-toplayıcı toplum yapısı, insanların üretime geçerek bitki ve hayvanları evcilleştirdikleri Neolitik Çağ’a kadar varlığını sürdürmüştür. Başka bir söyleyişle, günümüzden yaklaşık 10.000 yıl öncesine kadar, dünya üzerinde yaşamlarını sürdüren insan topluluklarının büyük çoğunluğu avcı-toplayıcı toplum yapısına göre hayatları devam ettirmişlerdir.⁵ Bu tarihe kadar geçen sürede, dünya üzerinde egemen olan iklim ve çevre koşulları, ortaya koyduğu şartlarla birlikte avcı-toplayıcı toplum yapısının ortaya çıkmasında en önemli etmen olmuşlardır. İnsanlar da ortaya koydukları kültürel ve biyolojik uyarlanma biçimleriyle bu yaşam şekline ayak uydurmuş ve yaşamlarını uzun süre bu şekilde sürdürmüşlerdir (Üstündağ Aydın vd., 2007: 119-120).

⁵ Avcı-toplayıcı toplum yapısı her ne kadar doğrudan etkilerini sadece Neolitik Çağ’a kadar sürdürse de, dolaylı etkilerini günümüz dünyasında yaşayan insanlar üzerinde de göstermektedir. Bugünkü biyolojik, toplumsal, kültürel ve psikolojik özelliklerimizin bir kısmını, avcı-toplayıcı toplum yapısına sahip atalarımızdan almış durumdayız (Üstündağ Aydın vd., 2007: 119).

Yakınlarında yer alan doğal çevrelerine ve bu çevre içerisinde yer alan hayvan ve bitkilere göre çeşitli avlanma ve toplama stratejileri geliştiren/gerçekleştiren avcı-toplayıcı topluluk üyeleri, beslenmelerini daha çok esnek diyetlere göre belirlemişlerdir. Bu yapıya mensup insanlar meyve, yemiş, kök ve termit toplayarak; balık, tavşan, mamut ve bizon avlayarak yaşamları için gerekli olan yiyecekleri doğadan elde etmenin yollarını aramışlardır (Harari, 2015: 60).

Avcı-toplayıcı toplulukların doğaya olan yiyecek bağımlılıklarından dolayı, doğanın biyolojik taşıma kapasitesi, bu yapıya mensup insanların hareket şekilleri üzerinde doğrudan etkili olmuştur. Belirli bir yaşam alanı içerisinde hayatlarını sürdüren insanlar, o yaşam alanı içerisinde yer alan hayvanlardan ve bitkilerden yeteri kadar yararlanabildikleri dönemlerde coğrafyalarını değiştirmemişler, o bölgede yaşamlarını sürdürmeye devam etmişler ve toplumsal yapılarında herhangi bir değişikliğe gitmemişlerdir. Ancak biyolojik taşıma kapasitesinin aşıldığı durumlarda ise; ortaya çıkan kıtlık sorunundan dolayı ya zorunlu göçler ortaya çıkmış ya da avcı-toplayıcı topluluk üyeleri arasında nüfus azaltılmaya çalışılmıştır (Üstündağ Aydın vd., 2007: 120). Bu noktada denilebilir ki; avcı-toplayıcı topluluklar, zaman zaman meydana gelen kıtlıklar dolayısıyla daha verimli araziler bulmak ve nüfusun azaltılmasını engellemek amaçlarıyla göçlere çıkmışlar, bunun sonucunda ise insanlık tüm dünyaya yayılmış ve çok çeşitli toplumsal, fiziksel ve kültürel yaşam örüntüleri meydana gelmiştir. Başka bir deyişle, avcı-toplayıcı yaşam şekli insanların göç rotalarını belirleyen ana etmen olmuş ve onların dünya üzerinde hareket etmelerini sağlamıştır.

Avcı-toplayıcı toplum içerisinde insanlar genellikle takımlar halinde örgütlenmiş gruplar içerisinde yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Takımlar akrabalık ve evlilik ilişkilerine göre şekillenmiştir (Kottak, 2008: 273). Takımlar içerisinde yer alan iş bölümleri toplumsal cinsiyet kurallarına göre oluşturulmuştur. Erkekler genellikle avcılık ve balıkçılıkla gıda elde ederken; kadınlar doğada hazır halde bulunan meyveleri, kabuklu yemişleri ve çeşitli otları toplayarak takımın gıda döngüsüne katkıda bulunmaya çalışmışlardır (Kottak, 2008: 274; Civitello, 2019: 2).

Avcı-toplayıcı topluluklar yüksek proteinli gıda tüketmeleri ve hareketli bir yaşam tarzına sahip olmalarından dolayı genellikle sağlıklı topluluklardır. Küçük gruplar halinde

yaşamlarını sürdürmeleri ve doğa ile ciddi ilişkiler geliştirmelerinden dolayı ise; salgın hastalıklara karşı daha izole ve daha dirençli bir hayat sürdürmüşlerdir (Üstündağ Aydın vd., 2007: 126). Ayrıca avcı-toplayıcı toplum üyeleri hayatta kalabilmek ve yiyecek elde edebilmek için sürekli zihinsel etkinliklere mecbur kalmışlar, bu mecburiyetin sonucunda ise hacimce daha büyük beyinlere ve zihinsel becerilere sahip olmuşlardır (Harari, 2015: 61). Yeteneklerinin gelişmesiyle birlikte de gelişmiş kültürel unsurlar meydana getirmişlerdir.

Kültür, insanın yakın çevresiyle kurduğu bağlantılar sonucunda meydana gelen değerler bütünüdür. Dolayısıyla toplum yaşantısına doğrudan etki eden unsurların, kültürel oluşumların ortaya çıkmasında önemli bir yapıya sahip olduğu söylenilebilir (Özdemir, 2019: 207). İnsan, yaşam savaşı verdiği ilk günden itibaren doğa ile çok canlı bağlar kurarak yaşamını şekillendirmiştir. Doğaya olan bağımlılığından dolayı meydana getirdiği maddi ve manevi kültürel unsurlar üzerinde doğanın doğrudan etkileri olmuştur. İnsan bu süreçte; barınma, beslenme, korunma, giyinme ve inanma gibi temel ihtiyaçlarını, doğal yaşama uygun olarak oluşturduğu kültürel metotlarla giderme yoluna gitmiştir.

Avcı-toplayıcı toplum düzeninde yaşamlarını sürdüren insanlar, barınma, beslenme ve korunma gibi temel ihtiyaçlarını, yakın çevrelerinden elde ettikleri doğal malzemelerden çeşitli aletler yaparak gidermeye çalışmışlardır. Malinowski'nin (1992: 89) kültürü: "Hem insan elinin eseri, hem de insanı amacına ulaştıran bir araç." şeklinde tanımlamasından hareketle, avcı-toplayıcı yaşam şekline göre hayatlarını sürdüren insan gruplarının, doğal malzemelerle ürettikleri ve çeşitli amaçlar uğruna kullandıkları basit el aletleri maddi kültür unsurları olarak değerlendirilebilir. Bu noktada bu yaşam şekliyle birlikte; taştan yontulmuş el baltaları, mızraklar, oklar, yaylar, fırlatıcı silahlar, bitkileri toplamaya yarayan ilkel oraklar, kaplar ve sopalar üretilerek günlük hayatta kullanıma sunulmuştur (Özbudun ve Uysal, 2012: 98).

Avcı-toplayıcı toplum düzenine mensup insan grupları sadece maddi kültüre yönelik unsurlar üretmemişler, uzun yıllar doğaya bağımlı yaşamalarından dolayı bu yaşam şekline yönelik ekolojik bilgi ile bu bilgi kapsamında ortaya çıkan kültürel oluşumlar da meydana getirmişlerdir. Bu noktada avcı-toplayıcı insanların doğa içerisinde sadece avcılık ve toplayıcılıkla uğraşmadıkları, aynı zamanda doğaya yönelik ekolojik

bilgiler de elde etmek için gözlem çalışmalarında buldukları söylenebilir. Doğa ile temas sonucunda elde edilen bu bilgiler grup üyelerinin hayatta kalmalarını kolaylaştıracak, nüfusun arttırılması adına üreme başarısı sağlayacak, yiyecek, güvenlik ve inanma ihtiyaçlarını giderecek özelliklere sahip bilgilerdir (Sezgin, 2020: 196). “Hangi bitkilerin ne tür hastalıkları iyileştirdiği, hangi gıdaların besleyicilik düzeylerinin yüksek olduğu, hangi mevsimsel eylemlerin ne anlamlara geldiği, hangi doğal malzemelerden daha kaliteli araç ve konaklama yerleri yapıldığı, herhangi bir hayvanın nasıl daha kolay avlanabildiği” gibi sorular, doğaya bağımlı yaşam içerisinde binlerce yıl hayatlarını sürdüren insan topluluklarının elde ettikleri ekolojik bilgiler çerçevesinde cevap verebilecekleri sorulardır. Örneğin insanlar, doğada bulunan yüzlerce mantar çeşidinden hangisinin zehirsiz yani tüketilebilir, hangisinin ise zehirli yani tüketildiği zaman insan sağlığına zarar verebilecek potansiyele sahip olduğu bilgisini bu dönemde elde ettiği tecrübeleriyle birlikte kazanmışlardır.

Doğa ile çok ciddi ilişkiler geliştiren ve ihtiyaçlarının tamamını doğadan elde eden avcı-toplayıcı topluluk üyeleri, zihinsel dünyalarında oluşturdukları doğaya yönelik tasarımlarla inanma ihtiyaçlarını da gidermenin yollarını aramışlardır. Avcı-toplayıcı topluluk üyeleri, doğal süreçleri tam olarak anlamlandıramadıklarından ve doğa karşısında aciz kaldıklarından dolayı, doğaya karşı minnet ve korku hisleriyle karışık animistik inanç şekilleri geliştirmişlerdir (Yolcu ve Aça, 2019: 862). Avcı-toplayıcı insan topluluklarının toplumsal belleklerinde yer alan doğa tasavvuru “kutsal” formunda değerlendirildiğinden dolayı, bitki, hayvan, dağ, su, orman gibi doğaya ait unsurlar etrafından çeşitli kültler meydana getirilmiştir. Bu kültlerin topluluk üyelerinin mitik bilinçlerinde “tabu” kapsamında çeşitli yaptırımlara sebep olması sebebiyle; avcı-toplayıcı gruplara mensup insanlar, doğa ile barışık ilişkiler kurmuş ve doğayı sömürmeden, sürdürülebilirlik kapsamında doğadan yararlanmanın yollarını aramışlardır.

Doğada yer alan unsurların kutsal olduklarına inanan avcı-toplayıcı topluluk üyeleri, inanca yönelik bu bilgileri çeşitli anlatılar dâhilinde gelecek nesillere aktararak unutulmalarının önüne geçmişlerdir. Topluluğa mensup yaşlı bilgiler, bu bilgileri efsane ve hikâye gibi çeşitli anlatım formları dâhilinde gelecek nesillere “gelenek koruyucusu” misyonuyla anlatarak ekolojik bilgilerin aktarılmasına vesile olmuşlardır (Kottak, 2008:

275). Aşağıda avcı-toplayıcı toplulukların, zihinsel ve yaşamsal değişimleriyle birlikte devamı olan “Tarım Toplulukları” hakkında bilgiler verilecektir.

Afrika’dan yola çıkarak dünyaya yayılan ön insanlar yaşamlarını; yakın çevrelerinde bulunan çeşitli hayvanları geliştirdikleri yöntemler dahilinde avlayarak ve yine yakın çevrelerinde bulunan bitkileri, mantarları ve kökleri, edindikleri ekolojik bilgiler dahilinde toplayarak sürdürmüşlerdir. Bulunulan coğrafyanın grup üyelerinin barınma ve korunma ihtiyaçlarını karşılayamadığı durumlarda ise farklı coğrafyalara göçler yaşanmıştır. Şu tespit rahatlıkla söylenilebilir ki; bu dönemde verilen en büyük mücadele doğaya karşı olmuş ve her türlü gelişim ancak doğanın sunduğu imkânlar ölçüsünde meydana getirilebilmiştir.

Dünya, günümüzden yaklaşık 2.6 milyon yıl önce “Pleistosen Çağ” adı verilen ve yeryüzünün büyük bölümünün buzlarla kaplı olduğu bir döneme geçiş yapmıştır. “Son Buzul Dönemi” ismiyle de anılan bu dönemde güneş radyasyonu ile atmosferdeki karbondioksit yavaş yavaş yoğunlaşmaya başlamıştır. Bu yoğunlaşmanın sonrasında ortaya çıkan küresel ısınmanın etkisiyle, günümüzden yaklaşık 12 bin yıl önce “Holosen Çağ” adı verilen ve canlılar açısından daha yaşanılabilir bir ortam hazırlayan ılıman bir dönem ortaya çıkmıştır. Bu dönemde meydana gelen ısınma sonrasında; Avrupa ile Rusya’nın kuzeyinde ve İspanya’dan Himalayalar’a kadar bütün Alp Dağları sisteminde yer alan buzullar hızla erimeye başlamıştır. Buzulların çekildiği alanlarda ormanlar ve sulak alanlar oluşmuştur. Ortaya çıkan nemlenmeyle birlikte yağış miktarında artışlar meydana gelmiştir. Gerekli ısınma ve yağışların oluşmasıyla birlikte ise günümüzde tarımı yapılan pek çok bitkinin ve evcilleştirilen hayvan türlerinin ataları ortaya çıkmış ve bu türler dünya üzerinde yer alan birçok bölgeye yayılmıştır (Üstündağ Aydın vd., 2007: 128-130).

İnsanlar, yaşamlarını sürdürdükleri doğal çevrelerden her zaman etkilenmişlerdir. Oluşturdukları yaşam biçimleri, doğanın kendilerine sunduğu imkânlar ve izinler dâhilinde ilerlemiştir. Doğada zaman zaman meydana gelen köklü değişiklikler, o doğa çevresinde yaşayan insan toplulukları üzerinde ciddi etkilerde bulunmuştur (Birdişli, 2014: 28). Birtakım doğal olayların etkisiyle meydana gelen Holosen Çağ da, yeryüzünde yer alan tüm canlıları etkilediği gibi insanlar üzerinde de ciddi etkiler bırakmıştır. İlimanlaşmayla birlikte yeryüzünün daha yaşanılabilir bir ortam haline gelmesi, avcı-toplayıcı toplulukların

yaşam şekilleri üzerinde kökten değişikliklere sebep olmuştur. Bu dönemde yeryüzünün ılımanlaşması ile birlikte bitki ve hayvanların sayılarında artışlar meydana gelmiş ve bundan dolayı; avcı-toplayıcı topluluklar doğadan elde ettikleri bitki ve hayvanları evcilleştirmişler ve uygun iklim şartlarından dolayı ise bitki tarımcılığı faaliyetleri yapmaya başlamışlardır. Bunun sonucunda ise; daha önce doğada bulunan hayvanları avlayarak ya da bitkileri toplayarak hayatlarını devam ettiren avcı-toplayıcı toplulukların yerini, yaşamlarını üreterek sürdüren “Tarım Toplulukları” almıştır (Kazancı, 2018: 37).

“Tarım” terimi sözlükte: “Bitki yetiştirme ve hayvan yetiştirme, bitkisel ve hayvansal ürünleri elde etme, bitkisel ve hayvansal ürünlerin nitelik ve niceliklerini iyileştirme, pazara hazırlama, saklama ile değerlendirme bilim ve sanatı.” (Eser vd., 2000: 70) şeklinde tanımlanmaktadır. Tarım faaliyeti, insan müdahalesi olmazsa hayatını sürdüremeyecek olan bitkisel ve hayvansal türlerin; bakım, beslenme, yetiştirme, koruma ve ıslah edilme süreçlerine vurgu yapmaktadır. Tarımın nasıl ortaya çıktığıyla ilgili çeşitli teoriler sunan antropologlara göre; tarım keşfedilmemiş, onun yerine birbirleriyle alakalı sıralı olayların, çeşitli rastlantılar sonucunda bir araya gelmesiyle meydana gelmiştir (Bates, 2013: 149-152). Tarım iki başlık altında işlenmektedir. Bunlardan birincisi evcilleştirilmiş bitkileri yetiştirme işi iken, ikincisi ise evcilleştirilmiş hayvanları yetiştirme işi olan hayvancılıktır.

Doğadan elde edilen yaban bitkilerinin evcilleştirilmesi için, bu bitkilerin en iyi cins tohumlarının belirlenerek toprağa ekilmesi gerekmektedir. En iyi cins tohumları belirlemek için ise, en yüksek verim veren tohumlar gözlem ve tecrübe yoluyla tespit edilmelidir. Her yıl tohumların içerisinde en kalitelisinin seçilerek ekilmesiyle birlikte uzun yıllar sonra ortaya evcilleştirilmiş, kontrol altına alınmış ve verimi yüksek tohumlar çıkmaktadır (Diamond, 2010: 170). Dünya üzerinde tarım ürünlerinin ilk defa evcilleştirildiği coğrafyanın “Bereketli Hilal” olarak adlandırılan bir bölge üzerinde gerçekleştirildiği, konu üzerinde çalışan bilim insanları tarafından dile getirilmektedir. Bereketli Hilal ise coğrafya olarak; Akdeniz’i batısından geçip doğuya doğru bir hilal biçiminde kıvrılarak Fırat ve Dicle Nehirlerinden Irak ve Basra Körfezi’ne doğru inen sınırlar içerisinde yer almaktadır (Civitello, 2019: 11). Yeryüzünde tarım ürünlerinin ilk defa Bereketli Hilal’de evcilleştirilmesinin sebebi, Bereketli Hilal’in sahip olduğu coğrafya ve iklim özellikleriyle bağlantılıdır. Bu coğrafyanın Akdeniz iklimi özellikleri gösteren,

kışları ılık ve yağışlı, yazları ise sıcak ve kurak geçen iklim şekline sahip olması, dünyanın diğer bölgelerine göre bu coğrafyayı tarımsal etkinlikler yönünden avantajlı kılmıştır. Bu iklim kuşağında yer alan bitkiler ise kurak mevsimlere dayanabilen, yağmur yağdığı zaman ise hemen serpilip büyüeyebilen özelliklere sahiptir (Diamond, 2010: 176-177). Bereketli Hilal’de evcilleştirilerek tarımın başlamasına sebep olan 8 temel bitki şunlardır: “çift sıralı buğday, tek sıralı buğday, arpa; baklagillerden mercimek, bezelye, nohut, acı burçak; liflilerden keten bitkisi” (Diamond, 2010: 184). Bu bitkilerden çift sıralı buğday M.Ö. 9.000’lerde, bezelye ve mercimek ise M.Ö. 8000’lerde evcilleştirilerek tarımı yapılabilen bitkiler haline getirilmişlerdir (Harari, 2015: 89). Bereketli Hilal’den sonra bitkilerin evcilleştirildiği ve tarımsal faaliyetlerin başladığı bölgeler; “İran, Meksika, Andlar, Çin’in bir kısmı ve Afrika’nın Sahel Kuşağı” gibi birbirlerinden uzak bölgelerdir (Diamond, 2010: 122).

Tarımsal faaliyetlere başlama aşamasında, doğadan elde edilen hayvanların evcilleştirme süreçleri de bitkilerin evcilleştirilme süreçlerine benzemektedir. Yaban bir hayvan türünün evcilleştirilebilmesi için, içlerinden en uysalı, en verimli, hastalıklara karşı en dayanıklısı ve en hızlı büyüyenini seçilerek çoğalabilmeleri sağlanmaktadır. Her doğumla birlikte bu seçme süreci devam ettirilerek, evcilleştirilmiş en ideal hayvana ulaşmak istenilmektedir (Diamond, 2010: 528). Bu evcilleştirme sisteminde örneğin; çok agresif ve komut dinlemeyen koyunlar en önce kesilirken, en itaatkar ve yüksek verimli koyunlar ise nesillerinin devamlılığının sağlanması için tekrar tekrar üretilmeye çalışılmaktadır. Bütün bu evcilleştirme uygulamaların sonrasında ise ortaya tam istenilen özelliklerde bir koyun sürüsü çıkmaktadır (Harari, 2015: 103). Yeryüzünde hayvanların ilk evcilleştirilme faaliyetleri, bitkilerde olduğu gibi yine “Bereketli Hilal” bölgesinde gerçekleştirilmiştir. Bu coğrafyada dört büyük memeli hayvan türü olan “keçi, koyun, domuz ve inek” çok erken tarihlerde evcilleştirilmiş ve bu hayvanlardan elde edilen faydalar, insanlar tarafından çeşitli işlevlerde kullanılmıştır (Diamond, 2010: 183). Yeryüzünde bulunan 148 büyük otobur memeli kara hayvanından yalnızca 14 tanesi günümüze kadar evcilleştirilebilmişlerdir. Bu 148 hayvandan “keçi, koyun, at, domuz, inek” gibi hayvanlar evcilleştirilebilirken, “Afrika mandası, zebra, çalı domuzu, gergedan, suaygırı ve fil” gibi hayvanlar günümüzde bile evcilleştirilememişlerdir (Diamond, 2010: 528).

Şu belirtilmelidir ki; Bereketli Hilal bölgesinde bitki ve hayvanların yeryüzünde bulunan diğer bölgelere göre çok daha erken tarihlerde evcilleştirilmeleri, bu bölgede yaşayan insanların zihinsel ve bedensel olarak daha gelişmiş olmalarıyla ilgili değil, bu coğrafyanın insanlara çeşitli avantajlar sağlamasıyla alakalıdır. Yaşadıkları coğrafyada “çift sıralı buğday, tek sıralı buğday, arpa, mercimek, bezelye, nohut, acı burçak ve keten bitkisi” gibi evcilleştirilebilecek bitkiler ile “keçi, koyun, domuz ve inek” gibi evcilleştirilebilecek hayvanlar bulan Bereketli Hilal bölgesi insanları, ortaya çıkarttıkları birtakım faaliyetlerle birlikte evcilleştirme etkinliklerinde istediklerini elde etmişlerdir (Diamond, 2010: 183-184). Ulaşılan bu başarı söz konusu bölgede yaşayan insanların elde ettikleri başarıdan ziyade, bölgenin coğrafya ve iklim özelliklerinin insanlara olan hediyesidir.

Avcı-toplayıcı yaşam tarzından, bitkileri ve hayvanları evcilleştirerek tarım üretimine geçen insan toplulukları, meydana getirdikleri uygulamalar sayesinde kendilerine çok çeşitli faydalar sağlamışlardır. İnsanlar bitkilerden ve hayvanlardan elde ettikleri kaynaklarla birlikte; “beslenme⁶, ısınma, hastalıkları tedavi etme, giysi yapma, yerleşim yeri kurma, bir yerden başka bir yere ulaşma ve tehlikelerden korunma” gibi alanlarda ihtiyaçlarını gidermişlerdir (Kazancı, 2018: 7).

Tarım yapmak, insan topluluklarını en çok beslenme alanında etkilemiştir. Tarım topluluklarının hasat sonrasında elde ettikleri fazla ürünler, göçebe bir yaşam sürdüren avcı-toplayıcı toplulukların hiçbir zaman elde edemedikleri yiyecek bolluğuna sebep olmuştur. Besin güvenliğinin sağlanması, insan toplulukları için olumlu bir gelişme olarak görülebilir. Bu gelişmeyle birlikte istikrarlı bir şekilde gıdaya ulaşabilen insanlar yiyecek arzı noktasında yaşadıkları sorunları ortadan kaldırmışlardır (Üstündağ Aydın vd., 2007: 142). Gıda ihtiyacını gidermede görülen sorunların ortadan kalkmasıyla birlikte tarım topluluklarının nüfusunda, avcı-toplayıcı topluluklarda görülme ihtimali bulunmayan oranda nüfus artışları meydana gelmiştir.

⁶ Avcı-toplayıcı toplum yapısından, tarım toplumu yapısına geçiş sürecinde evcilleştirilen bitkilerden ve hayvanlardan elde edilen “karbonhidrat, protein ve yağ” gibi besin maddeleri, günümüzün çağdaş dünyasında da insanların temel tüketim maddelerini oluşturmaya devam etmektedir (Diamond, 2010: 185).

İnsanlar, tarım toplumuna geçişle birlikte göçebe düzenden ayrılıp yerleşik hayata geçmişlerdir. Bunun sebepleri; ekim ya da dikim yapan insanların, tarım arazilerinin yakınında yer almak zorunda olmaları ve yapılan hasat sonrasında elde edilen ürünün depolanarak saklanması gerekliliğidir (Diamond, 2010: 99). Yerleşik hayata geçmeyle birlikte, insanların içerisinde yaşamlarını birlikte sürdürdükleri irili ufaklı yerleşim yerleri meydana gelmiştir. Güney Mezopotamya'da nüfus artışı sebebiyle M.Ö. 3500'lerde, başkentleri Uruk ve Susa olan Sümer ve Elam Şehir Devletleri ortaya çıkmıştır (Kottak, 2008: 243).

Bitki ve hayvanların evcilleştirilmesi ve tarımın icat edilip uygulamaya geçilmesiyle birlikte yerleşik yaşama başlayan topluluklar pek çok alanda gelişim aşamalarından geçmişlerdir. Bu dönemde yün eğrilmiş; dokumacılık başlamış; çanak kaplar yapılmış; kerpiç imal edilmiş; çeşitli madenler eritilmiş; ticaret sistemleri geliştirilmiş; siyasal ve idari örgütler kurulmuş; caddeler, tapınaklar, saraylar inşa edilmiş; heykeltıraşlık, duvar işçiliği ve yazı sistemleri hayata geçirilmiştir (Kottak, 2008: 256). Bu gelişmelerle birlikte, doğaya bağımlı bir yaşam sürdüren insan toplulukları günümüzün gelişmiş toplum yapılarına erişebilmek için önemli ivmeler kazanmışlardır.

İnsan topluluklarının tarımsal faaliyetleri başlatmaları bazı olumsuzluklara da sebep olmuştur. Bu olumsuzluklardan ilki insanın doğaya bakış açısında meydana gelen bozulmalardır. Tarımın keşfedilmesinden önce doğada avcılık ve toplayıcılık faaliyetlerinde bulunan insan, tarımla birlikte bilgi ve teknik birikimini arttırmış ve toprağı istediğı şekilde işleme ile istediğı ürünü üretebilme özgürlüğüne kavuşmuştur (Sulak, 2018: 118). İnsanın doğa üzerinde elde ettiği bu özgürlük, onun doğaya olan bakış açısında da kökten değişikliklere sebep olmuştur. Avcı-toplayıcı toplum özellikleri gösterdiği dönemlerde doğa ile barışçıl ilişkiler kuran insan toplulukları, doğaya hükmetmeye başladıkları tarım toplulukları döneminde ise doğayı sömürülebilecek bir alan olarak görmeye başlamışlardır (Nair, 2017: 77). Doğaya kültür çerçevesinde çeşitli kutsallıklar yükleyen avcı-toplayıcı insan topluluklarından, tarımsal faaliyetlerinde kullanmak amacıyla yeni tarım arazileri açmak için ormanları yakan tarım toplulukları arasındaki

temel ayrım; bu iki topluluğun doğaya olan bakış açılarının farklılığıyla alakalı görülmektedir (Diamond, 2010: 540-541).⁷

Tarım topluluklarıyla birlikte insan sağlığında, önceki dönemlerde hiç görülmemiş sorunlar da ortaya çıkmaya başlamıştır. Tarım topluluklarının oluşmaya başladıkları dönemde inşa edilen Çatalhöyük ve Aşıklı Höyük gibi yerleşim yerlerinde yapılan çeşitli incelemelerde tarım topluluklarının, avcı-toplayıcı topluluklara göre daha mutsuz, daha stresli ve boylarının daha kısa olduğu tespit edilmiştir (Sezgin, 2020: 118-119). Ayrıca yapılan farklı çalışmalarda, tarım topluluklarının kalp, eklem ve diş rahatsızlıklarına çok daha yatkın oldukları ve yoğun nüfuslu bölgelerde yaşadıklarından dolayı ise tüberküloz, çiçek ve kızamık gibi salgın hastalıklara yakalanma ihtimallerinin çok daha yüksek olduğu bildirilmiştir (Üstündağ Aydın vd., 2007: 132). Aşağıda Endüstri Toplulukları hakkında bilgiler verilecektir.

Doğa, dünya üzerinde yaşamın ortaya çıkmasında ve günümüze kadar sürdürülmesinde yadsınamaz bir öneme sahiptir. Sunduğu yaşamsal kaynaklarla; çeşitli organik bileşenlerden tek hücreli basit canlıların oluşmasında, bu basit canlılardan evrimsel süreçlerle birlikte daha karmaşık canlıların ortaya çıkmasında ve bu canlıların günümüze kadar yaşamlarını sürdürmesinde hep söz sahibi olan doğa, aynı zamanda yeryüzünde yaşamsal faaliyetlerin sürdürülmesi için ortam görevi de üstlenmiştir.

Canlılar arasında özel bir konumda bulunan insan türü, dünya sahnesine çıktığı ilk günlerde doğa ile işlevsel, anlamlı ve canlı ilişkiler geliştirmeye çalışmıştır. İnsan, doğa karşısında aciz ve muhtaç konumda bulunduğu bu ilk dönemlerde kendisinin “güçsüz ve savunmasız”; doğanın ise “güçlü ve kutsal” olduğu olgusuna inanmış ve bu inanç şekilleri doğrusunda yaşam biçimleri ortaya koymuştur. İnsanın doğa karşısında bu zihinsel ve bedensel tepkileri vermesini sağlayan olgular ise doğaya özgü süreçler olan; ateşin yakması, rüzgârın sürüklemesi, depremin her şeyi yerle bir etmesi ve soğğun dondurması karşısında insanın kendisini savunamaması ve kendisini sürekli tehdit altında hissetmesi gerçeği bulunmaktadır (Baylan, 2009: 69).

⁷ Bu noktada günümüz dünyasında insanların mücadele ettikleri çevre sorunlarının temelini insanlığın, avcı-toplayıcı insan topluluklarından tarım topluluklarına geçiş sürecinde aramak yanlış olmayacaktır.

Zamanla insanın elde ettiği bilgi ve birikim ile doğal süreçleri açıklayabilme özelliğine kavuşması, onun doğaya olan bakış açısı üzerinde çeşitli olumsuz değişiklikler yapmasına sebep olmuştur. Eski dönemlerde insanların zihin dünyalarında oluşturduğu imaja göre korkulan ve kutsal olduğu inancıyla minnet duyulan doğa, günümüze yaklaştıkça zamanla insana hizmet etmek zorunda olduğu düşünülen ve sömürülen bir kaynak durumuna düşürülmüştür (Çelikten, 2020: 109). Bu süreçle birlikte “doğanın yegâne sahibi” tavrıyla yaşamını sürdüren insan, doğa ile meydana getirdiği ilişkilerini menfaat doğrultusunda oluşturmuştur. Bu anlayış çerçevesinde gelişen “Endüstri Devrimi” ile birlikte yeni bir toplum şekli olan “Endüstri Toplumu” ortaya çıkmış ve insanın doğaya bakış açısı mekanik temele dayanan bir hâl almıştır. Aşağıda Endüstri Devrimi’nin ortaya çıkış şartları, insan hayatında meydana getirdiği değişiklikler ve kültüre etkileri, olumlu ve olumsuz yönleriyle birlikte incelenmeye çalışılacaktır.

Avcı-toplayıcı toplulukların doğa ile kurdukları ilişkiler sonucunda çeşitli ekolojik bilgiler ortaya çıkmış ve bu bilgilerin rehberliği eşliğinde tarımsal üretime geçilmiştir. Tarımsal üretimle birlikte insanın tekâmül süreci son bulmamış, bitkilerin ve hayvanların üretim süreçleri kontrol altına alınmış, tarım arazilerine yakın bölgelerde kentler oluşturulmuş, akla ve zihinsel süreçlere verilen önem artmış ve doğaya bakış açısında çeşitli değişiklikler meydana gelmiştir. İnsan etkinlikleriyle birlikte ortaya çıkan bu süreçlerin sonucunda “Endüstri Devrimi” adı verilen ve üretimin makinalar vasıtasıyla elde edildiği bir döneme geçiş yapılmıştır.

Endüstri Devrimiyle ortaya çıkan endüstrileşmenin özellikleri; “akla ve bilimsel bilgiye önem verilmesi, kol ve kas gücünün yerini makinelerin alması, yüksek miktarda enerjiye bağımlılık, belirli meslek kuruluşları üzerine uzmanlaşma, üretimin gelişmiş fabrikalarda elde edilmesi ve küçük çaplı üretimlerin yerini kitlesel üretime bırakması” şeklinde özetlenebilir (Bates, 2013: 268). Endüstri Devrimi kendi içerisinde üç aşamada değerlendirilmektedir. Birinci aşamada; Endüstri Devrimi’nin 1760-1840 yılları arasında, İngiltere’de⁸ oluşmaya başladığı gelişim aşamasına vurgu yapılmaktadır. Bu yıllar arasında

⁸ Endüstri üretimi ve gelişiminin İngiltere’de ortaya çıkmasının en önemli sebebi; İngiltere’nin yer aldığı coğrafyada zengin kömür yatakları bulunmasıdır. Kömürle teknolojinin birleşmesiyle birlikte önemli endüstri

üretimin sembolü olan dokuma tezgâhları mekanik icatların başlangıcını oluşturmuştur. İkinci aşama; 1840-1875 yılları arasında, yine İngiltere’de üretilen ve kullanılmaya başlanılan buhar makinesiyle başlamıştır. Buhar makinesinin icat edilmesiyle birlikte demiryolları vasıtasıyla ulaşım kolaylaşmış ve üretim fazlası ürünler daha farklı bölgelere nakledilmeye başlanmıştır. Üçüncü ve son aşamada ise; daha ağır ve gelişmiş endüstri üretimlerini gerektiren, çelik, kimya ve elektrik teknolojileri ortaya çıkmıştır. Bu gelişmeler endüstrinin hızla büyümesini sağlamış ve günümüze yaklaştıkça otomobil, gemi, uçak, telefon ve bilgisayar gibi ileri teknoloji gerektiren ürünlerin seri olarak üretilmelerine imkân tanımıştır (Toska, 2017: 50).

Endüstri Devrimi, sosyolojik, teknolojik ve ekonomik anlamda toplulukların gelişmelerine, ilerlemelerine ve büyümelerine sebep olmuş ve insan hayatına doğrudan etki gösteren olumlu gelişmelerin meydana çıkmasını sağlamıştır (Nair, 2017: 81). Endüstrileşmeyle birlikte pek çok yeni iş alanı ortaya çıkmış, kadınlar ve gençlerin iş gücünde yer almaları sağlanmış, tarım arazilerinde düşük ücretle çalışan işçilerin daha yüksek maaş almalarının yolu açılmış, halkın refah düzeyi yükselmiş ve yaşam mücadelesi daha katlanılır bir vaziyet almıştır (Kottak, 2008: 361).

Endüstri Devrimi’nin olumlu etkileri olduğu gibi olumsuz etkileri de bulunmaktadır. Günümüze kadar Endüstri Devrimi en yıkıcı etkilerini doğa üzerinde göstermiştir. Doğa içerisinde yaşayan ve doğaya bağımlı bir varlık olduğunu unutan insan, daha çok kâr elde etme ve zengin olma umuduyla, doğa üzerinde egemenlik ve sömürü imparatorluğu kurmak istemiş ve bu amacına ulaşmak için de Endüstri Devrimi’ni vasıta olarak kullanmaya çalışmıştır (Birdişli, 2014: 29). “En az maliyetle en fazla kazanmak” için doğal kaynaklardan kontrolsüz bir şekilde yararlanmaya çalışan insan, endüstride ihtiyacı olan enerjiyi elde edebilmek adına kömür, petrol ve doğal gaz gibi fosil yakıtlardan yararlanma yoluna gitmiştir (Akın, 2007: 43). Bunun sonucunda ise; “iklim değişiklikleri, sıcaklık artışları, buzulların erimesi, ozon tabakasının delinmesi, asit yağmurlarının yağması, havanın, suyun ve toprağın kirlenmesi, ormanlık alanların çölleşmesi ve biyoçeşitliliğin kaybedilmesi” gibi çevre sorunları ortaya çıkmıştır (Nair, 2017: 82).

kurumları ortaya çıkmış ve bu kurumlar temel enerji kaynakları olan kömür vasıtasıyla üretimde önemli mesafeler kat etmişlerdir (Akagündüz, 2016: 425).

Endüstri kuruluşlarının daha fazla üretme amacı, insan topluluklarını etkileyerek onların da aşırı tüketme alışkanlığı geliştirmelerini sağlamıştır. Daha önceki dönemlerde ihtiyacı kadar üründen istifade eden insan toplulukları, endüstri kuruluşlarının yönlendirmesiyle ihtiyaçlarından daha fazla ürün tüketme yoluna gitmişlerdir (Ögçem, 2016: 2957-2958). İhtiyaç fazlası ürünleri karşılamaya çalışan endüstri kuruluşları ise, ihtiyaç duyulan enerji miktarından kat kat daha fazla enerji tüketmiş ve sürdürülebilirliğin çok ötesine geçerek doğal kaynaklar üzerinde aşırı baskı yaratmışlardır (Bates, 2013: 268).

Endüstri Devrimi'nin olumsuz etkilerinden bir diğeri, endüstri kuruluşlarının iş gücü ihtiyaçlarının karşılanması amacıyla kontrolsüz nüfus artışını desteklemesidir. Bu sebeple Endüstri Devrimi'nin ortaya çıktığı dönemden günümüze kadar insan nüfusu sürekli artmıştır. Dünya üzerinde, 1700'lü yıllarda 700 milyon insan yaşarken bu rakam, 1800'lü yıllarda 950 milyona, 1900'lü yıllarda 1.6 milyara, 2000'li yılların başında 6 milyara, günümüzde ise 7 milyara ulaşmıştır (Harari, 2015: 346). Nüfus artış hızının bu kadar yüksek olması, nüfusun çoğunluğunu içerisinde barındıran kentlerde de yaşamsal pek çok sorunun ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Endüstri Devrimi'nin insana ve doğaya olan olumsuz etkileri, insan-doğa ilişkilerinin tekrar gözden geçirilmesini zorunlu kılmaktadır. Şu geline süreçte; çevreyle bağımlı ilişkiler kuran insan topluluklarının, sürdürülebilirlik kapsamında birbirleriyle dost, insan-doğa paradigmaları geliştirmeleri gerekmektedir. Bu paradigma insan merkezli anlayıştan uzaklaşarak, doğa merkezli bir çevre anlayışına yönelik inşa edilmelidir (Özerkmen, 2002: 183).

Endüstri toplumları kendi şartlarına göre kültürel yapılar inşa etmişlerdir. Aşağıda bu kültürel yapılar hakkında bilgiler verilmiştir: Kültür, insanın yakın çevresinde hazır bulduklarına karşılık, kendi eylemleri sonucunda doğaya ekleyebildiği maddi ve manevi olan her şeydir. İnsan bu kültür üretme sürecini yakın çevresinden elde ettiği kaynaklar ve ilhamlarla birlikte, yaparak ve yaşayarak meydana getirdiği birtakım eylemler sonucunda başarabilmiştir (Güvenç, 2004: 74). Bu eylemlerle birlikte ise, etkilenilen ve yararlanan bağlantıların paralelinde ve bu bağlantıların özünü yansıtan kültürel unsurlar meydana gelmiştir (Özdemir, 2019: 207). Endüstri Devrimi ile birlikte insan hayatına dâhil olan mekanikleşme ve teknolojik yenilikler, kültürel yapılar üzerinde de birtakım etkiler bırakmıştır. Ong'un (2012: 15) "ikincil sözlü kültür" çağı olarak değerlendirdiği elektronik

çağ; telefon, radyo ve televizyon gibi kitle iletişim araçlarının etkisinde şekillenerek meydana gelmiştir. Farklı bir söyleyişle, insanın meydana getirdiği teknoloji, zamanla onun dünyayı algılama ve yorumlama biçimleri üzerinde çeşitli etkiler göstererek meydana getirdiği kültürel üretimler üzerinde de söz sahibi olmuştur (Özdemir, 2019: 207).

Endüstri Devrimi ile birlikte katlanarak gelişmeye başlayan teknolojinin, kültür üzerinde hem olumlu hem de olumsuz etkilerinden söz edilebilmektedir. Teknoloji ile birlikte ortaya çıkan kitlesel iletişim aletleri kapalı toplulukları, yeryüzünde meydana gelen gelişmelerden haberdar olan açık topluluklar haline getirmiştir. Bu sebeple dünyanın herhangi bir bölgesinde yer alan yerel temelli kültürel oluşumlar, kitle iletişim aletleri yardımıyla dünyanın tamamına yayılma imkânı bulmuştur. Bu oluşumlar iletişim imkânlarının gelişmesi sayesinde, yaratıldığı bölgelerden çok daha uzak coğrafyalara ulaşım sağlayabilmiştir (Aça, 2016a: 22-23).

Endüstri Devrimi sonucunda ortaya çıkan teknoloji, kültürel oluşumlar üzerinde zaman zaman olumsuz etkiler de bırakmıştır. Teknolojiyle birlikte ortaya çıkan kitle iletişim aletleri, dünyayı küreselleşmeye zorlamış bunun sonucunda da dünya üzerinde iletişim ve etkileşim imkânları genişlemiştir. Böyle bir ortamda teknoloji üretebilen gelişmiş topluluklar kültürlerini teknoloji ihraç ettikleri ülkelere taşıyabilirken; teknoloji üretemeyen nispeten daha az gelişmiş insan toplulukları ise kültür ithal eden topluluklara dönüşmüşlerdir (Mahiroğulları, 2005: 1279). Hâkim kültürlerin az gelişmiş ülkelerde yer alan yerel kültürler üzerinde baskı oluşturması sonucunda ise aşağıda sıralanan kültür ve kimlik krizleri meydana gelmiştir: 1. Dünya üzerinde çok kültürlülüğün yok olması ve tüm insanlığın tek kültür çatısı altında toplanmaya başlaması, 2. Kültürel ilişkilerin zayıflaması sonucunda, yerel çatışmaların ve milli kimlik krizlerinin ortaya çıkması, 3. Yaşadığı topluluğa yabancı nesillerin yetişmesi sonrasında toplumsal çöküşlerin meydana gelmesi, 4. Milli kültür unsurlarının hor görülmesi, 5. Maddi değerlerin doğal çevre ve yaşam konularının önüne geçmesi (Rzayeva, 2020: 49).

Son olarak Endüstri Devrimi'nin kültürel yitim üzerindeki dolaylı etkisinden söz edilebilir. Afrika'dan yola çıkarak dünyaya yayılan ön insanlardan, Endüstri Devrimi'nin başlangıcına kadar, yaşamlarını sürdüren insan toplulukları doğaya bağımlı olarak hayatlarını sürdürmüşler ve doğadan aldıkları etkileşimlerle birlikte kültürel üretimlere

inza atmışlardır. Ancak Endüstri Devrimi'yle başlayan doğadan kopuş ve doğaya zarar verme süreçleri, doğaya gösterdiği olumsuz etkiler kadar doğadan yararlanılarak oluşturulan kültürel üretimler üzerinde de olumsuz etkilere sebep olmuştur. Doğal oluşumlar etkisiyle meydana getirilen kültürel üretimler, etkilenilen doğal coğrafyanın zarar görmesi sonrasında ya tamamen yok olmuş ya da gelecek nesillere tam anlamıyla aktarılamayarak kültürel süreklilik noktasında sekteye uğramıştır.

2.2.5. Çevre ve Ekoloji Yaklaşımları ve Hareketleri

Doğa, insanlar için içerisinde hayatın sürebilmesi adına olanaklar bulunan çok önemli bir yaşam alanı konumunda yer almaktadır. Doğanın, insan hayatında bu derece öneme sahip olmasının iki sebebi bulunmaktadır. Birincisi; insanlar, ilk insan topluluklarından günümüze kadar meydana getirdikleri yaşam şekillerini, teknolojilerini ve kültürlerini doğadan elde ettikleri kaynaklar vasıtasıyla üretebilmişlerdir. Meydana getirilen bu unsurların üretiminde doğal kaynaklar temel etmen olmuş ve farklı coğrafya özelliklerine göre farklı nitelikte insan üretimleri ortaya çıkmıştır. İkinci olarak ise; insanlar meydana getirdikleri üretimleri doğa üzerinde inşa etmişler ve yaşamlarını doğa üzerinde sürdürmüşlerdir. Kısacası, doğa insanlara hayatlarını devam ettirebilmeleri için çeşitli doğal kaynaklar sunmasının yanı sıra insan üretimlerine de fiziksel mekân oluşturmuştur. Bu noktada denilebilir ki; doğanın varlığını devam ettirebilmesi insanın mevcudiyetine bağımlı değilken, insanın hayatını sürdürebilmesi doğanın varlığına bağımlıdır. Günümüze kadar mevcut şartlarıyla insanların rahatlıkla yaşayabileceği dünya harici başka bir gezegenin tespit edilememesi de, insanların dünyanın doğasına olan muhtaçlığını perçinleyen ve tescilleyen bir durumdur.

İnsanlık tarihi çerçevesinde, yeryüzünün ilk toplulukları olan “Avcı-Toplayıcı Topluluklar” doğaya bağımlı olmanın bilinciyle, doğa ile dost yaşam şekilleri meydana getirmişlerdir. Doğada kendiliğinden üreyen hayvanları avlayan ve kendiliğinden yetişen bitkileri toplayan avcı-toplayıcı topluluk üyeleri, doğa ile insan-doğa eşitliği çerçevesinde ve sürdürülebilirlik sınırları içerisinde ilişkiler geliştirmişlerdir. Ayrıca doğa karşısında yeteri kadar bilgiye ve fiziksel donanımına sahip olamamaları sebebiyle savunmasız bir yaşam sürdüren avcı-toplayıcı topluluk üyeleri, doğanın kudreti karşısında güçsüzlüklerinin ve acizliklerinin bilinciyle, kendilerinden çok daha üstün gördükleri

doğaya karşı inanç dünyalarında “kutsallıklar” yüklemişlerdir. İnançlarının da etkisiyle doğadan sadece ihtiyaçlarını giderecek kadar kaynak kullanmışlar ve doğaya zarar verici herhangi bir etkinlikte bulunmaktan kaçınmışlardır.

Yeryüzü, günümüzden yaklaşık 12.000 yıl önce Holosen Çağ adı verilen ve canlıların yaşamaları için daha uygun doğal şartların ortaya çıktığı bir döneme girmiştir (Üstündağ Aydın vd., 2007: 128-130). Yeryüzünün ılımanlaşmasıyla birlikte bitki ve hayvan sayılarında artışlar sağlanmış, avcı-toplayıcı topluluklar doğadan elde ettikleri bitki ve hayvanları evcilleştirerek ilk tarımsal etkinlikleri yapmaya başlamışlardır. Bu dönemde birlikte ise avcı-toplayıcı topluluklarının yerini “tarım toplulukları” almıştır (Kazancı, 2018: 37). İnsan topluluklarının tarım etkinliklerine başlamaları, onların hayatlarında köklü değişikliklerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Önceki dönemlerde sadece doğada hazır halde buldukları hayvan ve bitkilerden yararlanabilen insanlar, tarım etkinliklerine başlamayla birlikte bitkisel ve hayvansal anlamda çeşitli üretimler meydana getirebilme imkânlarına ulaşmışlardır (Sulak, 2018: 118). Doğaya olan bağımlılığın nispeten azalmasıyla birlikte; tarım toplumuna geçiş insanlar için çeşitli faydalar da meydana getirmiştir. Tarımla birlikte insanlar; “beslenme, ısınma, hastalıkları tedavi etme, giysi yapma, bir yerden başka bir yere ulaşma ve tehlikelerden korunma” gibi ihtiyaçlarını daha kolay yollardan elde eder hale gelmişlerdir (Kazancı, 2018: 7).

Tarım etkinliklerine başlamak, insanların yerleşim şekillerini de değişikliğe uğratmıştır. Avcı-toplayıcı topluluk döneminde, göçebe bir yaşam süren insan toplulukları, tarımsal etkinliklere başlamakla birlikte yerleşik hayata geçmek zorunda kalmışlardır. Yerleşik hayata geçişle birlikte bu yaşam şekline özgü kurumlar oluşturan insan toplulukları, bu dönemde doğaya olan bakış açılarını kısmen de olsa değiştirmişler, doğa üzerindeki hâkimiyetlerini pekiştirmişler ve teknolojik gelişmeye yönelik olarak felsefi ve bilimsel bilgi üretme konusunda çeşitli adımlar atmışlardır.

İlk insan topluluklarından günümüze kadar, insanlar merak içgüdülerinin yönlendirmesiyle yaşama dair her şeyi sürekli sorgular olmuşlardır. Bu sorgulamanın en çok aksettirildiği alanlardan birisi de yakın çevrelerinde yer alan doğa üzerine yönelmiştir. Tarım Devrimi’yle birlikte, tarım toplulukları haline gelen insan toplulukları, tarımın kendilerine sağladığı olanaklardan da yararlanarak “doğaya” yönelik araştırma ve

sorgulama etkinliklerine girişmişlerdir. Bunun sonucunda ise; ilk felsefi hareketler doğa üzerine yoğunlaşmış ve bu etkinliklere katılan ilk filozoflara da “Doğa Filozofları” ismi verilmiştir. Antik Yunan döneminde ortaya çıkan doğa filozofları; doğa, doğal süreçler ve hayatın doğal kaynakları üzerine çeşitli fikirler öne sürmüşler ve felsefenin doğuşunu sağlamışlardır. Thales, Anaksimenes, Ksenofanes ve Empedokles gibi doğa filozoflarına göre yaşamın kaynağı; “su, ateş, hava ve toprak” gibi tek maddeden meydana gelmekte ve doğa bu tek maddelerin birleşiminden oluşmaktadır (Gaarder, 2009: 40). Bu nedenle; doğa filozofları tarafından üstte isimleri sayılan ve “ilk, ilksel, ezeli, ilke, töz” kabul edilen bu maddelere (Ögçem, 2016: 2952), “kutsallık” çerçevesinde değer yüklenilmekte ve önem atfedilmektedir. Doğa filozofları yaptıkları felsefi çalışmalarda sadece üstte isimleri yazılı olan maddeleri değil aynı zamanda doğanın kendisini de “kutsal” olarak görmüşler ve doğaya zarar vermeye yönlendirici düşünceler ortaya atmaktan kaçınmışlardır. Yaptıkları felsefi çıkarımlarda doğa merkeze alınmış ve anlaşılmaya çalışılmıştır (İlboğa ve Aygül, 2015: 66).

Doğa filozoflarının öncülüğünde ortaya çıkan felsefe alanı, zamanla ortaya çıkan yeni felsefe akımları ve filozoflarla birlikte çeşitlenmiştir. İnsanların bilgi birikimleri arttıkça, hayata olan bakış açıları değiştikçe, inanç dairelerinde farklılaşmalar meydana geldikçe (İlboğa ve Aygül, 2015: 67); “insanı” kutsal olarak tasavvur edilen doğanın “sadece bir parçası” olarak gören doğa filozoflarının yerlerini, “insanı” doğanın “tek önemli parçası” olarak gören filozoflar almıştır. Bu filozoflar; “Her şeyin ölçüsü insandır.” şeklinde açıklama yapan Protogoras (Özerkmen, 2002: 168); “Doğal dünya önemsenmeyecek, aşağı bir alandır.” şeklinde açıklama yapan Platon; canlıları değerlilik sıralamasına göre sıralayan ve insanı en değerli varlık ilan eden Aristoteles (Maltaş, 2005: 2); “İnsan ve genel olarak her akıl sahibi varlık, şu veya bu isteme için rastgele kullanılacak sırf bir araç olarak değil, kendisi amaç olarak vardır.” şeklinde açıklama yapan Immanuel Kant (Gül, 2013: 20); “Bilmek egemen olmaktır.” şeklinde açıklama yapan Francis Bacon; ve “Doğa sadece basit makinelerdir.” şeklinde açıklama yapan René Descartes’tır (Ateşgül, 2021: 6-7).

Protogoras, Platon, Aristoteles, Immanuel Kant, Francis Bacon ve René Descartes gibi filozofların meydana getirdikleri paradigma sonucunda doğa, insan karşısında geri plana itilmiş ve insan evrenin tek sahibi olarak konumlandırılmıştır. Bu açıklamalarla

birlikte; doğanın insan tarafından tasarlanmasının ve talan edilmesinin felsefi alt yapısı oluşturulmuş ve insan kendisini doğanın efendisi konumunda görür olmuştur (Sulak, 2018: 119). Kendisini en önemli konuma yükselten insan, ihtiyaçlarını giderebilmek için mekanik bir doğa anlayışı çerçevesinde ve akıl vasıtasıyla dünyayı anlamlandırmaya çalışmıştır (Gül, 2013: 17).

İnsanın varlığına, doğanın dizayn edilmesine ve akla önem veren felsefi akımların yankıları kısa zamanda bilim dünyasında da kendisine karşılık bulmuştur. Bu dönemde Nicolaus Copernicus, yaptığı bilimsel gözlemlerle dünyanın güneşin etrafında döndüğünü tespit etmiş; Galileo Galilei, matematik dilini kullanarak doğa yasalarını formüllemeyi başarmış (Capra, 1992: 55); Isaac Newton ise mekanistik doğa anlayışını birleştirerek Francis Bacon ve René Descartes'ın çalışmalarının birleştirilmesini sağlamıştır (Capra, 1992: 64). Bu dönemde akla ve araştırmaya dayalı bilimsel yöntemlerin başarıya ulaşmasıyla birlikte, bilimsel anlamda paradigma ve yöntem değişiklikleri ortaya çıkmıştır. Gözlem, deney ve matematiksel kurallar çerçevesinde şekillenen yeni bilimsel anlayış sonucunda; insanın kendisini ve çevresini algılayış biçimleri farklılaşmış, insan aklına verilen değer çok daha fazla artmış ve yeni bilimsel çalışmalar hız kazanmıştır (İlboğa ve Aygül, 2015: 68; Ögçem, 2016: 2956). Bu gelişmelerle birlikte, insanların düşünsel ve toplumsal yapılarında önemli değişikliklere sebep olan “Aydınlanma Çağı” ortaya çıkmıştır.

Protogoras, Platon, Aristoteles, Immanuel Kant, Francis Bacon ve René Descartes gibi filozofların felsefi öğretileri ile Nicolaus Copernicus, Galileo Galilei ve Isaac Newton gibi bilim insanlarının bilimsel bakış açıları ve buluşları çerçevesinde şekillenen Aydınlanma Çağı, insan-doğa ilişkileri özelinde aşağıda yer alan maddelerle özetlenebilmektedir: a. İnsanlar, dünya üzerinde yer alan diğer bütün varlıklardan farklıdır ve diğerlerine göre daha üstündürler, b. İnsanlar geleceklerini şekillendirebilir, hedeflerini seçebilir ve seçtikleri hedeflere yönelik çalışmalar yürütebilirler, c. Dünya, insanlar için sınırsız kaynaklar sunar ve çok zengindir, d. Dünya üzerinde herhangi bir gelişimi sağlayan tek varlık insandır. Dolayısıyla insan her sorunun üstesinden gelmeyi başarabilir (Kasapoğlu, 1997: 19).

Bu maddeler çerçevesinde şekillenen Aydınlanma Çağı ile birlikte; insanlar, doğa ile insan topluluklarının birbirlerinden uzaklaşmaları gerektiğine inanmışlar ve doğa ile olan bağlarını büyük ölçüde kopartmışlardır (Davidson-Hunt ve Berkes, 2003: 53). Ancak insan-doğa ilişkisine yönelik en büyük kopukluk ve darbe ise; Aydınlanma Çağı'nda üretilen bilimsel gelişmelerin teknik bilgiye dönüşmesi sonucunda ortaya çıkan Endüstri Devrimi'yle birlikte yaşanacaktır.

Başlangıçta günlük temel insan ihtiyaçlarını gidermek için üretilen basit aletlerin geliştirilmeleri ve çeşitlendirilmeleriyle birlikte kitlesel üretime adım atılmıştır. Kitlesel üretimin sonucunda ise “Endüstri Devrimi” adı verilen ve insanların yaşam ve geçim şekillerini kökten değişikliklere uğratan endüstri ve teknoloji dönemine geçiş yapılmıştır (Sulak, 2018: 118). Endüstri Devrimiyle birlikte; akla ve bilime verilen önem artmış, kol ve kas gücünün yerini makineler almış, üretim fabrikalarda elde edilir hale gelmiş, fabrikaların enerji ihtiyaçlarını gidermek amacıyla yüksek miktarda enerji ihtiyacı açığa çıkmış, belirli meslek kuruluşlarında uzmanlaşmış insan iş gücü ihtiyacı oluşmuş ve insanlar endüstri kuruluşlarının yakın bölgelerinde yer alan kentlere göç etmek zorunda kalmışlardır (Bates, 2013: 268).

Endüstri Devrimi'yle birlikte, etik değerlerden uzaklaşan insan toplulukları, kapitalist bakış açısı ve mutlak kâr anlayışı çerçevesinde doğadan yararlanmaya çalışmışlardır. Doğaya yönelik olan “menfaat” temelli bakış açısıyla birlikte ise; insan-doğa ilişkisi ciddi şekilde zarar görmüş, insan doğadan uzaklaşmış ve doğal denge gözetmeksizin doğanın sömürülmesine kapı aralanmıştır. Doğaya ciddi zararlar veren eylemler sonucunda ise doğanın kendisini yenileyebilme eşiği aşılmış ve iklim değişikliği, ormansızlaşma, biyolojik çeşitlilik kaybı, hava, su ve toprak kirliliği, çölleşme, asit yağmurları ve ozon tabakasının tahribatı gibi çevre sorunları ortaya çıkmıştır.

İnsan toplulukları teknolojik olarak gelişmiş ya da gelişmemiş düzeyde olsun, her zaman doğaya ihtiyaç duymuşlardır. Toplulukların çeşitli yaşamsal ihtiyaçlarını giderme noktasında temel kaynak olan doğa; insanların ortaya koydukları yaşam şekilleri üzerinde söz sahibi olduğu gibi, aynı zamanda topluluk üyelerinin kişilik özellikleri üzerinde de etkili olmuştur. İnsan ve doğa arasındaki bu etkileşimlerin farkında olan düşünürler, tarih öncesinden günümüze kadar tıp, sosyoloji, psikoloji, botanik ve veterinerlik gibi bilim

dallarıyla yaşanan doğanın etkileşimleri üzerine çalışmalar yapmışlardır. Aşağıda öncelikle, doğanın insanlar üzerindeki etkilerine ve insan-doğa ilişkilerine yönelik çalışmalar yürüten çevreci yaklaşımlardan “çevresel determinizm” ve “kültürel ekoloji” yaklaşımları açıklanmış, daha sonra ise yeryüzünde ortaya çıkan çevre sorunlarına tepki gösteren ve çeşitli kurtuluş reçeteleri sunan ekoeleştiri hareketlerinden “derin ekoloji” ve “toplumsal ekoloji” hareketleri değerlendirilmiştir.

Çevresel Determinizm: Doğa, belirli kurallar çerçevesinde dönüşümünü devam ettirerek günümüze kadar varlığını sürdürmeyi başarmıştır. Bu süreç içerisinde belirli canlı türleri hayatlarını devam ettirebilmek adına uygun yaşam şartları bularak günümüze kadar nesillerini sürdürebilmişken, bazı canlı türleri ise yaşam sahnesinden çekilmişlerdir. Birbirlerinden farklı özellikler gösteren bu iki sonucun ortaya çıkmasının temel sebepleri; doğada meydana gelen olayların belirli bir mantık ve kurallar silsilesi çerçevesinde ilerliyor olmasıdır.

İnsan-doğa ilişkisine dikkat çeken ilk yaklaşım Çevresel Determinizm’dir. Çevresel Determinizm yaklaşımının temelinde yer alan “determinizm” öğretisi; “evrende olup biten her şeyin bir nedensellik bağlantısı içerisinde meydana geldiğini” iddia eden bir felsefe alanıdır. Farklı bir söyleyişle, doğada çeşitli yasalar bulunmakta ve evrende hiçbir şey herhangi bir nedene bağımlı olmadan meydana gelmemektedir (Cevizci, 1999: 223). Nedenler sonuçları doğurmakta ve yaşam için gerekli koşullar oluşmaktadır. Çevresel determinizmin içeriğinde; yaşanan coğrafyanın fiziksel ve iklimsel özelliklerinin, o bölgede yaşayan insanların fiziksel özellikleri, karakterleri ve eylemleri üzerinde etkili olduğu düşüncesi temeline dayanmaktadır. Bu yaklaşımın bakış açısına göre; insanlar buldukları coğrafyaların pasif varlıklarıdır ve coğrafyanın özelliklerine göre; “basit, geri, tutucu, yaratıcı olmayan ya da özgürlüğüne düşkün olan” insanlara dönüşmektedirler. Ayrıca coğrafya kendi özelliklerine göre insan üretimlerini yönlendirmekte ve benzer coğrafya özellikleri durumuna göre benzer insan üretimleri ortaya çıkmaktadır (Arı, 2017: 4; Şahin ve Belge, 2016: 443). Çevresel determinizm akımı, 19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başlarına kadar daha çok Avrupalı ve Amerikalı coğrafyacılar tarafında kabul görmüş ve coğrafya biliminin kimlik kazanmasında öncü rol oynamıştır. Akım, Friedrich Ratzel, Ellsworth Huntington, Edmond Demolins, Ellen Churchill Semple gibi

coğrafyacıların çalışmalarıyla bilim âlemine tanıtılmış ve kendisine taraftar bulmuştur (Şahin ve Belge, 2016: 440).

Her ne kadar çevresel determinizm akımı üzerine yapılan çalışmalar yeni sayılsa da, bu akımın ana felsefesi olan “insanın bulunduğu coğrafyanın özelliklerinden etkilendiği” fikri yeni değildir. Bazı düşünürler ilkçağlardan beri yaptıkları çalışmalarda coğrafyanın insan üzerine olan etkilerinden bahsetmişlerdir. M.Ö. 5. yüzyılda yaşayan Hipokrat hastalıklarla fiziki çevre arasında bağlantılar kurmaya çalışmış ve belirli hastalıkların sadece belirli özelliklere sahip coğrafyalarda ortaya çıktığını tespit etmiştir (Arı, 2017: 5). 14. yüzyılda yaşayan coğrafyacı İbn Haldun *Mukaddime* (1997: 193-194) isimli eserinde; dünya üzerinde iklim dairelerini 7 farklı bölgeye ayırmış ve bu 7 farklı iklim dairesi içerisinde yaşayan insanların buldukları coğrafyanın iklim dairesinden etkilenecek kendilerine özgü yaşam şekilleri ve karakter yapıları ortaya koyduklarından bahsetmiştir. 1859 yılında yayımlanan *Türlerin Kökeni* isimli kitabında Charles Darwin, fiziki çevrenin insan davranışlarını kontrol eden bir güç olduğunu savunan bir anlayış ortaya atmıştır (Arı, 2017: 4). Jared Dimond ise 1997 yılında yayımladığı *Tüfek, Mikrop ve Çelik: İnsan Topluluklarının Yazgıları* isimli kitabında, çevresel determinizm anlayışından hareket ederek, Avrupa’da yaşayan insanların Amerika kıtasını keşfetmelerinin temel sebebini; Avrupa kıtasının, Amerika kıtasına göre yararlanılabilecek olan bitkisel ve hayvansal kaynaklar yönünden daha zengin olmasıyla açıklamaktadır.

Çevresel determinist anlayış 1930’lu yıllardan sonra etkisini ve değerini yitirmeye başlamıştır (Şahin ve Belge, 2016: 440). Bu durumun ortaya çıkmasının sebepleri ise şöyle sıralanabilir: a. Bilim insanları tarafından çevresel determinizme yöneltilen “Neden aynı fiziki koşullara sahip ülkeler farklı şekillerde gelişir?” sorusunun cevaplandırılmaması, b. Çevresel determinist anlayışın olayları sadece coğrafya özellikleriyle açıklamaya çalışmasına rağmen, “yönetim şekli, sosyal organizasyonlar ve kurumlar, kişisel özgürlükler, dini inanışlar, diğer toplumlarla ilişkiler” gibi kültürel birikimlerin yaşanan olaylar üzerindeki etkisine önem vermemesi, c. Çevresel determinizmin coğrafyadan kaynaklanan kaderci tutumu benimsemesi (Arı, 2017: 6-7).

Kültürel Ekoloji: 20. yüzyılın başlarından itibaren Çevresel Determinizm’e yönelik eleştiriler artmış ve yeni bir çevresel yaklaşıma ihtiyaç duyulmuştur. Bu dönemde çevresel

determinizm anlayışına göre insan-çevre ilişkilerini farklı şekillerde yorumlamaya çalışan “Kültürel Ekoloji” yaklaşımı ortaya çıkmıştır (Arı, 2017: 11). Emiroğlu ve Aydın’ın yayımladıkları *Antropoloji Sözlüğü*’nde (2003: 530) “Kültürel Ekoloji” yaklaşımı, Julian Steward tarafından: “Bir toplumun içinde bulunduğu çevreye uyarlama sürecinin incelenmesi.” şeklinde tanımlanmaya çalışılırken, Charles O. Frake tarafından ise: “İnsanın yer aldığı bir ekosistemde dinamik bir unsur olarak kültürün rolünün incelenmesi.” şeklinde nitelendirilmektedir. Kültürel ekoloji, çevresel determinizm gibi insanların çevre ile olan ilişkilerine odaklanmaktadır. Ancak kültürel ekoloji aynı zamanda kültür ile çevrenin etkileşimine de önem vermektedir (Karabaşa, 2006: 18). Ayrıca kültürel ekolojinin üzerinde durduğu “çevre” kavramı yalnızca bitkisel ve hayvansal çerçevede değerlendirilen dar bir alanı değil; su ve iklim gibi doğal koşulların yanı sıra teknoloji ile maddi üretimleri de içermektedir (Özbudun vd., 2014: 163).

Kültürel ekolojinin kurucusu kabul edilen Julian Steward, insanların belirli fiziksel koşullarda, çevreye adapte olma ve kaynakları kullanma şekillerinin kültürü nasıl etkilediğini anlamaya çalışmıştır. Yaptığı bu çalışmalar sonucunda ise “Çok Hatlı Evrim Kuramı”nı geliştirmiştir. Geliştirdiği bu kurama göre ise; benzer fiziki koşullarda farklı topluluklar, çevreye uyum sağlayabilmek için farklı strateji türleri geliştirmektedirler. Farklı bir söyleyişle, benzer fiziki koşullarda seçilen strateji türleri, toplulukların kültürel özelliklerine göre şekil almaktadır. Örneğin verimli bir tarlada tarım yapmak isteyen toplulukların bitki tercihlerini, o toplulukların sahip oldukları kültürel özellikleri belirlemektedir (Arı, 2017: 11). Julian Steward’a göre kültürel ekolojinin çalışma yöntemi başlıca şu üç temel metodu içermektedir: a. Çevre ile o çevreden yararlanma ilişkisi mutlaka incelenmelidir, b. Herhangi bir çevre üzerinde yer alan teknolojiye dayanmayan davranış kalıpları analiz edilmelidir, c. Çevreden yararlanmayı sağlayan davranış kalıplarının, kültürün diğer alanları üzerindeki etkileri araştırılmalıdır (Emiroğlu ve Aydın, 2003: 531). Kültürel ekoloji, ne kadar kültürel etmenlere dikkat çekse de, insan-çevre ilişkisine verdiği önemden dolayı çevresel determinizme benzetilmiş ve eleştirilmiştir. Ayrıca bu yaklaşım, insanların fiziki ortamlara yaptıkları etkileri görmezden gelmesinden dolayı yine eleştiriye maruz kalmıştır (Arı, 2017: 12).

İnsan; Tarım Devrimi’yle yavaş yavaş başlayan, Aydınlanma Çağı’yla hızlanan, Endüstri Devrimi’yle ise doruğa ulaşan doğadan kopuş ve doğaya zarar veriş hikâyesinin

sonunda karşılaştığı çevre problemleri sebebiyle doğaya olan bakış açısını tekrar gözden geçirmek zorunda kalmıştır. İnsanlığın mevcut çevre problemlerinin farkına varan, ileride yaşanması muhtemel daha ciddi çevre sorunlarını önceden gören ve doğanın sınırsız kaynaklara sahip olmadığını düşünen çevreci insanlar, oluşturdukları sivil toplum kuruluşları etrafında mücadele etmeye başlamışlardır.⁹ Doğal yaşama yönelik verilen mücadeleler kitlesel düzeye ulaşmış ve çevre sorunları çerçevesinde farklı bakış açlarına sahip insanlar tarafından, farklı çevreci hareketler ortaya çıkartılmıştır. Her bir çevreci hareket, doğaya yönelik olan bakış açısı problemlerinin ve çevre sorunlarının sebeplerini farklı yönleriyle değerlendirmiş ve farklı çıkarımlarda bulunmuştur. Yapılan çalışmalar sonucunda ise kısmen de olsa; halk nezdinde doğaya yönelik farkındalıklar meydana getirilmiş, devletler üzerinde siyasi baskı oluşturulmuş ve ticari şirketlerin çevreci hareketlere yönelmeleri sağlanmıştır.

Aşağıda çevre sorunlarının çözümüne yönelik olarak oluşturulan ve: “İnsanla insan dışı arasındaki ilişkinin insanlığın kültürel tarihi boyunca incelenmesi.” (Garrard, 2016: 17) şeklinde tanımlanan ekoeleştirici hareketinin alt başlıklarından olan “Derin Ekoloji” ve “Toplumsal Ekoloji” hareketleri değerlendirilmiştir:

Derin Ekoloji: Doğanın insan için önemine vurgu yapmak ve çevre sorunlarına dikkat çekmek isteyen hareketlerin başında “Derin Ekoloji Hareketi” gelmektedir. Derin ekoloji hareketi 1973 yılında Norveçli filozof Arne Naess’in *Sığ ve Derin, Uzun Menzilli Ekoloji Hareketi. Bir Özet* (The Shallow and the Deep, Long-Range Ecology Movement. A Summary) isimli çalışmasını yayımlamasıyla başlamıştır (Yaylı ve Yaslıkaya, 2015: 452). Arne Naess, derin ekoloji hareketini Animizm ve Budizm gibi “insan-doğa eşitliği” düşüncesine göre oluşturulan inanç ve felsefe tabanlı öğretilerden hareketle geliştirmiştir (Yıldırım, 2019: 12-13). Derin ekoloji hareketi “insan merkezli” doğa anlayışına itiraz

⁹ İnsan-doğa ilişkisinin bozulduğu ve endüstri kuruluşlarının doğayı tahrip ettiği bir dönemde, bu sisteme ilk itiraz eden kişi Romantizm akımının temsilcisi olan Jean-Jacques Rousseau’dur (Köktürk, 2015: 24-25). İnsanları doğayla tekrar dost olmaya çağıran Jean-Jacques Rousseau’nun mücadelesi yaşadığı dönemde ne yazık ki yeteri kadar etkili olamamış ve kitlesel mücadeleye dönüşmemiştir. Kitlesel mücadeleye dönüşen çevreci yaklaşımların ortaya çıkması ise 20. yüzyılın ikinci yarısından sonra olmuştur (Çelik ve Ortakçı, 2019: i).

ederek “doğa merkezli” değerler sistemine geçiş yapılması gerektiğini söylemektedir (Garrard, 2016: 42-43). İnsan dışındaki varlıkların da değerli olduğunu düşünen derin ekoloji temsilcilerine göre, insan yaşam içerisinde yer alan canlılardan sadece birisidir ve diğer canlılara hükmedemez (Yaylı ve Yaslıkaya, 2015: 459). Derin ekoloji hareketine göre dünya üzerinde meydana gelen çevre sorunlarının temelinde, dünya nüfusunun aşırı fazla olması gerçeği bulunmaktadır. Eğer uzun vadede dünya nüfusu azaltılabilirse; doğal yaşam bozulmamış olacak, mevcut tarım arazileri tarım yapmak için yeterli olacağından dolayı ormanlara zarar verilmeyecek, evsel atıklar çok fazla birikmeyecek ve sera gazı salınımları azalacaktır (Garrard, 2016: 42).

Arne Naess ve George Session derin ekolojik hareketinin ilkeleri mahiyetinde bulunan 8 maddelik bir liste hazırlamışlardır. Bu liste şu şekilde sıralanmaktadır: a. Dünya üzerindeki canlı yaşamının sağlıklı bir şekilde ilerlemesi manevi değerlere bağlı bulunmaktadır, b. Doğal yaşamın zengin ve çeşitli olması, manevi değerlerin hayat bulmasına katkıları sunmaktadır, c. İnsanın doğadan yaşamsal ihtiyaçlarını giderebilmesinin haricinde, doğadaki yaşama müdahale etme yetkisi bulunmamaktadır, d. İnsan yaşamının sağlıklı bir şekilde sürdürülebilmesi, insan nüfusunun ciddi ölçüde azaltılmasıyla mümkün olacaktır, e. Hali hazırda, insanın kendisi dışındaki varlıklara müdahalesi çok yüksektir ve bu müdahale giderek artmaktadır, f. İnsanın doğaya olan bakış açısı değişmelidir, g. Doğaya karşı olan bakış açısının değiştirilmesinden amaç; hayat olanaklarını sürekli arttırmaktan daha ziyade hayata anlam katmak olmalıdır, h. Üstte verilen maddelere katılan kişiler, bu maddelerin hayata geçirilebilmesi noktasında doğrudan ya da dolaylı olarak sorumludurlar (Yaylı ve Yaslıkaya, 2015: 460). Üstte verilen listedeki maddelerle özetlenebilen Derin Ekoloji Hareketi; yüzeysel olması ve doğa eşitliğine önem vermesine rağmen; toplumsal eşitsizlik, yoksulluk, ırkçılık gibi sosyal sorunlara karşı duyarsız kalmasından dolayı çeşitli çevreler tarafından eleştirilmiştir (Yaylı ve Yaslıkaya, 2015: 461-462).

Toplumsal Ekoloji: Toplumsal Ekoloji, öncülüğünü Murray Bookchin’in yaptığı ve Peter Karpotkin, Élisée Reclus, Brian Morris, Graham Purchase gibi düşünürlerin savdukları bir ekoeleştirme hareketidir (Yıldırım, 2019: 18-19). Özgürlükçü Sosyalizm ile ekolojik düşüncenin birleştirilmesiyle meydana gelen toplumsal ekoloji, “insanın insan, erkeğin kadın, yaşlının genç, devletin toplum, bürokrasinin birey, sömürgeci güçlerin

halklar” üzerinde kurduğu egemenliğin bir sonucu olarak “insanın doğa” üzerinde de egemenlik kurmaya çalıştığını söylemektedir (Bookchin, 1996: 76-77). Bu nedenle toplumsal ekoloji hareketine mensup düşünürler, topluluk içerisindeki diğer baskılar çözülmeyen insanın doğa üzerindeki baskılarının çözülemeyeceğini düşünmektedirler. Aydınlanma düşüncesinden elde ettikleri öğretileri devam ettirme çabası içerisinde olan toplumsal ekoloji hareketi temsilcileri; özgürlük, eşitlik, adalet, toplumsal dayanışma gibi konular üzerinde durmuşlar, güçlü olanın doğayı sömürmesine karşı çıkmışlar, geçmişin yüceltilmesine karşı mücadele vermişler ancak yine de geçmişte yaşamış geleneksel kabilelerden öğrenilebilecek pek çok ekolojik bilginin olduğunu da kabul etmişlerdir (Yıldırım, 2019: 19). Toplumsal ekoloji hareketi; insanın, yalnızca doğaya zarar veren bir canlı olmadığını, bilinçli hareket ettiği zaman doğaya katkılar da sunabilecek özelliklere sahip olduğunu vurgulamaktadır (Maltaş, 2005: 5). Bunun için ise; insan aklının ve çalışmasının ürünü olan teknoloji devreye girmelidir. Üretilen teknolojik ürünler “eko-teknoloji” özellikleri göstermeli ve doğaya zarar verici uygulamalardan kaçınmalıdır (Bookchin, 1996: 47). Üstte verilen çevreci yaklaşımlardan “çevresel determinizm” ve “kültürel ekoloji” yaklaşımları ile ekoeleştirme hareketlerinden “derin ekoloji” ve “toplumsal ekoloji” hareketleri, geliştirdikleri metotlarla birlikte insan-doğa ilişkisinin önemine vurgu yapmaları bakımından kısmen de olsa insan toplulukları, devletler ve ticari şirketler üzerinde başarı elde etmişlerdir. Ancak toplulukların farklı yaşam ve kültür şekillerine sahip olmalarından dolayı, tüm dünya üzerinde yaşayan insanların birden ekolojik bilince ulaştırılmaları pek de mümkün görünmemektedir (Yıldırım, 2019: 21).

2.3. Geleneksel Ekolojik Bilgi

İnsanlar, yeryüzünde ortaya çıktıkları günden günümüze kadar doğal çevrenin bir parçası konumunda bulunmuşlar ve doğal çevreye bağımlı bir hayat sürdürerek günümüzdeki yaşam şekillerine ulaşmışlardır. Canlı olan ve sürekli değişimler geçiren doğal çevre, insanlar için hem bir yaşam kaynağı olmuş hem de içerisinde hayatlarını sürdürdükleri fiziki ortamı meydana getirmiştir. Yaşadıkları doğal çevrenin fiziksel şartlarından ve bu şartlarda meydana gelen değişimlerden sürekli etkilenen insanlar, doğanın kendilerine sunduğu imkânlar ölçütünde yaşam şekilleri üretmişler ve kontrol edemedikleri doğal süreçler karşısında yaşama tutunmanın çarelerini aramışlardır. Doğada yakın çevrelerinde yer alan tehdit ve tehlikelere karşı savunmasız bir yaşam sürdüren

insanlar, sürekli arayış içerisinde ve açık bilinç durumuna sahip olmaları sonucunda doğa üzerindeki süreçleri anlamlandırılmaya çalışmışlar ve bu konuda da çeşitli başarılar elde ederek doğa hakkında tecrübeye dayanan çok çeşitli bilgiler elde etmişlerdir.

Kendilerine yaşam alanı olarak doğal çevreleri seçen insan grupları, bu ortamların kendilerine sunduğu her türlü imkânlardan yararlanmanın yanı sıra gelecek nesillere aktarabilecekleri ve onların hayatta kalmalarını sağlayacak bilgilere de sahip olmuşlardır (Güneş ve Büyükşahin, 2017: 39). Bu bilgiler yaşadıkları bölgelerin coğrafya özellikleri hakkında olabildiği gibi, hayvanların alışkanlıkları, bitkilerin büyüme şekilleri, gökyüzünün anlamlandırılma yöntemleri, gıdaların besleyicilik durumları, mevsimlerin özellikleri, çevreye zarar vermeden doğal malzemelerden yararlanma yöntemleri, yiyecek toplama yolları ve doğada yer alan zararlı canlılardan korunma şekilleri gibi konular hakkında olmuştur (Harari, 2015: 60-61). Doğal çevre üzerinde sürdürülen yaşam sonucunda elde edilen bu bilgiler zamanla nesilden nesle aktarılan kadim bilgilere dönüşmüş ve kendi içerisinde çeşitli yaptırım ve uygulamalar ortaya çıkartarak doğa temelli kültürel oluşumların meydana gelmesini sağlamıştır.

Kültürün temelinde insan ile doğanın etkileşimi bulunmaktadır. Hayatını doğal çevrede yaparak ve yaşayarak idame ettiren insan grupları, diğer canlılardan farklı olarak ortaya çıkarttıkları uygulamalar çerçevesinde elde ettikleri deneyimlere, birikimlere ve tecrübelerine göre yaşam şekilleri ortaya çıkartarak kültürlerini inşa etmişlerdir (Güvenç, 2004: 17). Bu noktada kültürü; “insanın doğada hazır bulduklarına karşılık, kendi çabaları ve uygulamalarıyla doğal çevreye yaptığı maddi ve manevi eklemeler” şeklinde düşünmek doğru olacaktır. İnsan toplulukları buldukları doğal çevrelerden etkilenecek kültür üretmelerinin yanı sıra ortaya çıkarttıkları kültürel oluşumların yönlendirmesiyle yakın çevreleri üzerinde de değişikliklere sebep olmuşlardır.

Doğaya bağımlı bir hayat sürdüren insan topluluklarının buldukları doğal çevrelere göre şekillendirdikleri kültürel oluşumlar, onların hayata tutunma savaşlarında en büyük destekçileri konumunda bulunmuştur. Başka bir deyişle kültür, doğa karşısında savunmasız ve çaresiz olan insan gruplarının hayatta kalmalarını sağlayan insan üretimi oluşumları olmuştur. Doğadan elde edilen bilgi ve beceriler ile meydana getirilen kültürel üretimler, gelecek nesillere aktarılarak onların doğal zorluklar karşısında hayatta

kalmalarının teminatı olan kutsal bilgiler haline gelmişler ve hayata karşı verilen zorlu mücadeleler içerisinde insanların güvenli yolları bulmalarını sağlayan işaretler konumunda yer almışlardır.

Doğa ile çok canlı ilişkiler geliştiren ilk insan gruplarının inanca yönelik kültürel tasarımlarında doğa; “saygı, minnet ve korku” duyulacak kutsal bir mekânın dış dünyada tezahür etmiş bir şekli olarak anlamlandırılmaktadır. İnsan gruplarının kolektif hafızasında animistik bir dünya görüşünün yansıması olarak görülen doğa, onların doğayı akraba olarak görmelerine sebep olmuş ve “insan-doğa” uyumunu esas alan ekolojik sürdürülebilirlik temelli kültürel yapıların oluşmasını ve toplumsal hafızayla birlikte bu yapıların gelecek nesillere aktarılmasını sağlamıştır (Yolcu ve Aça, 2019: 862).

Özetle; doğa ile uyumlu bir yaşam sürdüren geleneksel topluluklar, günlük yaşamlarında yakın çevreleri ile kurdukları yakın ilişkiler sonucunda birtakım deneysel bilgiler elde etmişlerdir. Bu topluluklar ortaya çıkan bu bilgiler çerçevesinde maddi ve manevi kültürel oluşumlar meydana getirerek, bu bilgilerin günlük yaşam içerisinde yaygın bir şekilde kullanılmasını sağlamışlardır. İnsan-doğa eşitliğine dayanan bu ekolojik bilgi sistemi sayesinde, insanlar hem doğadan sürdürülebilirlik kapsamında yararlanmışlar, hem bu yararlanmalar sayesinde geleneksel yaşam biçimlerini ortaya çıkartmışlar, hem de yeryüzündeki doğal yaşama herhangi bir olumsuz etki vermeyerek sürdürülebilir bir yaşama katkı sunmuşlardır. Doğal çevreye bağımlı geleneksel topluluklar tarafından geliştirilen bu insan-doğa paradigması, akademik çevrelerde “geleneksel ekolojik bilgi” kavramının doğmasına ve bu kavram etrafında çeşitli bakış açılarının ve tartışmaların oluşmasına sebep olmuştur. Aşağıda bu kavramın özelliklerine yönelik çeşitli bilgiler verilecektir.

Geleneksel ekolojik bilgi, akademik ve uluslararası kuruluşlarda “yerel bilgi, yerli bilgi, yerli teknik bilgi, yerel halk bilgisi, yerli bilgi sistemi, ekolojik bilgi, yerel ekolojik bilgi, yerli ekolojik bilgi, geleneksel bilgi, geleneksel bilgi sistemi, geleneksel çevre bilgisi, halk bilgisi ve çiftçi bilgisi” gibi farklı isimlendirme yaklaşımlarıyla anılmaktadır.¹⁰

¹⁰ Bu kavramlar akademik ve uluslararası kuruluşların “geleneksel ekolojik bilgi” kavramına karşılık alternatif olarak oluşturdukları kavramlardır. Ancak halklar geleneksel ekolojik bilgi kavramına karşılık

İsmlendirme çalışmalarının bu kadar fazla olmasının sebebi; bu alanda çalışmalar yürüten araştırmacıların konuya olan farklı yaklaşımları ve farklı bakış açılarıdır. Kavramlara yüklenen farklı anlamlar sebebiyle, alana yönelik çalışmalar yapan araştırmacılar tarafından kabul edilen evrensel bir terim bulunmamaktadır. Ancak her ne kadar kavramlar farklı anlam dairelerine sahip olsalar da zaman zaman birbirlerinin yerlerine de kullanılabilirler.

Geleneksel ekolojik bilgi kavramının yerine en yaygın kullanılan kavramlar “yerel bilgi, yerel ekolojik bilgi ve yerli bilgi”dir. Bu kavramlar içerisinde bulunan “yerel ve yerli” terimleri, üretilen bilginin herhangi bir yere özgü olduğunu vurgulamalarının (Yılmaz, 2019: 217) yanı sıra bu bilgiyi üreten topluluklar ve ürettikleri zaman dilimleriyle alakalı olarak da kullanılmaktadır. Terimleri bu kapsamda kullanan araştırmacılar, “yerel ve yerli” terimleri Aborijin ve İnuit Halkları gibi belirli bölgelerin ilk sahipleri olan yerli halkları vurgulamalarının yanı sıra bu insan topluluklarının yaşadıkları bölgelerde uzun yıllar doğal çevreyle ilişki kurmuş olmaları gerektiğini de aktarmaktadırlar (Murray vd., 2008: 4).

Bazı araştırmacılar tarafından “yerel ve yerli” terimlerinin üstteki anlamlarıyla birlikte kullanılmasına eleştiriler getirilmiştir. İtiraz eden araştırmacılara göre; bu terimler Aborijin ve İnuit Halkları gibi sadece kadim topluluklar için kabul edilemez. Eleştirilere göre doğal çevreye bağımlı olarak kültür üreten bütün insan toplulukları “yerel ve yerli” halklar olarak değerlendirilmelidir (Berkes, 2008: 9). Bu bakış açılarıyla birlikte içerisinde “yerel ve yerli” terimleri bulunan “yerel bilgi, yerel ekolojik bilgi ve yerli bilgi” kavramlarının sınırları ve kapsadıkları alan genişlemektedir. Araştırma alanını vurgulamak için “yerel bilgi, yerel ekolojik bilgi ve yerli bilgi” kavramlarını tercih eden araştırmacılara yapılan ikinci eleştiri ise; yine bu kavramlar içerisinde yer alan “yerel ve yerli” kavramlarının, bağlamsal bütünlük içerisinde karşılımları gereken "ekoloji, birikimli bilgi ve zamansal boyut” özelliklerine vurgu yapmamaları yönünde olmuştur (Berkes, 2008: 8).

kendi kavramlarını kullanmışlardır. Örneğin Kanada'nın yerlileri olan İnuit Halkı, geleneksel ekolojik bilgi kavramına karşılık kendi dillerinde, toplumsal değerleri yansıtan bir kavram olan “Qaujimaqatuqangit” kavramını tercih etmişlerdir (Berkes, 2008: 8).

Çalışmamız boyunca, bir yaşam biçimi olarak benimsenen, bilgiden daha ziyade bilme yöntemlerine, işlem yapma biçimlerine ve kültürel devamlılığa (Berkes, 2008: 4-5) vurgu yapan bir kavram olan “Geleneksel Ekolojik Bilgi” kavramı kullanılacaktır. Kavram içerisinde kullanılan “geleneksel” terimi, kültürel süreklilik kapsamında bilme süreci ve yöntemlerine göndermede bulunmaktadır (Mazzocchi, 2006: 463). Geleneksel ekolojik bilgi kavramı, araştırmacılar tarafından yaygın bir şekilde kullanılmasına rağmen bünyesinde çeşitli sorunlar da barındırmaktadır. Kavram içerisinde yer alan “geleneksel” teriminin çok geniş ve belirsiz anlamlar taşıması ve yine aynı terimin genellikle değişime ve gelişime aykırı, sabit durumlar için kullanılıyor olması, bazı araştırmacıların bu terime eleştiriyile yaklaşımlarına sebep olmuştur (Tang, 2012: 13-14). Kavram içerisinde yer alan “ekolojik” terimi de kendi içerisinde sorun barındırmaktadır. Ekoloji, Batı biliminde yer alan biyoloji bilim dalının bir alt dalı olarak kabul ediliyorsa “geleneksel ekolojik bilgi” kavramı içerisinde kullanılmamalıdır, çünkü geleneksel kişiler bilim insanı değildirler. Bu noktada eğer ekolojik bilgi, canlıların birbirleriyle ve doğal çevreleriyle olan ilişkilerine yönelik bilgiyi tanımlıyorsa, o zaman geleneksel ekolojik bilgi kavramı içerisinde anlam bütünlüğü ile birlikte kullanılabilir (Berkes, 1993: 3). Geleneksel ekolojik bilgi kavramına yapılan son eleştiri ise; “ekolojik” bilginin “geleneksel” olup olmadığı ile ilgili sorgulamalar sonucunda ortaya atılmıştır (Aça, 2016b: 559-560).

Araştırmacılar tarafından, geleneksel ekolojik bilgi kavramına karşılık olabilecek nasıl pek çok terim önerisinde bulunulmuşsa, benzer şekilde yine geleneksel ekolojik bilgi kavramına ve önerilen diğer kavramlara yönelik pek çok tanımlama çalışması yapılmıştır. Ancak bu yoğun tanımlama girişimlerine rağmen evrensel olarak kabul edilmiş bir tanım bulunmamaktadır. Bunun sebebi ise araştırmacıların geleneksel ekolojik bilgi kavramı ile birlikte pek çok kavramı farklı bakış açılarından tanımlamaya çalışmalarıdır (Moffa, 2015: 105-106). Aşağıda geleneksel ekolojik bilgi kavramına yönelik yapılan tanımlar verilecektir.

Geleneksel ekolojik bilgi kavramı için kabul gören en yaygın tanım, Türk kökenli bilim insanı Fikret Berkes’in Pierre Lasserre, Kenneth Ruddle, Robert Earle Johannes, Milton M.R. Freeman, Ludwig N. Carbyn gibi bu alana yönelik çalışmalar yapan bilim insanlarının eserlerinden, geleneksel ekolojik bilgiye yönelik en dikkat çekici özellikleri bir araya toplayarak oluşturduğu tanımlama çalışmasıdır. Bu tanıma göre geleneksel

ekolojik bilgi: “Canlıların (insanlar dahil) birbirleriyle ve çevreleriyle olan ilişkileri hakkında kültürel aktarım yoluyla nesiller boyu aktarılan birikimli bir bilgi ve inançlar bütünüdür.” (Berkes, 1993: 3).

Fikret Berkes, geleneksel ekolojik bilginin 4 temel özelliğini yaptığı tanımın kapsamı içerisinde almaktadır: a. Geleneksel ekolojik bilgi, biyofiziksel gözlem, kaynak kullanımı, yönetim becerileri, sosyal ilişkiler ve kültürel dünyadan oluşmaktadır, b. Geleneksel ekolojik bilgi, uzun süreli süreçlerle birlikte devam etmekte ve nesilden nesle aktarılmaktadır, c. Geleneksel ekolojik bilgi, nesilden nesle aktarım sürecinde yeni gözlemler ve uygulamalar dahilinde güncellenebilmekte ve yeni şekilsel özelliklere kavuşabilmektedir, d. Geleneksel ekolojik bilgi, belirli bir coğrafyada yaşayan bir grubun yerel bilgi ve uygulamalarından meydana gelmektedir (Tang, 2012: 10).

Rita A. Miraglia, geleneksel ekolojik bilgi kavramını: “Sözlü tarih, yer adları ve manevi ilişkiler yoluyla sembolik anlam içeren belirli bir sosyal bağlam içine yerleştirilmiş entegre bir bilgi, uygulama ve inanç sistemi.” (Murray vd., 2008: 38) şeklinde tanımlayarak, geleneksel ekolojik bilginin kültüre yönelik inanç ve uygulamalar içerdiğini belirtmektedir.

Peter Usher ise, geleneksel ekolojik bilgi kavramını: “Özellikle belirli bir grup insanın deneyimlerinden ve geleneklerinden elde edilen çevre hakkında her türlü bilgi.” (Murray vd., 2008: 38) şeklinde tanımlayarak geleneksel ekolojik bilginin belirli bir toprak parçasında yaşayan insanların tecrübeleri sonucunda ortaya çıktığını vurgulamaktadır.

J. Mailhot, geleneksel ekolojik bilgi kavramını şu şekilde tanımlamaktadır: “Bir insan grubunun bir bölgeyi nesiller boyunca kullanması ve işgal etmesi sonucunda çevresi hakkında edindiği veri ve fikirlerin toplamı.” (Murray vd., 2008: 38). Tanımda geleneksel ekolojik bilginin bir coğrafi bölge ile geliştirilen ilişkiler sonucunda ortaya çıkan veriler olduğu belirtilmektedir.

Jameson Brant, geleneksel ekolojik bilgi kavramını: “Geleneksel yerli insanlara nesilden nesile saygı duymaları ve teşekkür etmeleri öğretilen doğal çevrenin birbirine bağlı unsurları hakkında bir bilgi bütünü.” (Menzies, 2006: 6) şeklinde tanımlayarak

geleneksel ekolojik bilginin, bu bilgiyi üreten ve nesilden nesle aktaran insanlara duyulan saygı öğretisi olduğu vurgulanmaktadır.

Charles R. Menzies, geleneksel ekolojik bilgi kavramını: “Genellikle, yerli halkların binlerce yıldır gözle görülür bir ekolojik bozulma olmadan kendi topraklarında yaşamalarını sağlayan kalıcı, kültürel olarak benzersiz ve habitata özgü bir bilgi dizisi.” (Menzies, 2006: 88) olarak tanımlayarak, geleneksel ekolojik bilginin, doğal çevreye bağımlı geleneksel toplulukların doğaya zarar vermeden uzun yıllar boyunca elde ettikleri bilgi olduğunu söylemektedir.

Martha Johnson, geleneksel ekolojik bilgi kavramını: “Bir grup insan tarafından nesiller boyunca doğa ile yakın temas halinde yaşayan bir bilgi bütünü.” (Johnson, 1992: 4) şeklinde tanımlayarak, geleneksel ekolojik bilginin doğa ile yakın ilişki içerisinde bulunan topluluklar tarafından elde edilebileceğine vurgu yapmaktadır.

Dhruba Laudari, geleneksel ekolojik bilgi kavramını: “Yerli halkların topraklarıyla yakın temas kurmaları yoluyla geliştirilen rasyonel ve güvenilir bilgi.” (Laudari, 2010: 81-82) şeklinde tanımlayarak, üstte verilen tanımlara benzer şekilde geleneksel ekolojik bilginin, doğayla yakın temas sonucunda elde edilen tecrübeye dayalı bilgi olduğunu aktarmaktadır.

Margaret Bruchac, geleneksel ekolojik bilgi kavramını: “Yerlilerin zaman içinde kültür ve peyzajla olan ilişkilerini korumayı, iletmeyi ve bağlaştırmayı amaçlayan bir bilgi, inanç ve gelenekler ağı.” (Bruchac, 2014: 3816) olarak tanımlayarak, geleneksel ekolojik bilginin, geleneksel toplulukların doğa ile olan ilişkilerine sürdürülebilirlik kapsamında bilgiler sunan bir öğreti olduğunu vurgulamaktadır.

Mehmet Ali Yolcu ile Mehmet Aça, geleneksel ekolojik bilgi kavramını: “Uzun yıllardan sonra elde edilen ve insanın çevresiyle temasına dair deneyimlerle oluşmuş bilgi ve inançlar toplamı.” (Yolcu ve Aça, 2019: 861) şeklinde tanımlayarak geleneksel ekolojik bilgi kavramının, doğal çevreyle uzun yıllar ilişkiler kuran insan toplulukları tarafından ortaya çıkartılan bilgi ve inanç şekilleri olduğunu vurgulamaktadırlar.

Birleşmiş Milletlerin alt örgütlerinden birisi olan Dünya Fikrî Mülkiyet Örgütü (WIPO), geleneksel ekolojik bilgi kavramını: “Geleneksel bağlamda atalardan miras olarak alınıp nesilden nesle aktarılan, yerli ve yerel toplulukların geleneksel yaşam tarzlarının bir parçası olan bilgi, teknik bilgi, beceri, inovasyon ve uygulamalar.” (Özdemir, 2018: 5) şeklinde tanımlayarak geleneksel ekolojik bilginin, atalardan miras olarak alınan ve gelecek nesillere aktarılan tecrübeye dayalı bilgi olduğuna yönelik vurgu yapmaktadır.

Birleşmiş Milletler Çevre Programı (UNEP), geleneksel ekolojik bilgi kavramını şu şekilde tanımlamaktadır: “Yerli bir topluluğun belirli bir çevrede yaşayan nesiller boyunca biriktirdiği bilgi” şeklinde tanımlamaktadır. Söz konusu tanımda, geleneksel ekolojik bilginin bünyesinde bulunan bilgilerin biçim, beceri ve uygulamalarına yönelik vurgulamalar bulunmaktadır (Tang, 2012: 14).

Circumpolar Aborijin Halkı ve Ortak Yönetim Uygulaması Çalıştayında, Aborijin katılımcılar geleneksel ekolojik bilgi kavramını şu şekilde tanımlamaktadır:

“Kökleri insanların ruhsal sağlığına, kültürüne ve diline dayanan ve nesilden nesle aktarılan birikmiş bilgiler bütünüdür. Arazi, su, kar ve buz, hava ve vahşi yaşam ve çevrenin tüm yönleri arasındaki ilişkiler hakkında samimi bilgilere dayanmaktadır. İnsanların seyahat etme ve avlanma şekli budur. Bu bir yaşam ve hayatta kalma biçimidir.” (McGregor, 2004: 79).

Söz konusu tanıma göre geleneksel ekolojik bilgi, Aborijin halkının yaşam biçimi içerisinde önemli bir alanı oluşturmaktadır.

1995 yılında gerçekleştirilen bir konferansta, İnuit halkından, geleneksel ekolojik bilgi kavramını tanımlamaları istenilince, İnuit halkı kavramı şu şekilde tanımlamıştır: “Pratik sağduyu; kuşaktan geçen öğretiler ve deneyim; ülkeyi tanımak; ruhsal sağlığa dayanmak; hayatın bir yolu; kaynak kullanımı için otorite bir kurallar sistemi; saygı; paylaşma zorunluluğu; bilgiyi kullanma bilgeliği; birlikte kalbin ve kafanın kullanılması.” (Berkes, 2008: 4). Tanıma göre İnuit halkı için geleneksel ekolojik bilgi, atalardan alınan miras, toplumsal yaşamı belirleyen kurallar bütünü ve insanlara hayatı kolaylaştıran kutsal bilgiler öğretisidir.

Üstte verilen geleneksel ekolojik bilgi kavramının tanımlama örneklerinde, geleneksel ekolojik bilginin şu özellikleri ön plana çıkmaktadır: a. Birikimli ve Uzun Vadeli Bilgi, b. Dinamik Bilgi, c. Tarihsel Bilgi, d. Yerel Bilgi, e. Bütünsel Bilgi, f. Gömülü Bilgi, g. Kültürel Bilgi. Geleneksel ekolojik bilginin öne çıkan bu özellikleri aşağıda ayrıntılarıyla birlikte açıklanmaya çalışılmıştır:

Birikimli ve Uzun Vadeli Bilgi: Geleneksel ekolojik bilgi, doğa ile temasta bulunan geçmiş nesillerin deneyimlerinin ürünüdür. Bu bilgi, geleneksel ve sistematik uygulamalara dayalı meydana getirilen teknik ve yöntem bilgisidir (Özdemir, 2018: 5). Doğaya yönelik yaşam biçimleri kuran ve doğadan sürdürülebilirlik kapsamında yararlanan geleneksel topluluklar tarafından üretilen bilgi olan geleneksel ekolojik bilgi, içerisinde bulunan şartlara göre meydana getirilmekte ve zamanla gelişen olaylara göre test edilmektedir. Uygulanan bu yöntemlerle geliştirilen bu bilgi, süreç dâhilinde topluluk içerisinde meydana gelen sorunların çözümlerinde önemli görevler üstlenmektedir (Çetinkaya Çiftçioğlu, 2015: 558). Toplulukların çevreye uyarlanmaları sonucunda üretilen ve çeşitli deneme yanılma aşamalardan geçirilerek toplumsal yaşamda işlevsel hale getirilen geleneksel ekolojik bilgi, son aşamada ise bilgi aktarımının sürekliliği kapsamında (Yolcu ve Aça, 2019: 863) gelecek nesillere sözlü kültür ya da paylaşılan pratik deneyimlerle birlikte aktarılmaktadır (Berkes vd., 2000: 1252). Geleneksel ekolojik bilgiyi, gelenekle ve gelecekte yaşayan toplulukların uzun yıllar boyunca doğayla kurdukları temaslar sonucunda elde etmeleri, gözlem ve denemeye dayalı bu bilginin güvenilirliğini, geçerliliğini ve değerliliğini arttıran bir olgudur. Örneğin günümüzde geleneksel ekolojik bilginin artan önemiyle birlikte, uzun yıllar deneme yanılma yöntemiyle halk sağlığına yönelik üretilen ve yakın zaman dilimlerine kadar “kocakarı ilaçları” olarak değerlendirilen geleneksel ve alternatif tedavi yöntemlerine yönelik olan ilgi hızla artmaktadır (Özdemir, 2018: 5-6). Ayrıca bilimsel ekoloji bilgiye sahip olmamalarına rağmen, nesilden nesle aktarılan geleneksel ekolojik bilgiye sahip balıkçıların, alabalıkları akan ve bol oksijenli sularda ararken, sazanları ise ağır akan ve sıcak nehirlerde aramaları ve bu bilgilerle birlikte balıkçılık açısından başarılı sonuçlar elde etmeleri, birikimli ve uzun vadeli bir bilgi olan geleneksel ekolojik bilginin değerini gözler önüne sermektedir (Geldiay ve Kocataş, 1975: 2).

Dinamik Bilgi: Doğayla dost ilişkiler geliştiren geleneksel topluluklar, geçen uzun yıllarla birlikte tecrübeye ve ekolojiye dayanan birçok bilgi elde etmektedirler. Elde edilen bu bilgiler topluluk içerisinde işlevsel olduğu sürece kullanılmakta ve gelecek nesillere aktarılmaktadır (Özdemir, 2018: 8). Ancak toplumsal yaşam şekillerinde meydana gelen zamansal ve mekânsal birtakım değişiklikler, bu deneyimsel bilgilerde de bazı dönüşümlerin meydana gelmesine sebep olabilmektedir. Geleneksel ekolojik bilgi dinamik ve değişmez bir bilgi değil, aksine değişime ayak uyduran, çağdaş ve teknolojik bir bilgidir. Kavram içerisinde yer alan “geleneksel” terimi, geleneksel ekolojik bilginin “yaratıcılıktan ve yenileşmeden uzak” olduğuna değil; “bilginin eskiliğine, elde edilme ve kullanılma şekline” vurgu yapan bir terimdir (Oğuz, 2009: 14). Bu nedenle geleneksel ekolojik bilgi günün şartlarına göre yeniden oluşturulan, sadece geçmişte değil aynı zamanda içerisinde yaşanılan zaman diliminde de üretilen ve şartlara göre şekil alabilen günlük ve mevsimsel bilgidir (Menzies, 2006: 7-8). Çevrede, hava koşullarında, canlı türlerinde meydana gelen değişiklikler, o bölgede yaşayan insan topluluklarının meydana getirdikleri geleneksel ekolojik bilgileri üzerinde dönüşümlerin ortaya çıkmasına sebep olabilmektedir. Örneğin bir nesil, beslenmeleri için avlanmak zorunda oldukları av hayvanlarını tuzaklarla avlarken, diğer bir nesil meydana gelen teknolojik gelişmelere ayak uydurarak avlanacağı av hayvanlarını silahla avlayabilmektedir (Menzies, 2006: 7). Bu nedenle bir topluluğa ait geleneksel ekolojik bilgi, mevcut şartlarda meydana gelen değişikliklerle birlikte dönüşümlere uğrayabilmektedir.

Tarihsel Bilgi: Çağdaş dünyada, geleneksel ekolojik bilginin önemi her ne kadar çok yakın dönemlerde ön plana çıkmaya başlamışsa da, bu bilginin kökeni yaşam şekillerini avcı-toplayıcı yöntemlerle oluşturan ve sürdüren insan topluluklarına kadar uzanmaktadır (Berkes, 2008: 2). Geleneksel ekolojik bilgi, bu nedenle kadim toplulukların günümüze yansımış entelektüel miraslarının kalıntılarıdır ve o toplulukların sosyal ve tarihsel kimliklerini günümüze aktarmaktadır (Popova-Gosart, 2009: 13). Bu bilgiler “avlanma, tuzak kurma, balıkçılık, çobanlık, mevsimsel döngüler, bitki ve hayvan evcilleştirme” gibi uzun gözlem ve deneme yanılma ile elde edilerek günümüze aktarılan bilgilerdir (Sofuoğlu Kılıç, 2019: 5). Geleneksel ekolojik bilgiye sahip olan topluluklar genellikle tarihsel devamlılığı olan ve kökenleri çok eski dönemlere ulaşan kadim topluluklardır. Atalarından aldıkları geleneksel ekolojik bilgiyi günümüzde çok etkin bir şekilde kullanan toplulukların en temel özelliği ise; endüstri ve teknolojik gelişmelerden

uzak olarak geleneksel bir yaşam şekli sürdüren kabilelere mensup topluluklar olmalarıdır (Berkes, 1993: 3). Geleneksel ekolojik bilgiye sahip toplulukların ürettikleri bilgiler; o toplulukların yaşadıkları coğrafya özelliklerine, niceliklerine, kalitelerine, toplumsal cinsiyet kanunlarına, sosyal statülerine ve entelektüel kapasitelerine göre şekillenmektedir. Köken olarak geçmişte yaşamlarını sürdüren topluluklara çok güçlü bağlarla bağlanan geleneksel ekolojik bilgi ise, gelecek nesillere atalarının yaşam şekilleri özelliklerine göre aktarılmaktadır (Andrej, 2015: 60).

Yerel Bilgi: Geleneksel ekolojik bilgi, doğa ile iç içe bir yaşam sürdüren insan topluluklarının buldukları coğrafyanın özelliklerine göre deneysel olarak geliştirdikleri bilgidir (Kazancı, 2018: 12). Bu bilginin meydana gelmesi için geleneksel toplulukların nesiller boyu doğa ile yakın temasta bulunmaları gerekmektedir (Whyte, 2013: 6). Ortaya çıkan geleneksel ekolojik bilgi, onu ortaya çıkaran toplulukların yaratıcılık ürünleri olmalarının yanı sıra, büyük ölçüde bulunulan coğrafyanın konum ve şartlarına göre şekillenmektedir. Bir bölgeye ait olarak oluşturulan geleneksel ekolojik bilgi o bölgenin; “hayvanlar ve bitkiler gibi canlı türlerinden; doğal olaylarından; avlanma, balıkçılık, tuzaklama, tarım ve ormancılık gibi geçim şekillerinden” etkilenecek şekilde meydana gelmektedir (Rinkevich vd., 2011: 1). Örneğin bahçesinde sebze yetiştirmek isteyen bir kişi, bahçesindeki toprağın cinsine, hangi sebzelerin bu toprak cinsinde daha uygun yetişeceğine ve daha fazla verimlilik için neler yapması gerektiğine yönelik geleneksel ekolojik bilgileri, uzun yıllar boyunca süregelen doğa-insan ilişkisi kapsamında elde etmiştir (Kışlalıoğlu ve Berkes, 2009: 17).

Bütünsel Bilgi: Geleneksel ekolojik bilgi, doğa-insan ilişkisine yönelik unsurların bir araya gelmesiyle şekillenen bütünsel bir bilgi sistemidir (Menzies, 2006: 9). Doğal yaşam içerisinde yer alan bütün unsurların birbirleriyle çok canlı bağlantıları bulunmaktadır. Bu sebeple geleneksel ekolojik bilginin ayrıntılarıyla birlikte anlaşılabilmesi için; bu bilginin ortaya çıktığı coğrafyanın yeryüzü şekilleri, yaşamsal döngüleri, hava koşulları ve içerisinde barındırdığı canlı unsurları ile bu bilgiyi meydana getiren toplulukların yaşam şekilleri ve doğa-insan ilişkilerine bakış açıları arasındaki bağlamsal özelliklerin bilinmesi gerekmektedir.

Gömülü Bilgi: Geleneksel ekolojik bilgi, kültürel yapılarda gömülü bir şekilde yer almaktadır. İçerisinde gömülü bulunduğu kültürel yapılara yönelik bağlamsal olmayan analizler, geleneksel ekolojik bilginin tam olarak anlaşılmasına ve derinlikli olarak yorumlanmasına sebep olmaktadır. Bu sebeple herhangi bir kültüre ait olan gelenekler, ritüeller ve inançlar içerisinde gömülü bir şekilde bulunan geleneksel ekolojik bilgi unsurlarının tespit edilebilmesi için, bu bilgiye yönelik bağlamsal ve nitelikli çalışmaların gerçekleştirilebilmesi gerekmektedir (Yolcu ve Aça, 2019: 866).

Kültürel Bilgi: Doğa canlılara yaşamsal kaynaklar sunmasının yanı sıra onların yaşam alanlarını da oluşturmaktadır. Yerküre üzerinde yaşamını sürdüren canlı türlerinden birisi olan insanlar da yaşam için gerekli kaynaklarını doğadan elde etmekle birlikte meydana getirdikleri yaşam şekilleri üzerinde de doğadan çok canlı şekillerde etkilenmektedirler. Doğa ile çok güçlü bağlar kuran insan toplulukları, ortaya çıkarttıkları ve yaşama tutunmalarını sağlayan kültürel oluşumlarını da doğadan ciddi şekillerde etkilenerek oluşturmaktadırlar. Doğa ile iç içe ilişki geliştiren toplumların kültürel yapılarında geleneksel ekolojik bilgi; “halk hikâyeleri, şarkılar, deyimler, atasözleri gibi dile dayalı kültürel üretimleri başta olmak üzere; inançlar, ritüeller, toplum yasaları ve bunların toplumsal yaşama yönelik tasarımlarında (Yolcu ve Aça, 2019: 863); dericilik, bakırcılık, demircilik, taş işlemeciliği, semercilik, at arabacılığı, ağaç oymacılığı, çömlekçilik ve keçecilik gibi el sanatları dallarında (Özdemir, 2018: 15); ve halk meteorolojisi, halk takvimi, halk hekimliği, halk veterinerliği, halk mutfağı, halk mimarisi gibi halk bilgisine yönelik üretimlerinde ortaya çıkmaktadır (Yolcu, 2018: 65-66). Sahip oldukları kültürel yapılarının inanca dönük tasarımlarında, geleneksel ekolojik bilgiye yönelik yansımalar bulunan toplumların ortak özellikleri, doğa-insan ilişkisi kapsamında olumlu etkileşimler geliştirmiş olmalarıdır. Tabiat kültleri temelli animist bir bakış açısıyla doğaya yaklaşan bu toplumlar, doğa-insan ilişkisinin karşılıklı olduğuna inanmakta ve doğa ile etkileşime girmenin doğru ve yanlış yolları olduğunu düşünmektedirler (Menzies, 2006: 10). Toplumsal belleklerinden kendilerine aktarılan bu bilgilere sahip insanlar, çeşitli inanç daireleri etrafında oluşan tabu ve kaçınmaların etkisiyle; doğaya zarar vermemek adına su birikintilerini ve ormanları kirletmemekte, hayvan ve bitkilerden sürdürülebilirlik kapsamında yararlanmaktadırlar. Geleneksel ekolojik bilginin, inanca yönelik yansımalarından dolayı bu bilgiyle birlikte yaşamlarına yön veren toplumlar,

bilinçaltılarında yer alan ekolojik farkındalıklarla birlikte, buldukları bölgenin doğal yaşamına zarar vermekten kaçınılmaktadırlar (Yolcu ve Aça, 2019: 867).

Tang'ın Berkes'ten (1998) dolayısıyla aktardığına göre; geleneksel ekolojik bilgi, katmanlarına göre dört farklı seviyede bulunmaktadır. Birinci seviyede bitkiler, hayvanlar, manzaralar ve iklimler hakkında geleneksel ekolojik bilgiye dönük bilgiler yer almaktadır. İkinci seviye, araç ve tekniğin yerel olarak geliştiği ve uygulamaya döküldüğü kullanım ve yönetim sistemlerinden oluşturmaktadır. Üçüncü seviyede, geleneksel ekolojik bilginin topluluk içerisinde uygulanabilmesine yönelik olarak o topluluk içerisinde belirli bir sosyal sistem ile organizasyon kurumları bulunmaktadır. Dördüncü seviye ise, bir topluluğun sahip olduğu çevresel algı, o topluluğun dünya görüşleri ve dini inançları üzerinde çeşitli şekillerde etkili olmaktadır (Tang, 2012: 11-12). Sofuoğlu Kılıç'ın, Usher'dan (2000) dolayısıyla aktardığına göre, Berkes'in tasnifine benzer şekilde Usher da geleneksel ekolojik bilgiyi 4 farklı seviyeye ayırmaktadır. Usher geleneksel ekolojik bilginin birinci katmanında "çevre hakkında bilgi", ikinci katmanında "çevrenin kullanımı hakkında bilgi", üçüncü katmanında "çevre üzerine yüklenen değerler kapsamında doğaya yönelik inanç ve ritüeller", dördüncü ve son katmanında ise "ilk üç katmanın birleştirilmesiyle meydana gelen bilgi sistemi" olarak ayırmaktadır (Sofuoğlu Kılıç, 2019: 8).

Johannes geleneksel ekolojik bilginin tespit edilebilmesi, toplanabilmesi ve düzenlenebilmesi için dört farklı çerçeveye sahip olması gerektiğini söylemektedir. Aşağıda bu özellikler kısaca açıklanarak incelenmeye çalışılacaktır:

Sınıflandırma Referans Çerçevesi: Geleneksel ekolojik bilgi belirli bir coğrafyada yaşayan insanların, yaşadıkları coğrafyaya uyumlu olarak meydana getirdikleri bilgi sistemlerinden oluşmaktadır. Bu nedenle her topluluk bulunduğu coğrafyanın farklı özelliklere sahip olmasından dolayı, kendisine has geleneksel ekolojik bilgi uygulamaları gerçekleştirerek buna uygun isimlendirme ve sınıflandırma çerçeveleri oluşturmaktadır. Bu uygulama sonucunda geleneksel ekolojik bilgi kapsamında meydana getirilen yerli bitki ve hayvan isimlendirmeleri, farklı coğrafyalarda farklı isimlendirme özellikleri taşımaktadır. Bu nedenle geleneksel ekolojik bilgi üzerine çalışmalar yapmak isteyen araştırmacıların,

çalışmalarının başarıya ulaşabilmesi için yerel dilde yer alan isimlendirme ve sınıflandırmaları iyi bilmeleri gerekmektedir (Johannes, 1993: 34).

Mekânsal Referans Çerçevesi: Geleneksel ekolojik bilginin üretildiği sahanın öneminin tam olarak anlaşılabilmesi için, o bölgede bulunan canlı ve cansız kaynakların haritalama yoluyla kayıtları yapılmalıdır. Bu uygulamayla sahaya ait mevcut değerler tespit edilmeli ve bu kaynakların envanterleri ortaya çıkartılmalıdır. Yapılan çalışmayla çıkartılan sonuca göre, toplumsal yaşama yönelik uygulamalar şekillendirilmelidir. Örneğin çalışmanın sonuçlarına göre nesli tükenme tehlikesi altında bulunan ağaç ya da hayvanlara yönelik çalışmalar yapılmalı, doğal dengenin tekrar sağlanması için çevreci uygulamalara yönelim sağlanmalıdır (Johannes, 1993: 34).

Geçici Referans Çerçevesi: Her coğrafya kendine özgü yeryüzü şekillerine sahip olduğu gibi yine kendine özgü mevsimsel geçiş özelliklerine de sahiptir. Her mevsimsel geçiş özelliklerine göre geleneksel ekolojik bilgi şekilleri meydana gelmektedir ve bu bilgi sistemleri o coğrafyada yaşamlarını sürdüren yerli kaynak kullanıcılar tarafından bilinmektedir. Örneğin sonbahar ve kış aylarında göçmen kuşların göç etmelerine ve Mayıs ayında kışa hazırlık için kaplumbağaların yuva yapmalarına yönelik bilgilerin insanlar tarafından bilinmeleri ve bu insanların ona yönelik geleneksel ekolojik bilgi geliştirmeleri, bu hayvanların doğal yaşamlarına uygun hareket etmelerine katkı sunmaktadır (Johannes, 1993: 34-35).

Sosyal Referans Çerçevesi: Doğa, dünya üzerinde yaşama tutunmaya çalışan ilk insan topluluklarından günümüze kadar insanlar için hep yaşamın temel kaynağını oluşturmuştur. İnsanlar yaşama tutunma sürecinde, doğadan elde ettikleri kaynakları bilişsel olarak algılamış, çeşitli şekillerde kullanmış ve bu süreci yöneterek çeşitli yaşam şekilleri ve üretimler ortaya çıkartmışlardır. İnsanların doğadan elde ettikleri kaynakları belirli bir sistem dâhilinde üretime dökülebilmeleri, onların odaklanma yetenekleri ve sosyal bir varlık oluşları çerçevesinde açıklanabilmektedir (Johannes, 1993: 35).

Geleneksel ekolojik bilginin yaşama yansımış formları birkaç şekilde gelecek nesillere aktarılarak yaşatılmaktadır. Aşağıda aktarılma şekilleri incelenecektir. Geleneksel ekolojik bilgi; 1. Sözlü kültür formatında ya da deneysel gözleme şeklinde, hikâye

anlatıcılar ya da usta öğreticiler, (Moffa, 2015: 107; Laudari, 2010: 82), 2. Kitaplar, yazıtlar, dini eserler, metinler ve resimler gibi yazılı ve görsel kaynaklar, 3. Kayıt araçlarıyla elde edilebilen ses ve görüntü gibi arşiv kaynakları ve 4. Mimari ve mühendislik çözümleri, zanaat ürünleri, kültürel ve tarımsal peyzajlar gibi yaratıcı eylemler tarafından gelecek nesillere aktarılmaktadır (Wijesuriya ve Court, 2020: 16).

Yolcu ve Aça'nın, Ruddle'dan (1993) dolayımlyarak aktardığına göre; geleneksel ekolojik bilginin kuşaktan kuşağa aktarımında yapısal ve süreçsel birtakım özellikler meydana gelmektedir. Bu özellikler şu şekilde sıralanabilmektedir: a. Ekonomik faaliyetlerde eğitim için belirli yaş bölümlerine ihtiyaç bulunmaktadır, b. Birbirlerinden farklı görevler, yetişkinler tarafından benzer şekillerde ve sistemli olarak öğrenilmektedir, c. Grup içerisinde bireysel görevler, belirli zorluk şekilleri içerisinde basitten karmaşığa doğru sistematik bir şekilde edinilmektedir, d. Bilgiye sahip olmanın vermiş olduğu görev ve sorumluluklar cinsiyete ve yaşa özel olarak verilmektedir, e. Görevler bölgelere özgü olmakta ve farklılıklar gösterebilmektedir, f. Sabit ve sakin zaman dilimleri öğretim faaliyetleri ile geçirilmektedir, g. Görevler, genellikle bilgiyi edinmeye çalışan bireylerin akrabaları tarafından verilmektedir, h. Eğitim sürecinde verilecek olan ödül ve cezalar, görev ve görevin içerisinde bulunduğu bağlamsal yapılarla ilişkilendirilerek hayata geçirilmektedir (Yolcu ve Aça, 2019: 866-867).

Geleneksel ekolojik bilginin önemi son yıllarda fark edilmeye başlanmış ve bu bilgi daha çok Batı ülkelerinde geliştirilen modern ekolojik bilgi sistemleri ile karşılaştırılır olmuştur. Bu iki bilgi sisteminin karşılaştırılmaları sonucunda ise çeşitli farklılıklar ve benzerlikler ortaya çıkmıştır. Aşağıda geleneksel ekolojik bilgi ile modern ekolojik bilginin farklılıkları, benzerlikleri ve bu iki bilgi sisteminin bir araya getirilmesinin günümüz dünyası için önemi incelenmiştir.

Aça, Berkes'in (1993) geleneksel ekolojik bilgi ile modern ekolojik bilgi arasındaki kavramsal çerçeve ve yöntem farkları konusunda sıraladığı listesini genişleterek karşılaştırmalı bir liste ortaya çıkartmıştır. İki bilgi sistemi arasındaki farklılıklar şöyle ifade edilebilmektedir: a. Geleneksel ekolojik bilgi niteliğe önem vermekteyken; modern ekolojik bilgi niceliğe önem vermektedir, b. Geleneksel ekolojik bilgi daha çok sezgisel düşünme üzerine odaklanmaktayken; modern ekolojik bilgi akıl dahilinde işlem

yapmaktadır, c. Geleneksel ekolojik bilgi sahaya bütüncül bir bakış açısıyla yönelmekteyken; modern ekolojik bilgi sahaya daha parçalı bakış açısıyla indirgemeci olarak yaklaşmaktadır, d. Geleneksel ekolojik bilgi zihni ve maddeyi bir arada ele almaktayken; modern ekolojik bilgi bunların ayrılması gerektiğine inanmaktadır, e. Geleneksel ekolojik bilgi, modern ekolojik bilgiye kıyasla daha ahlakçı ve değer yargılarına daha bağımlı bir görüntü arz etmektedir, f. Geleneksel ekolojik bilgi ruhsallığa önem vermekteyken; modern ekolojik bilgi mekanik işleyişe önem vermektedir, g. Geleneksel ekolojik bilgi, ampirik gözlem mantığı çerçevesinde gerçeklerin deneme-yanılma yöntemiyle ortaya çıkmasına vurgu yaparken; modern ekolojik bilgi gerçeklerin sistemli çalışma ve deneysel uygulamalarla meydana geleceğine vurgu yapmaktadır, h. Geleneksel ekolojik bilgi, o bilgiyi üreten toplulukların tecrübeleriyle ortaya çıkan verilere dayanırken; modern ekolojik bilgi alanında uzmanlaşmış araştırmacıların bilimsel verilerine önem vermektedir, i. Geleneksel ekolojik bilgi derin tarihsel dönemlere (artzamanlı) önem vermekteyken; modern ekolojik bilgi çalışmalarını kısa zaman aralıklarına (eşzamanlı) göre ayarlamaktadır ve 1. Geleneksel ekolojik bilgi doğa-insan uyumu çerçevesinde çalışmalara imza atmaktayken; modern ekolojik bilgi doğayı kontrol etme amacı gütmektedir (Aça, 2016: 432).

Geleneksel ekolojik bilgi ile modern ekolojik bilgi arasındaki farklılıkların temelinde bu iki bilgi sisteminin; bilgiyi düşünme, üretme, kaydetme, iletme veya ifade etme biçimleri arasındaki farklılıklar olduğu söylenebilir (Johnson, 1992: 5-6). İki bilgi sistemi arasındaki farklılıkları açıklamak isteyen çalışmalar; bilginin iki kaynağını birbirleriyle “yanlış-doğru” kıyaslaması şeklinde değil, hangi bilginin “daha çok etkili” veya “daha az etkili” olduğu konusu üzerine odaklanmaktadır (Kalland, 2000: 322).

Geleneksel ekolojik bilgi ile modern ekolojik bilgi arasında farklılıklar olduğu gibi benzerlikler de bulunmaktadır. Antropolog Claude Lévi-Strauss geleneksel ekolojik bilgi ile modern ekolojik bilginin temel farklılıklarının “somutluk” ve “soyutluk” düzleminde olduğunu vurguladıktan sonra, bu iki bilgi sisteminin evren hakkında bilgi edinmenin iki paralel yolunu meydana getirdiğini söylemektedir (Berkes vd., 2000: 1251). Hem geleneksel ekolojik bilginin hem de modern ekolojik bilginin amacı; çalışma alanlarına yönelik yapılan gözlemlerden elde edilen bilgiler vasıtasıyla dünyayı anlamak, anlamlandırmak ve insan zihni için daha anlaşılır bir hale getirmektir (Berkes vd., 1995:

282). Bu noktada, geleneksel ekolojik bilgi ile modern ekolojik bilginin çalışma yöntemlerinin ciddi farklılıklar göstermesine rağmen, çalışma amaçlarının benzer özelliklere sahip olduğu söylenilebilmektedir.

Modern bilgi sistemlerinin şekillendirdiği günümüz dünyasında ortaya çıkan çeşitli çevresel sorunların çözüm yöntemlerinin geleneksel ekolojik bilgi ile çözülebileceğinin anlaşılmasıyla birlikte, geleneksel ekolojik bilgiye verilen değer artmıştır. Bu bilgi sistemini “bilimden uzak” gören bilim insanlarının da büyük oranda ikna olmasıyla birlikte, geleneksel ekolojik bilgi ile modern bilgi sistemlerinin bir araya gelerek belirli bir sistem dahilinde ve ortak amaçlar doğrultusunda çalışmaları fikri ortaya çıkmıştır.

Geleneksel ekolojik bilgi, modern bilgi sistemlerinin yerine geçemez ve sadece tamamlayıcısı konumunda bulunabilir (Berkes, 1993: 6). Ancak yapılacak çalışmalarla birlikte, bu iki bilgi sistemi arasında güçlü bağlar kurmak için bir bilgi ağı oluşturulabilir ve bu ağ vasıtasıyla bilgi alışverişi yapılabilir. Geleneksel toplumlar üzerine yapılan çalışmalarda ortaya çıkan sonuçlar, modern bilgi sistemlerinin içerisinde bulunduğu bazı açmazlara karşılık çıkış yolları gösterebilirken; modern bilim sistemlerinden elde edilen sonuçlar ise, geleneksel ekolojik bilginin daha bilimsel bir düzleme oturmasına, bilgi çeşitliliğini daha da arttırmasına ve unutulmasının önüne geçilmesine katkıda bulunabilir. Aşağıda geleneksel ekolojik bilginin işlevleri hakkında bilgiler verilmektedir:

Yeryüzünde ortaya çıkan ilk insan toplumlarından günümüzün modern insan toplumlarına kadar geçen sürede, insanlar yaşam serüvenlerinde doğadan çeşitli şekillerde ve düzeylerde yararlanmışlardır. İlk insan toplumları döneminde doğanın etkisinin insanlar üzerinde çok daha fazla olmasıyla birlikte, dünya üzerindeki bütün toplumlar doğadan bir şekilde etkilenmişlerdir. Bu etkilenmeler sonucunda doğaya uygun doğal yaşam şekilleri ortaya çıkmış ve yakın geçmiş dönemlere kadar insanlar bu yaşam şekillerine uygun olarak hayatlarını sürdürmüşlerdir. İnsanların doğaya bağımlı yaşadıkları dönemlerde, çevreleriyle olan ilişkileri sonucunda doğaya ve doğal işleyişlere özgü birtakım bilgi ve inanç şekilleri ortaya çıkmıştır. Geleneksel ekolojik bilgi adı verilen bu bilgi sistemi, deneyim belleği sayesinde nesilden nesle aktarılmış ve bu süre boyunca insanların hayatta kalmalarına imkân sağlamıştır.

Avcı-toplayıcı yaşam şekliyle hayatlarını sürdüren topluluklar ile evcilleştirdikleri hayvanlar ve bitkilerle geçimlerini sağlayan Tarım Toplulukları, doğa ile etkileşimleri sonucunda meydana getirdikleri geleneksel ekolojik bilgiye yönelik bilgi sistemlerini neredeyse hayatlarının her alanında yönlendirici olarak kullanmışlardır. Doğa ile iyi ilişkiler geliştiren geleneksel yaşam şekline sahip toplulukların, geleneksel ekolojik bilgiyi üretim ve kullanım alanları aşağıda şu şekilde sıralanmaktadır: a. Tarımcılık alanında; çeşitli tarımcılık şekilleri keşfedilmiş, yabancı bitkiler evcilleştirilmiş, hasat verimliliği için çeşitli yöntemler geliştirilmiş, bitkilerden elde edilen doğal ürünler; ilaç yapımı, gıda kaynağı, yapı malzemesi ve ısınma ihtiyacının giderilmesi gibi alanlarda kullanılmıştır, b. Hayvancılık alanında; hayvanlar evcilleştirilmiş ve hayvanlardan barınma, korunma, ısınma gibi ihtiyaçların giderilmesi noktasında çeşitli yararlanma yöntemleri geliştirilmiştir, c. Pastoral sistemler alanında; mevsimsel dönemlere göre belirli göç hareketleri meydana getirilmiş, bitki ile hayvan yetiştiriciliği ve üretimi sağlanmış, geleneksel yem ve kaba yem türleri ortaya çıkarılmıştır, d. Sağlık alanında; halk hekimliği ve veterinerliğine yönelik olarak tedavi şekilleri ortaya çıkarılmış ve çeşitli doğal ürünler çeşitli hastalıkların iyileştirilmelerine yönelik ilaç olarak kullanılmıştır. e. Suyun kullanılması alanında; tarım arazileri için sulama teknikleri geliştirilmiş, geleneksel su yönetimi ve koruma sistemleri ortaya çıkarılmış ve suyun tasarruflu kullanılmasına yönelik geleneksel sistemler üretilmiştir, f. Toprağın kullanılması alanında; topraktan yararlanma şekilleri belirlenmiş, topraktan elde edilen ürünlerin verimliliklerine yönelik çalışmalar yapılmış ve toprağın korunmasına yönelik çalışmalar yapılmıştır, g. Hayatta kalma alanında; doğanın sert koşullarında hayatta kalabilmek amacıyla çeşitli hayatta kalma stratejileri geliştirilmiş ve yaşamı sürdürebilmek adına çeşitli yaşam şekilleri ortaya çıkarılmıştır, h. Halk mutfağı alanında; avcılık, balıkçılık ve toplayıcılık yoluyla doğadan elde edilen doğal ürünler çeşitli şekillerde yiyeceğe dönüştürülmüş, tüketime hazır hale getirilen gıda ürünlerinin bozulmalarının önüne geçilmek için çeşitli şekillerde koruma formülleri üretilmiş ve gıdanın topluluk içerisinde nasıl dağıtılacağına yönelik kurallar geliştirilmiştir, i. Halk hukuku alanında; topluluk düzenini sağlamak için çeşitli kurallar geliştirilmiş, toplum ve doğanın işleyişine uygun olarak sosyal normlar ortaya çıkarılmış ve iş bölümlerine yönelik kurallar ortaya konulmuştur, 1. Halk mimarisi alanında; bulunan coğrafyaya, yaşam şekillerine ve aile özelliklerine göre bina türleri geliştirilmiş ve doğadan elde edilen doğal yapı malzemelerinden konutlar yapılmıştır, j. Halk takvimi ve meteorolojisi alanında; yaşanan coğrafyanın iklimsel özelliklerine göre halk takvimleri

oluşturulmuş, çeşitli gözlemlerle meteorolojik tahminler yapılmış ve bu tahminlere göre yaşam şekilleri ve tarımsal uygulamalar geliştirilmiştir, k. Halk edebiyatı alanında; topluluk gelişimi ve topluluk üyeleri ile nesiller arasında bağlantılar kurmak amacıyla çeşitli anlatı türleri geliştirilmiş ve bu türlere göre anlatılar üretilmiştir, l. Dünya görüşü alanında; insan-evren ve insan-doğa ilişkilerine yönelik çeşitli kültürel unsurlar ortaya çıkartılmış, bu unsurlar çerçevesinde ve “biz” anlayışı içerisinde topluluk üyelerinin belirli bir amaç doğrultusunda ve birlikte yaşamalarına imkânlar tanınmış, topluluk üyelerinin belirli bir toprak parçasına anlamlar yüklemeleriyle birlikte aidiyet duygusu geliştirmeleri sağlanmış, topluluğun başına gelebilecek herhangi bir olumsuzluğa karşılık sosyal dayanışma teşvik edilmiş, üretilen kültürel unsurların gelecek nesillere aktarılmasıyla birlikte kültürel süreklilik meydana getirilmiş ve gelecek nesillerin elde edilen tecrübelerden yararlanmaları sağlanmıştır, m. Çevresel farkındalık alanında; insan-doğa eşitliği anlayışıyla doğal çevreye uygun yaşam şekilleri geliştirilmiş, doğal çevrenin sağlıklı bir şekilde yaşamını sürdürebilmesi için uygulamalar yapılmış ve topluluk üyeleri bu anlayış çerçevesinde meydana getirdikleri etkinliklerinde doğaya zarar vermekten kaçınmışlardır (Dünya Bankası, 1998: 9; Rosswall, 2002: 9).¹¹

İnsan toplulukları, doğaya bağımlı yaşam şekillerine göre uyarlanan Avcı-Toplayıcı ve Tarım Toplulukları'ndan sonra, aklın ve bilimsel bilginin ön plana çıktığı, üretimin endüstri kuruluşlarından elde edildiği ve doğaya olan bağımlılığın azaldığı bir topluluk yapısı olan Endüstri Toplumu yapısına geçiş yapmışlardır. Bu dönemde doğayla sürdürülen etkileşimin azalmasından dolayı, doğa ve doğal süreçlere yönelik olarak geliştirilen geleneksel ekolojik bilginin üretim ve kullanım alanları olumsuz etkilenmiş, toplulukların bu bilgiden yararlanma oranları daralma yoluna gitmiş ve doğal çevreden uzak kentsel yaşamda geleneksel ekolojik bilginin üstte sıralanan işlevsel özellikleri

¹¹ Geleneksel ekolojik bilginin topluluk ve doğal çevre yararını sağlayan bu olumlu işlevlerinin yanında bazı olumsuz yönleri de bulunmaktadır. Örneğin bazı yörelerde yaşayan insanların toplumsal belleklerinden kendilerine aktarılan; kertenkele, kaplumbağa, domuz, yılan ve baykuş gibi hayvanların hastalıklar getirdiklerine veya çevrelerine uğursuzluklar yaydıklarına yönelik inançlar, bu insanların bu hayvanlara yönelik olarak olumsuz davranışlar geliştirmelerine yol açabilmekte ve türlerinin tehdit altına girmesine sebep olabilmektedir (Yolcu ve Aça, 2019: 867-868). Bu durum geleneksel ekolojik bilginin insan-doğa ilişkileri bakımından her koşulda doğru sonuç vermediğinin göstergesidir.

azalmaya başlamıştır.¹² Ancak son dönemde yeryüzünde ortaya çıkan çeşitli sorunlar bu alana yönelik bilgilerin tekrar gözden geçirilmesi gerektiğini gözler önüne sermiştir.

Endüstri topluluklarının, insan-doğa eşitliği ilkesiyle bağdaşmayan tutumlarından dolayı yeryüzünde; küresel iklim değişikliği, ozon tabakasının delinmesi, asit yağmurları, nükleer riskler, biyo-çeşitliliğin azalması, kuraklık, çölleşme, ormansızlaşma, toprağın, havanın ve suyun kirletilmesi, zararlı kimyasal maddelerin doğaya bırakılması gibi çevre sorunları ortaya çıkmıştır (Sofuoğlu Kılıç, 2019: 7). Aça'nın; Claude Lévi-Strauss'un Yaban Düşünce isimli kitabından (2020) dolayımıyarak aktardığına göre; doğal çevre yalnızca canlıların ihtiyaçlarını karşılayan bir ortam değil, aynı zamanda insanlara çeşitli amaçlar doğrultusunda yeni yeni düşünceler üretmelerini sağlayan ilham verici mekândır (Aça, 2016b: 559-560). Bu noktada üstte sıralanan çevre sorunlarının çözümünün doğada olduğu, doğal yaşam sonucunda elde edilen tecrübelerle birlikte üretilen geleneksel ekolojik bilgi sistemlerinin doğada meydana gelen tahribatları onarabileceği söylenebilir. Ancak bunun gerçekleşebilmesi için Endüstri Topluluklarında yaşamlarını sürdüren modern insanların düşünce yapılarının şu şekle dönüşmesi gerekmektedir: a. İnsan dışı bütün varlıklara saygı duyulmalıdır, b. İnsanlar ile doğada bulunan canlı ve cansız bütün varlıklar arasında etik davranış şekilleriyle meydana getirilecek birtakım kurallar oluşturulmalıdır, c. İnsanlar, kendilerinin de ekosistemin bir parçası olduklarını kabul etmelidir (Pierotti ve Wildcat, 2000: 1335).

Günümüzde meydana gelen çevre felaketlerinden dolayı, insanlar arasında çeşitli farkındalıklar meydana gelmiş ve insan türünün tekrar doğaya ve doğala dönüşü başlamıştır. Doğanın insan yaşamında tekrar önem kazanmasıyla birlikte, doğal yaşamlar sonucunda tecrübeye dayalı olarak elde edilen geleneksel ekolojik bilgiye verilen önem ve değer artmıştır. 1980'li yıllardan başlanarak, geleneksel ekolojik bilginin çeşitli bölümlerine yönelik olarak "halk bilimi, antropoloji, botanik, farmakoloji, su mühendisliği,

¹² Geleneksel ekolojik bilgi sadece geçmiş dönemlerde toprağa bağımlı insanlar tarafından değil, günümüzün endüstri şehirlerinde yaşayan kentli insanlar tarafından da kullanılmaktadır. Modern insan farkında olmadan bulunduğu coğrafya özelliklerine göre okul bahçeleri, fabrikalar, ofisler, plazalar ve rezidanslar gibi kente özgü mekânlarda geleneksel ekolojik bilgiye yönelik bilgiler üretmekte, kullanmakta ve nesilden nesle aktarmaktadır (Sofuoğlu Kılıç, 2019: 6).

mimarlık, etno-botanik, etno-zooloji, etno-veterinerlik ve etno-tıp” gibi bilim dalları tarafından çeşitli çalışmalar yapılmaya başlanmıştır (Moffa, 2015: 103; Laudari, 2010: 83). Bu bilim dallarında; “yeni biyolojik ve ekolojik anlayış, kaynak yönetimi, koruma eğitimi, sürdürülebilir kalkınma planlaması, çevresel izleme ve değerlendirme, çevre etiği (Berkes, 2008: 37-38; 1993: 6), biyo-çeşitliliğin korunması, gıda güvenliği, temel sağlık, kültürel kimlik, kültürel çeşitlilik, sosyal dayanışma ve sosyo-ekonomik geçiş kaynaklarının düzenlenmesi” gibi konulara yönelik olarak çeşitli çalışmalar yapılmaktadır (Özdemir, 2018: 5). Yapılan bu çalışmalarla birlikte geleneksel ekolojik bilgi insan-doğa eşitliği ilkesince hak ettiği değeri bulacak ve bünyesinde barındırdığı “anlamlılık, çekicilik, zenginlik, özgünlük ve yaratıcılık” özellikleriyle birlikte modern dünyanın sorunlarına çareler üretecektir (Özdemir, 2018: 26). Ancak söz konusu işlemlerin gerçekleştirilebilmeleri için geleneksel ekolojik bilginin korunması gerekmektedir.

Endüstri Devrimi’nden sonra insan toplulukları, yaşam şekillerinde meydana gelen değişimler dolayısıyla doğa ile dost bir yaşam sürdüren atalarından kendilerine aktarılan geleneksel ekolojik bilgiye mesafeli durmuşlar ve tecrübeye dayalı bu bilginin büyük bir kısmını yaşamlarından çıkarmışlardır. Geleneksel ekolojik bilgi; “modernleşme, küreselleşme, nüfus artışı, kırsaldan kente göç, kentleşme, teknolojik gelişme, kültürel değişim (Çetinkaya Çiftçioğlu, 2015: 561), kültürel iletim yollarında kapanma, geçim uygulamalarında farklılaşma, din ve inançlarda değişme, çevre ve doğal kaynaklarda bozulma, toplumsal kurumlarda farklılaşma (Tanga ve Gavin, 2016: 59-61) gibi sebepler dolayısıyla terk edilmiş ve bu bilgi sisteminin toplumsal yaşamda boşalan yerini insan üretimi herhangi bir faktör dolduramamıştır.

Geleneksel ekolojik bilginin kaybedilmesi demek; insanların doğayla doğrudan temasları sonucunda binlerce yılda oluşturdukları ekolojik bilgeliklerinin ortadan kalkması (Johannes, 1989: 3); kültürün, dilin, anlatıların ve pek çok folklorik unsurun yok olması; insanların yaşam alanları olan doğal çevrelere verdikleri değerlerin azalmasıyla bu coğrafyaların doğallıklarının kaybolması; geçmiş ataların gelecek nesillerle kurduğu tarihsel ve kültürel bağların sona ermesi (Büyükhahin ve Güneş, 2016: 6; Büyükhahin, 2017: 76); tarihsel ve kültürel bağların aktarılamaması sonucunda ise ortak kimliklerin unutulması (Semiz, 2013: 381-382) gibi olumsuz anlamlar taşımaktadır.

Geleneksel ekolojik bilginin; toplumsal yaşamda canlı bir şekilde kullanılması, topluluk üyeleri tarafından değerinin bilinmesi, toplum tarafından içerisinde bulunulan şartlara göre yeni geleneksel ekolojik bilgi unsurlarının üretilmesi ve bu bilgiye yönelik deneyim belleğinin gelecek nesillere sağlıklı bir şekilde aktarılabilmesi için çeşitli kurum ve kişilere, bazı görevler düşmektedir. Bu görevler açıklamalarıyla birlikte şu şekilde sıralanabilir:

a. Çeşitli uluslararası kuruluşlar ve ülkeler tarafından geleneksel ekolojik bilginin korunması ve kullanılmasına yönelik hukuki çalışmalar yürütülmelidir: Geleneksel ekolojik bilgi; geleneksel topluluklar tarafından üretilen, onların yaşam şekillerine yansıyan, doğaya saygılı olmayı ve ona zarar vermeden yararlanmayı öğütleyen bir bilgi sistemidir. Bu sisteme ait bilgiler onu üreten ve kullanan insan toplulukları için çok ulvi değerleri ifade etse de kapitalist anlayış çerçevesinde hareket eden günümüzün endüstri toplulukları için maddi menfaate dönüştürülebilir ilham kaynakları anlamına gelmektedir.

Geleneksel ekolojik bilgiye yönelik bilgi belleği; ilaç, endüstri, kozmetik, medikal, tıp, sinema, dekorasyon gibi endüstrileşmiş alanlarda (Özdemir, 2018: 9); yerel el sanatlarının hatıra mağazalarında satılması, yerel motiflerin tişörtlere, halılara basılması, yerel halk dansları ile mitik unsurlarının tiyatro ve sinema gibi çeşitli görsel sanatlarda kullanılması, yerel halk ezgilerinin yeni yorumlarla halka aktarılması (Oğuz, 2009: 50) ve geleneksel tedavide uygulanan “kocakarı ilaçları” ismiyle adlandırılan yerel bitki karışımları ve tedavi yöntemlerinin modern ilaç ve tedavi yöntemleri kapsamında uygulanması (Semiz, 2013: 388-389) gibi yöntemlerle izinsiz ve zarar verici olarak kullanılmakta, pazarlanmakta ve bu pazarlamadan elde edilen kazançlar bu bilginin üreticisi konumunda bulunan gerçek hak sahipleri olan geleneksel topluluklarla paylaşılmamaktadır.

Geleneksel ekolojik bilginin ticarileştirilmesinin önüne geçilmesi amacıyla, geleneksel ekolojik bilgi açısından zengin, gelişme sürecindeki pek çok ülkenin baskısıyla “Dünya Fikri Mülkiyet Örgütü (WIPO)”, “Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü (UNESCO)”, “Birleşmiş Milletler Ticaret ve Kalkınma Konferansı (UNCTAD)”, “Dünya Sağlık Örgütü (WHO)”, “Birleşmiş Milletler Gıda ve Tarım Örgütü (FAO)” ve

“Dünya Ticaret Örgütü (WTO)” gibi uluslararası kuruluşlar tarafından çeşitli müzakereler yapılmış (Semiz, 2013: 379); bu müzakereler sonucunda geleneksel ekolojik bilginin korunmasına yönelik olarak “Yerel Halklar ve Kabilelere İlişkin ILO Sözleşmesi” (1989), “Biyolojik Çeşitliliğe İlişkin Birleşmiş Milletler Sözleşmesi” (1992), “Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunmasına İlişkin UNESCO Sözleşmesi” (2003), “Kültürel İfadelerin Çeşitliliğinin Desteklenmesi ve Korunmasına İlişkin UNESCO Sözleşmesi” (2005) ve “Yerel Halkların Haklarına İlişkin Birleşmiş Milletler Beyannamesi” (2007) gibi uluslararası düzenlemeler hayata geçirilmiştir (Semiz, 2013: 389-390).

Gelişmekte olan ülkelerin geleneksel ekolojik bilgiyi korumaya yönelik gösterdikleri çabalara karşılık, geleneksel ekolojik bilgi öğretilerini sahip oldukları endüstri kuruluşlarında ticari meta olarak kullanan gelişmiş ülkelerden yeteri kadar destek gösterilmeyince, uluslararası kuruluşların meydana getirdikleri düzenlemelerin evrensel boyutta kabul edilebilir ve hukuki olarak bağlayıcı nitelikte çözümler ortaya çıkartması pek de mümkün olmamıştır. Geleneksel ekolojik bilginin ticarileştirilmesinin önüne geçilmesi için, en az gelişmekte olan ülkeler kadar gelişmiş ülkelerin de destek vermesi gerekmektedir (Semiz, 2013: 389). Ortak yürütülen çabalarla birlikte geleneksel ekolojik bilgi belleği korunmalı ve eğer geleneksel ekolojik bilgi uygulamaları endüstri kuruluşları tarafından kullanılacaksa da onu üreten topluluklara elde edilen kârdan paylar verilmelidir.

Geleneksel ekolojik bilgiyi koruma çabaları sadece uluslararası kuruluşlar tarafından değil geleneksel ekolojik bilgi belleği zengin bazı ülkeler tarafından da yapılmaktadır. Bu amaç doğrultusunda Kanada, Kolombiya, Kırgızistan, Gana, Nijerya, Kongo ve Mali gibi ülkelerde geleneksel ekolojik bilginin korunmasına ve bu bilgiye yönelik farkındalık kazandırılması adına çeşitli hukuki çalışmalar yürütülmektedir. Zengin bir geleneksel ekolojik bilgi kültürüne sahip ülke olan Türkiye’de ise hukuki anlamda üstte isimleri verilen ülkelerdeki çalışmalar yapılmamaktadır. Türk hukuk mevzuatında geleneksel ekolojik bilginin ne korunmasına yönelik hükümler yer almamakta ne de gelecekte herhangi bir mevzuat düzenlemesine yönelik bilgiler bulunmaktadır (Semiz, 2013: 385-389).

b. Toplumsal yaşamda geleneksel ekolojik bilgiye yönelik bilgilendirme çalışmaları yapılarak topluluk üyelerinin bu bilgi üzerine farkındalık kazanmaları sağlanmalıdır:

Geleneksel toplulukların yaşama tutunmalarını sağlayan en önemli unsurlardan birisi sahip oldukları geleneksel ekolojik bilgi kültürüdür. Geleneksel ekolojik bilgi ait oldukları topluluklara; hayatta kalma, tarımcılık, hayvancılık, verimlilik, mimari, hukuk, takvim ve edebiyat” gibi alanlarda yardımcı olmanın yanı sıra o topluluk üyelerinin belirli bir dünya görüşüne ve ekolojik farkındalığa sahip olmalarını da sağlamaktadır. Bu sebeplerden dolayı; topluluk üyeleri için hayati önem taşıyan geleneksel ekolojik bilgi hakkında çeşitli eğitim çalışmaları yapılarak, bu insanların geleneksel ekolojik bilgi üzerine bilgi ve farkındalık kazanmaları sağlanmalıdır.

Topluluk üyelerine yönelik olarak gerçekleştirilen geleneksel ekolojik bilgi eğitimlerinde, geleneksel ekolojik bilginin ona sahip olan insanlar için ne tür anlamlar taşıdığı örnekler verilerek açıklanmaya çalışılmalıdır. Örneğin bu eğitimler kapsamında; 2013 yılında dünya çapında geleneksel ekolojik bilgiden beslenen kültür ekonomisinin 2.250 milyar ABD Doları tutarında ekonomik değer ortaya çıkarttığı ve 29.5 milyon insanın istihdamına katkı sağladığı aktarılmalıdır. Bu kapsamda geleneksel ekolojik bilginin ulusal ekonomilere katkılar sağladığı belirtilmelidir (Özdemir, 2018: 10). Dünya Sağlık Örgütü’nün verilerine göre yeryüzünde yaşayan insanların %80’inin birincil tıbbi ihtiyaçlarını geleneksel ekolojik bilginin halk hekimliği alt dalı kapsamında üretilen ilaçlarla karşıladığı (Oğuz, 2009: 20) ve dünya üzerinde kullanılan 121 bitki kaynaklı reçeteli ilacın %75’inin “kocakarı ilaçları” olarak isimlendirilen geleneksel halk hekimliğine dayalı ilaç şekillerinin incelenmesiyle keşfedildiği aktarılmalıdır (Dünya Bankası, 1998: 12).

c. Geleneksel ekolojik bilgiye yönelik üretimler, ulusal ve uluslararası kurumlar tarafından tescil ettirilmelidir: Geleneksel ekolojik bilgi belleğinin kaybolmasını önlemeye yönelik çalışmalardan birisi de geleneksel ekolojik bilgiye ait unsurların tescil ettirilmesidir (Özdemir, 2018: 10). Geleneksel ekolojik bilgiye ait haklar son dönemde revaçta olan şekliyle “coğrafi işaret” tesciliyle korunmaktadır. Coğrafi işaret, kalitenin simgesi olarak görülen ürünlere verilen ve 20. yüzyılın ilk yarısından günümüze kadar kullanılan bir tescil şeklidir. Geleneksel ekolojik bilgiye ait bir ürünün coğrafi işaret taşıması demek, o ürünün kendine özgü karakteristik özelliklere sahip olduğu anlamına gelmektedir. El sanatları, gıda ürünleri, hayvanlar, madenler ve tarım ürünleri alanlarında coğrafi işaret tescili alınabilmektedir. Coğrafi işaret kendi içerisinde “Menşe Adı”, Mahreç

Adı” ve “Geleneksel Kültür Adı” olmak üzere üç farklı başlık içerisinde değerlendirilmektedir. Üretimi, işlenmesi ve diğer işlemlerinin tümü belirli bir coğrafya içerisinde gerçekleştirilen ürünler “Menşe Adı” kategorisinde coğrafi işaret; hammaddesi ya da üretim-işleme aşamalarından bir tanesinin belirli bir yörede gerçekleştirildiği ürünlere “Mahreç Adı” kategorisinde coğrafi işaret; herhangi bir coğrafyada herhangi bir ürünün geleneksel olarak en az otuz yıl süreyle üretildiğinin kanıtlandığı durumlarda ise bu ürüne “Geleneksel Kültür Adı” kategorisinde coğrafi işaret verilmektedir (Başar vd., 2020: 1). Geleneksel ekolojik bilgiye ait herhangi bir ürünün coğrafi işaret ile tescillenmesi, o ürünün kalitesinin ve sürdürülebilirliğinin garanti altına alınması anlamlarına gelmektedir.

d. Bir bölgeye özgü geleneksel ekolojik bilginin korunması için o bilginin elde edildiği coğrafyanın da korunmasına yönelik çalışmalar yapılmalıdır: Geleneksel ekolojik bilgi, herhangi bir doğal çevrede insanların canlı ve cansız varlıklarla kurdukları temaslardan sonucunda elde edilen bir bilgi sistemidir. Geleneksel ekolojik bilginin üretildiği ortamlar doğal çevrelerdir ve bu bilgi sistemlerinin sürdürülebilirliği için bu çevrelerin korunması gerekmektedir. Doğanın korunması, buradan etkilenilerek üretilmiş/üretilecek olan geleneksel ekolojik bilgi kültürünün de korunması anlamına gelmektedir (Özdemir, 2018: 21). Endüstri kuruluşlarının dünya üzerinde yaygınlaşmasıyla birlikte pek çok doğal alan ya yok olmuş ya da yok olmanın eşiğine gelmiştir. Oysa kirletilen sadece doğal alanlar değil, aynı zamanda o doğal alanlardan ilham alınarak meydana getirilmiş olan geleneksel ekolojik bilgi bellekleridir (Büyükşahin, 2017: 76). Bu sebeple denilebilir ki; geleneksel ekolojik bilginin korunmasını sağlamanın bir yolu da onun üretildiği doğal çevrelerin zarar görmelerine engel olmaktır.

e. Geleneksel ekolojik bilgi üzerine uzman bilim insanları tarafından çalışmalar yapılmalıdır: Geleneksel ekolojik bilgiye ait bilgi belleğinin kaybolmasının önüne geçmenin bir yolu da bilim insanlarının bu alana yönelik yapacakları çalışmalar sonucunda ortaya çıkacaktır. Ancak yakın dönemlere kadar bilim insanlarının geleneksel ekolojiye bakış açıları çok olumlu olmamıştır. Çoğu araştırmacı geleneksel ekolojik bilgi belleğine ait bilgileri “batıl” ve “tutarsız” bilgiler olarak gördükleri için bu alana yönelik bilgilerin günlük hayatta tamamlayıcı bilgi olarak kullanılabilmesi ihtimali üzerinde bile durmamışlardır. Ancak 1980’li yıllardan sonra dünya üzerinde meydana gelen çevre sorunları ve sosyal düzensizlikler bilim insanlarını yeni arayışlara yönlendirmiş ve

geleneksel ekolojik bilgi sistemi de bu arayışlardan hakkına düşeni alarak incelemelere tabi tutulmuştur. İncelemeler sonucunda bu alana özgü bilgi sistemlerinin araştırılmaya layık olduğu anlaşılmış ve doğa ile sosyal bilimler üzerine çalışmalar yapan bilim insanları tarafından pek çok çalışma yürütülmeye başlanmıştır.

Bilim insanlarının, geleneksel ekolojik bilginin kaybolması tehlikesine karşılık yapacakları ilk çalışmalar sırasıyla “geleneksel ekolojik bilgi unsurlarının derlenmesi, yapılan derlemelerin ham bilgi haline getirilerek kayıt altına alınması, kayıt altına alınan ürünlerin envanterlerinin ve listelerinin çıkarılması, çıkarılan envanter ve listelerin arşivlenmesi, arşive alınan unsurlar üzerinde bilimsel yöntemler dahilinde çalışmalar yapılması ve ortaya çıkan sonuçların belirli bir veri tabanı vasıtasıyla topluluk üyelerine açık hale getirilmesi” şeklinde sıralanabilir (Özdemir, 2018: 25).

Bilim insanlarının geleneksel ekolojik bilginin korunması amacıyla yapacakları ikinci çalışma ise; bilimsel yöntemlerle üzerinde çalışmalar yapılan geleneksel ekolojik bilgi unsurlarını, modern bilim unsurlarıyla birleştirmeleri olacaktır (Ulluwishewa, 1998: 7-8). Bu iki bilgi sistemi arasında kurulacak bir bilgi ağı vasıtasıyla her iki bilgi sisteminin de birbirinden yararlanmasının önü açılacaktır.

Aşağıda geleneksel ekolojik bilgiye yönelik olarak gerçekleştirilen araştırmaların kısa tarihçesi verilmektedir:

İnsan toplulukları meydana geldikleri ilk günden günümüze kadar çok farklı özelliklere sahip yaşam şekillerine sahip olmuşlardır. İlk insan toplulukları, doğadan hayvan avlama ve bitki toplama temel mantığı çerçevesinde şekillenen “avcı toplayıcı toplum” özellikleri göstermişler, doğal çevrelerde yaşamışlar, yaşamları için gerekli kaynakları da doğadan elde etmişlerdir. Bu süreçte; barınma, beslenme, korunma, giyinme ve inanma gibi temel ihtiyaçlarını doğadan elde eden ilk topluluklar, meydana getirdikleri insan-doğa paradigması çerçevesinde kutsal olarak addettikleri doğaya zarar vermemişler, insanın da doğanın bir parçası olduğuna inanmışlar ve sürdürülebilirlik kapsamında doğadan yararlanmanın yollarını keşfetmişlerdir. Günümüzden yaklaşık 10 bin yıl önce meydana gelen dünya ikliminin ılımanlaşması, yepyeni yaşam ve geçim şekillerinin meydana gelmesine sebep olmuştur. “Tarım Devrimi” adı verilen bu dönemle birlikte

hayvanlar ve bitkiler evcilleştirilmiş, hayvanlardan çok yönlü faydalar sağlanmış ve bitkiler toprağa ekilerek tarımsal faaliyetler yapılmaya başlanmıştır. Bu uygulamayla birlikte “Avcı Toplayıcı Toplulukların” yerlerini, “Tarım Toplulukları” almaya başlamıştır. Tarımla birlikte doğaya zarar veriş süreci başlamış ve insanlar doğadan ölçsüz şekilde yararlanma yoluna gitmişlerdir. Tarım topluluklarının ortaya çıkmasıyla insanlığın tekâmül süreci son bulmamış ve 17. yüzyılda akla ve bilimsel bilgiye önem verilen, kol ve kas gücünün yerini makinaların aldığı, kitlesel üretimin ve fabrikalaşmanın yaygınlaştığı dönem olan “Endüstri Devrimi” ortaya çıkmıştır. Bu devrimle birlikte doğal çevreden uzaklaşarak kentlerde yaşanan, çeşitli çevresel ve toplumsal sorunların baş gösterdiği bir topluluk şekli olan “Endüstri Toplumuna” geçiş yapılmıştır. Daha önceki dönemlerde doğa ile daha barışçıl ilişkiler geliştiren insan toplulukları, endüstri toplumuna geçişle birlikte doğanın insanlar tarafından alt edilmesi gereken bir mecra olduğunu düşünmüşler ve eylemlerini bu bakış açısıyla şekillendirmişlerdir. İnsanı doğanın hakimi olarak gören bir paradigma geliştiren endüstri toplumları, doğada meydana gelen bozulmaları uzun yıllar görememişlerdir. Yakın dönemlerde meydana gelmeye başlayan “iklim değişiklikleri, sıcaklık artışları, buzulların erimesi, ozon tabakasının delinmesi, asit yağmurlarının yağması, havanın, suyun ve toprağın kirlenmesi, ormanlık alanların çölleşmesi ve biyoçeşitliliğin kaybedilmesi” gibi çevre sorunları, insanların bu konu üzerine düşüncelerine ve çareler aramalarına sebep olmuştur.

Dünya üzerinde meydana gelen çevre sorunları ve sosyal problemler, insanları bu sorunları gidermek adına çeşitli arayışlara sevk etmiştir. Bu arayışlar sonucunda; “en uygun çözümü doğa bulmuştur” paradigması çerçevesinde hayatlarını doğal süreçlere göre şekillendiren kadim toplulukların kültürel üretimleri olan geleneksel ekolojik bilgi bellekleri bilim insanlarının dikkatlerini çekmiştir (Kışlalıoğlu ve Berkes, 2007: 134). Avcı-toplayıcı topluluklarla üretimine ve nesiller boyunca aktarılmasına başlanan, tarım topluluklarıyla birlikte bu üretim ve aktarım süreçleri devam ettirilen, ancak endüstri toplulukları döneminde üretim ve aktarım süreçleri sekteye uğrayan geleneksel ekolojik bilgi belleğine yönelik unsurlar, 1980’li yıllardan sonra bilim insanlarının ciddi çalışmalarıyla birlikte gün yüzüne çıkartılmış ve bu bilgi sisteminin günümüz dünyasının çevre sorunlarına karşılık çözüm önerileri ortaya koyacağı anlaşılmıştır.

Bilim insanlarının birçoğunun geleneksel ekolojik bilginin bilimselliği, tutarlılığı ve işe yararlılığı konusunda her zaman şüpheleri olmuştur. Bu sebepler dolayısıyla küçümsemeye bakılan bu alana yönelik ciddi çalışmalar yapılamamıştır (Johannes, 1989: 5-6). Ancak Endüstri Devrimiyle birlikte yeryüzünde meydana gelen çevresel bozulmalar bilim insanlarını çeşitli arayışlara sevk etmiş ve alternatif uygulamalar üzerine çalışmalar yapılmasına sebep olmuştur. Yeryüzünde meydana gelen çevresel bozulmalara karşılık önleyici, engelleyici ve ortadan kaldırıcı bir yapıya sahip olan geleneksel ekolojik bilgi sistemi de bu dönemde bilim insanları tarafından incelemelere tabi tutulmuş ve bu bilgi sisteminin dünyanın içerisinde bulunduğu çevresel açmazlara çareler üretebileceği anlaşılmıştır.

Geleneksel ekolojik bilgi belleği, avcı-toplayıcı toplum yapısına sahip insan topluluklarından günümüze kadar sürekli olarak yaşanan çevre şartlarına göre tekrar tekrar üretilmiş ve gelecek nesillere aktararak kültürel sürekliliği sağlanmış bir bilgi sistemi haline gelmiştir. Ancak bilim insanları tarafından bu alana yönelik ilk çalışmalar 1980’li yıllardan başlayarak günümüze doğru yapılmıştır (Berkes, 2008: 2). Süreç içerisinde geleneksel ekolojik bilgi ve çevre sorunlarına dikkat çekmek isteyen; “Ekolojik antropoloji”, “derin ekoloji” ve “çevresel determinizm” gibi akım ve çevresel hareketler dahilinde (Yolcu, 2018: 66) ve “halk bilimi, antropoloji, botanik, farmakoloji, su mühendisliği, mimarlık, etno-botanik, etno-zooloji, etno-veterinerlik ve etno-tıp” gibi bilim dalları çerçevesinde geleneksel ekolojik bilgiye yönelik derinlikli çalışmalar yapılmıştır (Moffa, 2015: 103; Laudari, 2010: 83).

Geleneksel ekolojik bilgiye yönelik ilk sistematik çalışmaları antropologlar gerçekleştirmişlerdir (Berkes, 1993: 1-2). Ancak geleneksel ekolojik bilgiye yönelik ilk çalışmaların fikri alt yapısı “etno-biyoloji” ve “insan ekolojisi” bilim dallarının çalışmalarıyla meydana getirilmiştir. Geleneksel ekolojik bilgi üzerine ilk olarak türlerin tanımlanması ve sınıflandırılması üzerine bilimsel çalışmalar yürüten bir bilim dalı olan “etno-biyoloji” ile çalışmalar başlatılmış, sonra ise insanların ekolojik süreçleri ve çevre ile meydana getirdikleri ilişkiler üzerine odaklanan bir bilim dalı olan “insan ekolojisi” ile bu çalışmalar ilerletilmiştir (Berkes, 2008: 5-6).

Geleneksel ekolojik bilgi akademik bir çalışma alanı olarak hem sosyal bilimler hem de fen bilimlerine ait bilim dallarının pek çoğunun konu kapsamına girmektedir. Birçok bilgi sistemini bünyesinde barındıran geleneksel ekolojik bilgi, disiplinlerarası bir yapıya sahiptir (Berkes, 2008: 50). Son kırk yılda geleneksel ekolojik bilgi alanına yönelik olarak; toplum bilim uzmanları, çevre araştırmacıları, kalkınma uzmanları, iş adamları ve yerel halk tarafından artan bir ilgiyle araştırmalar yapılmıştır (Nygren, 1999: 267). Geleneksel ekolojik bilgi üzerine şimdiye kadar; “geleneksel ekolojik bilginin tanımlanması, aktarımı, topluma dayalı geleneksel ekolojik bilgi yaklaşımları, geleneksel ekolojik bilginin gelişime uygulanması ve kaynak yönetimi, geleneksel balıkçılık uygulamaları, kurak alan ve tropik orman ekosistemlerinin açıklanması, çevre felsefesi ve yerel bilginin ortaya konulması” konularında alana yönelik zengin bir literatür kaynağı oluşturulmuştur.

Geleneksel ekolojik bilgi araştırmalarında Pierre Lasserre, Kenneth Ruddle, Robert Earle Johannes, Milton M.R. Freeman ve Ludwig N. Carbyn gibi bilim insanlarının çalışmaları öncü rol oynamışlardır. Bu alana yönelik olarak; “Kenneth Ruddle (1977) tarafından; geleneksel ekolojik bilginin aktarımı, M. Johnson (1992) tarafından; topluma dayalı geleneksel ekolojik bilgi araştırma yaklaşımları, D. W. Brokensha vd. (1980) tarafından; geleneksel ekolojik bilginin gelişime uygulanması, G. A. Klee (1980) tarafından; kaynak yönetimi, Robert Earle Johannes (1981) tarafından; Okyanusya’da balıkçıların geleneksel ekolojik bilgi sisteminin detaylı biyolojik/ekolojik değerlendirmesi, L. Moruata vd. (1982) tarafından; geleneksel koruma, Pierre Lasserre ve Kenneth Ruddle (1983) tarafından; geleneksel kıyı kaynaklarını yönetim sistemleri, Milton M.R. Freeman ve Ludwig N. Carbyn (1988) tarafından; Kuzey ekosistemlerinin geleneksel ekolojik bilgisi, M. Niamir (1990) tarafından; kurak alan ekosistemleri, D. A. Posey ve W. Balee (1989) tarafından; tropik orman ekosistemleri, P. Knutson ve D. Suzuki (1992) tarafından; çevre felsefesi ve yerel bilgi, Kenneth Ruddle ve Robert Earle Johannes (1989) tarafından; Asya ve Pasifik’te geleneksel deniz kaynaklarını yönetme sistemleri” gibi konularda çalışmalar yapılmıştır (Yolcu ve Aça, 2019: 864-865).

Kanada’da yaşayan Türk kökenli bilim insanı Fikret Berkes, geleneksel ekolojik bilgi kavramını Türkçe literatürde kullanan ilk araştırmacıdır. Çevre bilimleri uzmanı olan Fikret Berkes, geleneksel ekolojik bilginin hangi anlamlara geldiği ve ekoloji için

öneminin ne olduğu hakkında Türkçe ve İngilizce olmak üzere birçok yazı kaleme almıştır. Türkiye’de ise bu kavram daha yakın zamanlarda kullanılmaya başlanmıştır. Bu konu üzerine ilk inceleme yapan araştırmacı Cemalettin Çopuroğlu’dur. Çopuroğlu, “İnsan-Çevre-Kültür İlişkisi Çerçevesinde Fırat Havzasında Halk Hekimliği” (2003) isimli makale çalışmasında Fırat Havzasında uygulanan halk hekimliği uygulamalarına yer vermiştir. Doğrudan geleneksel ekolojik bilgi üzerine yapılan ilk çalışmalar ise; Ferhat Büyüksahin tarafından gerçekleştirilmiştir. Büyüksahin, “Kültür-Çevre Bağlamında Geleneksel Ekolojik Bilginin Korunmasının Önemi: Sarıkeçili Yörükler Örneği” (2017) isimli tezini sunmuş ve devamında Gül Güneş ile birlikte bu tezden “Geleneksel Ekolojik Bilginin Önemi: Sarıkeçili Yörükler Örneği” (2016) ile “Pastoral Göçebe Topluluklar ve Kültürel Peyzaj Korumanın Önemi” (2017) isimli makale çalışmalarına imza atmıştır. “Ankara ili Nallıhan İlçesi Yenice Köyünde Kültür-Çevre İlişkileri Üzerine Etnografik Bir Değerlendirme” (2018) isimli doktora tezinde Solmaz Karabaşa, kültür-çevre ilişkileri sonucunda meydana gelen kültürel oluşumlar üzerine değerlendirmelerde bulunmuştur. Halk bilimi disiplini içerisinde konuya ilk temas eden bilim insanı ise “Denizin Çocukları Giresun ve Trabzon Yöresi Balıkçıların Meslek Folkloru” (2016) ile “Dağların Efendileri Doğu Karadeniz Hayvancılık ve Çoban Kültürü” (2018) isimli kitapları kaleme alan Mustafa Aça’dır. Mehmet Ali Yolcu “Geleneksel Ekolojik Bilgi Bağlamında Çanakkale Halk Botaniği” (2018) ve yine Mehmet Ali Yolcu ile Mehmet Aça “Geleneksel Ekolojik Bilgi ve Folklor” (2019), Nebi Özdemir ise “Geleneksel Bilgi ve Kültür Ekonomisi” (2018) isimli incelemesiyle birlikte bu alanda öncü çalışmalara imza atmışlardır. Yiğit Ateşgül tarafından Isparta’nın, Aksu İlçesi’ne bağlı Sofular Köyü’nün geleneksel ekolojik bilgisi üzerine “Geleneksel Ekolojik Bilgi ve Aksu/Sofular Havzası” (2021) isimli yüksek lisans tezi hazırlanmıştır. Son olarak ise Çanakkale merkezli Toplum ve Kültür Araştırmaları Derneği (Toküad) tarafından, “Kaz Dağları ve Geleneksel Ekolojik Bilgi Çalıştayı” (2022) düzenlenmiş ve çalıştayda sunulan 14 bildiri, Mehmet Ali Yolcu editörlüğünde yayımlanarak kitap haline getirilmiştir.

Toplulukların meydana getirdikleri geleneksel ekolojik bilgi uygulamaları, onların sahip oldukları geleneksel dünya görüşlerinin uygulamaya yansımış şekilleridir. Bu noktada geleneksel ekolojik bilgiye yönelik literatür çalışmalarından bahsedilirken, geleneksel ekolojik bilgi sisteminin alt yapısını oluşturan geleneksel dünya görüşüne yönelik çalışmalardan da bahsedilmesi gerekmektedir. Geleneksel dünya görüşü konusu

üzerine Türkiye’de ilk çalışmayı Özkul Çobanoğlu gerçekleştirmiştir. Çobanoğlu “Geleneksel Dünya Görüşü veya Halk Felsefesinin Halk Bilimi Çalışmalarındaki Yeri ve Önemi Üzerine Tespitler” (2000) isimli makale çalışmasıyla birlikte “halk felsefesi” olarak da nitelendirdiği geleneksel dünya görüşü hakkında çeşitli bilgiler vermiştir. Ayrıca E. L. Lvova, İ. V. Oktyabrskaya, A. M. Sagalayev, M. S. Usmanova isimli Rus bilim insanlarının kaleme aldıkları ve Metin Ergun’un Türkiye Türkçesi’ne aktardığı “Güney Sibirya Türklerinin Geleneksel Dünya Görüşleri” (2013) isimli 3 ciltlik çalışmaları da Türk geleneksel dünya görüşünü günümüze aktarmasından dolayı önem arz etmektedir. Son olarak ise Mehmet Ali Yolcu “Kutsaldan Ritüele Çanakkale Tahtacılarının Geleneksel Dünya Görüşü” (2020) isimli eseriyle birlikte Çanakkale’de yaşamlarını sürdüren Tahtacıların inanç dünyalarına yansımış dünya görüşleri hakkında bilgiler sunmuştur.

Üstte kısaca bahsedilen geleneksel ekolojik bilgiye yönelik çalışmalardan anlaşılmaktadır ki; geleneksel ekolojik bilgi konusunda Türkçe ya da Türkiye kaynaklı literatür çalışmaları oldukça yetersizdir. Batı dünyasında 1980’li yıllardan itibaren başlayan geleneksel ekolojik bilgi çalışmalarının, Türkiye’de Batı’da yapılan çalışmalardan yaklaşık olarak 40 yıl sonra ortaya çıktığı söylenilebilir. Ancak Türkiye’de son dönemde geleneksel ekolojik bilgiye yönelik akademik çalışmaların sayısında da ciddi artışlar olduğu belirtilmelidir (Yolcu ve Aça, 2019: 866).

Geleneksel ekolojik bilgiye yönelik sadece akademik ortamlarda değil, uluslararası hukuk ve politika alanlarında da çeşitli örgütler tarafından ve çeşitli sözleşmeler çerçevesinde çalışmalar yapılmıştır. Geleneksel ekolojik bilgi varlığını koruma isteyen ülkelerin çabalarıyla “Dünya Fikri Mülkiyet Örgütü (WIPO), Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü (UNESCO), Birleşmiş Milletler Ticaret ve Kalkınma Konferansı (UNCTAD), Dünya Sağlık Örgütü (WHO), Birleşmiş Milletler Gıda ve Tarım Örgütü (FAO) ve Dünya Ticaret Örgütü (WTO)” gibi uluslararası örgütler nezdinde çeşitli çalışmalara imzalar atılmıştır (Semiz, 2013: 379). Uluslararası çalışmalar yapan bu örgütlerden, geleneksel ekolojik bilginin korunması ve gelecek nesillere aktarılması yönündeki en çok ve en etkili çalışmaları gerçekleştiren örgütler; “Birleşmiş Milletler Eğitim Bilim ve Kültür Organizasyonu” (UNESCO) ile “Dünya Fikri Mülkiyet Örgütü” (WIPO)’dür.

Geleneksel ekolojik bilginin korunması ve aktarılması yönündeki en etkili başlangıç adımları “Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Organizasyonu” (UNESCO) bünyesinde gerçekleştirilmiştir. İlk olarak 1982 yılında geleneksel ekolojik bilginin folklorla yansımış uygulamalarını korumak amacıyla bir uzmanlar komitesi kurulmuş ve “Materyalsiz Miras” için bir bölüm oluşturulmuştur. 1989 yılında “Popüler ve Geleneksel Kültürün Korunması Tavsiye Kararı” alınmıştır. 1994 yılında Kore Cumhuriyeti’nin sunduğu bir öneriyle geleneksel ekolojik bilgiyi üreten, koruyan ve gelecek nesillere aktaran ustalara yönelik olarak “İnsanlığın Yaşayan Hazinesi” programı ilan edilmiştir. 1996 yılında, el sanatları, dans veya sözlü gelenek gibi anlatıma dayalı biçimlerin önemine vurgu yapan “Yaratıcı Çeşitliliğimiz” adlı rapor hazırlanmıştır. 1997/1998 yılları arasında, “İnsanlığın Sözlü ve Somut Olmayan Mirası Başyapıtları İlan Programı” yayımlanmıştır. 1999 yılında, Washington’da “Popüler ve Geleneksel Kültürün Korunması Üzerine 1989 Tavsiye Kararının Dünyadaki Gelişimi: Katılım ve Uluslararası İşbirliği Toplantısı” gerçekleştirilmiştir. 1999 yılında, “Küreselleşme Karşısında Kültür ve Yaratıcılık” konulu yuvarlak masa toplantısı yapılmıştır. 2000 yılında, Varşova “Doğu ve Orta Avrupa’da Kültürel Endüstrinin Geleceği” isimli toplantıya ev sahipliği yapmıştır. 2001 yılında Turin’de “Somut Olmayan Kültürel Miras” yuvarlak masa toplantısı gerçekleştirilmiştir. 2001 yılında, içerisinde 19 kültürel mekân ve kültürel anlatım formu bulunan “İnsanlığın Sözlü ve Somut Olmayan Miras Başyapıtları” ilan edilmiştir. Aynı yıl, “Kültürel Çeşitlilik Evrensel Bildirgesi” yayımlanmıştır. 2003 yılında, Türkiye’nin 2006 yılında taraf olduğu “Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması Sözleşmesi” imzalanmıştır. 2005 yılında, içerisinde Türkiye’den “Mevlevi-Sema” gösterilerinin de yer aldığı kültürel mekân ve kültürel anlatım formundan oluşan “İnsanlığın Sözlü ve Somut Olmayan Mirası Başyapıtları”nın üçüncüsü yayımlanmıştır. Yine aynı yıl, “Kültürel İfadelerin Çeşitliliğinin Korunması ve Geliştirilmesi Sözleşmesi” imzalanmıştır (Oğuz, 2009: 16-18). Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Organizasyonu (UNESCO) vasıtasıyla gerçekleştirilen bu çalışmalar geleneksel ekolojik bilginin korunması ve yaşatılması açısından uluslararası hukuk ve politika alanlarında çeşitli yaklaşımlar ve fırsatlar sunmuştur (Özdemir, 2018: 18-19).

Ayrıca 1992 yılında, Birleşmiş Milletlerin Rio’da gerçekleştirdiği toplantıda “Biyolojik Çeşitlilik Sözleşmesi” imzalanmıştır (Yolcu ve Aça, 2019: 865). Türkiye’nin 1996 yılında taraf olduğu bu sözleşmede, anlaşmaya imza atan her ülkenin kendi biyolojik

çeşitliliğini sürdürülebilirlik kapsamında kullanmaları, korumaları ve yaşadıkları coğrafyalarından elde edilen geleneksel ekolojik bilgi uygulama, yöntem ve deneyimlerine sahip çıkmaları vurgulanmıştır (Çetinkaya Çiftçioğlu, 2015: 557). Hem Birleşmiş Milletlerin kendi bünyesinde hem de bir alt kanadı olan Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Organizasyonu (UNESCO)'nun bünyesinde yapılan bu çalışmalar, Birleşmiş Milletlerin geleneksel ekolojik bilgi belleğine verdiği önemin somut göstergeleridir.

Dünya Fikri Mülkiyet Örgütü (WIPO) de yerine getirdiği çalışmalarla geleneksel ekolojik bilgi belleğine katkılar sunmuştur. Dünya Fikri Mülkiyet Örgütü (WIPO), "Biyolojik Çeşitlilik Sözleşmesi"ne imza atan devletlerin isteğiyle 2000 yılında Fikri Mülkiyet ve Genetik Kaynaklar, Geleneksel Bilgi ve Folklor (IGC) Hükümetlerarası Komitesi'ni oluşturmuştur. 2019 yılında 40. toplantısını gerçekleştiren komite, geleneksel ekolojik bilgi, genetik kaynaklar ve folklorun geleneksel kültürel ifadeleri üzerine odaklanarak, ülkelerin kendilerine has koruma politikalarını, yasalarını, bilgi sistemlerini ve uygulama araçlarını geliştirebilmeleri için onlara katkılar sunmaktadır (Yolcu ve Aça, 2019: 865).

Yukarıda geleneksel ekolojik bilgi hakkında geniş çaplı bilgi sunulmuştur. Aşağıda ise halk bilimi bilim dalı ile geleneksel dünya görüşü ve onun hayata dair yansıması olan geleneksel ekolojik bilgi aralısındaki ilişki/etkileşim bütünlüğü verilmektedir:

Halk bilimi, 19. yüzyılın Avrupası'nın sosyal ve kültürel hayatında önemli etkiler bırakmıştır. Kısa sürede dünya üzerinde yayılım sahası bulan halk bilimi; İngiltere, Almanya ve ABD gibi ülkeler özelinde farklı amaçlara hizmet eden bir bilim dalının temsil alanını oluşturmuştur. Dünya üzerinde pek çok kolonisi ve sömürgesi bulunan İngiltere, bu bölgelerde yaşayan insanları tanımak ve elde ettiği bu bilgilerle birlikte onları daha kolay yönetebilmek amacıyla bu bilim dalına başvurmuştur. Uzun yıllar süren savaşlar sonucunda ülkeleri işgal edilen ve bağımsızlık hasreti çeken Almanya, örselenen duygularını düzeltmek ve milliyetçi bir ruhla Alman milletini ortak bir amaç doğrultusunda bir araya toparlayabilmek için halk biliminden yararlanmıştır. ABD ise ülke içerisindeki uçsuz bucaksız topraklarda yaşayan ve çok farklı yaşam şekillerine sahip olan vatandaşlarının yaşamsal ve kültürel özelliklerini öğrenip, onları Amerikan bayrağı altında toplayabilmek için bu bilim dalından elde edilecek bilgilere ihtiyaç duymuştur.

“Folklor, halk bilgisi, hikmet-i avam, budun bilgisi, halkbilim, halk kültürü ve halkiyât” gibi terimlerle de anılan halk bilimine yönelik olarak (Ekici, 2010: 2), günümüze kadar pek çok tanımlama girişiminde bulunulmuştur. Sedat Veyis Örnek tarafından: “Halk bilimi, bir ülke ya da belirli bir bölge halkına ilişkin maddi ve manevi alandaki kültürel ürünleri konu edinen, bunları kendine özgü yöntemleriyle derleyen, sınıflandıran, çözümleyen, yorumlayan ve son aşamada da bir bireşime vardırılmayı amaçlayan bir bilim.” (Örnek, 2014: 21) şeklinde tanımlanan halk bilimi, *Türkçe Sözlük*'te şu şekilde tanımlanmaktadır:

“Bir ülkede veya bölgede yaşayan halkın kültür ürünlerini, sözlü edebiyatını, geleneklerini, törelerini, inançlarını, mutfağını, müziğini, oyunlarını, halk hekimliğini inceleyerek bunların birbirleriyle ilişkilerini belirten, kaynak, evrim, yayılım, değişim, etkileşim vb. sorunlarını çözmeye, sonuç, kural, kuram ve yasaları bulmaya çalışan bilim dalı” (Akalin vd., 2005: 836).

Söz konusu tanımlardan da anlaşılacağı gibi belirli bir coğrafyada yaşayan insan topluluklarının sahip oldukları kültürlerine dair her cephely kapsayan halk bilimi, oldukça karmaşık ve çok katmanlı bir yapıya sahip olan toplulukların bütün uygulamalarını anlamak için başvurulacak işlevsel bir bilim dalıdır. Çalışma alanının ve konu kapsamının genişliğinden dolayı halk bilimi; “tarih, edebiyat, antropoloji, sosyoloji, arkeoloji, psikoloji, dilbilimi, göstergebilim, sosyoloji, sanat tarihi, etnoloji, tıp, veterinerlik, eczacılık, tiyatro, iletişim bilimleri, coğrafya, mimarlık, peyzaj mimarlığı” gibi bilim dallarıyla yakın ilişkiler kurmakta, bu bilim dallarının kuram ve yöntemlerini kullanmakta ve elde ettiği bulguları bu bilim dallarıyla da paylaşmaktadır (Yılmaz, 2019: 215).

Halk biliminin, toplulukların çevreden etkilenmeleri sonucunda meydana gelen dalına “halk bilgisi” adı verilmektedir. Halk bilgisine yönelik üretimler, toplulukların canlı ve cansız varlıklarla ilgili olarak meydana getirdikleri çeşitli düşünceler, deneyimler ve uygulamalar sonucunda ortaya çıkmaktadır. Halk bilgisi kavramı içerisinde; “halk hekimliği ve veterinerliği, halk takvimi, halk meteorolojisi, halk hukuku, halk botaniği, halk zoolojisi, halk ekonomisi ve halk mimarisi” gibi uygulama alanları bulunmaktadır (Aça, 2016b: 559). Doğayla iç içe yaşayan ve köklü bir ekolojik bilgi geleneğine sahip

olan geleneksel topluluklar tarafından daha çok meydana getirilen halk bilgisine dair üretimler, bünyelerinde ortaya çıktıkları toplulukların geleneksel dünya görüşleri çerçevesinde şekillenmektedir. Bu noktada insanların kolektif bellekleri tarafından kendilerine aktarılan ve yaşam şekilleri üzerinde yönlendirici konumda bulunan “geleneksel dünya görüşü” hakkında bilgi vermek gerekmektedir.

Dünya üzerinde yaşamlarını sürdüren her insan topluluğu, farkında olsun ya da olmasın bir geleneksel dünya görüşüne sahiptir. İnsanların bilinç dünyaları üzerinde önemli görevlere sahip olan geleneksel dünya görüşü *Felsefe Sözlüğü*'nde şu şekilde tanımlanmaktadır: “Bir bireyin ya da bir grup insanın evren, Tanrı, insanlık, gelecek ve benzeri konularda sahip olduğu inançlar, düşünceler, tavırlar ve değerler bütününe; bizi çevreleyen dünya ve içinde yaşadığımız toplumla ilgili felsefi, sosyo-politik, estetik, bilimsel görüşlerin toplamına verilen genel ad.” (Cevizci, 1999: 274).

Tokat ise (2006: 42) geleneksel dünya görüşünü şu şekilde tasvir etmektedir: “Gerçeğin tabiatı, kaynağı, varlık sebebi ve düzeni, insanın bu gerçeklik alanındaki yeri ve nasıl davranacağına dair kanaatler ve inançlar sistemi; metafizik, teolojik, epistemolojik, antropolojik ve ahlaki inançlar bağı; insanın bütün dünyayı ya da ‘büyük resmi’ görme ve anlama tarzı.” İnsan topluluklarının zihinsel dünyalarında bulunan “inanma ve güvenme” ihtiyaçları çerçevesinde birtakım sorular meydana gelmektedir. Bu topluluklar geleneksel dünya görüşüne sahip olmakla birlikte aşağıda da yer alan bu soruların cevaplarını toplumsal hafızaları vasıtasıyla hazır olarak elde etmektedirler: a. Varlık nedir? Varlığın kaynağı nedir? b. Âlem nasıl meydana gelmiştir? Âlemin amacı nedir? c. İnsan nedir? İnsanın âlemdaki konumu nedir? İnsanın kökeni ve amacı nedir? İnsanın sahip olduğu inançların kaynağı nedir? d. Değerler nelerdir? İyi ve kötü var mıdır? İyi ve kötü neye göre belirlenir? e. Geçmişin anlamı nedir? Gelecekte ne bekliyor? Ölüm hangi anlamlara gelmektedir? (Tokat, 2006: 45-47). Geleneksel dünya görüşüne sahip olmakla birlikte topluluk üyeleri geçmiş, şu an ve gelecekteki yaşanan ya da yaşanma ihtimali bulunan olaylar hakkında güvenilir bilgiler elde ederek bilinç dünyalarında yer alan belirsizliklerden kurtulmaktadırlar. Geleneksel dünya görüşü sayesinde, belirli bir bakış açısına sahip olan topluluk üyelerinin zihin dünyalarında cevaplandırılmamış soru kalmamakta ve bu topluluk üyeleri güvenlik duygusu içerisinde yaşamlarını sürdürmektedirler (Tokat, 2006: 42).

Geleneksel dünya görüşü, insanların zihinlerinde yer alan varoluş problemleri hakkında verdiği bilgilerin yanı sıra bu insanların inanılan varoluşa karşılık nasıl bir ortak davranış geliştirmeleri gerektiğini de açıklamaktadır (Kalın, 2010: 22). Bu nedenle sahip olunan geleneksel dünya görüşü bir topluluk içerisinde yer alan bütün bireyleri, meydana gelen olaylara karşılık benzer tepkiler vermeye zorlamakta ve farklı topluluklara karşı “biz” ve “onlar” düşüncesi çerçevesinde şekillenmelerini sağlamaktadır.

Geleneksel dünya görüşüne ait kodlarının “minnet” ve “korku” duyguları çerçevesinde şekillendiği ve “insan-doğa” eşitliğine yönelik tasarımların yer aldığı topluluklar (Yolcu ve Aça, 2019: 862), zengin bir geleneksel ekolojik bilgi birikimine sahip olmaktadır (Aça, 2016b: 559). Farklı bir deyişle, doğa ile iyi ilişkiler geliştiren toplumsal gruplar, kolektif belleklerinden kendilerine aktarılan geleneksel dünya görüşleri sayesinde, geleneksel ekolojik bilgiye yönelik nitelikli kültürel ürünler meydana getirmektedirler. Geleneksel ekolojik bilgiye yönelik bilgi birikimleri zengin olan topluluklar ise; halk bilimine ait çok çeşitli ve nitelikli kültürel ürünlere sahip bulunmaktadır.

Aşağıda “halk bilimi” unsurları ile insanların çevreleriyle geliştirdikleri bağlantılar sonucunda meydana getirdikleri “geleneksel ekolojik bilgi” birikimleri arasındaki ilişkiler incelenmiştir:

Üstte verilen halk bilimi tanımlarında, halk biliminin “belirli bir ülke ya da bölgeye” ait olduğu belirtilerek, bu alana yönelik üretilen bilgilerin bir coğrafya üzerinde topluluklar halinde yaşayan insanların, belirli bir coğrafya ile sürdürdükleri ilişkiler sonucunda meydana getirdikleri üretimler olduğu vurgulanmıştır. Geleneksel ekolojik bilgi üzerine yapılan tanımlamalarda da bu bilginin “herhangi bir insan topluluğunun, yakın çevreleri ile geliştirdikleri ilişkiler sonucunda ortaya çıkan bilgi” olduğu aktarılmaktadır (Berkes, 1993: 3; Murray vd., 2008: 38). Hem halk biliminin, hem de geleneksel ekolojik bilginin tanımlarında yer alan “bölge” veya “çevre” vurguları, bu bilim dalı ve bilgi sisteminin her ikisinin de insanların yakın “bölge ve çevreleri” ile geliştirdikleri ilişkiler sonucunda meydana getirildiğine gönderme yapmaktadır. Bu sebeple halk bilimi ile

geleneksel ekolojik bilgi sisteminin oluşum noktalarında yer alan temel kaynağın, insanların yaşadıkları yakın coğrafyalar olduğu vurgulanmaktadır.

Geleneksel ekolojik bilgi, halk bilimi içerisinde müstakil bir tür olarak yer almasa da (obanoğlu, 2000: 12), halk biliminin türleri içerisinde gömülü bir Şekilde bulunmaktadır (Yolcu ve Aa, 2019: 866). Doğa ile iyi ilişkiler geliştiren toplulukların halk bilimi üretimleri içerisinde yer alan geleneksel ekolojik bilgi; başta “halk hikâyeleri, destanlar, şarkılar, atasözleri, deyimler ve kalıp ifadeler” gibi dil malzemesi kullanılarak oluşturulan türlerde ve bu türler içerisinde bulunan “inanç, ritüel ve toplumsal temalarda” (Yolcu ve Aa, 2019: 863); “dericilik, bakırcılık, demircilik, taş işlemeciliği, semercilik, at arabacılığı, ağaç oymacılığı, çömlekçilik ve keçecilik” gibi el sanatları dallarında (zdemir, 2018: 15); ve “halk meteorolojisi, halk takvimi, halk hekimliği, halk veterinerliği, halk mutfağı, halk mimarisi, halk ekonomisi, geleneksel tarım ve geleneksel hayvancılık” gibi halk bilgisine yönelik üretimlerde ortaya çıkmaktadır (Yolcu, 2018: 65-66).

Doğa ile dost bir yaşam Şekli inşa eden toplulukların sahip oldukları geleneksel ekolojik bilgi kodları, topluluk içerisinde bulunan insanların düşünce dünyalarını ve davranışlarını doğaya karşı olumlu düşünceler ve davranışlar geliştirmeye yönlendirmektedir. Ayrıca bu özelliğe sahip toplulukların halk bilimi türlerinin temaları da doğa ile iyi ilişkiler kurmayı öğütleyen niteliklere sahip olmaktadır. Bu sebeple kültürel oluşumlarında insan-doğa eşitliğine dayalı öğretiler bulunan topluluklar, doğa ile olan ilişkilerine önem vermekte ve doğada bulunan canlı ve cansız bütün unsurlara verilebilecek zararlardan kaçınmaktadırlar. Örneğin halk biliminin inanmaya yönelik üretimlerinde, doğaya yönelik olarak çeşitli kültler oluşturan topluluklar, doğada bulunan canlı ve cansız unsurlara karşı çeşitli tabu ve kaçınmalar çerçevesinde yaklaşmaktadırlar. Ağaçların kutsal görüldüğü herhangi bir inanç dairesine sahip topluluklarda, insanlar ağaçlara karşı saygı ile yaklaşmakta ve ağaçlara zarar vermekten kaçınmaktadırlar. Benzer Şekilde, kutsal kabul edilen herhangi bir hayvan türünün de yaşam alanı genişlemekte ve neslinin tükenme tehlikesi yok edilmiş olmaktadır. Dolayısıyla denilebilir ki; halk biliminin çeşitli türleri içerisinde bulunan geleneksel ekolojik bilgi üretimleri, halk biliminin kendisine sunmuş olduğu imkanlardan da yararlanarak, doğada yer alan canlı ve cansız varlıklara karşı dolaylı da olsa olumlu etkiler sunmaktadır (Yolcu ve Aa, 2019: 867).

Toplulukların geleneksel dünya görüşlerinde şekillenen insan-doğa eşitliği inancı, geleneksel ekolojik bilgi birikimlerine aktarılarak bu paradigmaya benzer olarak uygulamalara yönelmekte ve bu yönelmeyle birlikte halk bilimi türleri içerisinde kendisine yer bularak insanların kültür dünyaları çerçevesinde yer almaktadır (Yolcu ve Aça, 2019: 866). Geleneksel ekolojik bilgi içerisinde yer alan ve insan-doğa eşitliğine yönelik paradigmlar içeren bu bilgiler, yapılacak bilimsel çalışmalarla birlikte tespit edilerek insanların kullanımına sunulabilmektedir.

Geleneksel ekolojik bilgiye yönelik olarak “antropoloji, botanik, farmakoloji, su mühendisliği, mimarlık, etno-botanik, etno-zoooloji, etno-veterinerlik ve etno-tıp” gibi bilim dalları tarafından çeşitli çalışmalar yapılmaktadır (Moffa, 2015: 103; Laudari, 2010: 83). Söz konusu bilim dalları geleneksel ekolojik bilginin sadece bir bölümü üzerine odaklanmaktayken, halk bilimi bu alana bütüncül yaklaşmaktadır. Geleneksel ekolojik bilgiye yönelik halk bilimi çalışmalarında başlangıç aşamaları, geleneksel ekolojik bilgi sisteminin içerisinde bulunan tematik yapı üzerine çeşitli analizler yapılması ve ortaya çıkan sonuçların dökümünün çıkarılması olacaktır. Dökümü elde edilen geleneksel ekolojik bilgi unsurlarının kültürel miras yönü araştırılmalı ve buradan çıkarılan sonuçların halk bilimi üretimlerine olan etkisi değerlendirilmelidir. Ayrıca geleneksel ekolojik bilginin toplumsal yapı üzerindeki etkileri ve işlevleri de tespit edilerek, kültürel kodlarla meydana getirilen ekolojide dönük unsurların inanç ve düşünce dünyasına olan etkileri incelenmelidir (Yolcu ve Aça, 2019: 868). Halk biliminde yapılacak olan bu çalışmalarla birlikte, etkileşimler bütünü olan kültürün özü bağlamlarıyla birlikte tespit edilebilecektir (Özdemir, 2018: 26).

“Halk meteorolojisi, halk takvimi, halk hekimliği, halk veterinerliği, halk mutfağı, halk mimarisi, halk ekonomisi, geleneksel tarım ve geleneksel hayvancılık” gibi halk bilgisine yönelik geleneksel ekolojik bilgi çalışmaları; hem insanlar arasında ekolojik duyarlılık sağlayacak hem de çalışmalardan elde edilen sonuçlar modern yaşamın insanlara zorla kabul ettirdiği çevre sorunlarına karşı çözüm önerileri sunacaktır. Bu işlevsel çalışmalar ise, halk biliminin diğer kültür bilimleri arasında merkezi konuma yükselmesine sebep olacaktır (Yolcu ve Aça, 2019: 867). Ayrıca halk biliminin, geleneksel ekolojik bilgi çalışmaları üzerine odaklanması “halk edebiyatı; âşık edebiyatı; âşık; destan, halk hikâyesi

ve masal” gibi çalışmalara sıkışıp kalan halk bilimi çalışmalarının daha geniş çalışma alanlarına yayılması noktasında fırsatlar sunacaktır (Özdemir, 2018: 4).

Yolcu ve Aça (2019: 868) yayımladıkları çalışmada, geleneksel ekolojik bilgiye yönelik çalışma yapacak olan halk bilimi araştırmacılarına aşağıda yer alan araştırma modelini tavsiye etmektedirler: a. Doğayla uyumlu halk mimarisi; halk mimarisinde kullanılan doğal malzemeler ve gündelik hayatta kullanılan doğal nesnelere, b. Geleneksel hayvancılık ve halk zoolojisi; çobanlık etrafında gelişen geleneksel ekolojik bilgi unsurları, halk veterinerliği, hayvansal ürünlerin üretilmesi, muhafazası ve tüketilmesi, c. Geleneksel tarım ve halk botanigi; tarımsal ürünler ve üretim, doğal bitkilere yönelik inanç ve uygulamalar, geleneksel tarım uygulamaları etrafında meydana gelen halk meteorolojisi ve halk takvimi, d. Halk hekimliği; sağlık alanında kullanılan bitkisel ve hayvansal ürünler, doğal ilaçlar etrafında oluşan dinsel ve büyüsel inançlar, e. Halk mutfağı; gıdayı geleneksel uygulamalarla birlikte elde etme, pişirme ve saklama teknikleri, f. Halk hukuku; toprağa, meralara, hayvan ve bitki mülkiyetine göre uygulanan halk hukuku, g. Kutsal mekân; çevrenin korunmasında ve kutsanmasında türbe, mezar, ziyaret yeri, dağ ve tepe gibi mekânların rolü, h. Geleneksel avcılık ve balıkçılık; karasal ve sucul bölgelerdeki av uygulamaları, bu bölgelerde bulunan hayvanlar, avlara ve avcılığa yönelik üretilen teknikler, inançlar ve uygulamalar, i. Bereket uygulamaları; bereketi artırmaya yönelik yapılan uygulamalar, 1. Uygulamalı halk bilimi; geleneksel ekolojik bilginin uygulamaya dönük temsilleri, j. Halk edebiyatı birikimi; dil malzemesi kullanılarak üretilen edebiyat unsurları, k. Çocuk oyuncakları; doğal malzemelerden elde edilen çocuk oyuncakları, l. Geleneksel dünya görüşü; geleneksel dünya görüşü temelinde gelişen ve insan-doğa ilişkisine yönelik olarak ortaya çıkan inanış, kabul ve uygulamalar (Yolcu ve Aça, 2019: 868).

Üstte yer alan araştırma modelinde, geleneksel ekolojik bilgiye yönelik 13 farklı araştırma başlığı oluşturulmuştur. Ancak çalışma bölgesinde yer alan geleneksel ekolojik bilgi unsurlarının niteliğine göre “el sanatları, yer adları” gibi yeni başlıklar da eklenebilmekte ya da bulunmayan çalışma alanlarına göre başlıklar daha da azaltılabilmektedir. Aşağıda, üstte verilen araştırma modeli başlıklarına göre, geleneksel ekolojik bilgiye yönelik örnekler verilmiştir. Örnekler kadim geleneksel topluluklardan ve günümüz topluluklarından seçilmiştir:

a. Doğayla Uyumlu Halk Mimarisi: Neandertaller, mağaralarda ya da kaya altı sığınaklarda, mamut dişlerinden ya da ağaç dallarından meydana getirdikleri barınaklarda, ateşin ısıtıcı gücünden yararlanarak ve hayvan derilerine sarınarak yaşamlarını sürdürmüşlerdir (Alpagut, 2016: 44). Aborijinlerin en çok kullandıkları yapı çeşidi; ağaçtan bir kasa üzerine ya da ağaca dayalı olarak dikilen ve tek tarafa meyilli bir çatısı olan kulübelerdir. Kulübenin üzerini kapatmak için ise ağaç kabuğu, ot ve yapraklar kullanılmaktadır (Coşkun, 2021: 192). Geleneksel Türk mimarisinde en çok kullanılan yapı malzemelerinden birisi; saman, su ve toprağın karışımı ile elde edilen kerpiçtir. Üretimi kolay olan kerpiç ile inşa edilen evlerde yazın sıcaklık 18 °C üzerine çıkmazken, kışın ise 8-10 °C'nin altına düşmemektedir. Sıcaklığın artmaması için yazın kapı ve pencereleri kapalı tutmak, kışın ise sıcaklığın düşmemesi için soba ya da kuzineye tezek atmak yeterli olmaktadır. İçerisinde yaşam olmayan kerpiç binalar yıkılmaya meyillidir ve yıkılan kerpiç binalardan ortaya çıkan malzemeler tekrar tekrar başka bina yapımlarında kullanılabilir. Geleneksel Türk mimarisinde en çok kullanılan yapı malzemelerinden bir diğeri de taştır. Yapım çalışmasında ustalığı ve maliyeti kerpice göre daha fazla olan taş, daha uzun ömürlü bir yapı malzemesidir. Taş ile yapılan binalar ısı yalıtımına katkı sağlarken, yıkılan binalardan arta kalan taş malzemeler başka binalarda tekrar değerlendirilebilmektedir (Oğuz, 2019: 19-20). Gaziantep'in tarihi mahallelerinde yaz aylarında sıcaklığın fazla hissedilmemesinin temel sebepleri; bu mahallelerin dar ve yüksek duvarlı sokaklara sahip olması, evlerin avlularının bulunması ve yolların yöreye ait taşlardan yapılmasıdır. Sokakların dar ve yüksek olması güneşin mahalle aralarına çok girememesine dolayısıyla ortamı fazla ısıtamamasına sebep olmaktadır. Avlulu evler ise; avluya yapılan havuzun içerisinde bulunan suyun buharlaşmasına ve ev civarının serin kalmasına olanak tanımaktadır. Yolların taş olması ise; siyah asfalt gibi güneş ışınlarını doğrudan çekemeyeceği için ortamın serin kalmasına imkân sağlamaktadır. Benzer şekilde Osmanlı saray mimarisinde de saraylar içerisinde bulunan bahçelere şadırvanlar yapılmıştır. Bu şadırvanlarda meydana gelen su buharlaşması da ortamın serinletilmesine sebep olmuştur (Kışlalıoğlu ve Berkes, 2007: 134-136). Geleneksel Türk mimarisinde bina içerisindeki havayı temizleme ve serinletme işlevleri olan kubbeler bina çatılarına yerleştirilmektedir (Kışlalıoğlu ve Berkes, 2007: 137). Geleneksel Türk mimarisinde, yapılacak binaların yer seçimi belirlenirken güneşin açısı, ısı, nem, yağış miktarı, rüzgâr

yönü gibi fiziksel koşullar da göz önünde bulundurulmaktadır (Kışlalıoğlu ve Berkes, 2007: 137).

b. Geleneksel Hayvancılık ve Halk Zoolojisi: Avcı-toplayıcı dönemlerde, ön insanların bir yabancı hayvanı evcilleştirebilmeleri için hayvanın; uysal olması, insanlara boyun eğmesi, beslenmesinin maddi anlamda uyguna gelmesi, hastalıklara bağışıklığı olması, hızlı büyümesi ve çiftlik içerisinde çoğalabilmesi gerekmektedir (Diamond, 2010: 528). Hanunoolar bölgelerinde yaşayan kuşları 75 kategoriye ayırmaktadırlar ve yaklaşık 12 yılan, 60 balık, birçok deniz canlısı, örümcek ve çok ayaklı canlıyı özellikleriyle birlikte bilebilmektedirler (Lévi-Strauss, 2020: 28-29). Pinatubo erkeklerinin neredeyse tamamı 75 kuşun ve bütün yılan, balık, böcek, karınca ve memelilerin isimlerini sayabilmektedirler (Lévi-Strauss, 2020: 30). Maya toplulukları karınca, arı ve eşek arılarını 43 çeşit kategoriye ayırmışlardır ve bu ayırım günümüzün modern biliminin çeşitlendirmesine uyum göstermektedir (Kazancı, 2018: 13). Afrika'da Sahra Altı bölgesinde yaşayan Bushmenler, "bal rehberi" adı verilen kuşları eğiterek, genellikle çok büyük ağaçlarda ve saptanması zor kovanlarda bulunan balın tespit edilmesinde kullanılmaktadırlar (Kazancı, 2018: 177). Aborijin evlerinde sivrisinek ve diğer zararlı hayvanlardan korunmak için evlerin önüne ateş yakılmaktadır (Coşkun, 2021: 193). Göçebe Moğollar at sırtındayken yiyecek ya da içecek bir şey bulamadıkları zaman, atlarının boyunlarında açtıkları küçük kesiklerden kanlarını içmektedirler. Bu işlemi ata zarar vermeden ve ne kadar kan içeceklerini bilerek gerçekleştirmektedirler (Civitello, 2019: 309). Anadolu'da yaylalarda, dağ kekiği gibi otları yiyen hayvanların etleri lezzetli olmakta ve yenilen çiçekler gibi kokmaktadır (Oğuz, 2019: 58).

c. Geleneksel Tarım ve Halk Botanigi: Kuzey Irak'ta yer alan 35.000-65.000 yıllık Şanidar Mağarası'nda 1951 ve 1960 yıllarında yapılan kazılarda Neanderthaller'e ait 10 bireyin kemik kalıntılarına rastlanmıştır. Mağarada kemiklerin yanı sıra "civanperçemi, kanarya otu, mor sümbül, gül, hatmi, peygamber çiçeği, ebegümeci ve efedra" gibi bitki türleri de bulunmuştur. Bu buluntular Neanderthallerin, isimleri sayılan bu bitkileri çok uzun yıllar önce kullandıklarının kanıtlanmaktadır (Kazancı, 2018: 32). Güney Kaliforniya'da yaşayan Coahuillalar 60 besinsel ve 28 uyuşturucu, uyarıcı ve şifa verici nitelikte bulunan bitki çeşitlerinin isimlerini sayabilmektedirler. Navaholar 500'den fazla bitkinin özelliklerini bilmektedirler. Gabon dilinde bitkilere dair 8000'den fazla kelime

bulunmaktadır (Lévi-Strauss, 2020: 30-31). Tewa dilinde ağaç ve bitki yapraklarını karşılayan 40 terim bulunmaktadır. Ayrıca bir mısır fidanının gövdesinde bulunan değişik bölümlere yönelik 15 ayrı terim kullanılmaktadır (Lévi-Strauss, 2020: 33). Filipinler’de halkın bitkilere karşı özel ilgisi bulunmaktadır. Kendi coğrafyaları dışından getirilen herhangi bir bitkinin özelliklerini öğrenmek için o bitki üzerine çeşitli çalışmalar yapmaktadırlar (Lévi-Strauss, 2020: 41). Mısır takvimine göre üç mevsim bulunmaktadır. Bu mevsimleri belirleyen ise Nil Nehri’nin hareketleridir. Haziran ayının ortalarında Nil Nehri’nde taşkınlar son bulmakta ve bu tarihten Şubat ayının sonuna kadar ekim ve yetiştirme etkinlikleri yapılmaktadır. Temmuz kadar ise hasat sürmektedir. İnsanlar tarlalara saçılan tohumları kuşların yememesi için tarla üzerinde keçiler dolaştırmaktadırlar. Bunun sebebi; keçilerin tarlaya saçılan tohumlara basarak, onları kuşların ulaşamayacakları derinliklere itmesi isteğidir. Bu uygulamayla birlikte kuşlar tarlaya saçılmış olan tohumları yiyememektedirler (Civitello, 2019: 16). Orta Avustralya’nın yerlilerinden olan Pitjandjaralar sıvı maddeleri, okalıptüs gövde tabanlarının üzerine mulga otu kaplayarak meydana getirdikleri kâselerde taşımaktadırlar. Mızraklar, doratoxylon çalısının odunsu gövdelerinden yapılmakta ve başlarına takılan metaller bitki reçineleri ile sıkıca sabitlenmektedir (Edington, 2017: 2). Aborijin yerlilerinin son yapılan bilimsel araştırmalara göre tedavi edici ve koruyucu 125 çeşit bitkiyi kullandıkları tespit edilmiştir (Coşkun, 2021: 129). Aborijinler, mulga ağacının üzerine aşı boyası ile astar atarak bumeranglar yapmaktadırlar. Yapılan bumeranglarla; avlanılmakta, ateş yakılmakta, savaş aleti olarak kullanılmakta, küller karıştırılmakta, aletler yontulmakta ve törenlerde tempo tutulmaktadır (Coşkun, 2021: 171-172). Ayrıca bambu ve kamış bitkilerinden ürettikleri mızrakları; balık, kuş, sürüngen gibi hayvanların avlanmasında, suçluların cezalandırılmasında, savaşlarda ve dini törenlerde kullanmaktadırlar (Coşkun, 2021: 173). Aborijinler ateşi; ateş testeresi kullanarak ya da mızraklar ve çakmaktaşları yardımıyla yakmaktadırlar. Yakılan ateşin sönmemesi için; “kurumuş çimen ve yapraklar, otlar, ince ağaç kabukları, kuş tüyleri, hayvan kıl ve yünleri” gibi maddeler, törenlerde ve akşamları ortamı aydınlatmak için ise; “kurutulmuş yapraklar, ince çalılar ve kıl parçaları” gibi maddeler kullanılmaktadır (Coşkun, 2021: 187). Aborijinler, yanan ateş üzerine kısa aralıklarla çeşitli ağaç kabuklarını örtüp kaldırarak haberleşmektedirler (Coşkun, 2021: 186). M.Ö. 1000-3000 arasındaki yıllarda, Doğu Akdeniz, Güney Amerika ve Filipinler’in dağlık bölgelerinde meydana gelen

erozyonun önüne geçilmesi amacıyla, tarımda teraslama yöntemi kullanılmıştır (Kışlalıoğlu ve Berkes, 2007: 25-26).

d. Halk Hekimliği: Mısırlılar, bal ve küflü ekmeği kullanarak enfeksiyonlu yaraları iyileştirmişlerdir. İçerisinde yüksek oranda şeker içeren bal, hücrelerde yer alan nemi azaltarak enfeksiyona sebep olan bakterileri öldürmektedir. İngiliz bilim insanı Dr. Arthur Fleming ise 1928 yılında, günümüzde de enfeksiyon hastalıkları ile mücadele kullanılan penisilini küften üretmeyi başarmıştır. Dolayısıyla Mısırlıların, bal ve küflü ekmeği kullanmaları bilimsel açıdan da değerlidir (Civitello, 2019: 17). M.Ö. 1550’li yıllarda yazılan Ebers Papirüsleri’nin içeriğinde 800 adet bitki, hayvan ve minerallerle yapılan ilaç tarifleri bulunmaktadır. Papirüslerde karın, göz ve deri hastalıklarına karşılık kullanılacak ilaçlar listelenmektedir. Bu hastalıklara karşılık; “rezene, sinameki, kekik, kına, ardiç, aloe, sarımsak, soğan, keten tohumu ve hint yağı” gibi bitkiler kullanılması tavsiye edilmektedir (Kazancı, 2018: 33). Timsahlardan elde edilen yağ “antimikrobiyal ve antiinflamatuvar” özelliklere sahip olduğu için, Güney Afrika’da pek çok hastalığın tedavisinde kullanılmaktadır. Çin’de “bronşit, öksürük, alerji, deri sorunları, kanser” gibi hastalıklara karşılık, timsahın “kanının, yağının, safra kesesinin ve safra kesesinin” iyileştirici özellikleri olduğuna inanılmaktadır (Kazancı, 2018: 139). Aborijinler; “kanamayı durdurmak, yaraları temizlemek, böcekleri kovmak, yanıkları iyileştirmek ve nefesi tazelemek” için adaçayı lapası kullanmaktadırlar (Fisher, 2010: 12). Uygur Türkleri, kuduz hastalığını iyileştirebilmek amacıyla keklik beyinciği tüketmektedirler (Roux, 2005: 165). Uygur Türklerinin uygulamasına göre; çıbanların iyileştirilebilmesi için tavuk yumurtası ile karıştırılan safranın sorunlu bölgeye sürülmesi gerekmektedir (Roux, 2005: 165). Aborijinler’de Sürüngen Kum Goanna’sının yağı yanık tedavisinde, macun şeklinde bulunan boyası incinme tedavisinde kullanılmaktadır. Isık ağacından elde edilen eriyik diş ağrılarına iyi gelmektedir. Ateşi düşürülemeyen hasta ise dikine toprağa gömülmektedir (Coşkun, 2021: 132-133).

e. Halk Mutfağı: Homo Sapiens üyeleri beslenmelerini; termit arayarak, yemiş toplayarak, kök çıkararak ve tavşan, mamut ve bizon gibi hayvanları avlayarak gidermişlerdir (Harari, 2015: 60). Aborijin yemek kültüründe, büyük hayvanlar sabit ve büyük fırınlarda, içlerine reçine yaprakları atılarak pişirilmektedir. Fırınlarda genellikle yerde açılan çukurlarla meydana getirilmektedir. Fırında ateş sönünce pişirmek istenilen hayvan

çukura bırakılmakta, üzeri sıcak kül ve toprakla örtülerek pişmesi beklenmektedir (Coşkun, 2021: 98). Aborijin kadınları iş bölümü gereği her gün; “meyveler, sebzeler, kökler, yumrular, saplar, soğanlar, tohumlar, güveler, kurtlar, bal karıncaları, mazılar, kaplumbağalar, çift kabuklular, istiridyeler, pipiler, midyeler, yengeçler ve yumurtalar” gibi besin kaynaklarını toplamaktadırlar (Coşkun, 2021: 180). Aborijinler bazı yiyecekleri tüketmeden önce bazı işlemlerden geçirmektedirler. Örneğin zehirli bir yapıya sahip olan “macrozamia” fıstıklarının zehirlerinden arındırılması için akarsuya bırakılmaktadırlar. Akarsudan alınan “macrozamia” fıstıkları son işlemde ise macun kıvamına gelinceye kadar kavrulmaktadır (Coşkun, 2021: 182). Eski Türkler; “kaymak, peynir, yoğurt ve tarhana gibi pek çok süt ürününü; kayısı, üzüm, erik, elma ve armut gibi meyveyi; fasulye, patlıcan, biber, domates gibi pek çok sebze; kaz, balık ve kurban eti ile koyun kaburgası” gibi et çeşitlerini kurutarak kışa hazırlık olarak saklamışlardır. Bu kurutma işlemleriyle birlikte ortaya çıkan süt ürünlerine “kurut”, meyve ürünlerine ise “kak” ya da “pestil” isimleri verilmiştir (Oğuz, 2019: 150). Kurutulmuş yiyeceklerin kendine has tadı, kokusu ve lezzeti bulunmaktadır. Ayrıca kurutulmuş yiyecekler, gereksiz yer kaplamamakta, kolayca bozulmamakta, bol buldukları mevsimde kurutuldukları için pahalıya gelmemekte ve buzdolabı gibi kapalı alanlarda muhafaza edilme zorunluluğu olmadığından dolayı ise elektrik harcamamaktadırlar (Oğuz, 2019: 152). Eski Türkler özgü yiyecek türleri olan pastırma ve sucuğun tesadüfen ortaya çıkarıldığı düşünülmektedir. Bu konu hakkında ortaya atılan teoriye göre; göçebe bir yaşam sürdüren Eski Türkler yaşamları boyunca sürekli yer değiştirmişlerdir. Bu yer değiştirmeler esnasında, dilimler halinde kestikleri beslenme kaynakları olan etleri de semerlerinin altlarında taşımışlardır. Atın teriyle tuzlanıp, semerin üzerindeki ağırlıkla sıkışan etler, pastırma ve sucuğun prototiplerine dönüşmüşlerdir (Croxford, 2011: 36). Japonya’da yaşamlarını sürdüren Comonlar, “kestane, ceviz, atkestanesi, meşe palamudu” gibi sert kabuklu yemişler ile hayatlarını sürdürmekteydiler. Güz aylarında bol miktarda toplanılan bu yemişler, toprak altında, 180 cm derinliğinde ve 180 cm genişliğinde olan çukurlarda saklanmaktaydı (Diamond, 2010: 576). Göçebe Moğollar at sırtındayken gerektiği durumlarda, atlarının boyunlarına açtıkları küçük sıyrıklardan yeteri kadar kan içmekteydiler (Civitello, 2019: 309). Türkiye’nin Güney ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde bol miktarda tüketilen çiğ köfte, ince çekilmiş ve yağsız kıyma, ince bulgur, bol baharat ve sarımsak gibi yiyecek malzemelerinden yapılmaktadır. Normal şartlarda çok çabuk parazitlenen et ve et ürünleri, çiğ köfte içerisinde yer alan bir diğer malzeme olan

sarımsağın parazitleri öldürücü özelliğinden dolayı insan sağlığına zararlı bir yiyecek olmaktan uzaklaşmaktadır (Kışlalıoğlu ve Berkes, 2007: 25). Anadolu’da kuru fasulye ve pilav çok tüketilmekte ve çok sevilmektedir. Bu iki yiyeceğin birbirleriyle anılır ve sevilir olmalarının ana sebebi; bu yiyeceklerin aynı anda tüketildikleri zaman eğer vücutta hayvansal protein eksikliği varsa, bu eksikliği gidermeleridir (Kışlalıoğlu ve Berkes, 2007: 25-26).

f. Halk Hukuku: Anadolu köylerinde yol, ev ve okul yapımı gibi işler yapılırken köy halkından işi olmayanlar gelerek yardımda bulunmaktadırlar. Bu durum herkes için geçerlidir. Kimin yardıma ihtiyacı varsa imece usulüyle onun ihtiyacı giderilmektedir. Eski Türklerde, ekin biçildikten sonra demetlere alınamayan ve tarlada kalan başaklar, civarda bulunan yoksul insanların hakkı olarak görülmüştür. Başakları yerden toplayarak ihtiyaçlarını gideren insanlara “başakçı”, yapılan bu işleme ise “başaklama” adı verilmiştir (Dursun, 2016: 222-223). Doğu Karadeniz’e yakın denizlerde, aynı anda radarda balık sürüsü gören iki balıkçıdan balık sürülerinin sancak tarafına alan balıkçı öncelikle av yapma hakkına sahip olmaktadır. Ayrıca yine aynı anda radarda balık sürüsü görülmesi halinde, diğer balıkçı balık sürülerini sancak tarafına alan balıkçının sancak tarafına geçememektedir (Aça, 2016b: 586).

g. Kutsal Mekân: Geleneksel kültüre sahip topluluklarda ana mekân doğanın kendisidir. İnsan kendisini kutsal olarak tasavvur ettiği doğanın bir parçası olarak görmektedir. İnsanlar ile doğa arasındaki ilişki, geleneksel dünya görüşünde akrabalık ilişkisine dayanmaktadır. Ayrıca hayatın sürdürüldüğü mekâna da, “yer-su” bakış açısı dâhilinde kutsallık atfedilmektedir. Yaşanılan coğrafyanın kutsal olmasını sağlayan nesnelere ise; kutsal dağlar, ağaçlar ve sular gibi yaşanılan coğrafyayı koruduğuna, bereket, barış ve huzur getirdiğine inanılan unsurlardır (Aça, 2016: 502).

h. Geleneksel Avcılık ve Balıkçılık: Homo Sapiens türü insanlar, uzun yıllar yaşamlarını tavşan, mamut ve bizon gibi hayvanları avlayarak geçirmişlerdir (Harari, 2015: 60). Açıkarlar’da avdan dönen avcı, avladığı etten yememektedir. Eğer yerse bir sonraki avcılık denemesinin başarısız geçeceğine ve avladığı hayvan türü ile kendi soyunun düşmanca ilişkiler geliştireceğine inanmaktadır (Descola, 2013: 19). Avdan dönen Şor avcıları, avla birlikte hemen evine girememekte ve bir süre beklemektelerdir. Bu

beklemenin sebebi; kutsal kabul edilen orman dünyasından, insanların yaşamlarını sürdürdükleri sıradan yaşam dünyasına geçişin bir duraklamayı ve hareket kesintisini gerektiriyor olmasından dolayıdır. Bir süre bekleme, iki farklı dünyanın birbirleriyle bağlarının koparılması için zorunludur (Lvova vd., 2013a: 84). Şor avcıları, avda ya da avdan dönüş yolunda karşılaştıkları insanlara, avdan elde ettiği hasattan pay vermek zorundadır. Eğer bu uygulama gerçekleşmezse dağ iyesinin bu duruma kızacağı ve bir sonraki avın başarısız geçeceğine inanılmaktadır (Lvova vd., 2013b: 164). Benzer bir uygulamaya Moğollarda da rastlanılmaktadır. Moğol avcısının hayvan öldürmenin sorumluluk ve tehlikelerini paylaşması için diğer insanlara avda elde ettiği parçalardan dağıtması gerektiğine inanılmaktadır (Roux, 2011: 229). Yakutlar, avladıkları hayvanların tekrar doğuş sırasında kemiklerinden yeniden meydana geleceklerine inandıkları için, onların kemiklerini orta yerde bırakmamakta ve kemiklere herhangi bir zarar vermektedirler (Roux, 2005: 48-49). Aborijinler, yuvalarında bulunan hayvanları avlayabilmek için dumandan yararlanmaktadırlar. Barınaklarda veya yer altında yaşayan hayvanları yuvalarında çıkartmak için, yuvaların yanına ateş yakılmakta, dumandan etkilenerek şaşkın bir halde dışarıya çıkan hayvanlar ise Aborijinler için kolay av olmaktadır. Cüssesi büyük av hayvanlarını, su kaynaklarının civarlarına açtıkları huni şekilli ve üzerleri çalı çırpıyla örtülmüş çukurlar yardımıyla avlamaktadırlar. Avcılık sırasında ise “dingo” adı verilen av köpekleri kullanılmaktadır. Avcılar avlarını yakalayabilmek için çeşitli psikolojik tekniklerden yararlanmaktadırlar. Bu amaç doğrultusunda her zaman rüzgârdan aşağıya doğru avlanılmaktadır. Ayrıca insan kokusunun avlanılacak hayvana ulaşmaması için de ava çıkmadan önce vücutlarını kül ve yağ ile boyamaktadırlar. Avlarını, doğada gözlemledikleri kırık dal parçalarından, yerinden oynamış taşlardan ve toprak üzerindeki belirsiz işaretlerin verdiği ipuçlarından tespit ederek yakalamaktadırlar (Coşkun, 2021: 163-166). Yaz mevsiminde; misk sıçanı ve kunduz, güz mevsiminde; geyik ve kaz, kış mevsiminde; tavşan ve karibu, bahar mevsiminde ise; tavuk avlamaktadırlar (Fisher, 2010: 14).

i. Bereket Uygulamaları: Türk halk kültüründe bolluk ve berekete yönelik inançlar; yeni yılın başında başlamakta, baharda devam etmekte ve hasat zamanı ise doruğa ulaşmaktadır. Dünya üzerinde yer alan bütün inanç sistemlerinde, evreni yaratan ve sağladığı imkânlarla insanlara bereketler sunan göğe dair üstün bir yaratıcının varlığına dair inançlar bulunmaktadır. Anadolu’da Nisan ve Ekim aylarında yağın yağmurun bolluk

ve bereket getireceğine inanılmaktadır (Şenesen, 2011: 210-212). Ayın gökyüzünde görülmediği zamanlarda tarla ekilirse, o yılın bereketsiz geçeceği düşünülmektedir. Yeni yılın bereketli olması için, tarla kenarına eski süpürge, nazar boncuğu ve at kafası konulmakta ve ürün ekiminden sonra ambarlar taşlanmaktadır. Ayrıca evde beslenen balık, kuş, güvercin ve köpek gibi hayvanların eve bereket getirdiklerine inanılmaktadır (Şenesen, 2011: 213-220).

i. Uygulamalı Halk Bilimi: İlk insanlar çevrelerinde buldukları doğal ürünler olan; “taş, odun, kemik, deri, lif, kil, kum, kireçtaşı ve mineral” gibi maddelerden çeşitli aletler meydana getirmişlerdir. Bu maddelerden ilk olarak taş, odun ve kemik işlenerek çeşitli malzemeler yapılmıştır. Zamanla kilden; “çömlek” ve “tuğla”, kum ve kireçtaşından; “cam”, bakır ve altından; “süs eşyaları”, bronz ve demirden ise; “sert aletler” meydana getirmişlerdir (Diamond, 2010:316-317). Sümerler döneminde, tahta ya da taştan meydana getirilen tekerlek, insan yaşamında önemli katkılar sunan bir icat konumundadır (Hun, 2016: 49). Hindistan’da kurutulmuş inek ve manda gübreleri çeşitli işlemlerden geçirildikten sonra araç yakıtı olarak kullanılmaktadır (Edington, 2017: 97). Aborijin kültüründe; “aydınlanma, ısınma, yemek pişirme, avlanma, tören düzenleme, haberleşme, araç-gerek üretimi ve arınma” gibi yaşamsal ve dini etkinlikler ateş yardımıyla gerçekleştirilmektedir (Coşkun, 2021: 185).

j. Halk Edebiyatı Birikimi: Atasözleri örnekleri, “Ne ekersen, onu biçersin. Ak akçe kara gün içindir. Sakla samanı, gelir zamanı. Baba eder, oğul öder. Ayağını yorganına göre uzat. Keskin sirke, küpüne zarar verir.” (Kışlalıoğlu ve Berkes, 2007: 15). Yunus Emre’den halk şiiri örneği: “Eğer beni öldüreler, külüm göğe savuralar / Toprağım anda çağıra, bana seni gerek seni ... Dolap niçin inilersin? / Derdim vardır, inilerim / Ben Mevla’ya âşık oldum / Onun için inilerim.” (Kışlalıoğlu ve Berkes, 2007: 15-16). Âşık Veysel’den halk şiiri örneği: “Âdem’den bu deme neslim getirdi / Bana türlü türlü meyva yedirdi / Her gün beni tepesinde götürdü / Benim sadık yârim kara topraktır.” (Kışlalıoğlu ve Berkes, 2007: 16).

k. Doğal Malzemelerden Üretilen Çocuk Oyuncakları: Anamur’da; çalı ve ağaç kabuklarından; “çöp bebek, eggi bebek, bez bebek, borazan, zibbik”, çiçekten; “gelincik bebek, gülübük, su kabağı bebeği”, meyveden; “nar düdük, palamut düdük”, yapraktan;

“gıldırgoz, çıldırğaç, çıllangıç, horlangıç, fırlıdak, kemancık, şakşak, yelyelemeç ve tırlak” gibi oyuncaklar yapılmaktadır (Çağlar, 2018: 1-15). Anamur’da aşık kemiği ile; “zıt, taladı”, misketle; “karış, tikiş, üçgen, kare, duvar dibi”, cevizle; “pirili, ceviz, tesbi çekirdeği yarıştırmaları, çivi çakması”, değneklerle; “dambış, dokuz öküz, dıkız, mit, anagerik, dokuz dıkız”, taş ile; “kale yıkma, mıcık, hubbak, koç dövüştürme, kör yalak, beştaş, cimci”, su ile; “combat, tangabak, tavşan yüreği, karabatak, kaydırmaç, elbuç”, çamur ve köz ile; “çamur patlatması, koç dövüştürmecik, mengezde kayma, köz patlatma, tobbuk”, bitkiler ile; “ardıç giliği vurma, bakla dövüştürmesi, çağla dövüştürmesi, pür yapıştırması, çıldırak, eğilcen otu oyunu”, hayvanlar ile; “öküzcük, böcek yarıştırmaları ve çıllangıç yarıştırmaları” gibi oyunlar oynanmaktadır (Çağlar, 2018: 1-15).

1. Geleneksel Dünya Görüşü: Tunguzlar, Samoyetler, Ksantlar ve Mansiler, ormanın bir ruhu ve canı olduğuna inanmaktadırlar (Descola, 2013: 21). Benzer şekilde Buryatlar da hayvanların bir ruhu ve canı olduğunu varsaymaktadırlar (Descola, 2013: 22). Kuzeyli Arandalar; dağlar, dereler, pınarlar ve gölcükler gibi mekânların kutsal olduklarını düşünmektedirler. Ayrıca bu mekânların ölmüş atalar tarafından meydana getirildiğine inanmaktadırlar (Lévi-Strauss, 2020: 314). Cree grupları, insanlarda olduğu gibi hayvanlar arasında da, dostluk, dayanışma ve büyüklere saygı kuralları olduğunu düşünmektedirler (Descola, 2013: 18-19). Leylekler ve kelaynaklar tarım zararlılarını tükettiklerinden dolayı Anadolu’da kutsal olarak görülmektedirler. Isparta’da leylek gölgesinin altından geçmenin uğur getirdiğine inanılmaktadır (Kışlalıoğlu ve Berkes, 2007: 212-213). Aborijinler arasında; “atmaca, baykuş, şahin, kartal, turna, martı, sülün, yarasa, pelikan, timsah, kertenkele, kaplumbağa, piton, yılan, kedi ve fare” gibi hayvanlar kutsal olarak görülmektedir (Coşkun, 2021: 79). Amerika kıtasında yaşayan Chickasawlar hastalıkların insanlar, hayvanlar ve bitkiler arasındaki çekişmeler sonrasında ortaya çıktığını düşünmektedirler (Lévi-Strauss, 2020: 219). Aborijinler tatlı otunu tütüledikleri zaman; bedeninin temizlendiğine ve duaların yaratıcıya ulaştırıldığına inanmaktadırlar (Fisher, 2010: 12). Güney Sibiry Türkleri, ağaç kesmekten kaçınmaktadırlar. Ancak ağacın kesilmesinin zorunlu olduğu durumlarda başka kabilelerden yardım alınmaktadır (Lvova vd., 2013c: 69). Aborijinler ateşi, yenilenmenin ve temizlenmenin yolu olarak görmektedirler ve her törende bulundurmaktadırlar (Fisher, 2010: 16). Altay halklarına göre; bu dünyada insanlara yarar sağlayan şeyler öbür dünyada da yine yarar sağlamaya devam edeceklerdir (Roux, 2005: 47). Altay halkları, hayvanların kürekkemiklerinden geleceğin

görülebildiğine inanmaktadırlar (Roux, 2005: 154). Türk kültüründe bereket için, dış kapının sabah saatlerinde açılması, akşam saatlerinde de kapatılması gerektiği düşünülmektedir (Veren, 2019: 36-37). Karaman’da, güzel öten bir kuşun insanlara her namaz vaktini bildirdiğine yönelik inanış bulunmaktadır (Veren, 2019: 38). Anadolu’da; Pazar ve Pazartesi günlerinin uğurlu, Salı ve Cumartesi günlerinin ise uğursuz olduğuna inanılmaktadır. Cuma gününün ise ibadet ile geçirilmesi gereken bir gün olduğu düşünülmektedir (Veren, 2019: 62). Anadolu’da yağmur duasına başlanmadan önce herhangi bir su birikintisine taş, at, köpek veya insan kafatası atılmaktadır. Duadan sonra başlayacak olan yağmurun durdurulması istenilir ise; bu cisimlerin su birikintisinden çıkarılması gerektiğine inanılmaktadır (Veren, 2019: 201). Adana’da karatavukların, serçelerin ve kırlangıçların öttükleri zaman yağmur yağacağı düşünülmektedir (Veren, 2019: 237). Güney Sibirya Türkleri, dünyanın her yıl yeniden yaratıldığına inanmaktadırlar (Lvova vd., 2013a: 35). Güney Sibirya Türkleri, “yada” taşına sahip olan kişilerin, havayı değiştirme gücüne sahip olduklarını düşünmektedirler (Lvova vd., 2013b: 17). Güney Sibirya Türkleri; saçları ağarmayan ihtiyarlar ile saçları erken yaşta ağaran gençlerin “uğursuz” olduklarına inanmaktadırlar. Çünkü mitolojik bilince göre; doğanın parçası olan insanlar, doğadaki döngülere uygun fiziksel özelliklere sahip olmak zorundadırlar (Lvova vd., 2013c: 93). Trabzon’da ilkbaharda gök gürültüsü işiten kişi, eğer o anda demir ya da metal ısırsa, gök gürültüsünün herhangi bir canlıya zarar vermeyeceğine inanılmaktadır (Yılmaz, 2019: 63). Ayrıca çam ağaçlarının üst kısımlarında kozaların çok olması durumunda kış mevsiminin sert geçeceği düşünülmektedir (Yılmaz, 2019: 192). Wotjobaluk topluluğunda bulunan yağmur yağdırıcılar, kendi saçlarını suya batırdıktan sonra sağa sola savurarak yağmur yağdırmaktadırlar (Coşkun, 2021: 149). Aborijin yemek kültüründe, bazı yiyecekler belirli dönemlerde insanlar tarafından yenilemezken, bazı yiyecekler ise yine belirli dönemlerde sadece kadınlar ve çocuklar tarafından yenilememektedir (Coşkun, 2021: 162). Beypazarı’nda, rüyada kara üzüm ve yılan görülürse; “şerre”, berrak su görülürse; “hayra” yorumlanmaktadır. Ayrıca balık görülürse, gören kişinin nasibinin açılacağına inanılmaktadır (Uysal, 2006: 100).

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ARAŞTIRMANIN METODOLOJİSİ

Çalışmanın bu bölümünde; yararlanılan evren ve örneklem/araştırma grubu, veri toplama teknikleri ve yapısal-işlevselci kuram dâhilinde gerçekleştirilen inceleme yöntemi hakkında bilgiler sunulmaktadır.

3.1. Evren ve Örneklem/Araştırma Grubu

Çalışmanın evrenini Afyonkarahisar ili oluşturmaktadır. Afyonkarahisar’da insan yerleşimlerinin tarihçesi M.Ö. 2.000'lere kadar gitmektedir. Kentte ilk insan izlerine Karahisar Kalesi’nde ulaşılmıştır. Söz konusu izler kentin ilk yerleşimcileri olan Hititler’den kalarak günümüze kadar ulaşan kalenin sur parçalarıdır (Güler vd., 2001: 18). Şehir sırasıyla; “Hititler, Frigler, Lidyalılar, Persler, Romalılar, Bizanslılar, Selçuklular, Sahib-Ata Beyliği ve Osmanlı Devleti” yönetiminde bulunmuştur (Güler vd., 2001: 20-23). Afyonkarahisar’da Merkez ilçeden sonra; Başmakçı, Bayat, Bolvadin, Çay, Çobanlar, Dazkırı, Dinar, Emirdağ, Evciler, Hocalar, İhsaniye, İscehisar, Kızılören, Sandıklı, Sinanpaşa, Sultandağı ve Şuhut adlarında 17 ilçe, 107 belediye ve 392 köy bulunmaktadır (Kervankıran, 2011: 88). Aşağıdaki tabloda derleme yapılan ilçelerin nüfusları (evren sayısı) ve kaynak kişi (örneklem/araştırma grubu) sayıları verilmektedir:

Tablo 1. Derleme Yapılan İlçelerin Bilgileri

İlçesi	2022 Nüfusu (Evren Sayısı)	Kaynak Kişi (Örneklem-Araştırma Grubu)
Merkez	319.574	38
Başmakçı	9.536	2
Bayat	7.687	2
Bolvadin	45.944	3
Çay	30.777	3
Çobanlar	14.131	1
Dazkırı	11.364	3
Dinar	47.378	4

Emirdağ	42.327	4
Evciler	7.183	1
Hocalar	9.035	1
İhsaniye	27.455	16
İscehisar	24.999	5
Kızılören	2.161	2
Sandıklı	55.210	2
Sinanpaşa	38.830	2
Sultandağı	14.279	7
Şuhut	36.309	8
Toplam: 18 Yerleşim Yeri	744.179	104

Afyonkarahisar'ın bulunduğu coğrafyada, ilk çağlardan günümüze kadar insanların temel geçim kaynakları tarım ve hayvancılık olmuştur. Tarih öncesinden günümüze kalan eserlerde görülen haşhaş resimleri, hayvan figürleri ve tarım aletleri bunun en açık delilleridir. Yakın geçmişte kilimcilik, halıcılık, at arabacılığı, koşumculuk, keçecilik gibi kökeni yine tarım ve hayvancılığa dayanan ekonomik etkinlikler sürdürülmüştür. Günümüzde ise tarım ve hayvancılık eski önemini sürdürse de söz konusu çalışma alanlarının yanı sıra mermer, gıda, lastik, çimento, kâğıt, tuğla, tekstil gibi endüstri türleri ile ticaret ve turizm gibi iş kollarında da çalışmalar yürütülmektedir (Kervankıran, 2011: 105).

Afyonkarahisar konum olarak, dünya üzerinde 38° 45' Kuzey enlemleri ile 30° 32' Doğu boylamlarının birleştiği yerde bulunmaktadır (Yılmaz, 2001: 3). Ege, Akdeniz ve İç Anadolu bölgelerinde yayılım alanı bulan Afyonkarahisar'ın topraklarının büyük bölümü Ege Bölgesi'nin İç Batı Anadolu bölümünde yer almaktadır. Ancak kentin Başmakçı, Dazkırı, Dinar ve Evciler ilçelerinin bir kısım toprakları Akdeniz Bölgesi, Çay Sultandağı ve Bolvadin ilçeleri ise İç Anadolu Bölgesi sınırları içerisine bulunmaktadır. Afyonkarahisar'ın komşu illeri; doğuda Konya, batıda Uşak, kuzeybatıda Kütahya, güneybatıda Denizli, güneyde Burdur, güneydoğuda Isparta ve kuzeyde Eskişehir'dir. Üç

bölgeyi ve yedi şehri kara ve demiryolları ile birbirine bağlayan Afyonkarahisar, önemli bir coğrafi konumda yer almaktadır (Güler vd., 2001: 30).

Afyonkarahisar'ın deniz seviyesinden yüksekliği 1021 metredir. Kentin toplam yüzölçümü, 14.295 km²'dir ve bu alan Türkiye topraklarının toplam %1.8'ine tekabül etmektedir (Yılmaz, 2001: 3). Afyonkarahisar topraklarının %34'ünü tarım arazileri, %16'sını çayır-meralar, %20'sini ormanlık-fundalık alanlar ve %30'unu ise diğer kullanım sahaları oluşturmaktadır (Kervankıran, 2011: 107). Afyonkarahisar yöresinde jeomorfolojik açıdan en fazla dikkat çeken yüzey şekli unsurları dağlardır. İl toprakları içerisinde yer alan dağların yükseklikleri 1600 metre ile 2600 metre arasında değişmekte ve bu dağlardan büyük çoğunluğu volkanik özellikler göstermektedir (Yılmaz, 2001: 4). Afyonkarahisar kent merkezi eski bir yanardağın krateri üzerinde konumlanmıştır. Kent merkezinde Afyon Kalesi, Sarıkız Tepesi ve Cirit Kayalıkları bulunmaktadır (Güler vd., 2001: 31). İl genelinde ise; Güneydoğuda Sultan Dağları, Kuzeydoğuda Emir Dağı, Kuzeyde Şaphane Dağı, Batıda Ahır Dağı, Güneybatıda Akdağ ve Kumalar Dağı yer almaktadır (Kervankıran, 2011: 70-71). Afyonkarahisar il sınırları içerisinde yer alan ovalar, "tektonik" ve "karstik" kökenli olaylar sonucunda meydana gelmiştir. Tektonik kökenli ovalar; Afyonkarahisar Ovası, Sandıklı Ovası, Sincanlı Ovası, Dombay Ovası, Gül Ovası, Çamur Ovası, Şuhut Ovası iken, karstik kökenli ovalar; Güngörmez Ovası, Çukurkuyu Ovası ve Karabedir Ovası'dır (Yılmaz, 2001: 11). Ovada yer alan topraklar genellikle volkanik topraklardan oluşmuştur. Volkanik maddelerden oluşmayan topraklar ise neojen ve çernozen özellikler göstermektedir. İlin batı ve kuzey bölgelerinde kahverengi orman toprakları görülürken, çukur düzlüklerinde ise alüvyonlu topraklar bulunmaktadır (Güler vd., 2001: 31). Afyonkarahisar ilinin en önemli akarsuyu, Anadolu'nun önemli kapalı havzalarından olan Akarçay'dır. Ayrıca Sakarya ve Büyük Menderes Akarsuları da ilin başlıca akarsularıdır (Yılmaz, 2001: 16). Doğal göller bakımından Afyonkarahisar, Ege Bölgesi'nde yer alan diğer illere göre daha zengin bir konumda bulunmaktadır. Göller genellikle ilin doğu ve güneybatı bölümünde konumlanmışlardır. Afyonkarahisar'da bulunan başlıca göller; Akşehir Gölü, Eber Gölü, Karamık Gölü, Acıgöl ve Emre Gölü'dür (Yılmaz, 2001: 17-18). Afyonkarahisar Ovası üzerinde, genelde Akarçay'ı oluşturan dereler tarafından oluşturulmuş ve düze yakın özellikler gösteren platolar bulunmaktadır. İlin kuzeyinde, İhsaniye ile Anıtkaya arasında Anıtkaya Platosu yer almaktadır (Yılmaz, 2001: 10-11).

Afyonkarahisar'ın sahip olduğu çok çeşitli coğrafya şekillerinden dolayı kentin iklim özellikleri de çeşitlilik göstermektedir. Kent, güney ve batısında yer alan Akdeniz İklim Dairesi ile doğusunda yer alan Karasal İklim Dairesi'nin geçiş bölgesini oluşturduğundan dolayı her iki iklim dairesinin özellikleri de görülmektedir. Ancak denizden uzak ve yükseltisinin fazla olmasından dolayı, kentte genellikle Karasal İklim Dairesi'ne yönelik iklim özellikleri hissedilmektedir. Bu nedenle kentin yazları sıcak ve kurak, kışları soğuk ve kar yağışlı, baharları ise ılık ve yağışlı olarak geçmektedir (Sandıkçı vd., 2020: 15). Aşağıda Afyonkarahisar'ın sıcaklık ve yağış verileri sunulmaktadır: 1. Afyonkarahisar'da yıllık ortalama sıcaklık değerleri 11.1 °C ile 13.0 °C arasında değişmektedir. Kentte en soğuk ay olan Ocak ayının ortalama sıcaklık değerleri 0.2 °C ile 2.8 °C arasında iken, en sıcak ay olan Temmuz ayının sıcaklık değerleri 24.5 °C ile 23.4 °C arasında yer almaktadır. 2. Afyonkarahisar'da teorik olarak güneşlenme süreleri kış aylarında 9-9,5 saat civarında seyretmekteyken, yaz aylarında bu zaman dilimi 14 saati geçmektedir. 3. Afyonkarahisar'da en yağışlı mevsim ilkbahar mevsimidir (Yılmaz, 2001: 21-23).

Evren grubu olarak adlandırılan nüfus Afyonkarahisar'ın; Merkez, Başmakçı, Bayat, Bolvadin, Çay, Çobanlar, Dazkırı, Dinar, Emirdağ, Evciler, Hocalar, İhsaniye, İsehisar, Kızılören, Sandıklı, Sinanpaşa, Sultandağı ve Şuhut ilçelerinde yaşamlarını sürdürmekte olan insan topluluklarından oluşmaktadır. Söz konusu ilçelerde yaşamlarını devam ettirmekte olan topluluklar, daha çok tarım ve hayvancılığa dayalı ekonomik uğraşlar çerçevesinde yaşam şekilleri oluşturmuşlardır.

Çalışma boyunca Afyonkarahisar'ın geleneksel ekolojik bilgiye yönelik üretimlerinin ortaya çıkartılması amacıyla, kentin tüm ilçelerden en az 1 kişiyle görüşülmüş ve derlemeler sonucunda 104 tane kaynak kişiden yararlanılmıştır. Geleneksel ekolojik bilgi kültürünün geçmiş yıllardaki yaşam alanlarının tespit edilmesi için her ne kadar daha çok yaşlı kişilerle görüşülmeye çalışılmış olursa da, söz konusu kültürün günümüze aktarılmış şekillerinin tespit edilmesi amacıyla da derleme noktasında genç kişilerden de yararlanılmıştır. Kaynak kişilere yönelik olarak, kaynak kişinin; adı ve soyadı, doğum yılı, öğrenim durumu, mesleği ve yaşadığı yer ile ilgili bilgiler tespit

edilmiştir. Kaynak kişilere ait özellikler listesi çalışmanın “ekler” bölümünde yer almaktadır.

Cinsiyet yönünden kaynak kişilerin; 69'u (%66,34) erkek, 35'i (%33,66) ise kadınlardan oluşmaktadır. Mesleki olarak, kaynak kişilerden; 16'sı (%15,38) memur, 30'u (%28,84) emekli, 32'si (%30,76) ev hanımı, 15'i (%14,42) esnaf, 3'ü (%2,88) çiftçi, 2'si (%1,92) işçi, 2'si (%1,92) öğretmen, 1'i (%0,96) öğretim görevlisi, 1'i (%0,96) eczacı, 1'i (%0,96) muhtar ve 1'i (%0,96) imamdır. Kaynak kişilere eğitim açısından yaklaşıldığı zaman ise; 34'ünün (%32,69) ilkokul, 9'unun (%8,65) ortaokul, 23'ünün (%22,11) lise, 27'sinin (%25,96) üniversite mezunu oldukları tespit edilmiştir. 11'inin (%10,57) ise herhangi bir eğitimi bulunmamaktadır. Kaynak kişilerin en yaşlısı 1929 yılı doğumlu iken en genci ise 1998 doğumludur. Derleme yapılan kaynak kişilerin büyük çoğunluğunun 50 yaş üzeri bireylerden oluştuğu çalışmamızda; yaşlıların daha zengin geleneksel ekolojik bilgi kültürüne sahip oldukları, gençlerin ise söz konusu kültürü hayatlarında tam olarak yaşatamadıkları görülmüştür.

3.2. Veri Toplama Teknikleri

Afyonkarahisar'da kültür-çevre ilişkisinden hareketle oluşturulan geleneksel ekolojik bilgi belleğinin ortaya çıkarılmaya çalışıldığı bu çalışmanın malzemesi, Afyonkarahisar'ın genelinde yaşayan sözlü kaynaklardan elde edilmiştir. Çalışmada ilk olarak geleneksel ekolojik bilgi ve bu konuyla alakalı olabilecek (folklor, çevre bilimleri, antropoloji, peyzaj, botanik, zooloji vb.) yerli ve yabancı kaynaklar üzerine literatür taraması yapılmıştır. Taraması yapılan literatür kaynakları, araştırmanın ilgili bölümlerinde kullanılmak üzere tasnif edilmiştir. İkinci olarak, kullanılacak konular üzerine bilgi formları, anketler ve gözlem kayıt notu formları oluşturulmuştur. Daha sonra alan araştırması için belirlenen bölgelerde çalışmanın konu başlıklarına göre temsil gücü yüksek yerler tespit edilmiş ve farklı kültürel özelliklere sahip kaynak kişilere ulaşılmaya çalışılmıştır. Derleme yapılan bölgeler, ekonomik uğraşın genellikle tarım ve hayvancılığa dayandığı, kırsal bölge özellikleri taşıyan, köy ağırlıklı nüfusa sahip, göç olayları çok yaşanmayan ve gelişime kapalı yöreler olmuştur. Üçüncü aşamada, halk bilimi alan araştırma yöntemleriyle sesli ve görüntülü veri toplanmasına geçilmiş ve elde edilen verilerin deşifre edilmeleri ve kayıt altına alınarak arşivlenmeleri sağlanmıştır. Bu aşamada

daha önce hazırlanmış yarı-yapılandırılmış mülakat formlarıyla birlikte, nitel araştırmaya dayanılarak katılımlı ve katılımsız gözlem ve derinlemesine görüşme (mülakat) teknikleri kullanılmıştır. Daha sonra sahadan elde edilen bu veriler; daha önce literatür taramasından elde edilen veriler ışığında ve halk botaniği, halk zoolojisi, halk meteorolojisi, halk mutfağı, halk el sanatları, halk mimarisi, halk hekimliği, halk veterinerliği, geleneksel dünya görüşü ve avcılık gibi alanlara yönelik çalışmalar yapmış bilim uzmanlarından alınan yardımlarla birlikte çalışmanın araştırma kısmında kendi aralarında ilişkiler kurularak değerlendirilmiştir.

3.3. İnceleme Yöntemi

Çalışmada, doğal çevrenin kültüre etkileri ile geleneksel ekolojik bilginin yaratım, sürdürülebilirlik ve aktarım süreçleri yapısal-işlevselci kuram çerçevesinde değerlendirilmiştir. Aşağıda yapısal-işlevselci kuram hakkında bilgiler verilmektedir:

Halk bilimi araştırmalarında kuramsal bir yaklaşımı ifade eden İşlevselcilik, “toplumun parçalar halinde bir araya geldiğine ve bu her bir parçanın toplumsal bütünlüğün sürekliliğine katkı sunduğuna” vurgu yapan bir kuramdır (Yolcu, 2016: 269). Kurama göre; toplum sistemine yarar sağlayan herhangi bir unsur “işlevsel” hale gelmekte ve yapı içerisindeki varlığını sürdürmeye devam etmektedir. Toplum bütünlüğüne yarar sağlamaktan uzaklaşmış unsurlar ise sistem içerisinde çıkartılmakta ve yerine sisteme yarar sağlayıcı işlevsel unsurlar dâhil olmaktadır (Yolcu ve Aça, 2017: 13-14). İşlevselcilik’e göre; çok çeşitli parçalardan oluşan toplumu bir araya getiren ve topluluk üyeleri tarafından paylaşılan temel değerler bulunmaktadır. Topluluğun temel değerleri üyelerin düşünce, duygu ve inanç dünyalarında kendilerine yer edinmekte ve onları toplumsal yaşam içerisinde yönlendirmektedir. Bu nedenle aynı topluluğun üyelerinden benzer eylem ve davranış şekilleri geliştirmeleri beklenmektedir. Böylelikle topluluk üyeleri arasında çatışma ya da ayrışmadan değil; iş birliği, uyum ve dengeden söz edilebilir (Suğur vd., 2019: 3-4).

Tarihi oldukça eskilere dayanan İşlevselcilik, Charles Darwin’in geliştirdiği kuramın etkisiyle birlikte zamanla çeşitlenmeye uğramıştır. Bronisław Malinowski’nin; insanın temel ihtiyaçlarını düşünerek inşa ettiği “Bireyci İşlevselciliğe” karşılık; bireyin

toplum içerisindeki konumunu ve işlevini gözetenek inşa edilen “Yapısal-İşlevselcilik”, işlevselcilik kuramı içerisindeki söz konusu çeşitlenmeye örnek olarak gösterilebilir. Pozitivist felsefe geleneğine dayanan Yapısal-İşlevselcilik, başta Alfred Radcliffe-Brown olmak üzere Talcott Parsons, Robert K. Merton, Max Gluckman ve Edward E. Evans-Pritchard gibi pek çok teorisyenin çalışmalarıyla geliştirilmiştir (Yolcu ve Aça, 2017: 14-17).

Yapısal-İşlevselciliğin önde gelen teorisyeni olan Alfred Radcliffe-Brown, Pasifik bölgesindeki bazı adalarda yaşayan insan toplulukları üzerinde yaptığı incelemelerde; “toplum üyelerinin sosyal ilişkiler vasıtasıyla birbirlerine bağlı hale geldiklerini, ortaya çıkan toplumsal yaşamla birlikte üyeler arasında davranış ve düşünüş birliktelikleri oluştuğunu, toplum içerisinde yer alan her parçanın belirli işlevleri yerine getirdiğini ve işlevlerini yerine getirmeyen her bir parçanın sistem içerisinde ayrıldığını” tespit etmiştir (Radcliffe-Brown, 1952: 180). Alfred Radcliffe-Brown bu tespitlerden hareketle, yapısal-ışlevselcilik kuramının temel ilkelerini ortaya koymuştur.

Alfred Radcliffe-Brown, bütün kültürlerin kendi içerisinde birtakım “yapılara, işlevlere ve kurumlara” sahip olduğunu ve bu üç unsurun bir araya gelerek bir sistemi oluşturduğunu savunmaktadır. Ona göre; sistemli bir bütünlük olan kültür, kendi içerisinde bulunan mekanizmayla birlikte üyelerinin ihtiyaçlarını gidermekte ve yapısal bütünlüğünü korumaktadır (Suğur vd., 2019: 10). Örneğin halk hukukuna ya da cenaze törenine yönelik sürekli yinelenen kültürel uygulamalar, topluma yönelik işlevlerini yerine getirmenin yanı sıra bünyesinde bulunan yapısal sürekliliğin korunmasına da katkılar sağlamaktadır (Radcliffe-Brown, 1952: 180). Bu noktada, Alfred Radcliffe-Brown tarafından “varoluşun zorunlu koşulları” şeklinde tanımlanan (Radcliffe-Brown, 1952: 178) ve yapısal-ışlevselci yaklaşımın odak noktasını oluşturan “yapı”, “işlev” ve “kurum” terimlerini yakından incelemek gerekmektedir.

Alfred Radcliffe-Brown (1952: 178) tarafından: “Varlıklar arasındaki bir dizi ilişki” şeklinde tanımlanan “yapı” terimi, bir sistem ve onun alt birimleri olan parçalarını ifade etmek için kullanılan bir terimdir. Herhangi bir yapı içerisinde yer alan alt birimler, kendi aralarında oluşturdukları ilişkilerden dolayı bağımsız hareket etmemektedirler. Yapı içerisinde yer alan bir alt birimde meydana gelen değişiklikler, o yapı içerisinde yer alan

diğer alt birimler üzerinde de değişiklikler sağlayabilmektedir (Nar, 2014: 32-33). Bu nedenle yapı durağan değil değişken özellikler gösterebilen bir niteliğe sahip olmaktadır (Yolcu ve Aça, 2017: 15).

Yapı içerisinde yer alan parçalar, yapının bütünüyle sürekli ilişki içerisinde bulunmaktadır. Bu noktada “parça-bütün ilişkisi dâhilinde, parçanın bütünün işleyişi üzerindeki katkısına” “işlev” adı verilmektedir. İşlevle birlikte yapının sürekliliği sağlanmakta ve organizmada aksama meydana gelmemektedir (Radcliffe-Brown, 1952: 179-181). Parça-bütün ilişkisinin sağlıklı bir şekilde ilerlediği toplumsal yapılarda, istikrara katkı sağlayan örgütlü davranışlar yer almaktadır. Bu davranışların yapı içerisinde kalıplaşmasıyla birlikte “kurum” adı verilen ve toplumsal işleyişe yardımcı olan kuruluşlar meydana gelmektedir. Kurumlar, toplum içerisinde yer alan bireylerin statü ve rollerinin belirlenmesi noktasında da önemli işlevlere sahip olmaktadır (Yolcu ve Aça, 2017: 15). Sistemin alt parçaları olan kurumlarda işlevsellik azalmış ya da son bulmuşsa aşağıda yer alan dört sonuç meydana gelmektedir: a. Yapıda tümel bir değişme, b. Yapıda tikel bir değişme, c. Yapının yok olması, d. Mevcut yapının yerine yeni bir yapının gelmesi (Yolcu ve Aça, 2017: 27).

Bütünü parçalara ayırmak suretiyle, parçaların kendi aralarındaki ve bütün üzerindeki katkılarını belirlemek üzere oluşturulan yapısal-işlevselci çözüm yöntemi (Yolcu ve Aça, 2017: 25) halk bilimi araştırmalarında; “kültürel unsurların niteliklerinin belirlenmesi ve çözümlenmesi, kültürde meydana gelen değişikliklerin tespit edilmesi (Yolcu ve Aça, 2017: 13-14), kültüre ait alt parçaların çalışma şekillerinin ve birbirleriyle olan ilişkilerinin ortaya çıkartılması” gibi konularda araştırmacılara yol göstermektedir (Nar, 2014: 34-35). Kültürün bütününe nesnel olarak bakabilme imkânı sunan yapısal-işlevselci çözüm yöntemi üstte yer alan nedenlerden dolayı halk bilimi alanında yapılan pek çok araştırmada yaygın olarak kullanılmaktadır.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ARAŞTIRMANIN BULGULARI

Çalışmanın bu bölümünde; doğayla uyumlu halk mimarisi; geleneksel hayvancılık bilgisi; geleneksel bitki bilgisi; geleneksel avcılık bilgisi; ekolojiye dönük halk hekimliği; ekolojiye dönük halk veterinerliği; geleneksel halk mutfağı, doğadan yiyecek toplama ve yapma; oyuncak yapımında geleneksel ekolojik bilgi; geleneksel ekolojik bilgi ekseninde gelişen el sanatları ve insan-çevre merkezli geleneksel dünya görüşü (doğa kültlerine dair inanç ve uygulamalar; hayvan ve bitki dünyasına dair inanç ve uygulamalar; halk takvimi ve halk meteorolojisine dair inanç ve uygulamalar ile bereketi artırma ve doğaya dönük büyüsel uygulamalar) konuları çerçevesinde Afyonkarahisar’da geleneksel ekolojik bilginin folklorla dönük temsilleri hakkında tarihsel ve kültürel bilgiler verilmektedir.

5.1. Doğayla Uyumlu Halk Mimarisi

İnsanın en temel ihtiyaçlarından birisi “barınma” ihtiyacıdır. İlk insan türleri doğada bulunan zararlı canlılardan korunmak amacıyla mağaralarda yaşayarak barınma ihtiyaçlarını gidermeye çalışmışlardır. Avcı-toplayıcı yaşam biçimine göre hayatlarını şekillendiren bu insan türleri, belirli coğrafyalarda kalarak yaşamlarını mağaralarda sürdürmüşlerdir. Ancak yaşanan coğrafyada bulunan ve insanların beslenme ihtiyaçlarını gideren canlıların sayılarında meydana gelen azalmalar insan türlerini göçe zorlamıştır. Göç edilen bütün coğrafyalarda mağaraların bulunamaması da insanları barınma ihtiyaçlarını giderme noktasında çeşitli arayışlara sevk etmiştir. Bu süreçte doğa ile olan ilişkilerini geliştiren insan toplulukları çeşitli bitki ve hayvan türlerini evcilleştirerek tarımı keşfetmiş ve yaşam biçimlerini bu doğrultuda şekillendirmişlerdir. Tarımla birlikte insanların barınma şekilleri de değişime uğramıştır. Tarımcılığın insanları ekili araziler çevresinde iskân edilmeye zorlamasından dolayı ise, insanlar tarım arazilerine yakın bölgelere kalıcı yapılar kurmuşlar ve bu doğrultuda barınma ihtiyaçlarını gidermeye çalışmışlardır. Bunun sonucunda ise; dünya üzerinde geleneksel ekolojik bilgi kapsamında gelişen çeşitli halk mimarisi örnekleri ortaya çıkmıştır.

Halk mimarisi çeşitli kaynaklarda; “yöresel mimari, mimarsız mimari, anonim mimari ve vernaküler mimari” gibi farklı isimler kullanılarak incelenmeye çalışılmaktadır

(Özen, 2016: 327). Ayrıca halk mimarisi şu şekilde tanımlanmaktadır: “Yaratıldığı çağın ve çevrenin sunduğu teknik, malzeme ve bilgi birikimi ile halkın ihtiyaçlarına göre şekillenip biçimlenen; yaratıcısı olan toplumun yaşam tarzını, toplumsal ilişkilerini, üretim ve tüketim biçimlerini, inanış ve geleneklerini en yalın biçimde ortaya koyan yapı yapma sanatı.” (Davulcu, 2016: 96).

İletişimin azaldığı geçmiş çağlara doğru gidildikçe halk mimarisi alanında çok daha keskin karakterlere sahip özgün eserler ortaya konulmuştur. Ancak Endüstri Devrimi'nin sunmuş olduğu çok çeşitli iletişim ve malzeme olanaklarından dolayı halk mimarisi alanının sahip olduğu özgünlük kaybolmuş ve dünya üzerinde birbirine benzeyen mimari yapılar ortaya çıkmıştır. Endüstri Devrimi'nin meydana getirdiği “tektipleşme sorununa” karşılık hayatta kalma savaşı veren halk mimarisinin eski yaratıcılığına ve işlevselliğine yönelmesi pek çok açılardan önem arz etmektedir (Erpi, 1990: 73). Halk mimarisi, insan-doğa dostluğu ilişkisi çerçevesinde geliştirilen ve sürdürülebilirlik kapsamında şekillenen ekolojik bir yapı yapma sanatıdır. Uzun yılların sonucunda halkın yapıya yönelik kolektif belleğinde biriken tecrübeleriyle birlikte meydana getirilmiş olan halk mimarisinde; mimari yapının oluşturulacağı yerin seçimi, kullanılacak malzemenin tercihi, bu malzemelerin işlenmesi ve mekân kurgusunun meydana getirilme süreçleri, doğal çevreye zarar vermeyecek şekilde oluşturulmuştur (Özen, 2016: 352).

Halkın sahip olduğu sanatsal zevklerin yansımaları olan halk mimarisi örnekleri, bünyelerinde yer alan yapı teknikleri, malzeme çeşitleri ve süsleme detaylarıyla birlikte birer sanat eseri özelliği taşımaktadırlar. Pek çok anlamlı bütünlüğün bir araya gelmesiyle oluşan halk mimarisi, gerek iç cephede ve gerekse iç mekânda kullanılan malzeme, teknik ve ince zevk ile birlikte, insana ve onun yaşamına saygı duyan sanat eserlerine dönüşmüştür. Bu nedenle halk mimarisi örneklerinde, yapının anlam ve sanat bütünlüğünü bozacak, gereksiz teknik ve malzeme kullanımından kaçınılmıştır (Özen, 2016: 329). Halk mimarisine yönelik eserlerin ortaya çıkmasında; “topografya, bitki örtüsü, iklim koşulları, jeolojik yapı, doğal yaşam, ulaşım ve görsel karakter” gibi çevresel koşullarla birlikte; “kültür, aile yapısı, inanç sistemi ve yaşama biçimi, üretim şekli ve ekonomik yapı” gibi sosyal-kültürel yapı özellikleri de etkili olmuştur (Özen, 2016: 327). Bu sebeple; benzer coğrafyalarda ve benzer tarihsel dönemlerde, benzer yapısal özellikler gösteren ve halkın

yaşama biçimini, kültürünü ve teknolojisini günümüze aktaran halk mimarisi örnekleri meydana getirilmiştir (Semerci ve Gümüş, 2017: 92).

Halk mimarisinin yaratıcıları, yerel yapı ustaları ve ev sahipleridir. Herhangi bir akademik eğitim sürecinden geçmeyen halk mimarisi ustaları bu zanaatı, genellikle babadan oğula geçişlerle birlikte usta-çırak ilişkisi kapsamında edinmektedirler. Halk mimarisi geleneğinin devam ettiricisi konumundan bulunan ustalar, zamanla inşa ettikleri yapılarla birlikte deneyim, tecrübe ve beceri kazanmaktadırlar (Davulcu, 2016: 96). Usta hüviyeti kazanan zanaatçılar ihtiyaca göre sıradan mimari yapılar inşa etmenin yanı sıra değişebilen doğal koşullara göre, gelenekten sapmadan ve farklı özellikler gösterebilen yapılar da inşa etmişlerdir (Özen, 2016: 329). Halk mimarisi ustaları üç farklı yapı tipinde eserler ortaya koymuşlardır. Bu yapı tipleri ve örnekleri şu şekilde verilmektedir: a. Barınma Amaçlı Yapılar (ev, köy odası), b. Ulaşım Amaçlı Yapılar (yol, köprü), c. Dini Yapılar (cami, mescit, türbe) (Özen, 2016: 336-347).

Halk mimarisinde, ilkel topluluklardan günümüze kadar kullanılan en eski yapı malzemeleri “taş, toprak (kerpiç-tuğla) ve ahşap” olmuştur. Halk mimarisinde kullanılan yapı malzemeleri, toplumların gelişmişlik düzeylerinin, olanaklarının ve bilgi seviyelerinin yansımaları olarak görülmüştür. Herhangi bir mimari esere yapı malzemesi seçilirken, o yapı malzemesinin; temin koşulları, işlenebilirlik olanakları, sağlamlık durumları, bakım şartları ve korunma şekilleri gibi özellikleri göz önünde bulundurulmuştur (Özen, 2016: 329). Uzun yıllar sonucunda elde edilen tecrübelerle şekillenen halk mimarisi dört farklı yapı sistemi ortaya çıkarmıştır. Bu yapı sistemleri örnekleriyle birlikte şu şekilde verilmektedir: a. Oyma Sistemler (yumuşak kaya, mağaralar), b. Yığma Sistemler (taş, kerpiç, ahşap, tuğla), c. İskelet Sistemler (ahşap, taş), d. Karma Sistemler (taş, kerpiç, ahşap, tuğla) (Özen, 2016: 332).

Zengin bir kültürel geleneğe sahip olan Türk toplulukları, halk mimarisi alanında oldukça sanatsal ve işlevsel mimari yapılar inşa etmişlerdir. Tarih boyunca çeşitli yaşam şekilleri çerçevesinde hayatlarını sürdüren Türk toplulukları, sahip oldukları yaşam koşulları dâhilinde ve insan-doğa eşitliği felsefesiyle mimari yapılara imza atmışlardır. Türk toplulukları uzun yıllar sonucunda ortaya çıkarttıkları halk mimarine yönelik geleneklerini göç ettikleri coğrafyalara da taşımışlardır. Yeni göç ettikleri coğrafyalarda

bulunan toplulukların halk mimarisine yönelik eserlerinden etkilenmiş olsalar da kadim mimari geleneklerinin ana çizgilerinden uzaklaşmamışlardır.

Orta Asya’da yarı-göçebe bir hayat süren ve hayvancılık yaparak yaşamlarını devam ettiren ilk Türk toplulukları, yazlık alanlar ve kışlık alanlar arasında sürekli göç etmişlerdir. Bu nedenle, Türk halk mimarisinin ilk örnekleri göç koşullarına elveriş sağlayan ve kolay kurulup tekrar toparlanabilen özelliklere sahip mimari yapılar olan “topak evler” olmuştur. Taşınabilen bir mekân olan ve coğrafya üzerinde yüksek hareket kabiliyeti tanıyan topak evler, şekil olarak silindir bir kaidenin üstüne oturtulan eşit çapa sahip kubbeden meydana gelmektedir (Kavas, 2012: 508).

Türk toplulukları, topak evleri yalnızca günlük ihtiyaçlarını gidermek için değil, aynı zamanda inanma ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla da kullanmışlardır. Topak evler, Türklerin mitolojik dünyalarında yer alan evren tasarımlarına dönük sembollerin de kutsal mekânlarını oluşturmuştur. Şöyle ki; topak evlerin kubbesi göğü, direği ise yer ile göğü birbirine bağlayan direği sembolize etmektedir. Bu nedenle topak evler kutsallık özellikleri gösteren “mitik mekânlar” olarak kurgulanmıştır. Türk topluluklarının zihin dünyalarında topak evlerin kutsal yurtlar olarak görülmesinde dolayı, şamanlar göğe yükselme ayinlerini bu mekânlar içerisinde gerçekleştirmişlerdir. Farklı bir uygulamada ise; sahip oldukları anlamlar dolayısıyla topak evler, ölen kişilerin ilk olarak getirildikleri yerler olmuştur. Ayrıca mezarlar inşa edilirken topak ev formunda inşa edilmeye çalışılmıştır (Akademik Araştırma Enstitüsü, 2022).

Türkler 11. yüzyıldan itibaren topluluklar halinde Orta Asya’dan Anadolu’ya göç etmeye başlamışlardır. Anadolu’ya göç eden Türklerin yaşam şekilleri eskiye göre çok ciddi oranda değişikliklere uğramıştır. Bu değişikliklerin sebepleri; söz konusu bölgeler arasındaki iklim ve coğrafya farkları ile Anadolu’da hali hazırda yaşamlarını sürdüren halklardan kültürel olarak etkilenmelerin meydana gelmesidir. Yaşam şekillerinde ortaya çıkan değişiklikler, “topak ev” çerçevesinde biçimlenen Türk halk mimarisinde de önemli değişim ve dönüşümlerin görülmesine sebep olmuştur.

Türklerin Anadolu’ya göç etmeleriyle birlikte Orta Asya’da kullandıkları topak evlerin yerini, içerisinde genellikle tek sofa ve odanın bulunduğu evler almıştır. Bu yeni

mimari anlayışla birlikte; toprak evler odalara, ortak kullanım alanları ise sofalara dönüştürülerek geleneksel anlayıştan uzaklaşmamaya çalışılmıştır. Tıpkı toprak evlerin işlevselliği gibi, odalar da hane halkının yaşadığı, yemek pişirdiği, yemek yediği, ısındığı, dinlendiği, yıkandığı, uyuduğu çok işlevli mekânlara dönüşmüştür (Kunduracı ve Bahargülü, 2018: 493). Yine odanın iç tertibatı da tıpkı toprak evin içi gibi düzenlenmeye çalışılmıştır. Örneğin bu uygulama çerçevesinde toprak evlerin duvarlarına asılan halı ve kilimler, Anadolu’da meydana getirilen evlerin iç duvarlarına da benzer işlevleriyle birlikte asılmıştır (Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2022).

Anadolu’da inşa edilen halk mimari yapıları buldukları coğrafyaların ekolojik özelliklerine uygun olarak ve doğaya zarar vermeden inşa edilmiş yapılardır. İnşa edilen bu yapılar gerçekçi ve akılcı çözümlerle birlikte, sanatsal zevkler doğrultusunda ve tutumluluk ilkesi çerçevesinde oluşturulmuşlardır (Göğebakan, 2015: 45). Genellikle gün doğusuna bakacak şekilde inşa edilen yapılar, komşuların görüş açlarına, güneşlerine ve havalarına zarar vermemişlerdir (Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2022). Yapılar genellikle kerpiç (samanla karılan toprağın kalıplara dökülmesi ile elde edilen kurutulmuş balçık), taş ve ahşap kullanılarak inşa edildiklerinden dolayı yazın serin havayı, kışın ise sıcak havayı muhafaza ederek insanlara yaşam kolaylığı sağlamışlardır (Oğuz, 2019: 19).

Türk halk mimarisi çerçevesinde, Anadolu’nun farklı bölgelerinde farklı mimari özellikler gösteren yapılar inşa edilmiştir. Söz konusu farklılıklar; iklimin, coğrafyanın ve mimari yapıda kullanılan malzemelerin farklı oluşları sebebiyle meydana gelmiştir (Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2022). Bu sebepler dolayısıyla söz gelimi; Karadeniz Bölgesi’nde inşa edilen mimari eserler genellikle taş ve ahşap malzemelerden yapılmışken, Orta ve Doğu Anadolu Bölgeleri’nde ise yapı malzemesi olarak bu malzemelerle birlikte kerpiç de kullanılmıştır (Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2022).

Tarım Devrimi ile birlikte oluşmaya başlayan, Endüstri Devrimi ile zirveye ulaşan kentleşme olgusu, birbirine benzeyen, ruhsuz ve plansız kentlerin meydana gelmesine sebep olmuştur. Cumhuriyetin ilk yıllarında Türkiye nüfusunun %75’i köylerde, %25’i kentlerde yaşamaktayken; günümüzde kentlerde yaşayan insanların genel nüfusa oranı %92’ye ulaşmış, köy nüfusu ise %8’lerde kalmıştır (Oğuz, 2019: 11). Bu göç hareketlerinin pek çok duruma olumsuz etkileri olduğu gibi Türk halk mimarisinin

sürdürülebilirliği üzerinde de olumsuz etkileri bulunmaktadır. Ayrıca insanın doğadan kopuş süreci de Türk halk mimarisinin zarar görmesini hızlandıran etmenlerden olmuştur. Bu noktada Türk halk mimarisinin eski canlılığını tekrar kazanabilmesi adına; geleneksel ekolojik bilgi kapsamında üretilen halk mimarisine yönelik yerel unsurların yapılacak araştırmalarla birlikte göz önüne çıkarılması ve elde edilen bilgiler dahilinde topluluk üyeleri arasında farkındalık çalışmaları yapılması gerekmektedir. Aşağıda Afyonkarahisar'ın geleneksel ekolojik bilgi kapsamında geliştirilen halk mimarisine yönelik öğeleri verilmektedir:

Afyonkarahisar'da halk mimarisine yönelik inşa edilen 947 tane tescilli kültür varlığı eser bulunmaktadır. Bu eserlerden; 165 tanesi “dinsel yapı”, 188 tanesi “kültürel yapı”, 38 tanesi “idari yapı” 4 tanesi “askeri yapı”, 38 tanesi “endüstriyel ve ticari yapı”, 46 tanesi “mezarlık”, 8 tanesi “şehitlik”, 6 tanesi “anıt ve abide”, 4 tanesi “kalıntı eser” ve 450 tanesi “sivil mimari eser” özellikleri göstermektedir (Semerci ve Gümüş, 2017: 95).

Afyonkarahisar yöresinde yer alan kentsel sit alanı ve çevresinde, 210 tane “sivil mimarlık eseri” ile 44 tane “cami, mescit, türbe, çeşme, han, hamam, bedesten” gibi tescilli kültür varlığı eser bulunmaktadır (Öztank, 2013: 45). Bu eserler Afyonkarahisar'ın daha çok Afyon Kalesi tarafında kalan “Tac-ı Ahmet Mahallesi, Molla Bahşi Mahallesi, Zaviye Mahallesi, Kubbeli Mahallesi, Yukarı Pazar Mahallesi, Nurcu Mahallesi, Mecidiye Mahallesi, Sinanpaşa Mahallesi, Hacı Eyüp Mahallesi, Arapmescit Mahallesi, Kale Mahallesi ve Akmescit Mahallesi çerçevesinde oluşturulmuşlardır (Yıldırım, 2006: 85). Söz konusu mahallelerde 1902 yılında yangın çıkmış ve içerisinde meskenlerin, dini yapıların, eğitim binalarının ve ticarethanelerin bulunduğu 1300'e yakın yapı kullanılamaz hale gelmiştir. Dönemin padişahı II. Abdülhamid'in bölgeye gönderdiği mimar ve ustalar tarafından yeni bina yapımına başlanmış ve 1907 yılına kadar geçen sürede yangından zarar gören mahalleler yeniden inşa edilmiştir (Semerci ve Gümüş, 2017: 95).

Afyonkarahisar yöresinde geleneksel halk mimarisine göre oluşturulan ve kentsel sit alanı bölgesinde bulunan evler, yörenin yaşama biçimi, aile yapısı, doğal yapı ve gereçleri, iklim özellikleri gibi öğelerine göre şekillenmiş kendine has mimari yapılar olup, yapıldıkları dönemin sosyal, kültürel ve ekonomik hayatını günümüze yansıtmaktadırlar (Öztank, 2013: 46). Evler kış aylarında yağın karların ev içlerinde nemlenmeye sebep

olmaması için yol zeminine göre yüksek inşa edilmeye başlanmıştır. İnşa edilen evlerin %46'sı iki, %54'ü ise üç katlı olarak meydana getirilmiştir. Alt katlar belirli bir yüksekliğe kadar kesme ve moloz taş yığma ile inşa edilmişken, üst katlar çatıya kadar ahşap karkas kerpiç veya tuğla dolgulu olarak oluşturulmuştur (Yıldırım, 2006: 77). Evlerin iç mimari özelliklerine göre girişte “taşlık” adı verilen bir bölüm bulunmaktadır. Bu bölümde yan yana olmak üzere “tuvalet”, “çamaşır taşı”, “depo”, “kiler”, ve “odunluk” yer almaktadır. Evlerin arkasında “hayat” adı verilen küçük bir bahçe vardır. Ancak yörede kış aylarının sert ve uzun geçmesinde dolayı “açık avlu” kültürü oluşmamıştır. Üst katta kadınların ve erkeklerin misafirlerini ağırlayabilecekleri “haremlük-selamlık” tarzında küçük odalar bulunmaktadır. Son katta ise evin en önemli odası olan ve önemli misafirlerin ağırlandığı “başoda” yer almaktadır. Evin sokağı en iyi gören odası olan başoda, diğer odalara göre çok daha özenle süslenmiştir. Odaların tamamında “maket” adı verilen sedirler ile bu maketlerin üzerlerinde “köklü yastık” adı verilen yastıklar bulunmaktadır (KK1).

Afyonkarahisar yöresinde evler, iç mekânlarda sıcaklığın muhafaza edilmesi ve güneş ışığından yeterince yararlanılabilmesi için bitişik nizam inşa edilmişlerdir (Semerci ve Gümüş, 2017: 97). Yine güneş ışığının ev içlerine girebilmesi ve uzun süre kalabilmesi için evlerin cumbalarında ve odalarında büyük pencereler oluşturulmuştur (Semerci ve Gümüş, 2017: 99). Ayrıca yazın güneşinden korunmak amacıyla, evlerin güneş gören duvarlarına genellikle sarmaşık ya da üzüm fideleri dikilmiş ve bu ağaçların dallarının o cepheyi sarması beklenmiştir. Bu şekilde evlerin yaz aylarında gölgeli ve serin olması sağlanmıştır (KK1).

Afyonkarahisar yöresinde evlerin yapımında kullanılan ahşaplar, kereste olarak kentin Eskişehir yolu üzerinde bulunan ormanlardan kesilerek elde edilmiştir. Kerpiç ise bugün Karşiyaka Mahallesi olarak anılan mahallede yer alan kerpiç ocaklarından getirilmiştir. Yapılarda yalıtım malzemesi olarak genellikle çamur sıva kullanılmıştır. Çamur sıva elde edilirken yöreden toplanan toprak ve saman ıslatılarak karıştırılmış ve birkaç gün dinlenmeye bırakılmıştır. Bu beklemenin sonucunda, ıslak çamurun içerisinde bekleyen samanlar liflerine ayrılmış ve çamurun daha sıkılaşmasını ve daha dayanıklı hale gelmesini sağlamışlardır. Çamur sıva ile inşa edilen yapıların içerisinde yazların serin, kışların ise daha ılık geçtiği tespit edilmiştir. Evlerde kullanılan taşlar ise yörede bulunan üç taş ocağından elde edilmişlerdir. Yörede ev inşaatlarında en çok kullanılan taş “Topuzlu

Taşı” olmuştur ve bu taş Hıdırlık Mevkii’nde bulunan taş ocağından sağlanmıştır. İkinci taş “Yılanlı Taşı”, üçüncü taş ise “Karakaya Taşı”dır (KK1).

Afyonkarahisar yöresinde mezarlar kentin eski sahipleri olan Frigler’den kalma yöntem olan odalar şeklinde meydana getirilmektedir. Her mezarda 4 oda bulunmaktadır ve vefat eden kişiler her odaya 7 sene aralıklarla defnedilebilmektedir. Ayrıca yörede sobadan çıkarılan küle “cüruf” adı verilmekte ve bu kül geçilen yolların üzerine dökülmektedir. Suyu emme özelliğinden dolayı yol üstlerine dökülen cüruflar, kış aylarında meydana gelmekte olan çamurları önlemektedir (KK6).

Eber yöresinde toprak ya da ahşap binalarda “eksen” adı verilen ve ağaçların arasına boşluk bırakılarak oluşturulan bir teknoloji kullanılmaktadır. Yapıların arasında boşluk bırakılmasıyla birlikte herhangi bir harekette binaya esneklik payı verilmekte ve binanın sağlamlığı arttırılmaktadır. Yörede kerpiçten üretilen binalarda havalandırma kolay sağlanmakta ve bina içlerinde herhangi bir kötü koku bulunmamaktadır. Kerpiçle yapılan binalar yazın serin, kışın ise sıcak olmaktadır. Kış aylarında binanın herhangi bir yerine yakılan ufak bir ateş dahi tüm binayı ısıtmaya yetmektedir (KK12). Eber Gölü’nde ilkbaharla birlikte kamışlar oluşmaya başlamaktadır. Haziran-Temmuz aylarında başlayan kamış hasadı yaklaşık 4 ay boyunca sürmektedir. Gölden gelen kamışlar kuruması ve altının nem almaması için “koru” adı verilen çatılama sistemiyle üst üste yığılmaktadır. Kurutulan kamışlar çatı katlarında yalıtım ve dolgu maddesi olarak kullanılmaktadır (KK15).

Çay yöresinde yaşayan Kırım Tatarları, kayrak taşlarından ev içlerinde yemek pişirmek amacıyla fırınlar yapmaktadırlar. Ayrıca ısındığı zaman çabuk soğumama özelliği bulunan kayrak taşları evin sıcaklık ihtiyacını da gidermektedir (KK17).

Dazkırı yöresinde beton yerine, yöreden elde edilen toprağın samanla karıştırılması sonucu elde edilen balçık kullanılmaktadır. Evlerin tabanı her sene bu şekilde elde edilen balçıkla yeniden doldurulmaktadır. Yörede bu işleme “yaldızlama” adı verilmektedir. Bu işlemin evin iç ortamını kışın sıcak, yazın ise serin tuttuğuna inanılmaktadır. Ayrıca evin çatısında kullanılan ve ismine “dilme” veya “herek” adı verilen tahtalar yörede çokça bulunan ve çabuk yetişen servi ağaçlarından elde edilmektedir (KK19).

Dinar yöresinde evler beyaz toprak ile sıvanmakta ve duvarların zemini bu işlemle birlikte beyaz renkli olmaktadır. Evlerin duvarlarına farklı renklerle güzellik katmak için farklı renklerdeki topraklar bu beyaz toprakla karıştırılarak yeni renkler elde edilmekte ve duvarlara sanatsal resimler çizilmektedir. Örneğin kırmızı renk elde etmek için kırmızı toprak, beyaz toprak ile karıştırılmaktadır (KK22).

Emirdağ yöresinde hali vakti yerinde olan aileler toprak ev kullanmaktadır. Yörede görülen toprak evler, Yörük kültüründe yer alan çadırın daha küçülmüş ve gelişmiş şekilleridir. Toprak evler genel itibariyle ahşap kafesin üzerine serilen keçe çadırın birbirlerine sıkıca bağlanmasıyla elde edilmektedir. Toprak evler yuvarlak şekilli ve tepesi kubbe biçimindedir. Kıl çadırlar ise daha çok hayvanlar için barınak olarak tercih edilmektedir (KK26, KK27).

Sandıklı yöresinde eski dönemlerde, insanlar toprak malzemeleri kullanarak evlere su ve kanalizasyon hatları döşemişlerdir. Bunun adı halk arasında “künk”tür. Künkler günümüzün modern boru sistemlerine karşılık gelmektedir. Yörede evlerin temelleri taş duvardan yapılmaktadır. Temelde kullanılan taşlar Sandıklı'nın yakınında yer alan Sivri Tepesi'nden elde edilmektedir. Evlerin duvarları “yuvgu taşı” adı verilen ve ortasında delik olan taşlarla örülmektedir. Evin duvarları yapılırken, bu taşlar delikleri bir araya gelecek şekilde üst üste dizilmekte ve deliklerinden birbirlerini tutacak şekilde ince demirler geçirilmektedir. Bu işlem evin daha sağlam olmasını sağlamaktadır. Yörede yine evlerin çatıları, “geren taşı” ismi verilen taş ile toprağın karıştırılması ve her ikisinin üç gün mayalandırılarak bekletilmesi sonucu elde edilen geleneksel yapı malzemesi ile inşa edilmektedir. Bu karışım ise evin kışın daha sıcak yazın ise daha serin olmasını sağlamaktadır. Ayrıca ahşaptan inşa edilen evlerde kullanılan malzemeler yörede sosyal statünün göstergesi konumundadır. Örneğin evde kullanılan ahşap malzemeler tek parça ise zenginliğin göstergesi olup, o hane sahibinin varlıklı olduğuna işarettir. Ama ahşap malzemeler birbirine eklenerek yapılıyorsa, bu durum hane sahibinin maddi durumunun iyi olmadığını kanıttır (KK41).

5.2. Geleneksel Hayvancılık Bilgisi

Dünya üzerinde ortaya çıkan ilk insan toplulukları, yaşam şekillerini avcı-toplayıcı toplum yapısı biçiminde meydana getirmişlerdir. Yeryüzünde egemen olan iklim ve çevre koşullarına göre şekillenen avcı-toplayıcı toplum yapısı, doğada bulunan hayvanların avlanması ve kendiliğinden yetişen bitkilerin toplanılması uygulamaları çerçevesinde oluşmuş ve bu şekilde insanların yaşamsal faaliyetlerini sürdürmelerine olanaklar tanıyan davranışlar dâhilinde biçimlenmiştir. Doğaya bağımlı bir anlayış çerçevesinde yaşamlarını şekillendiren avcı-toplayıcı topluluk üyeleri, insan-doğa eşitliğine yönelik bir dünya görüşü çerçevesinde doğadan yararlanmalarının yanı sıra zihinsel dünyalarında doğaya yükledikleri çok özel anlamlar dolayısıyla söz konusu uygulamaları doğanın kendisine zarar vermeden gerçekleştirmişlerdir.

Avcı-toplayıcı topluluklar, yaşam ile giriştikleri mücadeleler kapsamında avladıkları hayvanlardan çok çeşitli şekillerde yararlanmışlardır. Hayvanlar, sundukları çeşitli kaynaklar vasıtasıyla ilk insan topluluklarının beslenme, barınma, korunma, ısınma, giyinme, iyileşme gibi temel biyolojik ihtiyaçlarının yanı sıra inanma ihtiyaçlarının giderilmesi konusunda da çok önemli işlevler yerine getirmişlerdir. Ancak iklim ve çevre koşullarında meydana gelen dönüşümler insan topluluklarının yaşam şekilleri üzerinde çeşitli değişikliklere sebep olduğu gibi hayvanlarla olan ilişkilerinin de baştan sona farklılaşmasına yol açmıştır.

Günümüzden yaklaşık 10.000 yıl öncesinde yeryüzünde meydana gelmeye başlayan iklimsel ılımanlaşma dünyayı daha yaşanılabilir bir ortama dönüştürmüştür. Bunun sonucunda ise dünya üzerinde hayvan türleri ve sayılarında ciddi artışlar meydana gelmiştir. Yeryüzünde ortaya çıkan bu iklim değişikliği, insan topluluklarının da söz konusu değişime kültürel ve biyolojik olarak ayak uydurmalarıyla sonuçlanmıştır (Üstündağ Aydın vd., 2007: 119-120). Doğal ve çevresel olaylardan çok canlı şekillerde etkilenen insan toplulukları, yeni dönemle birlikte doğa karşısında daha çok edilgen bir pozisyonda oldukları “Avcı-Toplayıcı Toplum” yaşam şeklinden uzaklaşmışlar ve doğadan elde ettikleri hayvanları evcilleştirerek üretime yönelik inşa ettikleri “Tarım Toplumu”na geçiş yapmışlardır.

Tarımcılığın temelinde, üretim odaklı ve verimliliğe yönelik uygulamalar bulunmaktadır. Bu süreç insan müdahalesi bulunmadan yaşamlarını sürdüremeyecek olan hayvanların; bakım, beslenme, yetiştirilme, korunma ve ıslah edilme uygulamalarına vurgu yapmaktadır (Bates, 2013: 149-152). Bu sebeple doğadan elde edilen hayvanların evcilleştirilmeleri gerekmiştir. Hayvanların evcilleştirilme süreçlerinde; herhangi bir türün en uysal, en verimli, hastalıklara karşı en dayanıklı ve en hızlı büyüyen üyeleri seçilerek neslin devamının bu üyeler üzerinden sürdürülmesi sağlanmaya çalışılmıştır. En ideal hayvan üyeleri ortaya çıkartılana kadar söz konusu bu uygulamalar silsilesi devam ettirilmiştir (Diamond, 2010: 528).

Dünya üzerinde yaşamlarını sürdüren 148 büyük otobur memeli kara hayvanından yalnızca 14 tanesi günümüze kadar evcilleştirilebilmiştir (Diamond, 2010: 528). İlk başarılı evcilleştirme uygulamaları ise Bereketli Hilal olarak adlandırılan bölgede gerçekleştirilmiştir. Bu amaç kapsamında söz konusu bölgede ilk olarak dört büyük memeli türlerinden olan “keçi, koyun, domuz ve inek” evcilleştirilmiştir (Diamond, 2010: 183). Hayvanların evcilleştirilmesiyle birlikte insan toplulukları bu başarılı uygulamadan çok yönlü faydalar sağlamıştır. Bu sürecin sonucunda insan toplulukları; ilk olarak üretim etkinlikleri çerçevesinde yıl boyunca tüketecekleri gıda stoklarını güvence altına almanın formüllerini bulmuş ve bu şekilde beslenme ihtiyaçlarını gidermenin en temel yollarını keşfetmişlerdir. Ayrıca evcilleştirmeyi başardıkları hayvanlardan daha önceki yaşam şekillerine nazaran “barınma, korunma, ısınma ve giyinme” gibi ihtiyaç alanlarında çok daha etkin şekillerde yararlanmaya başlamışlardır.

Hayvanlar ile sürdürdükleri ilişkiler sonucunda ortaya çıkan ve daha çok tecrübeye dayanan bilgilerden oluşan geleneksel hayvancılık bilgisine yönelik uygulamalar, insan topluluklarının uzun yıllar doğal çevrede yaşamaları ve gözlem yapmaları sonucunda meydana gelmiştir. Bu uygulamalar sonucunda insanlar hayvancılık, ekonomi ve kültür alanlarında zengin bilgi kaynakları elde etmişlerdir. Evcilleştirmeye birlikte yaşanan coğrafya şartlarına çok iyi uyum sağlamış olan hayvanlar, iyi verim vermişler ve kolaylıkla üreyerek sayılarını kısa sürede artırmışlardır. İnsan toplulukları hayvanlardan elde ettikleri ürünler dolayısıyla kendilerine gıda kaynakları ve geçim yolları sağlamışlardır. Ayrıca köyden kente göçün önlenmesinde, biyolojik çeşitliliğin korunmasında, enerji tasarrufunun sağlanmasında, çevre kirliliğinin önüne geçilmesinde, insan sağlığının korunmasında ve

kültürel yaşamda kendisine kullanım alanı oluşturmuş olguların devam ettirilmesinde geleneksel hayvancılık bilgisine yönelik uygulamalar önemli işlevler üstlenmişlerdir (Koluman, 2014: 18-21).

İnsan toplulukları farklı zamanlarda farklı düşünce yapılarına sahip olmuşlardır. Avcı-toplayıcı topluluklar döneminde doğa ile dost ilişkiler geliştiren insanlar, tarım dönemine geçişle birlikte düşünce yapılarını değiştirerek doğaya zarar verebilecek uygulamalara imza atmışlardır. Doğaya yönelik olan bu olumsuz bakış açısı ve uygulama şekilleri Endüstri Toplulukları döneminde ise zirveye ulaşmıştır. İnsanlar artık bu dönemle birlikte doğaya tamamen menfaat temeline dayanan sömürgeci bir anlayışıyla yaklaşmışlardır. Süreç içerisinde söz konusu yozlaşmadan geleneksel hayvancılık uygulamaları da etkilenmiş ve yerini ekolojik denge ve insan sağlığı ölçütlerini görmezden gelen, herhangi bir etik değeri bulunmayan, üretimi olabildiğince artırmak ve masrafları azaltmak amaçları çerçevesinde şekillenen hayvancılık uygulamalarına bırakmıştır.

Eski Türkler, uzun yıllar Orta Asya bozkırlarında yarı göçebe bir hayat sürdürmüşlerdir. Bu süreçte yaşam alanlarının sahip olduğu iklim ve çevre şekillerine göre hayatlarını biçimlendiren Eski Türkler, mevsimsel dönemlere göre yazlık alanlar ile kışlık alanlar arasında sürekli göç etmişlerdir. Göç hayatının harekete dayalı bir yaşam şekli sunmasından dolayı ise, göçe uyum sağlayabilecek canlılar olan hayvanlar üzerinden ekonomik ve kültürel temelli bir yaşam şekli oluşturmuşlardır (Koca, 2002: 15). Eski Türkler Orta Asya bozkırlarında at, koyun, sığır, manda ve deve gibi hayvanlardan pek çok ihtiyaç alanlarında yararlanmışlardır (Ünsal ve Akyün, 2021: 157). Ayrıca topluluk içerisinde hayvanlara atfedilen önemden dolayı, her yılın bir hayvan adıyla temsil edildiği takvim olan “12 Hayvanlı Türk Takvimi”ni kullanmışlardır (Falay, 2017: 9).

Her ne kadar günlük hayatta pek çok hayvandan yararlanılsa da “at ve koyun”, Eski Türklerin yaşam şekilleri içerisinde, içerdikleri anlamlar ve işlevleriyle birlikte çok daha önemli konumda bulunmuştur. At ve koyun Eski Türk toplulukları içerisinde tarihi, iktisadi ve kültürel alanlardaki işlevlerinden dolayı önem kazanmıştır.

Orta Asya bozkırlarında yaşamlarını sürdüren Eski Türklerin yetiştirdikleri ve günlük hayatta pek çok özelliğinden yararlandıkları hayvanlardan birisi “at” olmuştur.

“Yund ve yont” terimleriyle isimlendirilen atlar, Eski Türkler tarafından evcilleştirilen ve büyük çiftliklerde yetiştirilen, yarı göçebe yaşam tarzının çok işlevli hayvanlarından (Mandaloğlu, 2014: 76-77). Büyük sürülerin sevk ve idaresi, hayvanların bir arada tutulması, uzak mesafelerdeki otlakların tespit edilmesi ve bir yerden başka bir yere ulaşımın sağlanması, atların işlevlerinden bazılarını oluşturmuştur. Ayrıca atların etinden ve sütünden beslenme maddesi olarak da yararlanılmıştır. Atlar, maddi zenginliğin sembolleri olmalarından dolayı topluluk içerisinde sahiplerine itibar kazandırmışlardır (Koca, 2002: 15-18). Atların maddi değerinin yanı sıra Eski Türklerin geleneksel dünya görüşlerine de yansımış işlevleri bulunmaktadır. Kutsal hayvanlardan kabul edilen atlar, Şamanist törenlerde şamanın gökyüzüne çıkacağı bineği ve kurbanlık hayvanı olarak kullanılmıştır. Ayrıca atlar Eski Türk anlatı dünyasında “sahibinin yakın arkadaşı, zafer ortağı ve kudret simgesi” olarak kendilerine yer edinmişlerdir (Çoruhlu, 2011: 163-164).

Bozkır yaşantısında Eski Türkler tarafından önemli görülen hayvanlardan bir diğeri “koyundur”. Eski Türkler tarafından “koy” terimiyle karşılanan koyun, topluluk içerisindeki iktisadi hayatın temelini oluşturmuştur (Ünsal ve Akyün, 2021: 157). Yarı göçebe yaşam tarzına kolay uyum sağlayan koyunların etinden; sucuk, pastırma ve kavurma gibi et ürünleri, sütünden ise; yoğurt, peynir ve tereyağı gibi süt ürünleri elde edilmiş ve bu ürünler topluluk üyeleri arasında bolca tüketilmiştir (Mandaloğlu, 2014: 75). Ayrıca koyunların derisi ve yünü giyim maddesi olarak, gübresi ise yakıt malzemesi olarak kullanılmıştır (Ünsal ve Akyün, 2021: 157). Eski Türk topluluğunda maddi gücün simgesi olan koyunlar, geleneksel dünya görüşünde yer alan simgesel anlamları sayesinde, şamanlar tarafından Gök Tanrı’ya sunulan kurbanlar arasında yer almışlardır (Çoruhlu, 2011: 174). Türkler, Orta Asya’daki otlakların yetersiz kalması, hastalıkların ve olumsuz iklim koşullarının ortaya çıkması gibi sebepler dolayısıyla 11. yüzyıldan itibaren Anadolu’ya göç etmeye başlamışlardır (Mandaloğlu, 2014: 76-77). Anadolu’da Orta Asya’ya kıyasla farklı iklim ve coğrafya özellikleriyle karşılaşan Türkler, Anadolu’nun doğasına uygun hayvancılık etkinliklerine yöneldiler de eski geleneksel hayvancılık uygulamalarından uzaklaşmamışlardır.

Çalışma alanımızı oluşturan Afyonkarahisar, gerek iklim koşulları gerekse yer şekil özellikleri bakımından hayvancılık için uygun koşullara sahip bir yerleşim yeridir. Günümüzde kentin ekonomisinin önemli bir kısmını oluşturan hayvancılık; büyükbaş

hayvancılık, küçükbaş hayvancılık, kümes hayvancılığı, arıcılık ve su ürünleri yetiştiriciliği gibi farklı alanlar çerçevesinde gerçekleştirilmektedir. Bu alanlar içerisindeki en büyük etkinlikler büyükbaş hayvancılık, küçükbaş hayvancılık, kümes hayvancılığı ve arıcılık alanlarında görülmektedir (Gökgöz, 2018: 39). Tarım ve Orman Bakanlığı'nın, 2021 yılında yayımladığı "Afyonkarahisar Tarımsal Yatırım Rehberi'nde" yörede 2020 yılında; 437.259 adet büyükbaş hayvan, 1.235.046 adet küçükbaş hayvan, 16.893.961 adet kümes hayvanı ve 57.836 adet arı kovanı bulunduğu belirtilmektedir. Ayrıca aynı rehberde yörede; 1.008 ton su ürünleri yetiştirildiği aktarılmaktadır (Tarım ve Orman Bakanlığı, 2022).

Afyonkarahisar yöresinde hayvancılık faaliyetleri geçmişte de yaygın olarak sürdürülmüştür. Geçmişte Afyonkarahisar'ı ziyaret eden yabancı gezginler kaleme aldıkları "seyahatnamelerde" ve Osmanlı Devleti zamanında kaleme alınan "salnamelerde" yörede yer alan hayvanların özelliklerinden ve yörede yaşayan insanların hayvancılık bilgilerinden bahsedilmektedir. 1678 yılında Afyonkarahisar'a gelen Polonyalı Simeon seyahatnamesinde; yörede bol miktarda keçi gördüğünü ve bu keçilerin parlak kıllarından pek çok alanda yararlandığını bildirmektedir (Özpınar, 2019: 7).

1800 yılında Afyonkarahisar'a gelen seyyah William Martin Leake seyahatnamesinde; yörede koyun, keçi ve boynuzlu büyük sığırların olduğunu belirtmektedir. Ayrıca çobanların üstlerinde gördüğü kepenegi şu sözlerle anlatmaktadır:

"Sürücülerimiz beyaz devetüyünden yapılmış, yarım santimetre kalınlığında keçeden yapılmış bir pelerin takıyordu (kepenek). Bu pelerin öylesine sert ki yere atıldığında desteksiz dik duruyordu. Bu giysinin kolları yok, sadece ellerin geçebileceği delikleri var. Yağmuru önlemek amacıyla adeta bir kanat gibi omuzlarına alırlar. Buranın yerli imalatıdır." (Özpınar, 2019: 25-26).

1854-1856 yılları arasında Afyonkarahisar'da bulunan Henri Van Lennep seyahatnamesinde; yörede yaşayan insanların kaliteli yünler elde edebilmek için, koyunların omuz ve kalçaları haricindeki vücutlarının tamamında yer alan yünleri bütünüyle kırptıklarından bahsetmektedir (Özpınar, 2019: 96). 1895 yılında Afyonkarahisar'a gelen Friedrich Sarre ise kaleme aldığı seyahatnamesinde yörede

gördüğü at bakıcılarını: “Her şeyden önce mükemmel at bakıcıları. Gece geç saatlere kadar yol gitmemize rağmen atlarına gösterdikleri ilgiye hayran kaldık. Sabah ve akşam atları titizlikle kaşağı ile taradılar.” (Özpinar, 2019: 185) şeklinde aktarmaktadır.

1891 yılında Osmanlı Devleti döneminde kayıt altına alınan salnamede yörede bulunan hayvanlar hakkında bilgiler verilmektedir. Salnameye göre; sancağın merkezi olan Karahisar’da 223.516, Sandıklı’da 401.073, Bolvadin’de 166.201 ve Aziziye’de (Emirdağ) 145.773 koyun bulunmaktadır. Bu sayıların dışında Aziziye’de (Emirdağ) ipek böcekçiliğinden kaliteli ipek, arıcılıktan ise kaliteli bal ve bal mumu elde edildiği raporlar arasında yer almaktadır (Koparal, 2011: 47).

Aşağıda Afyonkarahisar yöresindeki geleneksel hayvancılık bilgisine yönelik ögeler büyükbaş hayvancılık, küçükbaş hayvancılık, kümes hayvancılığı ve arıcılık kapsamında verilmiştir:

Afyonkarahisar yöresinde genellikle inek, öküz, camız (manda-donbey) ve at gibi büyükbaş türleri üzerinden hayvancılık etkinlikleri sürdürülmektedir. Büyükbaş hayvanlarla ilgilenen kişilere ise “çoban, sığırtmaç ve hizmikâr” gibi isimlendirmeler verilmektedir. Yörede, bölgenin iklim ve yeryüzü şekillerine uyum sağlamış yerli sığır ırkları olan “boz ırk ve yerli kara” ırklar bulunmaktadır. Asil ırka sahip ineklerden kemikleri gelişkin olarak doğan ve büyüyünce ay boynuzuna sahip olan erkek buzağuların iyi damızlık olacağına inanılmaktadır. Boğazı ince ve göğsü iri olan ineklerin bol sütlü olacağı düşünülmektedir. Gebe ineklerin tam dokuz ayda doğum yapabilmeleri için bakımlarının iyi olması gerektiğine inanılmaktadır. Sığırların çiftleşme zamanlarının gelmesine “kızgınlık” adı verilmektedir. Kızgınlık zamanı gelen inek etrafa koku salgılamakta ve diğer sığırların üzerlerine atlamaya çalışmaktadır. Bu durumda ineğin hamile kalabilmesi için damızlık dana ile çiftleştirilmesi gerekmektedir (KK3).

Afyonkarahisar yöresinde gebe büyükbaş hayvanlara verilen tarihi geçmiş ya da bozuk yemlerin, onların hamileliklerinin sonlanmasına sebep olacağına inanılmaktadır. Doğum yapacak ineklerin herhangi bir yere iple bağlanılmaması gerektiğine inanılmaktadır. Hareket eden ineklerin daha kolay doğum yapacakları düşünülmektedir. Buzağuların ilk doğdukları anda ineklerin onları yalayarak kurutmaları için üzerlerine tuz

dökülmektedir. Doğum yapmış olan ineklerin ilk sütlerine “ağız sütü” adı verilmektedir. Ağız sütü besleyici ve hastalıklardan koruyucu özelliklerinden dolayı buzağıya sağılarak değil doğrudan ineğin göğsünden içirilmelidir. Yeni doğum yapmış olan sağlıklı inek bir daha hamile kalırsa hamileliğinin 6. ayına kadar sağlabilmektedir. Daha fazla sağılırsa karnındaki buzağı gelişmemektedir (KK3).

Afyonkarahisar yöresinde her ailenin kendisine ait “en” adı verilen demircilere yaptırılmış olan simgeleri bulunmaktadır. Enler buzağı doğar doğmaz başka sürünün hayvanlarıyla karışmamaları için kulaklarına vurulmaktadır (KK3). Hocalar yöresinde buzağılar, başıboş bırakıldıkları zaman ineklerden süt emmesinler diye burunlarının üzerlerine “burunluk” adı verilen ve demir tellerden oluşan bir aparat bağlanmaktadır. Buzağı süt emmek için ineğe yaklaşınca, demir teller ineğin göğsüne batmakta ve ineğin hareket etmesinden dolayı buzağı ineği emememektedir (KK31). İnekler günde 2 defa sağılmaktadırlar. Sağım sırasında yakınında buzağısı olmayan inek sütünü salmamaktadır. İneğin sütünü salabilmesi için süt sağımı sırasında buzağısı ineğin yanına bağlanmaktadır. Çayırlarda otlayan hayvanların etlerinin ve sütlerinin kapalı alanda hazır ot yiyen hayvanlardan çok daha lezzetli olduğu düşünülmektedir (KK3).

Hocalar yöresinde dağların kuzeye bakan yönüne “kuz” adı verilmektedir. Kuz yönü, bütün mevsimlerde yeşil otlarla kaplı olduğu için hayvan otlatma esnasında tercih edilen bölgeler arasında bulunmaktadır (KK31). Kızılören yöresinde yer alan dağlarda bol miktarda kekik bulunmaktadır. İlbahardan sonbahar sonuna kadar hayvanlar bu dağlarda bulunan kekikler ile beslenmektedirler. Kekikle beslenen hayvanların etlerinin daha lezzetli olduğuna inanılmaktadır (KK40). Çayırlardan toplanan otlar kış yiyeceği olarak kullanılmaktadır. Bu otlar ince telli olduklarından dolayı kışın hareketsiz kalan hayvanların sindirim sorunları yaşamalarının önüne geçmektedir. Öküzlere güçlü ve kaslı olmaları için ezilmiş fiy ve burçak yedirilmektedir. Sığır cinsi büyükbaş hayvanların kilo alabilmeleri için bıçakla doğranan pancarlar yemlerinin içerisine ilave edilmektedir. Sırt bölgeleri dolu olan büyükbaş hayvanların besili olduklarına inanılmaktadır (KK3).

Afyonkarahisar yöresinde büyükbaş hayvanların sağlıklı olup olmadıkları tüylerinden, bakışlarından, duruşlarından, ayaklarından, tırnaklarından, kulaklarından ve burunlarından belli olmaktadır. Sağlıklı hayvanların tüyleri parlak; bakışları, duruşları,

ayakları ve kulakları dik; tırnakları sağlam ve burunları kuru değil ıslak olmalıdır. Ayrıca geviş getiren hayvanların sağlıklı oldukları düşünülmektedir. Büyükbaş hayvanların yaşları dişlerinden belirlenmektedir. Doğuştan üst dişleri olmayan büyükbaş hayvanların 2 yaşından sonra alt dişleri ön sıradan düşmeye başlamaktadır. Ayrıca her sene düşen dişlerin kenarlarından birer tane daha düşmektedir. Büyükbaş hayvanların ehlileştirilmeleri için hassas bölgeleri olarak düşünülen burun ve kuyruk bölgelerinden tutulmaktadır (KK3).

Afyonkarahisar yöresinde hamile camızların 11 ayda sağlıklı bir şekilde doğum yapabilmeleri için bakımlarının iyi olması gerektiğine inanılmaktadır. Camızlar sütleri az olduğu için günde 1 defa sağılmaktadırlar. Camızların sahip oldukları sert mizaçlarından dolayı onları sadece alışık olan kişiler sağabilmektedir. Sütten yeni ayrılan malaklara (camız yavrusu) güçlensinler diye kabuğuyla birlikte yumurta yedirilmektedir. Camızların et ve süt verimlerinin artırılması için sulak alanlara ihtiyaç olduğu düşünülmektedir. Bunun sebepleri derisi siyah ve kalın olan mandaların gün içerisinde serinlemeye ihtiyaç duymalarıdır. Haşhaş ve güneşik (ayçiçeği) küspesi yiyen mandaların kaymaklarının daha yağlı olduğu düşünülmektedir (KK3).

Afyonkarahisar yöresinde atların gübrelerinin bekledikçe kendiliğinden ısındığına inanılmaktadır. Bu sebeple kış aylarında at gübreleri, ısınmalarını sağlamak için diğer hayvanların altlarına serilmektedir. Atlara kaslanmaları ve dayanıklı olmaları için ezilmiş arpa yedirilmektedir (KK3).

Hocalar yöresinde keçi yavrusuna “keçi”, beş aylık keçiye “oğlak”, bir yaşındaki keçiye “çepiç”, bir yaşını geçen keçiye ise “gezen” adı verilmektedir (KK31). Afyonkarahisar yöresinde gözleri kara ve burunları beyaz olan koyunların süt verimlerinin iyi olduğu düşünülmektedir. (KK6). Beltarla Köyü’nde koç katımı esnasında kuzular erkek olsun istenirse erkek çocuğu, dişi olsun istenirse kız çocuğu koçların sırtlarına bindirilmektedir (KK8). Afyonkarahisar yöresinde doğumuna az zaman kalan koyunların karınları iyice büyürse en az ikiz doğuracaklarına inanılmaktadır. Yörede küçükbaş hayvanlar arka taraflarından sağılmaktadır. Kuzusu ölen koyunların süt dolu göğüsleri tıkanmasın diye her gün mutlaka sağılmaları gerektiğine inanılmaktadır. Küçükbaş hayvanlar et ve süt verimlerinin artırılması için havanın güneşli olduğu her gün muhakkak çayırlara otlatmaya götürülmektedir. Koyunların sırt bölgeleri sıkıldığında ele kemik

geliyorsa bu hayvanların zayıf olduklarına inanılmaktadır (KK6). Bayat, Dinar, Hocalar, İhsaniye ve Kızılören yörelerinde, meşe palamutları, meşe sürgünleri ve çam ağaçlarının burçları küçükbaş hayvanlara süt ve et verimlerinin arttırılması amaçlarıyla yedirilmektedir (KK9, KK25, KK31, KK33, KK39).

Hocalar yöresinde küçükbaş hayvan sürüleriyle birlikte nisan ayında yaylaya çıkılmakta, Eylül ayında ise yayladan inilmektedir. Yaylada bulunan yaklaşık 25 küçükbaş hayvan sürüsü, Haziran ayı içerisinde koyun kirkımı için Tuğulu Yaylası'nda bulunmaktadır. Koyun kirkım günü, komşu yaylalardan insanlar da Tuğulu Yaylası'na gelmektedirler. Öncelikle yufka, katmer ve bükme gibi Afyonkarahisar yemek kültürüne ait yiyecekler yendikten sonra Kirkım Ağası bir koyun seçmekte ve onu öğleden sonra yenmesi için satın almaktadır. Kirkımı yapacak koyun sahipleri kendi aralarında görev bölümü yaptıktan sonra imece usulüyle koyunları kirkmaya başlamaktadırlar. Koyun kirkım işi sona erdikten sonra kirkılan yünler çuvallara doldurulmakta ve iş bitiminde Kirkım Ağası'nın kestirdiği koyun yenmektedir. Koyun kirkım günü, gelenek haline dönüşmüş olan bu uygulamalarla birlikte neşe içerisinde ve şölen havasında geçmektedir (KK31). Beltarla Köyü'nde yün kirkımı sonrası dayanıksız olacağına inanılan koyunların üzerlerine güneş çarpmasına karşılık, çam ağaçlarının yakılmasıyla elde edilen siyah katran sürülmektedir. Bu uygulamayla birlikte koyunların renk değiştirerek güneşe karşı dayanıklı olacakları düşünülmektedir. Ayrıca yine köyde, çobanlar yünden elde edilen kepenek, neşrek (yün battaniye), örme fes, çorap gibi ürünler kullanmaktadırlar (KK8).

Çay yöresinde koyunların dereye yıkandıkları ve temizlendikleri güne "yünüm" adı verilmektedir. Yünüm günü yörede bulunan bütün küçükbaş sürüler ve sürülerin çobanları derenin yanına gelmektedirler. Buraya gelmeden önce "el koyunları" kirkılmakta ve sırtları kök boya ile boyanmaktadır. Çobanlar sırasıyla el koyunlarını kucaklarına alarak dereye geçmeye çalışmaktadırlar. Bu esnada amaç geride kalan sürünün de suya atlayarak karşıya geçmeye çalışmasıdır. Sürü, çobanın arkasından ne kadar kısa sürede dereye atlar ve karşıya geçerse, çobanın sürüsüne o kadar hâkim olduğu düşünülmektedir. Gün boyu yapılan yünüm atlayışları sonunda, en kısa sürede dereye karşı kıyıya geçen sürünün çobanına birincilik ödülü verilmektedir. Ayrıca koyunlar dereye karşı kıyıya geçtikleri esnada tenekeler çalınmakta ve havaya kurşun atılmaktadır (Aday, 2003: 146-147).

Dinar yöresinde küçükbaş hayvanların gece otlatmaya çıkarılmasına “örüm” adı verilmektedir. Küçükbaş hayvanların geceleri otlatmaya çıkarılmalarının temel sebebi yaz aylarında gündüz vakitlerinin çok sıcak olması ve küçükbaş hayvanların bu yüksek sıcaklıklara çok fazla dayanamamalarıdır. Çobanlar geceleri karanlıkta küçükbaş hayvan sürüsünü ıslık çalarak yönlendirmektedirler (KK25).

Afyonkarahisar yöresinde küçükbaş hayvan sürüleri içerisinde adına “kös koyun” denilen ve sürünün liderlik görevini yürüten bir koyun bulunmaktadır. Sürü kös koyunun hareketlerini takip etmektedir. Kös koyunlar ise ellerinden sürekli fıstık, ekmek ve meyve gibi yiyecekler yedikleri çobanların komutlarından uzaklaşmamaktadırlar. Kös koyun sayesinde sürünün hareketlerini sınırlı hale getiren çobanların otlatma sırasındaki işleri azalmaktadır. Çobanın işlerini kolaylaştıran kös koyunlar doğumlarından hemen sonra çobanlar tarafından tespit edilmekte ve kendilerine yakın bir şekilde yetiştirilmektedirler (KK6).

Afyonkarahisar yöresinde küçükbaş hayvan sürüleri içerisinde yer alan bazı hayvanların boyunlarında çanlar bulunmaktadır. Çanlar genellikle sürülerin liderleri olan “kös” koyunların boyunlarında yer almaktadır. Çan sesinden dolayı sürü içerisinde yer alan hayvanlar birbirlerini, sürü çobanları ise sürülerini takip edebilmektedirler (KK6). Yörede keçi çobanları diğer küçükbaş hayvan çobanlarından çok daha hareketli olmak zorundadırlar. Keçilerin hızlı hayvanlar olmaları ve komut dinlememelerinden dolayı keçi otlatmak daha zor bir hal almaktadır (KK6).

Afyonkarahisar yöresinde koyun sürülerinin içerisinde, dışarıdan gelecek tehditlere karşılık yerli akbaş koyun köpekleri bulunmaktadır. Sürünün kenarından geçenlere müdahale etmeyen bu köpekler sürünün içerisine girenlere saldırmaktadırlar. Köpekler doğar doğmaz sürü içerisine alınmakta ve koyunlara alışmaları sağlanmaktadır. Canavar ve kurt gibi yırtıcı hayvanlara karşı bu köpeklerin korkmamalarını ve saldırmalarını sağlamak için öldürülen canavar ve kurt derilerinin içlerine ot basılmakta ve bu köpekler yavruyken önlerine konulmaktadır. Ayrıca bu köpeklerin daha saldırgan olmaları için doğumlarıyla birlikte bir süre karanlık ortamlarda büyümeleri sağlanmakta ve kulakları kesilmektedir. Koyunların yazın kurutulan gübreleri kış aylarında ağılların zeminlerini kuru tutmak için kullanılmaktadır (KK6). Ayrıca küçükbaş hayvanlar araç içerisinde bir yerden başka bir

yere taşınacaklarsa ayaklarından üç tanesi bağlanırken bir tanesi boшта bırakılmaktadır. Eğer bütün ayakları bağlanırsa, hayvanın nefes alamayıp öleceği düşünülmektedir (KK3). İsehisar yöresinde sürüngen hayvanları içeriye sokmaması için küçükbaş hayvanların ahır girişlerine sarımsak asılmaktadır (KK36).

Afyonkarahisar yöresinde bir tavuğun kalitesini içerisinden çıktığı yumurtanın kalitesinin belirlediğine inanılmaktadır. Tavuğu gurka sokmak için ekmek gibi ekşi mayalı ürünler yedirilmesi gerekmektedir. Gurka giren tavuk ise suya batırılırsa gurktan çıkmaktadır. Gurka giren tavukların yumurtalarını çıkartabilmesi için altlarına samandan folluk yapılmaktadır. Tavuklardan ayrılan civcivlerin soğuktan üşümemeleri için kapalı bir kavanoza ılık su konularak yakınlarına bırakılmaktadır. Kavanozun sıcaklığı, yakınında bulunan civcivleri ısıtmaktadır. Yumurtadan yeni çıkan civcivler güneşe çıkartılırsa çabuk büyüyecekleri düşünülmektedir. Sesi iyi, hareketli ve tüyü parlak olan horozların iyi damızlık olacaklarına inanılmaktadır. İbiği kırmızı olan tavukların kaliteli yumurtalar yumurtlayacakları düşünülmektedir. Kapalı alanlarda bulunan tavuklara kıyasla gezen tavukların yumurtaları daha kaliteli ve lezzetli olmaktadır. Tavuklara etlenmeleri için; arpa, yumurtlamaları için ise; buğday ve mısır yedirilmektedir. Tavuklara zaman zaman taze yeşil otlar yedirilirse yumurtalarının daha lezzetli ve sağlıklı olacağı düşünülmektedir. Yumurtalarının sert ve dayanıklı olabilmesi için tavuklara mozaik yedirilmektedir. Tavuklar taşıma esnasında ölmeleri için ayakları bağlı olmadan taşınmaktadır (KK6).

Kalecik Beldesi'nde kovanlar araziye yerleştirilirken aralıklarla yerleştirilmektedir. Kovan yerleştirilen yerler doğrudan rüzgâr almamakta ve yerleştirilen yerin yakınlarında su kaynakları bulunmaktadır. Kovanların arı girişleri yazın gölgeye kışın ise güneşe bakmaktadır. Arıların kovana çabuk uyum sağlayabilmeleri için kovan yapımında kayın, kestane ve ladin gibi ağaçlardan elde edilen doğal malzemeler kullanılmaktadır. Arıların "lavanta, yonca, fiğ, kekik, adaçayı, geven, hardal, oğul otu, ayçiçeği, kestane, ıhlamur, akasya, turunçgiller, elma, badem" gibi bitki ve ağaçların buldukları bölgelerde daha verimli ve kaliteli bal üretebildiklerine inanılmaktadır. Biyolojik çeşitliliğin bol olduğu bölgelerde, arılardan elde edilen bal, balmumu, arı sütü, polen ve propolis gibi hasat ürünlerinin çok daha kaliteli olduğu düşünülmektedir. Kış aylarına girerken kovan içerisindeki yaşlı arılar alınmakta ve bu yöntemle gençleştirme yapılmaktadır. Arılar tarafından üretilen bal mumları atılmamakta ve bir sonraki yıl arıların tekrar tekrar bal

mumu üretip de enerjilerini boşa harcamamaları için kovan içerisine bırakılmaktadır. Kışın balı alınan arılara, ekmeğin içerisi dökülen kestirme şekeri takviye gıda olarak verilmektedir. Bakım için açılan kovanlar arıların üşüyüp hasta olmamaları için havalar soğumadan kapatılmaktadır. Kovana yapılan her müdahalenin alınacak balın verimini azaltacağına inanılmaktadır. Arı yetiştirilen bölgelerde tarımsal ilaçlama yapılırsa arıların o bölgeyi terk edeceği düşünülmektedir. Kovanlara müdahale edileceği zaman açık renk kıyafetler giyilmektedir. Arıları sakinleştirmek için tütsü kullanılmaktadır. Arıların kendi kovanlarını karıştırmamaları için ise kovanlar farklı renklerde boyanmaktadır. Yörede bal hasadı eylül ayında yapılmaktadır. Bal ile peteği birbirlerinden ayırabilmek için öncelikle petekli bal bir tencere içerisine konulmaktadır. İçerisine petekli bal konulan tencere de içerisinde su bulunan başka bir tencerenin içerisine alınmaktadır. Tencere içerisindeki su ısıtılmakta ve bu uygulamayla birlikte petekli bal da ısınmaya başlamaktadır. Isınmanın etkisiyle bal ve petek ayrışmakta ve petek tencerenin üzerine toplanmaktadır. Son aşamada ise bal farklı bir kaba süzülerek petek ile ayrılmış olmaktadır (KK104).

5.3. Geleneksel Bitki Bilgisi

Afrika'dan dünyaya yayılan ilk insan toplulukları, doğadan elde ettikleri yaşamsal kaynaklar sayesinde hayata tutunmanın yollarını keşfetmişlerdir. Yaşamın başlangıç hikâyesinin oluşturulduğu bu ilk zamanlarda doğa; insan yaşamı üzerinde mutlak hâkimiyeti temsil etmiş ve onun eylemlerinin en temel yönlendirici gücünü oluşturmuştur. Doğa karşısında savunmasız bir pozisyonda bulunan insanlar, insan-doğa eşitliği paradigması çerçevesinde davranış şekilleri geliştirmiş ve sürdürülebilirlik kapsamında doğadan yararlanmaya çalışmışlardır. İnsanlar söz konusu süreçte doğadan; barınma, beslenme, korunma, giyinme gibi maddi ihtiyaçlarını sağlamanın yanı sıra inanç dünyalarında doğaya yükledikleri “kutsallık” formundan dolayı ona “saygı, minnet ve korku” ile yaklaşarak inanma ihtiyaçlarını da gidermişlerdir.

Doğadan elde ettikleri yaşamsal malzemeler ile hayatlarını sürdüren insan toplulukları, dünya üzerinde meydana gelen iklimsel ılımanlaşmayla birlikte çok daha farklı bir yaşam şekline adım atmışlardır. Dünya üzerinde çoğalmaya başlayan bitki örtüsünden yararlanma yoluna giden insanlar, doğadan elde ettikleri yabani bitkileri evcilleştirme yoluna yönelmişler ve bu sürecin sonunda insan üretimin temellerini

oluşturacak çalışmalara imza atılmıştır. Sözlükte: “Bulunduğu yere kökleriyle tutunup gelişen, döl veren ve hayatını tamamladıktan sonra kuruyarak varlığı sona eren yosun, ot, ağaç vb. canlıların genel adı, nebat.” (Akalin vd. 2005: 287) şeklinde tanımlanan bitkinin, ilk olarak uygun iklim şartlarına sahip olduğundan dolayı “Bereketli Hilal” olarak adlandırılan bir bölge üzerinde evcilleştirildiği ve tarımının yapıldığı düşünülmektedir. “Çift sıralı buğday, tek sıralı buğday, arpa; baklagillerden mercimek, bezelye, nohut, acı burçak; liflilerden keten” gibi bitkiler Bereketli Hilal’de evcilleştirilerek tarımı yapılabilen bitkiler haline getirilmişlerdir (Diamond, 2010: 184). Bu bitkilerin dünyanın daha farklı bölgelerine yayılması ve daha farklı bölgelerde bulunan bitkilerin de evcilleştirilerek tarımının yapılabilir hale getirilmesiyle birlikte, geleneksel bitki bilgisine yönelik ekolojik bilgi sistemi uzun yıllar süren tecrübeler sonucunda ortaya çıkarılmış ve nesilden nesle aktararak insanların bitkiye dayalı tarımsal uygulamalarına dayanak oluşturmuştur.

Bitki tarımcılığının başladığı ilk dönemlerde insanlar orman yakarak ya da ağaçları baltalarla keserek tarım arazileri oluşturmuşlardır. Verimlilik için yeterli toprak işleminin yapılamadığı ilk dönemlerde tarım arazileri en fazla iki yıl bitki tarımcılığı için kullanılabilmiştir. Tarımsal verimin oldukça düşük olduğu bu dönemlerde insanlar ailelerinin gıda ihtiyaçlarını giderebilmek için tarımsal etkinliklerde bulunmuşlardır. Orak, çapa, kürek ve tırmık gibi basit aletler ile yürütülen tarımsal etkinlikler en eski dönemlerden günümüze kadar aşağıdaki sıra ile ilerlemiştir: a. Elle dikim, b. Sopa ile dikim, c. Ocak açma ile dikim, d. Çapa ile dikim (Demirci ve Özçelik, 1990: 8-10).

Bitki tarımcılığının yapılması insan topluluklarına pek çok fayda sağlamıştır. İnsanlar, tarımı yapılan bitkilerin kendilerine sunduğu imkânlarla birlikte gelişim ivmesi yakalamışlar ve teknoloji üretmişlerdir. Uzun yılların bilimsel birikimleri ile meydana getirilen teknoloji zamanla yaşamın tamamında kendisine yansıma alanı bulmuştur. Teknolojinin bitki tarımcılığı alanı ile birleşmesi sonucunda ise; geleneksel bitki tarımcılığı uygulamaları terk edilmiş ve onun yerine tarımsal verimliliği en yüksek noktaya taşımak isteyen endüstriyel bitki tarımı uygulamaları ortaya çıkmıştır. Endüstriyel bitki tarımı uygulamalarında tarlalar birer fabrika olarak görülmüş ve teknoloji sayesinde doğal koşulların bitkiler üzerindeki olumsuz etkileri en aza indirilmiştir (Demeter Biyodinamik Tarım Derneği, 2022). Ancak teknolojinin etkisiyle söz konusu dönemin doğal süreçlere

olan müdahaleleri zamanla insan yaşamı için içerisinde tehlikeler barındıran bir hâl almıştır.

Yarı göçebe bir yaşam şekli benimseyen Eski Türkler, Orta Asya’da hareketli bir yaşama sahip olmalarına rağmen daha çok yerleşik toplumların üretim şekli olan bitki tarımcılığını da tecrübe etmişlerdir. Orta Asya’da gerçekleştirilen arkeolojik kazılarda tespit edilen “sulama kanalları, saban, kürek ve değirmen taşları” gibi ziraat aletleri ile “kavun, karpuz, buğday ve arpa” gibi tohumların tespit edilmesi Eski Türklerin bitkisel tarım yaptıklarının kanıtları olarak görülmüştür (Demirci ve Özçelik, 1990: 21).

Eski Türkler ilk olarak “kara buğday¹³, nişasta buğdayı, kızıl buğday, yulaf, burçak, arpa, bakla ve mercimek” gibi hububatların üretimlerini yapmışlardır. Buğday çeşitlerinin halk mutfağına gıda olarak yansması sonucunda “bulgur, dövme, kavut, kavurga, un ve yarma” gibi yiyecek maddeleri ve yiyecek çeşitleri ortaya çıkmıştır (Demirci ve Özçelik, 1990: 15-17). Burçak ve yulaf ise daha çok “at yemi” olarak kullanılmıştır. Ayrıca “patlıcan (bütüğe), fasulye (bosu), pancar (dünüşge), havuç (gezer/geşür/gizri, sarıg turma), kabak, sarımsak (samursak/sarmusak), soğan (sogun), salatalık (turmuz), turp (turma), şalgam (çagmur), biber (murç=karabiber)” gibi sebzeler ile “elma, (alma, almıla), şeftali (aluç, tülüg erük), kayısı (sarıg erük), erik (kara erük), armut, ayva (awya), dut (üjme), fıstık (bitrik, şekirtük), fındık (kosuk), üzüm, ceviz (yagak), iğde (yigde), karpuz (büken), kavun (kagun)” gibi meyve ve yemişler de Eski Türkler arasında bol miktarda üretilen ve tüketilen tarımsal ürünlerden olmuşlardır. Erik ve şeftali taze olarak tüketildiği gibi kurutularak da tüketilmiştir. Eski Türkler kurutularak da tüketilebilen bu meyvelere “kak” ismini vermişlerdir (Koca, 2002: 37).

Eski Türk toplulukları bitki tarımcılığı uygulamaları çerçevesinde zengin bir terminoloji geliştirmişlerdir. Eski Türkçe’de “tarığ, tarıglıg ve tarlag” terimleri; “tarla veya ekin ekilen yer” anlamlarında (Eren, 1979: 27; Mandaloğlu, 2014: 85; Demirci ve Özçelik, 1990: 20), “tarıgçı ve tandacı” terimleri; “çiftçi” anlamında (Mandaloğlu, 2014: 85), “koşa çıkmak” terimi; “tarla sürmeye çıkmak” anlamında, “çorak, koçur ve sızlık” terimleri ise

¹³ Eski Türkler tarafından çok sevilen ve çok tüketilen bir hububat çeşidi olan kara buğday, konuya ilişkin dünya literatüründe “Türkmen Buğdayı” ismiyle anılmaktadır (Demirci ve Özçelik, 1990: 15-17).

“ekilmemiş ve ekilmeyen yerler” anlamlarında kullanılmıştır (Demirci ve Özçelik, 1990: 20-21).

Yazın yaylaya göç eden Eski Türkler, geride bıraktıkları tarlalarını “aşlıkçı” adı verilen “ortakçılara” teslim etmişlerdir. Tarla sahipleri geri döndükleri zaman senenin hasat ürünleri, tarla sahipleri ile aşlıkçılar arasında eşit bir şekilde bölüşülmüştür (Demirci ve Özçelik, 1990: 20). Tarımsal üretimin sonucunda elde ettikleri bitkisel ürünlerden ailelerine yetecek kadarını ayıran Eski Türkler, geriye kalan ürünlerin ticaretlerini yaparak ekonomik gelirler elde etmişlerdir (Mandaloğlu, 2014: 90).

Yaşanılan bölgenin iklim koşullarının insan yaşamı için elverişsiz bir hal alması, otlakların ve tarımsal arazilerin insan yaşamına yeteri kadar katkı sunamaması gibi sebeplerden dolayı Eski Türkler 11. yüzyıldan itibaren, Orta Asya’dan Anadolu’ya göç etmeye başlamışlardır (Mandaloğlu, 2014: 76-77). Eski Türkler Orta Asya’ya kıyasla çok farklı iklim ve coğrafya özelliklerine sahip bir yerleşim yeri olan Anadolu’da, bölgenin eski sahipleri olan uygarlıkların bitki tarımcılığına yönelik çok zengin uygulamaları ile karşılaşmışlardır. Eski Türkler Anadolu’da gerçekleştirdikleri bitki tarımcılığı uygulamalarında, söz konusu coğrafyada hazır halde buldukları bitki tarımcılığı uygulamaları ile Orta Asya’dan yaparak ve yaşayarak getirdikleri bitki tarımcılığı uygulamalarını sentez haline getirmişlerdir (Yavuz ve Çağlayan, 2005: 1). Örneğin Eski Türklerin Orta Asya’da kullandıkları bir tarım aleti olan ve tarlayı sürmeye yarayan “saban”, göçle birlikte Anadolu’ya getirilmiş ve burada yapılan bitki tarımcılığına yönelik uygulamalarda günümüze kadar kullanılmıştır (Eren, 1979: 28).

Çalışma alanımızı oluşturan Afyonkarahisar, kendi içerisinde farklı iklim ve yer şekillerine sahip olduğundan dolayı çok çeşitli bitkilerin yetiştirilebildiği bir coğrafyada yer almaktadır. Kentin, güneyi ve batısı Akdeniz İklim Dairesi içerisinde yer almaktayken, kuzey ve güney bölgeleri ise Karasal İklim Dairesi özellikleri göstermektedir. Kentte; “haşhaş, şeker pancarı, patates, buğday, arpa ve ayçiçeği” gibi tarla ürünlerinin, “vişne, kiraz, elma, erik ve ceviz” gibi meyve ürünlerinin ve “domates, salatalık, soğan, lahana ve biber” gibi sebze ürünlerinin tarımı yapılmaktadır. Tarım ve Orman Bakanlığı’nın, 2021 yılında yayımladığı Afyonkarahisar Tarımsal Yatırım Rehberi’nde yörede 2020 yılında; 3.421.443 hektar tarla, 186.930 hektar meyve ve 75.228 hektar ise sebze üretim alanı

oluşturulmuştur. Ayrıca bu üretim alanlarında; 967.568 ton şeker pancarı, 551.453 ton patates, 468.991 ton buğday, 307.579 ton arpa, 20.356 ton ayçiçeği, 45.249 ton vişne, 41.329 ton kiraz, 28.928 ton elma, 11.497 ton erik, 4.468 ton ceviz, 95.600 ton domates, 59.016 ton salatalık, 30.010 ton soğan, 20.951 ton lahana ve 17.419 ton biber üretilmiştir (Tarım ve Orman Bakanlığı, 2022).

Afyonkarahisar’da geleneksel bitki tarımcılığına yönelik uygulamalar günümüzde olduğu gibi geçmişte de çok yaygın şekilde yürütülmüştür. Geçmişte Afyonkarahisar’a ziyarette bulunan yerli ve yabancı gezginlerin kaleme aldıkları “seyahatnamelerde” ve Osmanlı Devleti döneminde kayıt altına alınan “Salnamelerde” yörede gerçekleştirilen geleneksel bitki tarımcılığı uygulamalarından bahsedilmektedir.

Afyonkarahisar’ın anlatıldığı seyahatnamelerde geleneksel bitki tarımcılığı alanında, “haşhaş” tarımı çerçevesinde geliştirilen uygulamalardan yaygın olarak bahsedilmektedir. 1766 yılında Afyonkarahisar’da bulunan Carsten Niebuhrs’a göre; kentten aynı yıl 180 katır afyon sakızı ihraç edilmiştir (Özpinar, 2019: 20). 1826 yılında şehri ziyaret eden Leon De Laborde ise seyahatnamesinde yörede haşhaş tarımının nasıl yapıldığına dair bilgiler vermektedir:

“Haşhaş Eylül ayında ekilir. Bitki kışı toprak altında geçirir. İlkbaharda toprak iki kez çapalanır. Çiçek öldükten sonra temmuz ayında hasat edilir. Haşhaşın kafasında kesikler açılıp buradan sızan sakızlar toplanır ve yuvarlak toplar şeklinde haşhaşın kendi yaprağına sarılır. Bu beyaz sakız daha sonra siyah bir renge dönüşür. Afyon ekilen topraklar iki yılda bir dinlendirilir, bu arada ekilmiş gibi sürülürler. Verimin güzel olması için ilkbaharda çok fazla yağmur yağmamalıdır. Çünkü yağış ürünün kalitesini olumsuz yönde etkilemektedir” (Özpinar, 2019: 40-41).

1682 yılında İshaklı (Sultandağı) yakınlarından geçen Derviş Hacı Muhammed Edip, kaleme aldığı seyahatnamesinde yörede bol miktarda üzüm bağı ve meyve bahçesi olduğundan bahsetmektedir (Özpinar, 2019: 17). 1800 yılında yöreye gelen William Martin Leake gördüklerini şu şekilde anlatmaktadır: “İshaklı bölgesi Sultandağı’ndan inen akarsuların beslediği çeşitli köyleri içinde barındırıyor. Burada, Küçük Asya’da henüz görmediğimiz herhangi bir yerden çok daha fazla miktarda meyve ağacı gözlemliyoruz.

Türleri elma, armut, ceviz, ayvadır” (Özpınar, 2019: 27). 1875 yılında yörede bulunan Auguste Choisy yöre insanının ağaçlara olan sevgisini şu sözlerle anlatmaktadır: “Köy meydanında söğüt ağacı var. Buralarda söğüde hürmet ederler. Köpekleri kovalamak için bir dal kırmaya çalışıyorum. Çeşmedeki kadınlar bağırıp kızıyorlar.” (Özpınar, 2019: 110).

1830’lu yıllarda Afyonkarahisar yöresine ziyarette bulunan Josiah Brewer, kaleme aldığı seyahatnamesinde yörede; 7 yıl bakımları yapılan “kök boya” bitkilerinin sökülerek köklerinden sarımsı ve kırmızımsı renklere sahip boyalar elde edildiğinden bahsetmektedir (Özpınar, 2019: 46). 1835 yılında yöreye gelen William Hamilton ise seyahatnamesinde; tarlalara açılan çukurlarda yetiştirilen “kızılboya (cehri)” bitkisine dair bilgiler sunmaktadır (Özpınar, 2019: 73). 1889 yılında Aziziye’yi (Emirdağ) ziyaret eden Şemseddin Sami, kaleme aldığı seyahatnamesinde yörede; pamuk, fasulye, nohut, her çeşit üzüm ve meyveler gibi pek çok ürünün üretildiğinden bahsederken Aziziye (Emirdağ) buğdayının yüksek kalitesine vurgu yapmaktadır (Özpınar, 2019: 138). 1915-1918 yılları arasında Afyonkarahisar yöresinde esir olarak tutulan John Stil, yörede gözlemediği buğday hasadı yöntemini şu şekilde kaleme almaktadır:

“Yol ve bütün daha aşağıdaki yerler hasat zamanı döven yapmak için kullanıldı. Ben düşünüyorum da harmanın Türk metodu çok dikkate değer bir şeydir. Ekinler yeterince olgunlaştığı zaman yerdeki büyük hasırların üzerinde konulup üç kalastan yapılmış ve atlar tarafından çekilen kızaklarla bir sirkteymiş gibi döne döne taneler sürülür. Kızakların altlarında bütün ekini ufalayan ve kabuktan taneyi ayıran keskin çakmak taşları sıralıdır. Sonra tüm yığın rüzgârda ayıklanır. Sonuçta hayvanların yiyeceği saman ile insanların yiyeceği buğday taneleri ayrıştırılmış olur.” (Özpınar, 2019: 289).

Osmanlı Devleti döneminde, kayıt altına alınan salnamelerde Afyonkarahisar yöresinde gerçekleştirilen bitki tarımcılığına yönelik uygulamalar hakkında bilgiler bulunmaktadır. 1873 yılında Afyonkarahisar yöresine yönelik oluşturulan salnamede bölgede; haşhaş, buğday, arpa, burçak, mısır, darı, keten, kök boya, susam, nohut, mercimek, fasulye, palamut ve yulaf gibi bitkilerin tarımlarının yapıldığından bahsedilmektedir. 1894 yılında oluşturulan salnamede ise yörede ilk defa patates tarımının yapıldığı bildirilmektedir. 1885 yılında İshaklı (Sultandağı) Nahiyesi’ne yönelik

oluşturulan salnamede, yörede armut, vişne, kiraz ve zerdali tarımının yapıldığı belirtilmektedir. 1898 salnamesinde Aziziye (Emirdağ) Kazası'nda pamuk tarımının yapıldığından bahsedilmektedir. 1906 yılında oluşturulan salnamede ise Aziziye (Emirdağ) buğdayı için şu ifadeler kullanılmaktadır: “Buğdayı Anadolu'nun en birinci mahsulâtından olub ayrı dâneleri sarı ve ufak dâneli Beyaz ve Topuz nâmlarıyla iki nev'i olarak develerle Bursa'ya naklilerler. Pek makbuldür.” (Koparal, 2011: 44-45).

Aşağıda Afyonkarahisar'da geleneksel ekolojik bilgi kapsamında gerçekleştirilen “geleneksel bitki bilgisine” yönelik ögeler alt başlıklar halinde incelenmektedir. Öncelikle “haşhaş, patates, pancar, buğday, arpa, vişne, kiraz ve soğan” gibi yörede en fazla yetiştirilen ürünlerin tarımsal uygulama süreçleri hakkında bilgiler verilmekte, daha sonra ise genel bitki tarımcılığı uygulamalarından bahsedilmektedir.

Afyonkarahisar yöresinde, haşhaş bitkisinin “sarı, mor ve beyaz” renklerde olmak üzere üç çeşidi bulunmaktadır. Yörede haşhaşın tarım ve kullanım şekillerine yönelik olarak “somruk, algı, çizmek, çizgi, sıyırğı, gozalak ve gapçık” gibi terimler meydana getirilmiştir. Bitki sonbaharda ve ilkbaharda ekilebilmektedir. Ekim sırasında 1 “dönüm¹⁴” alana, 1 “şinik¹⁵” haşhaş serpilmiştir. Haşhaş bitkisi topraktan çıkmaya başladığı ilk dönemlerde marula benzemekte ve istenilirse salata içerisinde yenilebilmektedir. Bu dönemde haşhaş bitkisinin daha verimli olabilmesi için gereksiz otlar koparılmakta ve tarla arklarının aralarında yer alan haşhaş filizleri seyreltilmektedir. Bitkilerin havaların sıcak olduğu dönemlerde birkaç defa sulanmaları gerekmektedir. Haşhaş bitkisinin ucunda oluşan çiçekler yapraklarını döktükleri zaman haşhaş kellerinin kenarları yatay olarak çizilmekte ve çizilen yerlerden kısa sürede sızan “afyon” maddesi haşhaş yapraklarının içerisine sarılmaktadır. İşlem sırasında haşhaş kellerinin üzerinde bulunan iç zarın kesilmemesine dikkat edilmektedir. Afyon maddesi toplama sırasında, toplama işlemini gerçekleştiren kişilerin maddeden olumsuz olarak etkilenmemeleri için bu işlem havanın serin olduğu gece saatlerinde gerçekleştirilmektedir. Kabuğunda bulunan afyon maddesi alınan haşhaş kelleleri, düvenlerle kırılarak içerisindeki haşhaş taneleri ile

¹⁴ Afyonkarahisar yöresinde uygulanan arazi ölçüm birimleri: 1 Dekar = 1000 m², 1 Dönüm = 3.000 m².

¹⁵ Afyonkarahisar yöresinde uygulanan tarımsal ölçüm birimleri: Kile = 2 Teneke, Demirli = 1 Teneke, Şinik = Yarım Teneke, Timin = ¼ Teneke.

ayrıştırılmaktadır. Haşhaş tanelerinden ayrılan kabuklar fırınlarda herhangi bir şey pişirmek için yakılmaktadır (KK3).

“Şuhut Patatesi” Türk Patent ve Marka Kurumu tarafından “Coğrafi İşaret Tescili” almış yöresel ürünlerdendir. Şuhut yöresinde genellikle Nisan ayında, küçük patatesler doğrudan, iri patatesler ise bıçakla parçalara ayrılarak toprağın içerisine derince gömülmektedir. Gömülen patates tohumlarının ısı ve ışık görmemeleri için üstleri toprakla kubbe şeklinde örtülmektedir. Bol bol sulanan patates fidelerinin açılan çiçekleri dökülmeye başladığı zaman toprak altında patates oluşumunun başladığı anlaşılmaktadır. Ekim ayında saban yardımı ile açılan patates arklarının içerisinde bulunan patatesler toplanmaktadır. Hasadı yapılan patateslerden küçük olanları gelecek sene dikilmek üzere, iri olanları ise satılmak üzere çuvallara doldurulmaktadır. Doldurulan çuvalların üzerlerine, çuvalın içinin nem dengesini sağlamak ve patateslerin bozulmasını engellemek amacıyla yarı çürük patatesler konulmaktadır. Çuvallanan patatesler kışın en soğuk aylarda dahi 4-6 °C derece sıcaklığın altına düşmeyen ve nem oranının yüksek seyrettiği doğal mağaralarda Mayıs ayına kadar saklanmaktadır (KK48).

Şuhut yöresinde ekilen pancar tohumları erkek ve dişi pancar olmak üzere iki çeşide ayrılmaktadır. Pancar tohumları hasada doğru erkek pancarların üzerinde çıkan tohumlardan elde edilmektedir. Kurutulan tohumlar ekim mevsimine kadar bekletilmektedir. Pancar tohumları Nisan Mayıs ayları aralığında toprakla buluşturulmaktadır. Pancarlar topraktan çıkmaya başladıktan sonra seyreltme işlemi gerçekleştirilmektedir. Ağustos ayında sabanla ya da depki ile çıkartılan pancarlar tarlanın yüzeyinden toplanılmaktadır. (KK48).

Afyonkarahisar yöresinde buğday ve arpanın ekim ve hasat işlemleri benzerlikler göstermektedir. Ata tohumu olan buğday ve arpa, hazır hale getirilmiş olan tarlaya Ekim ayında el yardımıyla serpilmiştir. Verimli olması için 1 dönüm tarlaya 1 demirli buğday serpmek gerekmektedir. Eğer arpa tarımı yapılacaksa 1 dönüm tarla için 3 demirli arpa serpilmiştir. Tohumların toprağın derinlikleriyle buluşması için, buğday ya da arpa serpilene tarlanın üzerinden küçükbaş hayvanlar geçirilmektedir. Tohumlar Mayıs-Haziran ayları arasında sulanmaktadır. Bu aylardan sonra hasat zamanına kadar buğday ve arpanın olgunlaşabilmeleri için sulama yapılmamalıdır. Arpa, buğdaya kıyasla daha önce

olgunlaşmaktadır. Hasat edilerek çuvallara alınan buğday ve arpa ya açılan çukurlara gömülmekte ya da ambarlara alınmaktadır (KK3).

Sultandağı ve Çay yörelerinde yaygın olarak vişne ve kiraz tarımı yapılmaktadır. “Sultandağı Gıllı Kirazı”, “Sultandağı Kirazı” ve “Çay İlçesi Vişnesi” Türk Patent ve Marka Kurumu tarafından “Coğrafi İşaret Tescili” almış yöresel ürünlerdendir. Vişne ve kiraz tarımı benzer şekillerde yapılmaktadır. Her iki yörede de vişne ve kiraz ağaçları dikilecek yere en az bir yıl önceden çukurlar açılmaktadır. Vişne ve kiraz ağaçlarının dikileceği konumun güneş gören ve rüzgâr alan bir bölgede yer alması önemli görülmektedir. Daha önce açılmış olan çukurlara ilkbahar ya da sonbahar aylarında vişne ve kiraz ağaçları dikilmektedir. Sonbaharda dikilen vişne ve kiraz ağaçları eğer kışı geçirebilirse ilkbahara daha dayanıklı ve verimli olarak adım atabilmektedir. Vişne ve kiraz ağaçları üç yaşından sonra meyve vermeye başlamaktadır. Haziran ayında hasat edilen vişne ve kirazlar boyutlarına göre çeşitli kalitelere ayrılmaktadır. En büyük boyuta sahip vişne ve kirazlar en kaliteli ürünlerdir (KK16, KK46).

Sultandağı ve Çay yörelerinde vişne ve kiraz ağaçlarının verimlerinin ve kalitelerinin artırılması amacıyla ağaçlara “budama” ve “aşılama” işlemleri yapılmaktadır. Budama işlemi genellikle sonbaharda ağaçlar yapraklarını tam dökmeden veya ilkbaharda yapraklar açılmadan uygulanmaktadır. Budama işlemi yapılırken ağaçların enine doğru büyümelerine göre uygulanmaktadır. Ayrıca ağaç dalları gereğinden fazla kesilmemelidir. Budama sırasında ağacın büyük bir dalı kesilmişse, kesilen bölüme hava almaması için çamur sıvanmaktadır. Aşılama işlemi ise genellikle kendiliğinde çıkan ve “yoz ağaç” olarak isimlendirilen ağaçlara “kalem aşısı” denilen yöntemle gerçekleştirilmektedir. İlk aşamada yoz ağaç yerden 30-40 cm yükseklikte gövdesinden kesilmektedir. Kesilen gövde bir bıçak ve çekiç yardımıyla ortasında yarılmaktadır. Yarılan bölgedeki çapaklar temizlenmektedir. Daha önceden aşılı ağaçlardan kesilen ve ismine “kalem” adı verilen küçük dallar inceltirilerek iki tane olacak şekilde açılan bu yarığın içerisine sıkıştırılmaktadır. Aşılı ağaçlardan kesilen dalların üzerinde en az üç-dört göz olmasına dikkat edilmektedir. Boşluk kalan yerlere de küçük odun parçaları sıkıştırılarak hava almaması için bu bölge tamamen çamur ile sıvanmaktadır. En son aşamada ise çamurun üzeri çaput yardımı ile kapatılmaktadır (KK16, KK46).

Afyonkarahisar yöresinde soğanın tohum kısmına “dedek” adı verilmektedir. Ağustos ayında dedekten toplanan tohumlar güneşte kurutulmaktadır. Kurutulmuş olan tohumlar Mayıs ayında dikilmekte ve 1 ay içerisinde toprağın yüzeyine çıkmaktadır. Hazirana doğru sararan yeşil yapraklar küçükbaş hayvanlara çiğnetilmekte ve yeşil yaprakları yok olan soğanların köklerinde kuru soğanlar oluşmaktadır. Ağustos ayında sökülen soğanlar tarla yüzeyinde kuruyasıya kadar bırakılmaktadır. Kurutulan soğanlar çuvallara doldurulmaktadır (KK3).

Afyonkarahisar yöresinde bol miktarda yetiştirilen üzümde iyi verim alabilmek için fidanların yanına göktaşı ya da kükürt gibi doğal taşlar atılmaktadır. Üzüm fidanlarının budanma işlemleri iki farklı şekilde uygulanmaktadır. Budanma sonrasında daha çok üzüm elde edilmek isteniyorsa budanacak dalda iki göz, daha çok yaprak elde edilmek isteniyorsa üç-dört göz bırakılmaktadır. Yörede üzüm fidanlarının yakınlarına gül fidanları dikilmektedir. Gül fidanları, üzüm fidanlarına göre daha dayanıksız ağaç türlerinden olmaları sebebiyle; üzüm fidanlarında ortaya çıkabilecek herhangi bir hastalık daha önce gül fidanlarında ortaya çıkmakta ve üzüm fidanlarının korunması noktasında bir uyarı sistemi meydana getirilmektedir. Ayrıca üzüm fidanlarının böceklenmesine karşılık, sıvı yağ ile ezilmiş sarımsak karıştırılarak bitkilerin üzerlerine sürülmektedir (KK3).

Çay yöresinde tarladan elde edilen ürünlerin verimli olması için tarla iki yılda bir yıl muhakkak nadasa bırakılmaktadır (KK16). Bayat yöresinde topraktan en iyi verimi alabilmek ve tarlanın kıraçlaşmasının önüne geçebilmek için doğal hayvan gübresi kullanılmaktadır. En iyi verimi veren gübreler sırasıyla kanatlı, küçükbaş ve büyükbaş gübreleridir. Gübrenin tarlaya atılmadan önce bir yere dökülerek bir kış açık alanda bekletilmesi gerekmektedir. Eğer doğal gübreler kışın açık alanda beklemeden doğrudan tarlaya atılırsa tarlada kuraklığa sebep olmaktadır. Bu nedenle açık alanda enerjisi azalan gübreler daha sonra tarlaya bırakılmaktadır (KK9).

Sultandağı yöresinde verimliliğin artması için vişne bahçelerinin arasına arı kovanları konulmaktadır (KK46). Afyonkarahisar yöresinde topraktan en iyi verimi alabilmek için bir yıl derin köklü bitkiler (pancar, patates gibi), bir yıl ise kökü nispeten daha yüzeyde kalan bitkiler (arpa, buğday) ekilmektedir. Bu sisteme “mübadele” adı verilmektedir (KK1). Yörede yine içerisinde küçük taşların bulunduğu tarlalarda ürün

verimliliğinin daha fazla olacağı düşünülmektedir (KK3). Başmakçı yöresinde içerisinde yabani ot bulunan tarlaların, otlarla birlikte sürülmeleri durumunda tarlanın veriminin artacağına inanılmaktadır (KK7). Emirdağ yöresinde tarlalar günün öğlen saatlerinde değil; serinliğin ortaya çıktığı sabah ya da akşam saatlerinde sulanmaktadır (KK29).

Çay yöresinde bitki dikimi yapılmadan on gün önce verim için toprak belenmekte ve toprağın hava alması sağlanmaktadır (KK16). Emirdağ yöresinde ürün hasat edildikten sonra, ürünün ortada kalan kabuk, sap ve yaprak gibi artıkları gelecek yıl verimliliği artırması için tarlada bırakılmaktadır (KK29). Sultandağı yöresinde su kıtlığı yaşayan alanlarda yer alan ağaç diplerine güvercin ve civciv gübresi bırakılmaktadır. Güvercin ve civciv gübresi kurak alanları nemli tutma özelliğine sahip olduğu için bırakılan bölgelerde yer alan ağaçların suya çok fazla ihtiyaçları kalmamaktadır (KK45).

Bayat yöresinde tarla süren öküzlerin birisinin usta, diğerinin ise acemi olması gerektiğine inanılmaktadır. İkisi de usta ya da ikisi de acemi olursa tarla gerektiği gibi sürülemez (KK9). Emirdağ yöresinde eğer sürülecek tarla eğimliyse, sürme işlemi eğime paralel olarak gerçekleştirilmektedir (KK29).

Sinanpaşa yöresinde doğadan toplanan mantarların içlerinin kahverengi ve şekillerinin yuvarlak olması durumunda bu mantarların yenilebilir olduğu düşünülmektedir. Ancak içleri beyaz ya da sarı ve şekilleri yuvarlak olmayan mantarların zehirli olduklarına inanılmaktadır. Zehirli mantarı böcekler de yememektedir. Ayrıca ağaç üzerinde meydana gelen mantarların da zehirsiz oldukları düşünülmektedir (KK44).

Beltarla Köyü'nde çam ağaçlarından koparılan yeşil kozalaklar, çimlendirmek amacıyla uygun bir toprak üzerine yan yatırılmakta ve kozalağın yarısı toprağın içerisinde kalacak şekilde gömülmektedir. Kozalağın üzeri ara ara sulanmaktadır (KK8). Afyonkarahisar yöresinde çimlendirmek amacıyla; gül, söğüt, kavak veya asma ağaçlarından yirmi cm uzunluğunda bir dal alınmakta ve yapraklarından arındırılmaktadır. Alınan dalın beş cm kadar alt kısmının kabuğu soyulmakta ve güneş gören, nemli toprağın içerisine kabuğu soyulan kısım oturtulmaktadır. Dikim işleminden sonra can suyu verilmektedir. Dikimi yapılan dalın kök vermesi için toprağın çok ıslak değil, nemli olması

gerekmektedir. Bu ortamda kök salan dallar yerinden sökülerek istenilen yere taşınabilmektedir. Bu işleme ise “çelikleme” ismi verilmektedir (KK6).

Afyonkarahisar yöresinde her tarla başına en az bir meyve ağacı dikilmektedir. Bu ağacın meyvelerinden yörede hayvan otlatan çobanlar ve tarla işleriyle meşgul olan çiftçiler yararlanmaktadır. Geriye kalan meyveleri hayvanlar tarafından tüketmektedir. Ayrıca ağacın gölgesinden de çeşitli şekillerde yararlanılmaktadır. Öğlen saatlerinde, güneş tam dik açıyla geldiği sırada küçükbaş hayvanların rahatsız olmamaları için bu ağaçların gölgeleri kullanılmaktadır. Ayrıca çobanlar ve çiftçiler ağaç gölgelerine azık ve sularını koyarak serin kalmalarını sağlamaktadırlar (KK6).

Afyonkarahisar yöresinde yaprakları alınmış nanelerin sapları tekrar nane elde edebilmek için ilkbahar aylarında toprağa gömülmektedir (KK3). Sultandağı yöresinde domates, biber, patlıcan ve salatalık fideleri toprağa dikilirken toprak altındaki zararlı canlılara karşılık gövdeleri ceviz yapraklarıyla kaplanmaktadır. Ceviz yapraklarının kokusu toprak altındaki zararlı canlıları fidelerden uzaklaştırmaktadır (KK45).

5.4. Geleneksel Avcılık Bilgisi

Canlıların yaşamlarını sürdürebilmelerinin başlıca koşulu, hayatın devamlılığı içerisinde temel ihtiyaçlarını giderebilmeleridir. Canlılar arasında özgün bir yere sahip olan insan türü de bu amaç çerçevesinde; beslenme, barınma, korunma ve inanma gibi maddi ve manevi ihtiyaçlarını farklı tarihsel dönemlerde farklı şekillerde gidermeye çalışmıştır. Temel ihtiyaçların giderilmesi noktasında ortaya çıkan yararlanma ve uygulama şekillerinin farklılıklardan dolayı ise çok çeşitli yaşam şekilleri meydana getirilmiştir.

İnsanlık tarihinin başlangıç serüveninde insan toplulukları temel ihtiyaçlarını doğrudan doğruya doğadan gidermenin yollarını aramışlardır. Bu noktada ilk olarak, ilk insan topluluklarının doğaya bağımlı olarak meydana getirdikleri ve insanlık tarihinin hayata dair en uzun uygulamalarını kapsayacak olan “avcı-toplayıcı” yaşam şekli ortaya çıkarılmıştır. Avcı-toplayıcı toplulukların en önemli geçim kaynağı sözlükte: “Karada, denizde, gölde veya akarsularda evcil olmayan hayvanları vurma veya yakalama işi.” (Akalin vd., 2005: 147) şeklinde tanımlanan “avcılık” uygulamaları olmuştur. Söz konusu

tanımda da vurgulandığı gibi, avcı-toplayıcı topluluklar doğada kendiliğinden yetişen hayvanların “avlanması” esasına dayalı olarak yaşam şekilleri geliştirmişlerdir.

Doğada sürekli hareket eden ve çevrelerinde bulunan hayvanlara göre çeşitli avlanma yöntemleri geliştiren avcı-toplayıcı topluluk üyeleri daha çok; balık, tavşan, mamut ve bizon avlayarak ihtiyaçlarını gidermeye çalışmışlardır (Harari, 2015: 60). Avlanan hayvanlardan süreç içerisinde sadece beslenme alanında yararlanılmamış; söz konusu hayvanların derilerinden, kemiklerinden ve tüylerinden de günlük hayatın çeşitli alanlarında yararlar elde edilmiştir (Ünsal ve Akyün, 2021: 158).

Doğaya karşı duyduğu minnet ve korku hisleri çerçevesinde davranış şekilleri geliştiren avcı-toplayıcı topluluklara mensup olan geleneksel insanlar, doğada yer alan hayvanlarla akraba olduklarına inanmışlar ve bu inanç doğrultusunda avladıkları hayvanlara karşı iyi davranarak onların kontrolsüz bir şekilde yok edilmelerinin önüne geçmeye çalışmışlardır (Aça ve Yolcu, 2016: 521-522). Bu anlayış çerçevesinde “kutsal” formunda değerlendirilen av hayvanları etrafında çeşitli avcılık inançları, avcılık ritüelleri ve geleneksel avlanma kuralları meydana getirilmiştir (Celilova, 2019: 62).

Doğal çevre insan davranışları üzerinde sürekli etkileyici ve yönlendirici bir konumda bulunmuştur. Günümüzden yaklaşık 10.000 yıl önce canlıların yaşam alanını oluşturan dünya küresel ısınmanın etkisiyle ısınmaya ve ılımanlaşmaya başlamıştır. Gerekli şartların oluşmaya başlamasıyla birlikte canlılar için daha yaşanılabilir bir dünya ortaya çıkmış ve dünya yüzeyinde yer alan hayvan sayılarında ve türlerinde artışlar meydana gelmiştir. Yaşam için olumlu sonuçlar meydana getiren bu olaylar silsilesinden insan toplulukları da etkilenmiş ve avcı-toplayıcı toplum düzeninden uzaklaşarak üretimin merkeze alındığı tarım toplulukları şekline geçiş yapılmıştır. Tarımsal üretime geçiş sürecinde insanların, sayıları artan hayvanları yakalayıp evcilleştirmeleri önemli etmenlerden birisini oluşturmuştur (Kazancı, 2018: 37). Toplulukların yaşam şekillerinden meydana gelen değişiklikler, avcılığa olan bakış açıları üzerinde de köklü farklılaşmaların ortaya çıkmasına sebep olmuştur. İlk insan topluluklarının temel ihtiyaçlarını karşılamak için çeşitli kurallar ve ritüeller çerçevesinde gerçekleştirdikleri avcılık uygulamaları, tarım topluluklarına geçişle birlikte geçim vasıtası olmaktan çıkmış ve askeri hedefler çerçevesinde öncelikle eğitim amacına hizmet etmiş, günümüze yaklaştıkça ise doğada yer

alan canlılara zarar veren spor ve eğlence uygulamaları haline dönüşmüştür (Erdem, 1991: 100).

Orta Asya’da yarı göçebe yaşam tarzını benimseyen Eski Türkler, geçimlerini tarım ve hayvancılığın yanı sıra avcılık yaparak da sağlamaya çalışmışlardır. Avcılık Eski Türklerin günlük hayatında yer alan önemli ihtiyaçların giderilmesini sağlayan etkinlikler bütünüdür. Bu sebeple Eski Türkler, avcılık uygulamaları çerçevesinde; avcı yetiştirme eğitimleri, geleneksel avlanma kuralları, avcılık inançları ve avcılık ritüelleri geliştirmişlerdir. Aşağıda Eski Türklerin avcılık konusunda meydana getirdikleri söz konusu eğitim, kural ve inanç şekilleri verilmektedir:

Eski Türk topluluklarında bebeğe doğduğu zaman ileride iyi bir avcı ve nişancı olabilmesi için kurşun hediye edilmektedir (Lvova vd., 2013a: 188). Çocukların avcılık yeteneklerini geliştirebilmeleri için ok ve yayla; kuş, gelincik, tilki, tavşan ve fare gibi hayvanları avlamalarına izin verilmektedir (Ögel, 2001: 91-92). Ayrıca çocuklara sahip oldukları avcılık yeteneklerini “şeylan” ve “çeşn” adı verilen ziyafetlerde sergileme imkânları tanınmaktadır (Çoruhlu, 2011: 187). Söz konusu şenliklerde başarılı olan genç avcıların isim alma ve evlenme haklarına eriştikleri düşünülmektedir (Roux, 2011: 229).

Eski Türkler animist bakış açısıyla doğada bulunan bütün nesnelere ruhlara sahip olduklarına inanmaktadırlar. Bu ruhların kendilerini olumlu ya da olumsuz şekillerde etkileme güçleri bulunduğu inanan Eski Türkler, bu bakış açısı çerçevesinde gelişen avcılık uygulamalarını da kutsal bir görev formunda düşünmektedirler. Geçimlerinin bir kısmını avcılık uygulamaları sonucunda elde eden Eski Türkler, doğada bulunan ruhları memnun etmeye çalışmakta ve onların gazaplarına sebep olabilecek uygulamalardan kaçınmaktadırlar. Söz konusu amaçlar kapsamında ava çıkmadan birkaç gün önce ormanda yer alan hayvanların ve diğer nesnelere ruhlarına adanan kurbanlar kesilmektedir (Celilova, 2019: 62). Avcı, ava çıkacağı gece eşiyile aynı odada bulunmamakta ve onunla kesinlikle cinsel ilişkiye girmemektedir. Bu süreçte kimseyle konuşmayan avcı, avcılıkta kullandığı kıyafete, tüfeğe, tuzaga ve ağa özen göstermekte ve onları evin içerisine kesinlikle almamaktadır (Lvova vd., 2013c: 178).

Avcılar, ava çıkmadan önce günlük hayatta tükettikleri at, inek, koyun ve domuz eti gibi gıda ürünlerini kesinlikle yanlarına almamaktadırlar. Bunun sebebi, ormanda sadece yaban hayvanlarının tüketilebileceğine yönelik inancın varlığıdır (Lvova vd., 2013a: 218). Buna rağmen avcıların ormanda yer alan ruhlardan korunması amacıyla “ozanlar ve kayçılar (âşık)” av sırasında avcılara eşlik etmektedirler (Lvova vd., 2013a: 105). Evlerinden ayrılan avcılar, zorunlu durumlarda dahi yüzlerini evlerine doğru çevirmemekte, karşılaştıkları insanlarla konuşmamakta ve kimsenin önlerinden geçmesine izin vermemektedirler. Bu üç durumdan herhangi birisi gerçekleşirse avın ciddiyetinin bozulduğu düşünülmekte ve avcılık o gün için sona erdirilerek ertesi güne aktarılmaktadır (Lvova vd., 2013c: 178). Ava çıkan avcılar ormana yaklaştıkları zaman aşağıda yer alan duayı tekrar etmektedirler:

“Altı köşeli geniş tayga,
Kakım kürklü,
Annem gibi memesiyle besleyen,
Babam gibi, beni büyüten (koruyan).
Yağmurun geçemediği sık dallı ağaç,
Düşmanın geçemediği,
Benim korunağım.” (Lvova vd., 2013a: 72).

Avın başarısı; avcının cinsel gücüne, yasaklara uyulmasına, av araçlarının temizliğine, ozanlar ile kayçıların çabalarına ve ormanda yaşayan ruhların merhametlerine bağlı olarak şekillenmektedir (Lvova vd., 2013a: 133). Av esnasında kutsal bölgelere girmek, kutsal hayvanları avlamak, başka toplulukların av alanlarına girmek, ormanı kirletmek, eve dair herhangi bir konudan bahsetmek ve gereğinden fazla hayvan avlamak kesinlikle yasaktır (Bayat, 2007: 194-195). Av hayvanları insanların dillerini anlayabildikleri için gereksiz konuşmaktan kaçınılmakta ve gizli şifrelerle örülmüş bir dil kullanılmaktadır. Örneğin at için; “geniş burunlu, yuvarlak yüzlü”, ayı için; “tir ton (koyun postu)”, kurt için; “uzun kuzruk (uzun kuyruk)” gibi yakıştırmalar tercih edilmektedir (Caferoğlu, 1972; 171; Lvova vd., 2013c: 177). Av sırasında avcının ailesine de çeşitli sorumluluklar yüklenmektedir. Av bitene kadar aile üyelerine; eğlenmek, oyun oynamak, küfür etmek, yüksek sesle gülmek ve avdan konuşmak yasaklanmaktadır (Lvova vd., 2013b: 222).

Evlerine dönen avcılar, avlarıyla birlikte evlerine hemen girmemektedirler. Avcının kozmik bir dünya olarak kabul edilen ormandan sıradan canlıların yaşadığı ev hayatına geçişi törensel bir duraklamayı gerektirmektedir. Avdan dönen avcıyı karısının karşılaması kesinlikle yasaktır (Lvova vd., 2013a: 84). Avcı, hayvan öldürmenin kendi üzerine yüklediği sorumluluğu azaltmak için avladığı hayvanlardan bir kısmını yakınlarına dağıtmak zorundadır (Roux, 2011: 229). Avlanan hayvanların kemikleri kesinlikle kırılmadan tekrar toprakla buluşturulmakta ve av mevsimi bitene kadar deriler satılmamaktadır (Lvova vd., 2013a: 65; Lvova vd., 2013b: 75).

Avcılık, Türk toplulukları içerisinde her zaman önem atfedilen bir uygulama şekli olmuştur. Türk topluluklarının sahip oldukları köklü avcılık geleneği, Türk devlet teşkilatları yapısında da kendisine yer bulmuştur. Avcılığa büyük önem veren Türk devletleri resmi kanunlarında yasal, askeri, çevresel ve ekolojik düzenlemelere imza atmışlardır (Güven ve Hergüner, 1999: 32). Büyük Selçuklu Devleti zamanında kurumsallaşan avlanma geleneği Osmanlı Devleti zamanında ise zirveye ulaşmıştır. Türk devlet teşkilatlarında avlanma; halkla ilişki kurmak, dinlenmek, eğlenmek ve en önemlisi savaşa hazırlanmak amaçları çerçevesinde yapılmıştır (Işık, 1991: 113). Devlet yöneticileri, av hayvanlarının belirlenmiş bir yere toplanmasıyla yapılan “sürek avlarına” daha çok katılım göstermişlerdir. Bu avlar sırasında atlar, avcı kuşlar, çitalar ve parslar kullanılmıştır (Çoruhlu, 2011: 187).

Türk topluluklarının sahip oldukları köklü avcılık geleneği kendisine anlatı dünyasında da yansıma alanı bulmaktadır. Türk anlatı geleneğinin temel eserlerinden olan Dede Korkut Kitabı’nda yer alan boylarda avcılık motifi çok yaygın şekilde görülmektedir. Örneğin; “Salur Kazanun Evi Yağmalandığı” boyda Salur Kazan düzenlediği toyda ava gitme isteğini Oğuz beylerine şu şekilde dile getirmektedir: “Ünüm anlan begler, sözüm dinlen begler; yata yata yanumuz ağrıdı, dura dura belümüz kurudu. Yürüyelüm a begler, av avlayalum, kuş kuşlayalum, sığın geyik yikalum, kayıdalum otağumuza düşelüm, yeyelüm içelüm, hoş geçelüm.” (Gökyay, 2007: 39).

“Kam Büre Beg Oglu Bamsı Beyrek” boyunda ise, Bamsı Beyrek bezirganların canlarını kurtarınca Dede Korkut gelmekte ve Bamsı Beyrek’e dua etmektedir. Devamında

ise Oğuz beylerinin ava gitmeleri şu sözlerle anlatılmaktadır: “Kalın Oğuz begleri el götürdüler, dua kıldılar. Bu ad bu yigide kutlu olsun, deyüp bu şenligile hep Oğuz begleri ava bindiler.” (Gökyay, 2007: 62-63).

Çalışma alanımızı oluşturan Afyonkarahisar, gerek iklim koşulları gerekse yer şekil özellikleri bakımından çok çeşitlilik gösteren bir yapıya sahiptir. Kentte bu sebeple zengin bir yaban hayvanı çeşitliliği bulunmaktadır. Bu durum ise kentte avcılık geleneğinin oluşmasına ve yaygın bir şekilde uygulama alanı kazanmasına sebep olmuştur. Avcılık geçim kaynağı olarak değil, eğlence ve spor anlayışı çerçevesinde gerçekleşmektedir. Kentte genellikle; “yeşilbaşlı ördek, yerli ördek, çamırcın ördeği, macar ördeği, meke, yaban kazı, keklik ve bıldırcın” gibi kanatlı hayvanlar, “domuz, tavşan ve geyik” gibi kara hayvanları ve “sazangiller, kadife, yayın ve kefal” gibi sulak alan hayvanları avlanılmaktadır. Kanatlı ve kara hayvanlarına yönelik av yasakları her yılın Mart ayından Ağustos ayına kadar sürmekteyken, sulak alan hayvanlarına yönelik av yasakları ise her yılın Mart ayından Haziran ayına kadar sürmektedir.

Osmanlı Devleti tarafından 1884 yılında Afyonkarahisar’a yönelik olarak meydana getirilen salnameye göre yörede; “tavşan, tilki, çakal, sansar, kurt, ayı, geyik ve karaca” gibi kara hayvanları ile “keklik ve ördek” gibi kanatlı hayvanlarının avlanıldıkları tespit edilmiştir (Koparal, 2011: 48). Afyonkarahisar’da geleneksel ekolojik bilgi kapsamında gerçekleştirilen “geleneksel avcılık bilgisine” yönelik ögeler aşağıda verilmektedir:

Başmakçı yöresinde gençleri avcılığa alıştırmak için hareketsiz hedeflere zaman zaman atış talimleri yaptırılmaktadır (KK7). Bayat yöresinde avcılığın bereketli olması için komşulardan mermi yapımında kullanılan malzemeler alınmakta ve bu malzemelerden avda kullanılmak üzere mermi üretilmektedir (KK9). Çay yöresinde avcı, avın bereketli geçmesi için ava gideceği günün akşamı hamama gitmekte ve temizlenmektedir. Tüfeğinin namlusunu doldurmakta ve eşinin donunu tüfeğine asmaktadır. Ava gideceği sabah tüfeğinin namlusuna astığı eşinin donunu üç defa kendi üzerine giymekte ve çıkarmaktadır. Çocuklarını tüfeğinin üzerinden üç defa atlatmaktadır. Bahçesindeki toprağın üzerine av resimleri çizmekte ve resimlerin ortalarını çivi ile delmektedir (Aday, 2003: 148-149). Kızılören yöresinde gece kar yağarsa, sabah avcılığın bereketli geçeceğine inanılmaktadır (KK39). Dinar, Başmakçı ve Kızılören yörelerinde avda bereketsizlik olur inancıyla ava

gitmeden önce avcılık konusunda konuşulmamaktadır. Bu sebeple ava gidecek olan kişiler, ava gitmeden birkaç gün öncesine kadar insan içine çok fazla çıkmamaktadırlar (KK24, KK7, KK39). Bayat yöresinde ava gitmeden önce avda kullanılacak olan silah ocağın içerisinden verilip, çatıdaki bacadan alınırsa avcılığın bereketli geçeceğine inanılmaktadır (KK9).

Kızılören yöresinde mübarek kabul edilen gün ve gecelerin haricinde her zaman ava gidilmektedir. Av için sabah erken saatlerde yola çıkılmaktadır ve yolculuk sırasında şakalaşma ve gülmelerden kaçınılmaktadır. Alkollüyken ava kesinlikle gidilmemektedir. Ava giderken yolda baykuş görmenin avda uğursuzluk getireceğine inanılmaktadır (KK39). Çay yöresinde sabah ava giden kişinin önünden yeni doğum yapan kadın geçerse avın bereketsiz olacağına inanılmaktadır. Böyle bir durumda geri dönülerek avda kullanılacak olan silah, yufkanın içerisinden geçirilmektedir (Aday, 2003: 148-149). Eber yöresinde ava giden avcı, kıyafetlerini ters giyerse avının başarılı geçeceğine inanılmaktadır. Ayrıca avlanma bölgesine yaklaşılmca dualar edilmektedir (KK12).

Bolvadin yöresinde genellikle bireysel avlanma görülmektedir. Bireysel avlarda; tuzak kurmak, avın sesinin benzerini çıkartmak, av hayvanı şekillerinden yararlanmak, saklanmak ve beklemek gibi uygulamalar bulunmaktadır (KK13). Şuhut yöresinde ormana girince görülen ilk avın kaçmasına izin verilmektedir. Av esnasında su içen av hayvanları vurulmamakta ve rahatsız edilmemektedir (KK48). Bolvadin yöresinde silahın namlusuna mermi sürme ve ava kurşun atma esnasında besmele çekilmekte ve “av niyetine” denilmektedir. Avda vurulan ilk av, ormanda bulunan diğer etçil hayvanlar için vurulduğu yerde bırakılmaktadır (KK13). Emirdağ yöresinde avcılar ava giderken keklik götürmekte ve götürdükleri kekliği bir çalıya bağlamaktadırlar. Öten keklik diğer av kuşlarını yanına çağırmakta ve avcılar da yakınlarına gelen kuşları avlamaktadırlar (KK26).

Bolvadin yöresinde avcılık esnasında avcılara yardım etmeleri maksadıyla av köpekleri kullanılmaktadır. Bu köpekler sahiplerinin isteklerine göre hareket eden canlılardır. Av köpeklerine avları takip edebilme özelliği kazandırabilmek için yetiştirilme sırasında avlanılan hayvanların etlerinden yedirilmektedir. Yörede “tazı” ve “kupay” olmak üzere iki farklı av köpeği türü avcılık sırasında kullanılmaktadır. Uzun bacaklı ve sivri burunlu olan “tazı” köpeklerinden, atla avcılığa çıkılan ve tüfek kullanılmayan

avlarda yararlanılmaktadır. Koklama yetenekleri çok gelişmiş olan tazı köpekleri avı koklayarak bulmakta ve ağızlarıyla yakalayarak avcıya teslim etmektedirler. Tüfekli avlarda ise daha çok “kupay” köpekleri tercih edilmektedir. İyi koku alma ve keskin görme özelliklerine sahip olan kupay köpekleri avları buldukları konumdan kaldırarak avcının yakınlarında bulunan bölgelere sürüklemektedirler. Herhangi bir yere gizlenen avcı ise kendisine yaklaşan avları tüfeğiyle avlamaktadır (KK13).

Bayat yöresinde avın bereketinin kaçmaması için diğer avcılara mermi verilmemektedir (KK9). Bolvadin ve Emirdağ yörelerinde, angut; tek eşli olduğu için, turna; haber taşıdığı için, güvercin; Hz. Peygamber’e yardımcı olduğu için ve leylek; göçmen olduğu için avcılar tarafından kesinlikle avlanılmamaktadır. Bu kuşları avlayan avcıların başlarına çok büyük belalar geleceğine inanılmaktadır (KK13, KK26). Dinar yöresinde ihtiyacından fazla avlanan avcının başına bela geleceğine inanıldığından dolayı her hayvan türünden en fazla iki adet avlanılmaktadır (KK23).

Emirdağ yöresinde avlanılarak getirilen hayvanlardan tanıdıklara da dağıtılmaktadır. Eğer dağıtılmazsa bir sonraki avcılığın başarısız geçeceğine inanılmaktadır. Ayrıca avda vurulan ördek ve kazların ayakları, bereket getirmeleri için evlere asılmaktadır (KK26). Hocalar yöresinde avlanılarak getirilen hayvanların kemikleri; orta yerde bırakılmamakta, parçalanmamakta, hayvanlara yedirilmemekte ve sadece özenle toprağa gömülmektedir. Avlanılarak getirilen tavşanlara herhangi bir kedi dokunursa bir sonraki avcılığın başarısız geçeceğine inanılmaktadır. Ayrıca besmelesiz vurulan av hayvanlarının “murdar” olduklarına inanılmakta ve bu sebeple bu hayvanlar yemeleri için köpeklere verilmektedir. Yörede ayrıca avdan eli boş dönen avcılara birtakım görünmez varlıkların musallat olduklarına inanılmaktadır. Avcıların çevrelerindeki görünmez varlıkların geri döndürülmeleri için teneke çalınmaktadır. Avı bereketsiz geçen avcının üzerinde uğursuzluk olduğu düşünülmektedir. Avcının üzerindeki uğursuzluğun son bulması için ikiz doğum yapan bir kadının av silahının üzerinden 3 sefer atlaması gerektiğine ya da av tüfeğinin herhangi bir ağacın etrafından üç defa dolaştırılması gerektiğine inanılmaktadır (KK31).

5.5. Ekolojiye Dönük Halk Hekimliği

Doğa, ilk insan topluluklarından günümüze kadar hayatın temel kaynağı olarak görülmüştür. Hayatlarını sürdürme noktasında doğanın çok önemli bir konumda olduğunu fark eden insan toplulukları; hem doğaya yükledikleri manevi anlamlar çerçevesinde inanca yönelik ihtiyaçlarını gidermeye çalışmışlar, hem de doğadan maddesel anlamda pek çok alanda yararlar sağlamışlardır. Bu noktada; bünyesinde insan sağlığına yönelik çok çeşitli teşhis ve tedavi yöntemleri bulunduran “halk hekimliği” inanç ve uygulamaları, insanoğlunun doğanın manevi gücünden ve maddesel kaynaklarından yararlanarak ortaya çıkarttığı bir alan olmuştur. Anlamlı, uzun ve sağlıklı bir yaşam sürmek isteyen insanlar için halk hekimliği, insanlığa katkılar sunmanın ve hayat kalitesini artırmanın sembolü haline gelmiştir.

Kökünü insanlık tarihi kadar eski olan ve “halk tıbbı, yerel tıp, halk tababeti ve halk sağaltmacılığı” (Kaplan, 2011: 151) gibi terimlerle de adlandırılan halk hekimliği üzerine alana yönelik çalışmalar yapan uzmanlar tarafından çeşitli tanımlama girişimlerinde bulunulmuştur. İbni Sina halk hekimliği alanını: “Sağlık ve hastalık yönünden insan vücudu onunla bilinir, sağlam olanların sağlığını korur ve hasta olanların hastalığını giderir.” (Hızal, 2001: 136) şeklinde açıklarken, Pertev Nail Boratav ise söz konusu alanı: “Halkın, olanakları bulunmadığı için ya da başka sebeplerle doktora gidemeyince veya gitmek istemeyince, hastalıklarını tanımlama ve sağaltma amacı ile başvurduğu yöntem ve işlemlerin tümüne “halk hekimliği” diyoruz.” (Boratav, 1994: 122) şeklinde tanımlamaktadır.

Hastalıkların sebeplerinin bilimsel olarak açıklanamadığı eski çağlarda insanlar yakalandıkları hastalıklara; kendilerini cezalandırmak isteyen tanrıların, insanlara zarar vermek isteyen kötü ruhların, ay ve güneş tutulması gibi doğa olaylarının sebep olduklarına inanmışlardır (Avcıoğlu, 2017: 13-14; Şar, 1989: 222). Hastalıklardan kurtularak sağlıklarına tekrar kavuşmak isteyen insan toplulukları; tanrıların kendilerinden hoşnut olmalarını sağlamak için onlara sürekli armağanlar ve kurbanlar sunmuşlar, kötü ruhların ve doğa olaylarının zararlarından korunmak için çeşitli inanç ve uygulamalara yönelmişlerdir (Yalçınkaya, 2019: 71).

Bedeni ve ruhu sağlık açısından bir bütün olarak gören ve herhangi bir hastalık durumunda her ikisinin de iyileşmesine odaklanan halk hekimliği, deneyselliğin ve akılcılığın birleşmesiyle ortaya çıkmış olan toplumsal tecrübeye dayalı yöntemler bütünüdür (Hufford, 2009: 387). Zamanla geleneksel bilgiye dönüşerek kültürün bir parçası olan halk hekimliği yöntemleri, nesilden nesle aktarılarak biriktirilmiş ve korunmuştur (Kaplan, 2011: 151). Halk hekimliği yöntemleri toplumların sahip oldukları kültürel, coğrafik ve ekonomik özelliklere göre şekillenmiştir. Bu sebeple farklı topluluklar, birbirlerinden çok farklı özellikler gösteren halk hekimliği uygulamaları meydana getirmişlerdir (Tekel, 2020: 819).

Eski Mezopotamya'da yapılan kazılarda bulunan kil tabletlerde, insanların tedavi olabilmek amacıyla; tanrılara dualar ettikleri, kurbanlar sundukları, adaklar adadıkları, cinleri uzaklaştırmak için muskalar yazdırdıkları ve sihirler yaptırdıkları belirtilmektedir. Eski Mısır'da yapılan kazılar sonucunda elde edilen papirlerden; sihir ve büyü gibi mistik tedavilerin yanı sıra bitkisel, hayvansal ve mineral kaynaklı birçok ilacın halk hekimliği alanında insanları sağlığına kavuşturabilmek amacıyla kullanıldığı tespit edilmiştir. Eski Çin döneminde kaleme alınmış olan yazılı kaynaklara göre ise; kırmızı çiçekli bitkiler kan hastalıklarında, sarı çiçekli bitkiler sarılık hastalığında, kalp şeklinde çiçekleri olan bitkiler ise kalp hastalıklarında tedavi edici ilaçlar olarak kullanılmışlardır. Eski Roma'da ise halk nezdinde iyileştirici özelliklerinden dolayı kullanılan maddeler, "aktarlar" tarafından hazırlanıp halka sunulan bitkisel kökenli ilaçlardır (Şar, 1989: 222-225).

Her topluluk içerisinde adlarına "kam, şaman, efsuncu, otacı, sağaltıcı, kâhin, büyücü veya sihirbaz" denilen halk hekimleri bulunmaktadır (Yalçınkaya, 2019: 71; Avcıoğlu, 2017: 13-14). Halk nazarında üstün yeteneklere sahip olan bu geleneksel hekimlik uzmanlarının her türlü hastalığı tedavi edebildiğine inanılmaktadır. Doğal yollarla elde ettikleri maddelerden çeşitli hastalıklara ilaçlar üretebilen halk hekimleri, gerektiği zaman hastaların iyileşebilmeleri adına; hem sihir ve büyü gibi mistik eylemlerde bulunabilmekte hem de tanrılar ve kötü ruhlar ile etkileşime geçebilmektedirler (Günay ve Güngör, 2015: 105-106; Tekel, 2020: 819). Geleneksel halk hekimliği öğretisiyle yetişen halk hekimleri; modern tıp tarafından tanımlanan ve tedavi edilmeye çalışılan hastalıklardan olan siğil, eklem romatizması, ağrı, cilt hastalığı ve kanser gibi hastalıklara yönelik çeşitli tedavi uygulamaları yapmaktadırlar. Ayrıca modern tıp tarafından

tanımlanmayan hastalıklardan olan kem göz, büyü ve albasması gibi hastalıklara karşı da halk hekimleri tarafından çeşitli tedavi edici uygulamalar geliştirilmiştir (Hufford, 2009: 388-389).

Geleneksel tıbbın çeşitli tekniklerle daha geliştirilmiş ve ticarileştirilmiş şekli olan modern tıp ile halk hekimliği arasında çeşitli farklılıklar bulunmaktadır (Yoder, 2009: 391). Modern tıp; sebep-sonuç ilişkisi çerçevesinde kesin ve doğrulanmış bilimsel bilgiye önem vermekteyken, halk hekimliği ise, tecrübeye bağlı inanç ve uygulamalara yönelik yöntemleri benimsemektedir. Ayrıca modern tıp; bilim ve rasyonalizm ikileminde değerlendirilmekteyken, halk hekimliği ise din ve büyü ekseninde tartışılmaktadır (Kaplan, 2011: 151).

Binlerce yıllık tarihi geçmişe sahip olan Türkler günümüze kadar farklı coğrafyalarda, farklı yaşam şekilleri meydana getirmişlerdir. Söz konusu çeşitliliklerin zamanla kültüre de yansması sonucunda ortaya çok zengin özellikler gösteren bir kültürel yapı çıkmıştır. Kültüre dair oluşumlardan birisini oluşturan halk hekimliği uygulamaları da bu zenginliklerden kendi payına düşeni almıştır. Sağlığa yönelik toplumsal uygulamaların sonucunda ortaya çıkan halk hekimliğine yönelik oluşumlar, uzun ve sağlıklı yaşama atfedilen önemden dolayı Türkler arasında uygulama alanları bulmuş ve nesilden nesle aktararak günümüze kadar kullanılagelmiştir.

Türklerin Orta Asya bozkırlarında tarım ve hayvancılık yaparak geçimlerini sürdürmeleri ve insan-doğa eşitliği paradigması çerçevesinde yaşam şekilleri meydana getirmeleri halk hekimliği uygulamalarında yansımalarını göstermiştir. Topluluğun geçim şekillerinden dolayı “bitkisel, hayvansal ve madensel” ürünler ve doğaya duyulan saygıdan dolayı ise “su, ateş, kaya, taş, dağ ve mağara” gibi kültürel konulara konu olmuş maddeler çerçevesinde halk hekimliğine yönelik teşhis ve tedavi yöntemleri ortaya çıkmıştır.

Türk halk hekimliği içerisinde iki farklı uygulama alanı bulunmaktadır. Bu uygulama alanlarından ilki sağlıklı insanların hasta olmamak için aldığı tedbirlerden oluşmaktadır. Söz konusu tedbirler aşağıda yer alan üç başlık çerçevesinde incelenmektedir: a. Dinsel Tedbirler: Tanrıya asi olmamak, besmelesiz yere basmamak, abdest almak, namaz kılmak, oruç tutmak vb., b. Sihirsel Tedbirler: Cin, peri ve

sihirbazlardan korunmak, ıssız yerlere gitmemek, kirli yerlerde bulunmamak, geceleri sokağa sıcak su dökmek vb., c. Tecrübeye Dayanan Tedbirler: Sıcaktan, soğuktan, rüzgârdan korunmak vb. (Acıpayamlı, 1969: 1-2).

Halk hekimliği içerisinde yer alan bir diğer uygulama alanı ise hasta kişilerin iyileştirilmelerine yönelik ögeleri kapsamaktadır. Söz konusu uygulamalar aşağıda yer alan altı başlık çerçevesinde incelenmektedir: a. Irvasa Yoluyla Yapılan Halk Hekimliği Tedavi Şekilleri: Hastayı daha çok psikolojik yönden rahatlatmak ve iyileştirmek amacıyla yapılan tedavi şekillerinden oluşmaktadır, b. Parpılama Yoluyla Yapılan Halk Hekimliği Tedavi Şekilleri: Hastaların vücutlarına; çizikler atılarak, delikler açılarak, kesikler oluşturularak ve darbeler vurularak yapılan tedavi şekillerinden meydana gelmektedir, c. Dinsel Yolla Yapılan Halk Hekimliği Tedavi Şekilleri: Dinsel yöntem, araç ve madde kullanılarak yapılan tedavi şekillerinin bir araya gelmesiyle oluşmaktadır, d. Bitki Kökenli İlaçlarla Yapılan Halk Hekimliği Tedavi Şekilleri: Afyon, ebegümece, ısırgan, susam, papatya gibi bitkilerin etken maddelerinin ön plana çıkartılarak çeşitli hastalıklar üzerinde kullanılmasıyla meydana gelmektedir, e. Hayvan Kökenli İlaçlarla Yapılan Halk Hekimliği Tedavi Şekilleri: Öd, göbek bağı, kurt tüyü, iç yağı, yarasa kanı gibi hayvansal ürünlerin çeşitli hastalıklar üzerinde kullanılmasıyla oluşmaktadır, f. Madensel Kökenli İlaçlarla Yapılan Halk Hekimliği Tedavi Şekilleri: Cıva, gümüş, altın, bakır, su, taş gibi madensel maddelerin çeşitli hastalıklar üzerinde kullanılmasıyla meydana gelmektedir (Acıpayamlı, 1989: 3-4).

Halk hekimliği üzerine çalışmalar yürüten bilim insanları tarafından, Türk halk hekimliği çerçevesinde; “albasması, kırkbasması, ince hastalık, ısıtma, kurdeşen, kızıl yel, sarılık, saçkıran, soğuk algınlığı, soğuklama, soğuk kesmiş, süt çalkalama, süt sıtması, süt toplaması, sungüt, sıkmaca, sürgün, samra, çakma, çalınma, karın çubuğu, kuş palazı, kısırlık, kan ingini, kaba kulak, alacama, kırk karışması, kanlı buru, kızma, kızıl yel, köstüm, köstebek, karın yarığı, kavuç, dışarlık, değışme, dumağı, dolama, donatma, buruntu, bulgur püskürmesi, boğmaca, kuduz, öksürük, bıcılğan, bezeme, bezelme ve belsoğukluğu” gibi hastalıklara karşı çeşitli inanç ve uygulama şekilleri meydana geldiği tespit edilmiştir (Acıpayamlı, 1989: 5).

Henüz İslamiyet ile tanışmadıkları dönemde Türkler hastalıkların “iyelerin ve ruhların” öfkelenirilmeleri ya da gücendirilmeleri sonucunda meydana geldiğine inanmışlardır (Sever, 2015: 182). Türk toplulukları içerisinde hastalıkların tedavilerini ise insanların iyeler ve ruhlar arasındaki iletişimlerini sağlayan “kamlar” üstlenmişlerdir. Kamlar hastalığın çeşitlerine göre uyguladıkları sihir ve büyülerle birlikte hastalıkları iyileştirmişlerdir. Kam olmak için ise tanınmış ve başarılı bir kamin neslinden geliyor olmak gerekmiştir (İnan, 2015: 75-76).

Türklerin İslamiyet’i seçmeleriyle birlikte kamların görevleri, “ocak” ve “ocaklı” adlarıyla bilinen halk hekimlerine devredilmiştir. Ocak ve ocaklılar dinsel/büyüsel yöntemlerle birlikte ilaçlı tedaviler de gerçekleştirmektedirler (Tekel, 2020: 819; Sever, 2015: 182). Anadolu’da halk hekimliği uygulamalarını gerçekleştiren kişilere ise; “büyücü, hoca, kocakarı, iyi edici, hekim, ehil kişi, orumçu, el almış kişi, izinli, sağaltıcı, okuyucu ve üfürükçü” gibi adlandırılmalar verilmektedir. Söz konusu halk hekimlerinin doğal ürünlerden ürettikleri ilaçlara yönelik olarak ise; “kocakarı ilaçları, ev ilaçları, köy ilaçları ve halk ilaçları” gibi adlandırmalar kullanılmaktadır (Avcıoğlu, 2017: 14).

Türk topluluklarının sahip oldukları köklü halk hekimliği geleneği kendisine anlatı dünyasında da yansıma alanı bulmaktadır. Türk anlatı geleneğinin temel eserlerinden olan Dede Korkut Kitabı’nda yer alan boylarda halk hekimliği uygulamaları yaygın olarak görülmektedir. Örneğin; “Dirse Han Oğlu Boğaç Han Boyunda” Boğaç Han, babası Dirse Han tarafından okla vurulmaktadır. Boğaç Han’ı kanlar içerisinde bulan annesi ise oğlunu “Boz Atlu Hızır-İlyas”ın tarif ettiği şekilde iyileştirmektedir. Bu olay boyda şu şekilde yer almaktadır:

“Oğlan yine aydur: Canum ana ağlamagıl, mana bu yaradan ölüm yokdur. Korhmagıl, boz atlu Hızır-İlyas mana geldi, üç kerre yaramı sığadı; bu yaradan sana ölüm yokdur, dağ çiçegi anan südü senün yarana merhemdür, dedi. Böyle degeç kırk ince kız yayıldılar, dağ çiçegi devşürdüler. Oğlanun anası dahı emcegin bir sıkdı, südü gelmedi; iki sıkdı, iki sütlü gelmedi; üçüncüde kendüye zarb eyledi, kanı doldu, güc edüp sıkdı, südile kan karışık geldi. Dağ çiçegiyle südü oğlanun yarasına urdular; bağladılar, oğlanı ata bindürdüler, alubanı ısı ordusuna gitdiler. At ayağı külüg, ozan dili çevük olur. Hanum oğlanun kırk günde yarası onuldu, tamam

eyi oldu, sapasağ oldu. Oğlan ata biner, kılıç kuşanır oldu. Av avlar, kuş kuşlar oldu.” (Gökyay, 2007: 34).

Çalışma alanımızı oluşturan Afyonkarahisar, ülkenin doğusu ile batısı ve kuzeyi ile güneyi arasında önemli bir geçiş güzergâhında bulunduğundan dolayı geçmişten günümüze kadar insan topluluklarının hep gelip geçtikleri bir coğrafya üzerinde kurulmuştur. Farklı kültürlerin bir araya gelmesiyle ortaya çıkan iletişimle birlikte yörede yaygın olarak kültürler arası etkileşimler meydana gelmiştir. Kentin yer aldığı coğrafyanın çok çeşitli özellikler göstermesinden ve kültürel alışverişin yaygın olarak görülmesinden dolayı ise kentte zengin bir halk hekimliği kültürü ortaya çıkmış ve kentin sahip olduğu etkileşim kaynakları dolayısıyla söz konusu kültüre ait tedavi olanakları dünya çapında üne kavuşmuştur.

Kente gelen Servet-i Fünûn Dergisi yazarları, yörede yer alan Gecek, Ömer ve Gazlıgöl kaplıcalarının halk hekimliği alanında nasıl kullanıldıklarına dair bilgileri 1895 yılında çıkan sayıda şu şekilde vermektedirler: “Gasabaya iki saat mesafede Gecek ve Ömer Hamamı, üç saat mesafede Gazlıgöl namlarıyla 3 adet ılıca olub şifaları mücerrebdir (tecrübeyle sabittir). Bunlardan Gazlıgöl ılıcası emrâz-ı cildiyeye dâfi (cilt hastalıklarını iyileştiren) ve ale-l mütenevvi’aya nâfi’dir (çeşitli faydaları vardır).” (Özpınar, 2019: 191).

Katolik misyoner bir papaz olan R. P. Kayser ise kente 1906 yılında gerçekleştirdiği gezide gördüğü halk hekimliğine yönelik uygulamayı seyahatnamesinde şu şekilde kaleme almaktadır: “Komşu illerden ve Afyonkarahisar’dan pek çok kişi hastalıklardan kurtulmak için buraya gelir. Doktorlar bir hastaya teşhis koyduğunda hemen Gazlıgöl’e getirilir sıcaklığı 6 derece olan bu sulardan bazın fakirlerin cesedi çıkarılır. Çoğu kez ölmek üzere olan bir kişinin ayağa kalktığı görülmüştür.” (Özpınar, 2019: 214).

Afyonkarahisar’da yer alan Ermeni Koleji’nde misyonerlik görevinde bulunan Samuel Ralph Harlow 1915 yılında kaleme aldığı eserinde yöreye ait halk hekimliği uygulamalarından şu şekilde bahsetmektedir: “Kutsal bir mekâmı ziyaretten dönüyorlardı. Orada bir su menbası vardı ve içinde yıkanan herkesi iyileştiren bir ruh olduğuna inanılıyordu (Sarılık Hamamı). ... Büyük kalenin üzerinde şifa ve kem gözden korunmak için bağlanmış iplerle dolu olan çalılar vardı.” (Özpınar, 2019: 272).

Afyonkarahisar yöresinde ekolojiye dönük olarak oluşturulan geleneksel halk hekimliği ögeleri; a. Türbeler aracılığıyla yapılan halk hekimliği ögeleri, b. Bitkisel ürünler aracılığıyla yapılan halk hekimliği ögeleri, c. Hayvanlar ve hayvansal ürünler aracılığıyla yapılan halk hekimliği ögeleri, d. Madensel ürünler aracılığıyla yapılan halk hekimliği ögeleri, e. Su aracılığıyla yapılan halk hekimliği ögeleri, f. Toprak aracılığıyla yapılan halk hekimliği ögeleri, g. Ateş aracılığıyla yapılan halk hekimliği ögeleri, h. Kaya, taş, dağ ve mağara aracılığıyla yapılan halk hekimliği ögeleri, i. Ocaklar aracılığıyla yapılan halk hekimliği ögeleri, başlıkları içerisinde incelenmiştir:

Türbeler Aracılığıyla Yapılan Halk Hekimliği Ögeleri: Afyonkarahisar yöresinde “Çam Çiçeği” adı verilen cilt hastalığı meydana geldiği zaman hasta olan kişi İğde Dede Türbesi’ne gitmektedir. Türbe içerisinde bulunan çeşmeden su, çam ağaçlarından ise kozalak alınarak eve götürülmektedir. Türbeden getirilen suyun içerisine yine türbeden getirilen çam kozalakları yirmi dört saat bırakılmakta ve sonrasında ise kozalaklar suyun içerisinden alınmaktadır. Geriye kalan su, çam çiçeği hastalığının iyileşmesi için içilmektedir (KK4). Afyonkarahisar yöresinde Mahmut Köyü’nden alınan killi toprak vücudun ağrılı bölgelerine sürülürse ağrıyı hafifletmektedir (KK4). Dinar yöresinde yer alan Kınık Türbesi’nin çeşitli hastalıklara iyi geldiğine inanılmaktadır. Hasta olan kişi sağlığına tekrar kavuşabilmek için türbe bahçesinde yer alan taşın oyuğunda bir süre beklemekte ve topraktan biraz ağzına almaktadır (KK22). Emirdağ yöresinde bulunan Sızı Dede Türbesi’nin ağrılara iyi geldiğine inanılmaktadır. Hastalar ağrılarından kurtulabilmek amacıyla dilek tuttuktan sonra türbe içerisinde yer alan ağaçlara çaputlar bağlamaktadırlar (KK27).

Şuhut yöresinde yer alan Hamza Şeyh Dede Türbesi’nin çocuğu olmayan kadınlara şifa verdiğiğine inanılmaktadır. Çocuğu olmayan kadınlar türbeye gelerek topraktan yalamakta ve türbe etrafında 3 defa tur atmaktadırlar. Bu uygulamalar sonucunda gelecekte kız çocuğu dünyaya gelirse “Şerife”, erkek çocuğu dünyaya gelirse “Hamza” adları verilmektedir (KK49). Şuhut yöresinde yer alan Mahmut Dede Dergâhı’na vücudunun herhangi bir yerinde felç olan, çocuk sahibi olamayan ve konuşamayan hastalar şifa bulmaya gelmektedirler. Hastalığı olan kişiler dergâha gelerek kadın ve erkekler için ayrı odalarda bir gece geçirmektedirler. Bu süre boyunca odalarda bulunan kuyular içerisinde

yer alan toprakları vücutlarının rahatsız olan bölgelerine sürmektedirler. Ayrıca dergâhta içerisinde balıklar olan bir de havuz bulunmaktadır. İnanışa göre; havuzun içerisinde bulunan bu balıklar Anadolu'nun Türkleşmesinde ve Müslümanlaşmasında mücadele eden Türk askerleridir ve sırtlarında bulunan yaralar da savaşlarda aldıkları yaralardır (KK50).

Şuhut yöresinde bulunan Yılcık Türbesi'ne eklem yerlerinde ağrı bulunan insanlar gelmektedir. Türbeye gelince yatıra dua edilmekte ve arpa kepeği içerisinde bulunan ve yılan gözünü andıran taşlar ağrıyan bölgeye yapıştırılmaktadır. Taşlar eğer yapışırsa hastalığın iyileşeceğine, eğer yapışmazsa hastalığın iyileşmeyeceğine inanılmaktadır. Şifa verdiği inanan bu taşlar arpa kepeği içerisinde muhafaza edilmezse özelliklerini kaybetmektedirler. İyi korunan taşların canlı oldukları ve zamanla büyüdükleri düşünülmektedir. Ayrıca ağrıyan bölgelere, türbe içerisinde bulunan toprağın ve geyik boynuzunun sürüldüğünde ve suyun içildiğinde de ağrıların geçeceğine inanılmaktadır (KK52).

Kayıhan Kasabası'nda bulunan Hayran Veli Türbesi'nin cilt hastalıklarını iyileştirdiğine inanılmaktadır. Türbeye gelenler öncelikle cilt hastalığı yaşadığı bölgeyi, türbede bulunan su ile yıkamaktadırlar. Yıkanan bölgenin üzerine türbe toprağı konulmakta ve bu toprak türbe bahçesinden alınan asma yapraklarıyla sarılmaktadır. Bir süre sonra yapraklar kaldırılmakta, toprak dökülmekte ve sorunlu bölgeye dilimlenmiş soğan konulmaktadır. Son aşamada ise soğanlar da alınmakta ve sorunlu bölge yine türbe suyuyla yıkanmaktadır. Bu uygulamayla birlikte cilt hastalıklarının iyileşeceğine inanılmaktadır (KK91).

Afyonkarahisar yöresinde yaşayan çeşitli hastalıklara sahip insanlar Karaca Ahmet Türbesi'ne gitmektedirler. Adına "Yürek Kayası" denilen yumuşak taşlar ezilip, türbe içerisindeki çeşmeden akan su ile karıştırıp içildiği zaman her türlü hastalığın şifaya kavuşacağı düşünülmektedir. Yürek Kayası'nın, türbede metfun bulunan Karaca Ahmet Hazretleri'nin devesinin ağzından dökülen köpüklerden oluştuğuna inanılmaktadır (KK93).

Karacaören Köyü'nde bulunan Uyuşak Dede Türbesi'nden alınan toprağın uyuşan yerlere sürülmesi halinde uyuşukluğun ortadan kalkacağına inanılmaktadır (Karakuş, 2010: 253). İscehisar yöresinde bulunan Seyyit Hasan Basri Türbesi'ni kötü rüya gören insanlar

ziyaret etmektedirler. Türbede bulunan sudan içen insanların kötü rüyalarının son bulacağı düşünülmektedir (KK82). Koç Gazi Köyü'nde bulunan suyun yalnızca iyi insanlara görüldüğüne ve içilmesi halinde hastalıkları iyileştirdiğine inanılmaktadır (Karakuş, 2010: 253).

İscehisar yöresinde bulunan Hasan Basri Türbesi'nin kuduz hastalarını iyileştirdiğine inanılmaktadır. Türbe bu sebeple halk arasında "Kuduz Ocağı" adı ile de anılmaktadır. Kuduz hastası olduğu düşünülen kişi türbe görevlisi tarafından karşılanmakta ve kendisine içerisinde su dolu bir kap gösterilmektedir. Suyu gören hasta kişi üşüdüğünü söylerse türbeden şifa alabileceğine inanılmakta ve türbeye kabul edilmektedir. Kabul edilen hasta üç gün boyunca; kuduz böceği tozu ve türbe toprağıyla karıştırılan sudan içmektedir. Ayrıca mayasız ekmek ve yağsız-tuzsuz çorbadan tüketmektedir. Üç günün sonunda iyileşen hasta türbe kapısından çıkarken, türbe sancağının altından geçirilmektedir. Ayrıca Hasan Basri Türbesi'nde yer alan toprağın çocuğu olmayan kadınlara şifa verdiği de inanılmaktadır. Türbeyi ziyaret eden kadınların daha sonra çocukları erkek olursa adına Hasan Basri, kız olursa Satı Sultan isimlerini koymasını gerekmektedir (Kumartaşlıoğlu, 2018: 468).

Afyonkarahisar yöresinde yer alan Cenkçi Baba Türbesi'nin yaramaz çocukların uslanmalarını sağladığına inanılmaktadır. Yaramaz çocuk türbeye getirilmekte ve türbenin sandukasının üzerine yatırılmaktadır. Türbenin üzerinden kaldırılan çocuğa türbe etrafında üç tur attırılmakta ve eliyle türbe üzerine buğday serptirilmektedir. Bu işlem birbirini takip eden üç cumartesi günü sürdürülmektedir (Seçkin ve Aygen, 1986: 14).

Afyonkarahisar yöresinde bulunan Deve Dede Türbesi'nde hastalıkların iyileşmesi yönünde yapılan duaların kabul olduğuna inanılmaktadır. Türbeye gelen insanlar dua ettikten sonra "Deve Dede Deve Dede, Ey Dede Ey Dede" tekerlemesi eşliğinde bahçeden topladıkları taşları türbenin başındaki taşa yapıştırmaya çalışmaktadırlar. Eğer taşlar yapışırse duaların kabul olacağına ve hasta kişilerin iyileşeceğine inanılmaktadır (Seçkin ve Aygen, 1986: 19).

Afyonkarahisar yöresinde yer alan Mürdümek Sultan Türbesi'nin hasta kişilerin yakın zamanda ölüp ölmeyeceklerini tespit edebildiğine inanılmaktadır. İyileşemeyen ve

ölümü yakın görülen hastaların üzerine türbe bahçesinden alınan toprak serpilirse, bu hastaların ya kolay bir şekilde ruhlarını teslim edeceklerine ya da iyileşeceklerine inanılmaktadır (Seçkin ve Aygen, 1986: 31).

Afyonkarahisar yöresinde bulunan Mustafa Dede Türbesi'nin geç yürüyen, yürüme zorluğu çeken ya da kırk basan çocuklara şifa verdiğiğine inanılmaktadır. Çocukların sağlıklarına kavuşabilmeleri için türbenin oluğundan akan sular toplanmakta ve meşe külüyle karıştırılmaktadır. Son aşamada ise söz konusu karışım ile hasta çocuklar yıkanmaktadır (Seçkin ve Aygen, 1986: 32).

Afyonkarahisar yöresinde yer alan Süt Dede Türbesi'ni sütü kesilen kadınlar şifa bulmak için ziyaret etmektedirler. Sütü kesilen kadınlar yanlarına bir kuru soğan alarak türbeye gitmektedirler. Yapılan dualardan sonra türbenin bahçesinde bulunan kuyudan su çekilerek eve götürülmektedir. Türbeden getirilen su ile kuru soğan kaynatılıp sütü kesilen kadına yedirilmektedir (Seçkin ve Aygen, 1986: 36).

Afyonkarahisar yöresinde bulunan Sakalı Ak Dede (Sakalak) Türbesi'de yer alan toprağın bezeme hastalarına iyi geldiğine inanılmaktadır. Türbenin bahçesinden alınan toprak bezeme bulunan bölgeye kırk gün boyunca sürülmektedir (Seçkin ve Aygen, 1986: 37). Ayrıca Türbe Camii içerisindeki yatırların yanındaki hiç eksilmediğine inanılan sudan içen hamile kadınların kolay doğum yaptıklarına ve sağlıklı insanların ise hiç hasta olmayacaklarına inanılmaktadır (Seçkin ve Aygen, 1986: 38).

Bitkisel Ürünler Aracılığıyla Yapılan Halk Hekimliği Öğeleri: Afyonkarahisar yöresinde, kırık-çıkık olaylarında Çavuşbaş Mahallesi'nde yaşayan Şerife Nine'ye gidilmektedir. Şerife Nine yumurta akı ve sabun karışımıyla elde ettiği maddeyi sorunlu bölgeye sürmekte ve üzerine de sabit kalması için ince çıtalar yerleştirmektedir (KK2). Yörede el ve ayaklarda bulunan çatlakları gidermek amacıyla söz konusu bölgelere ceviz yaprağı ile kaynatılmış su sürülmektedir (KK3). Herhangi bir göz hastalığından iyileşmek amacıyla üzüm dalından akan asma suyu göze damlatılmaktadır. Ayrıca yörede cildinde pullanmalar oluşan kişiler üç yolun birleştiği bir kavşağa çıkmakta ve ağızlarına buğday alarak bu üç yola doğru püskürtmektedirler. Bu uygulamayla birlikte ciltlerindeki yaraların iyileşeceğine inanılmaktadır (KK4).

Afyonkarahisar yöresinde nazar değdiği düşünölen kişinin bulunduğu ortamda özerlik bitkisi yakılmaktadır. Yakma esnasında “Özerliğim özersin, her evleri gezersin, nazarları bozarsın” sözleri ağızdan tekrar edilmektedir. Ayrıca yanan özerliklerin külleri banyolarda temizlenmek amacıyla kullanılmaktadır. Yörede üç harfli varlıklardan korunmak amacıyla evlerin içerisinde fesleğen tohumu yakılmakta ve sirkeli su içilmektedir. Ayrıca iğde ağacı dalının nazara iyi geldiğine ve kötü ruhları insanların buldukları ortamlara sokmadığına inanılmaktadır. Bu sebeple iğde ağacının dalları koparılarak evin kapı üstlerine asılmaktadır (KK4).

Afyonkarahisar yöresinde söğüt ağacının baş ağrısını geçirdiğine inanılmaktadır. Baş ağrıyan kişiler söğüt dallarından kırıp çayını içmektedirler. Ayrıca söğüt ağacı altında uyumanın da baş ağrısını geçirdiğine inanılmaktadır. Yörede ayrıca ayva yaprağı, elma yaprağı ve bu iki ağacın tohumları birlikte kaynatılarak öksürüğe karşılık içilmektedir. Yaradaki kanı durdurması amacıyla da yaraya tütün basılmaktadır (KK4).

Afyonkarahisar yöresinde hatme çiçeği bitkisinin sütle birlikte tüketilmesi durumunda akciğer rahatsızlıklarına iyi geldiğine inanılmaktadır. Boğaz hastalıklarına karşılık ıhlamur tüketilmektedir. Kekik bitkisi; şeker, tansiyon ve kolesterol değeriinin dengelenmesi için kullanılmaktadır. Bamyaya tohumları, günde beş adet yutma yoluyla eklem hastalıklarına karşılık tüketilmektedir. Bağışıklığı güçlendirebilmek amacıyla ebe gümeci kullanılmaktadır. Yörede ayrıca ada çayı tüketiminin mide ve bağırsak rahatsızlıklarına iyi geldiğine inanılmaktadır (KK5).

Afyonkarahisar yöresinde deri ve cilt hastalıklarına karşılık kına kullanılmaktadır. Zencefil, zerdeçal ve tarçın gibi baharatların hastalıklara karşı vücut direncini arttırdığına inanılmaktadır. Sakinleştirci etkilerinden dolayı gül ve melisa çayı tüketilmektedir. Alıç sirkesi şeker hastalığı gibi kronik hastalıklara karşı kullanılmaktadır. Elma sirkesi zayıflamak isteyen insanlar tarafından tüketilmektedir. Yörede ayrıca öksürüğün ve romatizmal hastalıkların iyileşmesi amacıyla çörek otu kullanılmaktadır (KK5).

Afyonkarahisar yöresinde sakinleştirci özelliği sayesinde lavanta, koklama yöntemiyle psikolojik rahatsızlıklara karşı kullanılmaktadır. Sindirim sistemi sorunlarına

karşılık civanperçemi çayı içilmektedir. Kantaron çayının ağrıları geçirdiği düşünülmektedir. Isırgan otunun idrar söktürücü özelliği olduğuna inanılmaktadır. Yörede ayrıca pekmezin üzerinde oluşan köpüğün alınmasıyla elde edilen tavşan ağdası, vitamin eksikliğini ortadan kaldırmak amacıyla kullanılmaktadır (KK5).

Başmakçı yöresinde iğde çekirdeği kaynatılıp suyu içilirse, vücuttaki kumların döküldüğüne inanılmaktadır. Yörede kırık çıkık rahatsızlıklarında, sorunlu bölge çabuk iyileşmesi için göce ile sarılmaktadır. Başmakçı yöresinde kekik suyu karın ağrısına karşılık içilmektedir. Bayat yöresinde mide rahatsızlıklarına karşılık çam ağaçlarının burçları kaynatılıp içilmektedir (KK9). Çay yöresinde bağırsaklardaki kurtları attırmak amacıyla acı güneş otu yenilmektedir (KK12). Yörede ayrıca baş ağrısında patatesler ince ince doğranmakta ve bir tülbendin içerisine sıralanarak başa bağlanmaktadır (KK16).

Beltarla Köyü'nde çam ağaçlarının gövdeleri kazılmakta ve bir süre beklenilmektedir. Bu süre içerisinde ağaç o kazılan kısmındaki boşluğu kapatmak için sıvı bir reçine salgılamaktadır. Zamanla katılaştıran reçine toplanılmakta ve bir bardak sıcak suyun içerisine bir çay kaşığı atılarak mide hastalıklarının iyileşmesi amacıyla içilmektedir. Reçine ağızda sakız gibi çiğnenirse ağız kokusunu gidermektedir. Ayrıca açık yaraların üzerine sürüldüğü zaman, yaranın iltihap kapmasını engellemektedir (KK8).

Dazkırı yöresinde yaz aylarında doğadan toplanan üzerlik otları kış aylarında suyun içerisinde kaynatılmaktadır. Kaynatılan üzerlik otları grip ve nezle olan kişilere koklatılmaktadır. Koklayan kişi o sene içerisinde bir daha o hastalığa yakalanmamaktadır. Ağrı çeken insanlar, haşhaş sütünün kurutulmasıyla elde edilen beyaz tozdan kullanılmaktadırlar. Üç ayaklı çatala benzeyen ve adına çingene diken denilen bir bitki türü bulunmaktadır. Bu bitkinin dikenleri yazın toplanmakta ve kurutulmaktadır. Kurutulan dikenler vücudun çeşitli yerlerinde çıkan temre ya da siğillere saplanmaktadır. Saplanan bölgelerden kan akması durumunda temre ya da siğilin geçeceğine inanılmaktadır. Ayrıca yörede yer alan Demirci Köyü'nde çam ağacının reçinesi yakılarak, yapışkan özelliğe sahip katran elde edilmektedir. Katran uzun süre iyileşmeyen yaraların üzerine sürülmektedir (KK20).

Dinar yöresinde grip ve soğuk algınlığına karşı calba otu kaynatılarak içilmektedir (KK25). Eklem yerlerinde sorun olan kişiler arpayı haşlayarak lapa haline getirmekte ve sorunlu olan bölgelerine sürmektedirler (KK22). Yemlik otu yiyen kişinin, tespit edilemeyen bir hastalığı varsa o hastalığının açığa çıkacağına inanılmaktadır (KK25). Yüzde oluşan şişik ve kızarıklık rahatsızlığına Kızıl Yörük ya da Temre adları verilmektedir. Bu hastalığın tedavisi için bal ile evde bulunan baharatlar karıştırılmakta ve rahatsızlığın olduğu bölgelere sürülmektedir (KK23). Baş ağrısının geçirilmesi amacıyla alın ortasına kekik yağı sürülmektedir (KK24). Midesi rahatsız olan kişiler için tatarca otu kaynatılarak içilmektedir (KK25).

Emirdağ yöresinde ciltte çıkan yaraları iyileştirmek amacıyla sorunlu olan bölgelere semizlik otu ile zeytinyağının birleşimiyle elde edilen karışım sürülmektedir. Semizlik otu ayrıca pankreas hastalıklarına karşılık pişirilip yenilmektedir. Çam kozalağı temizlendikten sonra küçük parçalara ayrılarak suda kaynatılmakta ve nefes darlığı için içilmektedir (KK26). Kangal dikeninin ortasında bulunan kırmızı renkli çiçeğin toplanıp su ile kaynatılıp içilmesi durumunda ağrı kesici etki gösterdiğine inanılmaktadır. Ayva dene çiçeğinin de ağrı kesici özelliği bulunmaktadır. Ayrıca mide rahatsızlıklarını iyileştirmek amacıyla calba otu kaynatılıp içilmektedir (KK28).

Evciler yöresinde fiziki gelişmesi yavaş olan çocuklara “aydaş çocuk” adı verilmektedir. Aydaş olan çocuk ocak bulunan bir eve götürülmektedir. Eve giderken yedi gübrelikten, yedi adet soğan, bir çivi, bir avuç buğday ve bir parça ekmek alınmaktadır. Evin ortasına bir sini konularak içerisine bu malzemeler bırakılmaktadır. Sininin etrafını üç kişi çevrelemektedir. Aydaş çocuk da sininin içerisine oturtulmaktadır. Sininin çevresine oturan bir kişi, kavurma işi yapan kişiye üç defa “ne kavuruyorsun” diye sormaktadır. Aydaşı kavurma görevinde olan kişi ise cevap olarak üç defa “aydaş kavuruyorum, kız kavuruyorum, oğlan kavuruyorum” diye cevap vermektedir. Sininin içerisindeki malzemeler daha sonra kuşlara serpilmiştir. Bu işlem de yapıldıktan sonra hiç konuşulmadan ve arkaya bakılmadan evlere dönülmektedir. Bu uygulamayla birlikte aydaş çocuğun iyileşeceğine inanılmaktadır (KK30).

Evciler yöresinde burun kanaması durumunda buruna sıvı yağ damlatılmaktadır (KK30). Göz kızarmasında ise gözün üzerine ıslak çay bırakılmaktadır. Hocalar yöresinde

secik mahmut adlı otun karın ağrısına, ebegümecinin ise mide hazımsızlığına iyi geldiğine inanılmaktadır. Bağışıklığı arttırmak amacıyla şabıla ve çay otu kaynatılıp tüketilmektedir. Prostat sorunlarına karşılık genellikle büyük taşların aralarında bulunan altın otu kaynatılıp içilmektedir. Yabani dağ eriği, acı biber ve sarımsağın kaynatılıp içilmesi halinde içene güç verdiğiğine inanılmaktadır. Yörede ayrıca çam kozalağı kaynatılarak akciğer hastalıklarına karşılık içilmektedir (KK31).

İhsaniye yöresinde uykusu olmayan çocuklara haşhaş ezilerek yedirilmektedir (KK32). Kanayan yaranın üzerine, kanı durdurması için ezilmiş haşhaş sürülmektedir. Akciğerlerinden sorun yaşayan insanlar için, kaynamış su içerisine çam reçinesi atılmakta ve kokusu koklatılmaktadır (KK33).

Alanyurt Köyü'nde romatizmal hastalıkları olan kişiler veya hamile kalamayan kadınlar için pınar çiçekleri ve yaprakları toplanılmaktadır. Toplanan çiçek ve yapraklar bir kap içerisinde kaynatılmakta ve kaynatılmış suyun içerisine söz konusu hastalıkları olan kişiler oturtulmaktadır. Romatizmal hastalıkları olan ve soğuk algınlığı yaşayan insanlar, ısıtılmış arpanın içerisine yatırılmaktadırlar (KK34). Doğlat Köyü'nde dağ armudunun kutsal olduğuna inanılmaktadır ve çeşitli rahatsızlıklar durumunda dilek tutularak dağ armutlarına çaput bağlanmaktadır (KK35).

İscehisar yöresinde ebegümeci yenildiği zaman vücuttaki şeker oranını düştüğüne inanılmaktadır. Ayrıca sakinleştirici etkisinin olduğu da düşünülmektedir. Soğuk algınlığı olan kişiler, tencerede kaynatılan ve bir bez üzerine serilen burçağın üzerine oturtularak iyileştirilmektedirler (KK37). Haşhaş kapsülü kaynatılarak, ağrı ve ateşli hastalıklara karşılık içilmektedir. Şeker hastalığına ve karın ağrısına karşılık çölmek otunun hem kök hem de gövde kısımları tüketilmektedir. Gece körlüğü olan hastaları iyileştirmek amacıyla yeşil mercimek haşlanmakta ve buharı gece körlüğü olan kişilerin gözlerine tutulmaktadır. Mide ve bağırsak hastalıklarına karşılık maydanoz tüketilmektedir. Ayrıca lahananın göbek kısmı hazmı kolaylaştırdığından dolayı çiğ olarak yenilmektedir (KK38).

Kızılören yöresinde ağlayan çocuklara karşılık nazar otu adı verilen bitki tütsüleme yöntemiyle kullanılmaktadır. Isırğan otu kaynatılıp içilirse şeker rahatsızlığına fayda sağladığına inanılmaktadır. Soğuk algınlığına karşılık çay otu içilmektedir. Ayrıca yağ

ardıçlarından elde edilen yağlar, el ve ayak çatlaklarına karşı iyileştirici madde olarak kullanılmaktadır (KK39).

Sandıklı yöresinde doğadan elde edilen “kardeş kanı” ismi verilen bitki kurutulmuş, nem görmeyen bir yere kaldırılmaktadır. Yörede herhangi bir kişide “içi kalkmak” olarak isimlendirilen korkma veya ruhi bozukluk durumları ortaya çıkınca kardeş kanı bitkisi ucundan biraz kırılarak toz haline getirilmekte ve bu toz su içerisine konularak içilmekte veya balla karıştırılarak yenilmektedir (KK41). Ayrıca söğüt ağacından 20 cm kadar dal koparılmaktadır. Koparılan dal siğilli bölgeye sürülmektedir. Bu işlem esnasında bilinen dualar yapılmaktadır. Dua bitince söğüt dalı bir bacanın içerisine bırakılmaktadır. Söğüt dalının kurumasıyla birlikte vücutta bulunan siğillerin de iyileşeceğine inanılmaktadır (KK41). Selçik Köyü’nde romatizmal hastalıklara karşı, ısırgan otu kaynatılarak içilmektedir (KK42).

Sinanpaşa yöresinde ısırgan otu dövülüp açık yaralara sürülürse, yaraların çabuk iyileşeceğine inanılmaktadır. Sinanpaşa yöresinde nazara karşılık çocukların sırtlarına iğde çekirdekleri dikilmektedir (KK44). Şuhut yöresinde leylak bitkisi çeşitli mide rahatsızlıklarına karşılık kullanılmaktadır. Ayrıca siğil hastalığına karşılık siğil otunun çiçekleri kaynatılıp siğil olan bölgeye sürülmektedir (KK49).

Sultandağı yöresinde kır çayı ve papatya kaynatılıp soğuk algınlığına karşı içilmektedir (KK46). Ayva ve alıç yaprakları kaynatılıp içilirse kalp ağrısını geçireceğine inanılmaktadır (KK45). Yüksek olan şekeri düşürmek için ısırgan otu kaynatılıp tüketilmektedir. Ayrıca yörede öksürüğe karşılık ceviz ve ayva yaprağı kaynatılıp içilmektedir (KK46).

Şuhut yöresinde kantol bitkisinin akciğerlere faydalı olduğuna inanılmaktadır. Yörede basur hastalığına karşılık dereotu kaynatılıp içilmektedir (KK48). Sinanpaşa yöresinde baş ve göz ağrılarına karşılık ağrıyan bölgelere dilimlenmiş patates sarılmaktadır (KK44).

Kırca Kasabası’nda doğum yapılmak istenilmeyen çocuğun düşük yapılması amacıyla “çöp düzdürme” denilen bir işlem gerçekleştirilmektedir. Şeftali çöpüne afyon sütü

sürülüp kadının rahmine konulursa karındaki çocuğun zehirlenip düştüğüne inanılmaktadır. Kasabada çiftlerin cinsel güçlerini artırmak amacıyla çiftlere keçiboynuzu, bal, karanfil ve zencefil karışımları yedirilmektedir. Ayrıca iltihaplı hastalıklara karşılık sarımsak yağı, maydanoz sapı ve soğan kabuğu karıştırılarak kaynatılıp içilmektedir (KK56).

Şuhut yöresinde ebegümece suyunun hamile kalamayan kadınların hamile kalmalarına yardımcı olduğuna inanılmaktadır. Egzama gibi cilt hastalıklarına karşılık ısırgan otu ile süt karıştırılarak sorunlu bölgelere sürülmektedir. Ayrık kökü ve mısır püskülünün kaynatılıp içilmesiyle, prostat ve basur hastalıklarının iyileşeceğine inanılmaktadır. Yörede ayrıca basur hastalığına karşılık ilan bıçağı adı verilen bitkinin çiçekleri bal ile karıştırılıp yenilmektedir (KK49).

İhsaniye yöresinde, cildin herhangi bir yerinde ortaya çıkan iltihaplı çibanlara, göze benzemelerinden dolayı “göz çıbanı” adı verilmektedir. Göz çıbanlarının iyileşmesi için üzerlerine ısıtılmış çam sakızı konulmaktadır (KK66). Döğer Kasabası’nda gözün şişmesiyle ortaya çıkan hastalığa “göz örtlemesi” adı verilmekte ve bu hastalığın nazar ile ortaya çıktığına inanılmaktadır. Şişliğin geçmesi için içerisine şeker konulmuş bir bez gözün üzerine bırakılmakta ve bezin üzerine ısıtılmış demir yavaşça değdirilmektedir. Bir süre sonra bez çekilmekte ve gözün üzerine nane sürülmektedir (KK69). Ağızda çıkan yaraların iyileşmesi amacıyla su ve şeker kaynatılmakta ve yaraların üzerine pamukla sürülmektedir (KK71). Ayrıca vücudun herhangi bir yerinde şişlik meydana gelirse, kına, şeker, nane ve tütün ezilerek bir suyun içerisinde karıştırılmakta ve şişliğin üzerine sürülmektedir (KK72).

Sülümenli Kasabası’nda ciltte meydana gelen açık yaralar için “kara yakma” adı verilen yöntem kullanılmaktadır. Bu yöntemde şeker ve su kaynatılarak katran haline getirilmekte ve açık yaralar üzerine sürülmektedir. Bu işlemle birlikte açık yaralar üç ya da yedi gün içerisinde iyileşmektedir (KK76). Kasabada ayrıca çocuklara nazar değmesin diye, çocukların omuzlarının arkasına çörek otu asılmaktadır (KK77).

Afyonkarahisar yöresinde mide hastalıklarını geçirmek için nane, patates lapası, süt ve keçiboynuzu tüketilmektedir. Mide bulantısına karşılık ise eğir otu çiğnenmektedir (KK83). Karın ağrısına karşılık pınar çalısının yaprakları kaynatılarak içilmektedir

(KK86). İshal hastalığını gidermek amacıyla, kuru kahve, limon ve su karıştırılarak içilmektedir. Meşe ağacının kabukları kaynatılıp tüketilirse yine ishalin geçeceğine inanılmaktadır (KK85). Yörede ayrıca kabızlık sorununa karşı kayısı, incir, şeftali, armut ve demirhindi gibi meyveler yenilmektedir (KK83).

Afyonkarahisar yöresinde bağırsak kurduna karşılık haşlanmış nohut veya pırasa suyu içilmektedir (KK87). İdrar yolu hastalıklarının tedavisi için civanperçemi, mercan köşk ve altın otları yenmekte ve maydanozun kaynatılarak suyu içilmektedir (KK88). Böbrek rahatsızlıklarına karşı kilit otu ile altın otu yenmekte ve yoğurt suyu içilmektedir. Gece altını ıslatma sorunu yaşayan çocuklara pelit ve günlük otu yedirilmektedir (KK85). Şiddetli kasık ağrısı yaşamakta olan kişiler bal kasnağı otu ile çeken tohumu kullanılmaktadırlar (KK87). Öksürük hastalığına karşılık deve gülü çiçeği kaynatılıp içilmektedir. Ayrıca göğse bal sürülmekte ve üzerine haşlanmış lahana yaprağı kapatılmaktadır (KK89).

Afyonkarahisar yöresinde bronşit hastalığına karşılık pekmez ve ısırğan otu çayı tüketilmektedir. Sıtma hastalığına karşılık söğüt ağacının çürümüş kabukları kaynatılarak içilmektedir. Kızamık hastalığı ortaya çıkınca bol miktarda pekmez içilmektedir (KK87). İnsanların vücut sıcaklıkları arttığı zaman “kısık yerler” olarak adlandırılan koltuk altı ve kasıklara sirkeli mendil konulmaktadır (KK83). Yörede ayrıca göz hastalıklarına karşılık göze ılık çay damlatılmaktadır (KK86).

Afyonkarahisar yöresinde durdurulamayan burun kanamalarına karşılık at kestanesi dövülerek tampon yapılmaktadır (KK85). Ağız yaralarına karşılık dut reçeli ya da dut pekmezi yenilmektedir (KK83). Diş ağrılarına karşılık ya diş üzerine karanfil konulmakta ya da karanfil yağı dökülmektedir (KK85). Parmaklarda görülen ve bir çeşit iltihaplı hastalık olan “dolama” için ılık suyun içerisine şeker atılmakta ve dolamalı bölgeye sürülmektedir (KK87). Ayrıca çıban yaralarına pişmiş soğan ve sarımsak sürülmektedir (KK83).

Afyonkarahisar yöresinde uyuz hastalığına karşılık deve dikenini kaynatılarak içilmektedir (KK85). Herhangi bir kaza sonrası ortaya çıkan yaralar daha çabuk iyileşsin diye üzerine ezilmiş haşhaş kapatılmaktadır (KK86). Vücudun herhangi bir yerinde ortaya

çıkan mantara karşılık kına yakılmakta ve sorunlu bölge tuzlu suyla yıkanılmaktadır (KK87). Yüzde bulunan sivilcelerin tedavisi kaynatılmış gül suyuyla yapılmaktadır (KK86). Yörede ayrıca bir çeşit mantar hastalığı olan ve saçların dökülmesini sağlayan “saçkıran” hastalığına karşılık sorunlu bölgeye dövülmüş sarımsak sürülmektedir (KK89).

Afyonkarahisar yöresinde yüksek şeker oranını normal seviyesine indirmek için turp yaprağı tüketilmektedir (KK87). El ve ayak çatlaklarına karşılık kına yakılmaktadır. Varisli bölgeye at kestanesi dövülerek sürülmektedir. Ellerde meydana gelen egzama tedavisinde dut suyu kullanılmaktadır. Kaynatılan dut suyunun içerisine eller sokulmaktadır. Yanık bölgenin üzerine susam yağı sürülmektedir. Bel ağrılarına karşılık kaynatılmış arpa yere serilmekte ve üzerine yatılmaktadır. Arı sokmalarına karşılık, arının soktuğu yere yoğurt sürülmekte ve kesilmiş domates konulmaktadır (KK85).

Büyükkalecik Kasabası’nda vücutta görülen ağrılara karşılık suda kaynatılmış olan çınar ve söğüt yaprakları içilmektedir. Böbrek rahatsızlıklarına karşılık döngel yaprağı kaynatılarak içilmektedir. Nefes darlığına karşılık ısırgan otu kaynatılarak her gün tüketilmektedir. Pişiklere karşılık, yakılan kuru saz ve kamışların külleri sürülmektedir. Saçların dökülmemesi ve daha dolgun olması için asma dallarından dökülen su toplanarak saçlar bu suyla yıkanmaktadır. Sıtma hastalığının tedavisi için yörede yetişen ve adına sıtma otu adı verilen ot kaynatılarak içilmektedir. Açık yaraların iyileşmesi amacıyla yaraların üzerine sinir otu ya da lahana yaprağı bağlanmaktadır (KK92). Karacaahmet Köyü’nde el ve ayaklarda ortaya çıkan tırnak batmasına karşılık hamurun içerisine şeker karıştırılarak iltihaplı bölgeye sürülmektedir. Köyde ayrıca ses kısılmalarında siyah turpun içi akşamdan oyulmakta ve içine bal konulmaktadır. Bal sabah aç karna yenilmektedir (KK94).

Sandıklı yöresinde anason bitkisi idrar söktürmek ve ishali durdurmak amaçlarıyla kullanılmaktadır. Astım, sinir bozukluğu, gaz, kusma ve şeker rahatsızlıklara karşılık ada çayı içilmektedir. Böbreklerin çalışmasını artırarak idrar söktürmek için ardıç kullanılmaktadır. Göğüs ağrılarını, nefes darlığını, ayak ağrılarını gidermek için ada soğanı tüketilmektedir. Gözlere kuvvet vermek amacıyla böğürtlen yenilmektedir. Sarmaşığı, bal ile macun yapılarak yenilirse mide hastalıklarına karşı faydalı olduğu düşünülmektedir (Karakuş, 2010: 276).

Ciltte çıkan sivilceleri yok etmek amacıyla, cevizin dışındaki yeşil kabuklarının suyu çıkarılarak kaynatılmakta ve elde edilen sıvıdan sivilcelere sürülmektedir. Çörek otunun insanlara sakinlik verdiği, öksürük ve bronşiti hafiflettiğine, mide ve bağırsaklarda bulunan gazı söktürdüğüne inanılmaktadır (Karakuş, 2010: 276). İshal, salgı bezleri sorunları ve akciğer hastalıklarına karşılık fesleğen tüketilmektedir. Diş eti hastalıklarına karşılık ebegümececinin kaynatılmış suyu gargara yöntemiyle kullanılmaktadır. Nefes darlığı ve kalp çarpıntılarına karşı elma tüketilmektedir. Psikolojik rahatsızlıklara karşılık eğrelti otunun yağı kullanılmaktadır (Karakuş, 2010: 277).

Sandıklı yöresinde vücudun incinen ve şişen bölgelerine soğan sarılmaktadır. Ağrıyan dişlere tuzlu suyla gargara yapılmakta ve karanfil konmaktadır. Kulak ağrısını iyileştirmek amacıyla badem yağı, gül suyu, sirke ve söğüt yaprağı suyu kulağa damlatılmaktadır. Tansiyon dengesizliğine karşılık söğüt çiçeği ve söğüt yağı kullanılmaktadır. Baygınlık geçiren insanların kendilerine gelmeleri için olgunlaşmamış ayva suyu içirilmekte, taze salatalık ve gül suyu koklatılmakta ve limon yedirilmektedir (Karakuş, 2010: 277). Kellik ve saç dökülmesine karşı yumurtanın sarısı yağı çıkıncaya kadar pişirilmekte ve çıkarılan yağ başa sürülmektedir (Karakuş, 2010: 278).

Sandıklı yöresinde derideki lekelerin geçmesi amacıyla nane ve defneyaprağı kullanılmaktadır. Göğsü yumuşatmak için narçiçeği kaynatılmakta ve bal ile karıştırıldıktan sonra yenmektedir. Böbrek ağrılarını dindirmek amacıyla badem yağı içilmektedir. Öksürüğü kesmek için dağ çayı ve kekik çayı tüketilmektedir. Böbrek taşı düşürmek için ebe gömeci yaprağı kaynatılmakta ve bal ile karıştırılarak yenilmektedir. Göğüs hastalıklarına, akciğer ve dalak ağrılarına, nefes darlığına, böbrek taşlarına karşılık soğan tüketilmektedir (Karakuş, 2010: 278). Yörede ayrıca çıban ve benzeri yaralardaki iltihapların dışarıya atılması için bağ yaprağı kullanılmaktadır (Karakuş, 2010: 279).

Sandıklı yöresinde zeytinyağı ile karabiberin birlikte kaynatılıp içilmesinin el ve ayaklardaki titremeleri giderdiğine inanılmaktadır. Karanfil çayının hafızayı ve gözleri güçlendirdiği düşünülmektedir. Ciltteki lekeleri yok etmek amacıyla lekeli olan bölgeye zambak suyu sürülmektedir. Mide ağrılarına karşılık keten tohumu bal ile karıştırılıp yenilmektedir. Varisleri iyileştirmek amacıyla sorunlu bölgelere kaynatılmış nar suyuna

bal katılarak sürülmektedir. Ses kısılmalarına karşı kaynatılmış lahanaya suyu içilmektedir. Diş eti kanamalarında narçiçeği kullanılmaktadır (Karakuş, 2010: 279).

Sandıklı yöresinde diş ağrılarına karşılık taze nane çiğnenmektedir. Sarımsağın hazmı kolaylaştırdığına ve vücuttaki mikropları öldürdüğüne inanılmaktadır. Ağız ve dil yaralarına karşılık karadut yenilmektedir. Burun tıkanıklıklarına karşılık hardal tozu burundan çekilmektedir. Kalbi güçlendirmek amacıyla ayva çiçeği balla karıştırılıp yenilmektedir. Sindirim sistemi sorunlarına karşılık ayva dene kaynatılıp tüketilmektedir. Ayrıca bağırsak iltihabını iyileştirmek amacıyla çoban yastığı kaynatılıp içilmektedir (Karakuş, 2010: 279).

Sandıklı yöresinde armut meyvesinin grip hastalığına karşı iyi geldiği düşünülmektedir. Aşırı terleme sorununa karşılık ardıç ağacının tohum ve yapraklarının kaynatılmış suyunda banyo yapılmaktadır. Böbrek taşlarının düşürülmesi amacıyla ayrık otunun kökleri kaynatılarak içilmektedir. Öksürüğe karşı badem ile kuru üzüm yenilmektedir (Karakuş, 2010: 278). Ağrıya karşı ateş üzerinde yakılan cevizin çıkardığı koku teneffüs edilmektedir. Vücuttaki aşırı ve ani ateş yükselmeleri için elma tavsiye edilmektedir. Soğuk algınlığını terleyerek atmak için çay, karabiber ve kimyon kaynatılarak içilmektedir (Karakuş, 2010: 280).

Çay yöresinde baş ve romatizma ağrılarından kurtulmak amacıyla başa ceviz yaprağı sarılmaktadır (Kocapınar, 2010: 48). Diş çürüğü ağrısından kurtulmak için çürük dişin üzerine mercimek büyüklüğünde afyon konulmakta ve üzeri balmumu ile kapatılmaktadır. Bademcik ve boğaz ağrılarında karşı haşhaş peltesi suda pişirilip ılık olarak içilmektedir. Öksürüğe karşı sürtülmüş haşhaş yenilmektedir (Kocapınar, 2010: 49). Yörede ayrıca iltihaba karşılık maydanoz kaynatılmakta ve içilmektedir (Kocapınar, 2010: 50).

Afyonkarahisar yöresinde, mor çiçekli bitkiler moraran yerlere, kırmızı çiçekli bitkiler ise kızaran yerlere şifa vermeleri amacıyla sürülmektedir (Aday, 2003: 193). Yörede çitlik ağaçlarına “nazar ağacı” adı verilmektedir ve nazara karşı çocukların üzerlerine asılmaktadır (Aday, 2003: 60). Çay yöresinde süpürge otunun nazara karşı koruyucu etkisi olduğuna inanılmaktadır (Aday, 2003: 202).

Dinar yöresinde ağızda ya da midede oluşan her türlü yara için şiyara otu veya şalba/şabla otu tüketilmektedir (Baştürk Soydemir, 2009: 30). Adet ağrısı döneminde zerdali dikeninin başındaki çiçek kaynatılmakta ve suyu içilmektedir. Ağız yaralarına karşı yörede bulunan yara otu ağızda çiğnenmektedir (Baştürk Soydemir, 2009: 32). Arı sokmasına karşılık taze soğan arı tarafından sokulan yere sürülmektedir (Baştürk Soydemir, 2009: 45). Mide ağrılarında karşılık çörtük otu kaynatılarak sabahları aç karna içilmektedir (Baştürk Soydemir, 2009: 41). Akrebin soktuğu yere dut ağacının yaprağı sarılmaktadır (Baştürk Soydemir, 2009: 43).

Dinar yöresinde baş ağrısına karşı üzerine çizik atılan çiğ sarımsak yutulmaktadır (Baştürk Soydemir, 2009: 34). Bel ağrısına karşı ısıtılmış arpanın üzerine yatılmaktadır (Baştürk Soydemir, 2009: 35). Böbrek ağrılarında karşılık kiraz ağacının kökü kaynatılmakta ve suyu içilmektedir (Baştürk Soydemir, 2009: 36). Diz ağrısını geçirmek amacıyla çınar yaprağı 5-10 dakika kaynatılmakta ve suyu içilmektedir. Karın ağrısına karşılık buğday unundan elde edilen hamur bir bez yardımıyla karna sarılmaktadır (Baştürk Soydemir, 2009: 37). Basur hastalığına karşılık karamık çalısı kökü temizlenmekte, kaynatılmakta ve içilmektedir (Baştürk Soydemir, 2009: 52). Ayak mantarından kurtulmak amacıyla kına, tuz ve kekik yağı karıştırılmakta ve mantarlı bölgeye sürülmektedir (Baştürk Soydemir, 2009: 48).

Dinar yöresinde bağırsak kurduna karşılık ıslatılmış nohudun suyu içilmektedir (Baştürk Soydemir, 2009: 51). Parmaklarda ortaya çıkan dolama hastalığına karşılık pişmiş soğanın içerisine sorunlu parmak sokulmaktadır (Baştürk Soydemir, 2009: 64). Göz içerisindeki kanlanmaya karşılık gözlere çiğ patates suyu damlatılmaktadır (Baştürk Soydemir, 2009: 69). Hıyarcık hastalığının iyileştirilmesine yönelik olarak küle gömülen salatalık sorunlu bölgeye sarılmaktadır (Baştürk Soydemir, 2009: 72). Kabızlığa karşılık eligömeç (ebegümeçi) otunun ya kaynatılıp suyu içilmektedir ya da kavrulup yemeği yenilmektedir (Baştürk Soydemir, 2009: 75).

Dinar yöresinde kalp rahatsızlıklarına karşılık dağlardan elde edilen kefen (geven) otu kaynatılarak içilmektedir (Baştürk Soydemir, 2009: 76). Köpek ısırıklarında, ısırılan bölgeye evelik/calba kökü soyularak sürülmektedir (Baştürk Soydemir, 2009: 83). Nefes

darlığı ve öksürüğe karşı küçük çam kozalakları kaynatılarak suyu içilmektedir (Baştürk Soydemir, 2009: 90). Tatarca hastalığına karşı sarı güllü otu (tatarca otu) kaynatılarak tüketilmektedir (Baştürk Soydemir, 2009: 101). Topuk dikenine karşı kırmızı pul biber ile çekirdekli, kuru üzüm bir havanda dövülerek sorunlu bölgeye sarılmaktadır (Baştürk Soydemir, 2009: 107). Sıcak su yanıında sorunlu bölgeye çiğ patates sarılmaktadır (Baştürk Soydemir, 2009: 111).

Bolvadin yöresinde doğumun kolay olması amacıyla, doğum yapacak kadına fatıma ana eli bitkisi su ile kaynatılarak içirilmektedir (Güldemir, 2008: 52). Kırk basmaması için, bebek ve doğum yapan kadının yanına öd ağacı ve çörek otu bırakılmaktadır (Güldemir, 2008: 54). Nazar değdiğine inanılan çocuklara kapı eşiğinde ayakla ezilen soğan koklatılmakta ve bu soğan daha sonra çocukların karınları üzerine konulmaktadır (Güldemir, 2008: 58). Vücudun herhangi bir yerinde çıkan ve adına “el övmesi” denen çibana karşı yemek yağı, şeker, yoğurt, un, pekmez, rendelenmiş soğan karıştırılmakta ve ortaya çıkan karışım sorunlu bölgeye sürülmektedir (Güldemir, 2008: 71). Bronşit hastalığına yakalanan kişilerin göğüslerine ve sırtlarına karabiber, bal ve hardal karışımı sürülmektedir (Güldemir, 2008: 72).

Bolvadin yöresinde nazardan korunmak amacıyla üzerlik otu yakılmaktadır. Otun yakılması esnasında; “Üzerliksin nazarlıksın / Her dertlere devasın / Gelsin iyilik, gitsin kötülük / Nazar edenlerin gözleri bozarsın / Üzerliğim fiş fiş / Söyleyenlerin diline kızgın şiş!” tekerlemesi okunmaktadır (Güldemir, 2008: 79).

Hayvanlar ve Hayvansal Ürünler Aracılığıyla Yapılan Halk Hekimliği Ögeleri:
Afyonkarahisar yöresinde vücutta görülen ağrılara karşı vücudun çeşitli yerlerine Akarçay’dan alınan sülükler bırakılmaktadır. Sülüklerin sorunlu bölgeleri kendilerinin tespit edeceğine inanılmaktadır. Sülüklerin ağrıya sebep olduğu düşünülen kirli kanı emmesiyle ağrılar son bulmaktadır. Sülüklerin vücudu bırakması için ise üstlerine tuz serpilmektedir (KK2, KK4).

Afyonkarahisar yöresinde psikolojik sorun yaşayan, içi kalkan ve korku yaşayan insanlar, yaşlı büyükbaş hayvanların safra keselerinden elde edilen ve adına “haraza” denilen taşı ezerek suyla içmektedirler. Nazara karşı tavşan kuyruğu ile kırk bir adet çörek

otu cekete dikilmektedir. Nazardan ve kötü ruhlardan korunmak amacıyla kazların kuyruklarının üzerindeki tüyler toplanmaktadır. Bu tüyler bir kavanoz içerisine bırakılmakta ve üzerlerine un eklenmektedir. Tüyler ve un kırk bir gün kapalı bir şekilde bekletilmektedir. Kırk bir günün sonunda tüyler çıkarılmakta ve kıyafetin iç cebine dikilmektedirler (KK4).

Afyonkarahisar yöresinde korku ve psikolojik hastalıklara karşı eşek sütü ve tavuk ibiği tüketilmektedir. Vücudunun herhangi bir yerinde “tavukgötü” ismi verilen çıbandan çıkan insanlar, atın yalaktan su içtikten sonra ağzından dökülen sularla çıban çıkan yerlerini yıkamaktadırlar. Yörede ayrıca moraran yerlere kuzu yapağısı sarılmaktadır. Başmakçı yöresinde altına kaçırın çocukların kirpi eti yemeleriyle bu rahatsızlıklarından kurtulacaklarına inanılmaktadır (KK7).

Çay yöresinde romatizmal hastalıklara meke kuşu yemenin iyi geldiği düşünülmektedir (KK12). Evciler yöresinde kulak ağrısına karşı kulağın içine süt damlatılmaktadır. Ayrıca vücudun herhangi bir yerinde sivilce çıkması durumunda sivilceli yer karıncaya ısırtılmaktadır (KK30). Doğlat Köyü’nde vücudun herhangi bir yerinde kemik kırığı ortaya çıkarsa, o bölge yeni kesilmiş olan koyunun derisiyle sarılmaktadır (KK35).

İscehisar yöresinde eklem yeri ağrılarında sorunlu olan bölgelere çiğ süt kaymağı sürülmektedir. Bel ağrısına karşılık yünden yapılan ve adına “şal kuşağı” adı verilen bez serilmektedir (KK37). Kemik hastalıklarına karşılık büyükbaş hayvanların ilik suyu yemeklerde kullanılmaktadır (KK38). Kızılören yöresinde kulak rahatsızlıklarının iyileşmesi amacıyla tavşanlardan alınan iç yağı eritilerek kulak içerisine damlatılmaktadır (KK39). Sinanpaşa yöresinde sindirim sistemi hastalıklarına karşı büyükbaş hayvanların ayak bilekleri ile tırnakları kaynatılıp içilmektedir (KK44). Sandıklı yöresinde vücudun herhangi bir yerinde meydana gelen kırılma durumunda kırılan bölge, yeni kesilen bir hayvanın derisiyle sıkıca sarılmaktadır (KK41).

İhsaniye yöresinde vücutta meydana gelen şişliklere halk dilinde “köstebek hastalığı” adı verilmektedir. Bu hastalığın tedavisinde köstebeğin yer altından çıkardığı toprak kullanılmaktadır. Bu toprak çamur haline getirilmekte ve şiş olan bölgelere

sürülmektedir. Gözde çıkan sivilce benzeri arpacıklara “it dirseği” denilmektedir. İt dirseğinin nazarla ortaya çıktığına inanılmaktadır. İt dirseği tedavisinde hasta yere yatırılmakta ve gözünün üzerine tülbent bağlanmaktadır. Tülbentin üzerine bir ekmek bırakılmakta ve herhangi bir köpekten bu ekmeği alması istenmektedir. Eğer köpek ekmeği alır ve yerse bu hastalığın iyileşeceğine inanılmaktadır (KK65). Döğer Kasabası’nda vücutta ortaya çıkan siyah renklere “karakabarcık” adı verilmektedir. Bu kabarcıkların iyileştirilmesi amacıyla yünden yapılan kara ve ak iplikler kabarcıkların üzerinden geçirilmektedir (KK73).

Afyonkarahisar yöresinde boğaz ağrılarına karşı, ağrıyan boğaza temizlenmemiş yün sarılmaktadır. Sinüzit ağrılarının tedavisi için yumurta akı ile buğday nişastası karıştırılarak alna sürülmektedir. Kabakulak hastalığının tedavisinde kulak üzerine yün sarılmaktadır (KK83). Kansızlık sorunu yaşayan kişiler büyükbaş hayvanların dalak ve ciğerlerini tüketmektedirler (KK85). Yörede ayrıca zehirlenme durumlarında çiğ yumurta ile yoğurt yenilmektedir (KK84).

Büyükkalecik Kasabası’nda durdurulamayan burun kanamalarında, yumurta kabukları yakılarak kül haline getirilmekte ve buruna çekilmektedir. Astım hastalığına karşı kırk gün boyunca güvercin yumurtası çiğ olarak aç karnına içilmektedir (KK92). Afyonkarahisar yöresinde yılan ısırıklarına karşı ısırılan yılan yakalanmakta ve kuyruğu kesilerek ısırılan yerin üzerine basılmaktadır. Köpek ısırıklarına karşı ise ısırılan köpek yakalanmakta ve tüylerinden koparılarak, ısırılan bölgenin üzerine sarılmaktadır (KK86).

Sandıklı yöresinde düşük tansiyonun dengelenmesi için tuzlu ayran tüketilmektedir (Karakuş, 2010: 277). Akciğer iltihabını iyileştirmeye yönelik olarak eşek sütü içilmektedir. Mide, göz ve kalp rahatsızlıklarına karşı bal tüketilmektedir (Karakuş, 2010: 278). Altını ıslatan çocuklara bıldırcın eti yedirilmektedir. Vücuttaki iltihabı gidermek için çiy yumurtanın sarısı içilmektedir. Akciğer ve bağırsaklardaki yaralar için kara koyunun sütü tüketilmektedir. Yörede ayrıca sesin güzel çıkması için çiğ yumurta içilmektedir (Karakuş, 2010: 280).

Afyonkarahisar yöresinde nazara karşı, içerisine “tavuk pisliği ve gök boncuk” konulan ve adına “mındar” denilen muskalar çocukların kürek kemiklerinin üzerine

gelecek şekilde kıyafetlerine dikilmektedir (Aday, 2003: 201). Ayrıca yapılan büyüleri bozmak için, kirpi kanı içilmektedir (Aday, 2003: 197).

Dinar yöresinde böbrek taşına karşı koyun yoğurdunun suyu içilmektedir (Baştürk Soydemir, 2009: 53). Çıkık ve burkulma durumlarında, sorunlu bölgeye kuyruk yağı sarılmaktadır. (Baştürk Soydemir, 2009: 56-57). Çocuğunu emziren annelerin göğüs yaralarına karşı salyangoz kaynatılarak yedirilmektedir (Baştürk Soydemir, 2009: 68). Sara hastalığına karşı, önce kurbağa yılanı yutturulmakta daha sonra ise yılan öldürülmektedir. Son aşamada ise yılanın yuttuğu kurbağa çıkarılmakta ve sara olan kişiye yedirilmektedir (Baştürk Soydemir, 2009: 92). Romatizmalı hastaları arı sokarsa hastanın ağrılarının geçeceğine inanılmaktadır (Baştürk Soydemir, 2009: 91). Kanser hastalığına karşı tosbağa kanı içirilmekte ve tosbağa eti yedirilmektedir. Kansızlığa karşı koyun dalağı ve kara üzüm yenmektedir (Baştürk Soydemir, 2009: 77). Konuşamayan çocukların konuşabilmeleri için yedi tane kurbanın dili toplanmakta ve konuşamayan çocuklara yedirilmektedir (Baştürk Soydemir, 2009: 83).

İscehisar yöresinde kuduz hastalığının iyileştirilmesi amacıyla yöreye yalnızca Ağustos ayından gelen kuduz böcekleri ezilerek tüketilmektedir (Kumartaşlıoğlu, 2018: 468). Büyükkarabağ Kasabası'nda evlerin kapılarına nazar değmemesi için kurt postu, tarlaların kenarlarına ise kurt kafası asılmaktadır. Bolvadin yöresinde çocuklara nazar değmemesi için çocukların kıyafetlerinin içerisine Eber Gölü'nde bulunan deniz kabukları dikilmektedir (Güldemir, 2008: 79).

Madensel Ürünler Aracılığıyla Yapılan Halk Hekimliği Öğeleri: Afyonkarahisar yöresinde nazar değdiğine inanılan kişiye kurşun dökülmektedir. Kurşun dökme işleminin ilk aşamasında kurşun bir kapta eritilmektedir. Bir tane geniş kaba su koyulmaktadır. Altına nazar değen kişi oturtulmaktadır ve başının üzerine su kabı tutulup üzerine yaklaşık 25-30 cm havadan besmele çekilip kurşun dökülmektedir. Suyun içerisine düşen kurşun bir yere toplanırsa nazar değdiği düşünülmektedir. Kurşun etrafa dağılırsa nazarın daha az değdiğine inanılmaktadır (KK2, KK64).

Afyonkarahisar yöresinde çocuklar doğdukları zaman hastalıklara karşı daha dirençli olmaları ve hastalıklara yakalanmamaları için "tuzlama" adı verilen bir işlem

geçirilmektedirler. Bu işlemde yeni doğan çocuk bir leğen içerisinde tuzlu suyla yıkanmakta ve üzerine tuz bırakılmaktadır (KK4). Beltarla Köyü'nde nazar değmesine karşı ateşe tuz serpilmiştir (KK8).

İscehisar yöresinde sivrisineğin ısırığı sonrasında ortaya çıkan kaşıntıya karşı nemli tuz ya da nemli şeker sürülmektedir (KK17). Dazkırı yöresinde romatizmal hastalıklara sahip kişiler Acı Göl'e giderek bir çukur kazmaktadırlar. Açılan çukura ayaklarını sokarak üzerlerini Acı Göl'ün tuzuyla kapatmaktadırlar. Bu uygulamanın romatizmal hastalıklara iyi geldiği düşünülmektedir (KK20). Selçik Köyü'nde üzerinde tuz taşıyanlara herhangi bir rahatsızlığın bulaşmayacağına inanılmaktadır (KK42).

Şuhut yöresinde göz kapağının üzerinde kanlanma olduğu zaman, ince kaya tuzu ile göz kapağının içerisine ince bir çizik atılmakta ve kapaktan akan kan ile birlikte göz kapağındaki kanlanma giderilmiş olmaktadır. Yörede ayrıca yeni doğan çocuklarda konuşma problemi olduğu zaman, o çocukların dillerinin yapışık olduğuna inanılmaktadır. Dili yapışık olan çocukların dillerinin altları, ince kaya tuzu ile kesilmekte ve iltihap kapmaması amacıyla dillerinin kesilen kısımlarının üzerlerine tuz basılmaktadır (KK49). Kırca Kasabası'nda hasta bir kişi öleceğini düşünerek psikolojisini bozarsa, hastanın bu durumdan kurtulması için yatağının altına bıçak gibi demir eşyalar konulmaktadır (KK57).

Döğer Kasabası'nda nazardan korunmak için tuz tavaya dökülmekte ve soğuk su ile ısıtılmaktadır. Isıtılan tuzlu su vücuda sürülmektedir (KK70). Kasabada ayrıca karnın sol tarafında ortaya çıkan şişliğe “dalak şişmesi” adı verilmektedir. İyileşmesi için kurşun kalemle ağrının olduğu yer çizilmekte ve üzerine iri parçalı tuz dökülmektedir (KK74). Büyükkalecik Kasabası'nda ayak ağrılarını geçirmek için, ağrıyan ayaklar kaya tuzu eritilmiş suyun içerisine sokulmaktadır (KK92). Sandıklı yöresinde arı soktuğu zaman arının soktuğu yere demir basılmaktadır (Karakuş, 2010: 277). Dinar yöresinde diş ağrılarına karşı ağrıyan dişin üzerine tuz konulmaktadır (Baştürk Soydemir, 2009: 63).

Su Aracılığıyla Yapılan Halk Hekimliği Ögeleri: Gazlıgöl yöresinde bulunan “Hayranbalı” adlı çeşmeden akan su aynı isimle anılan cilt hastalığına karşı tüketilmektedir. Afyonkarahisar yöresinde vücudunun çeşitli yerlerinde “findık çıbanı” adı verilen cilt hastalığı oluşan kişiler Taşpınar Çeşmesi'ne gitmektedirler. Çeşmenin görevlisi

bildiği duaları okumakta, kabuklu fındıkları önce çeşmenin altına tutmakta ve sonra rahatsızlığın bulunduğu bölgeye sürmektedir. Bu işlem tam altı fındıkla tekrarlanmaktadır. Bu işlemin sonucunda çibanelerin iyileşeceğine inanılmaktadır (KK4).

Bolvadin yöresinde bulunan Kızılkirse Hamamları'nın vücuttaki ağrılara iyi geldiğine inanılmaktadır. Ağrıları için hamama giden kişi yanında yedi adet üzüm götürmektedir. Her bir üzüm yendikçe “kızıl ağrılar gitsin” denilmekte ve havuza bir defa girilip çıkılmaktadır. Bu işlemin sonucunda ağrıların iyileştiğine inanılmaktadır (KK4).

Afyonkarahisar yöresinde herhangi bir göz hastalığında Kalecik Köyü'nde yer alan Kalecik Çeşmesi'nden akan su alınmakta ve göze damlatılmaktadır. Çocuğu olmayan aileler Ömer Hamamı'na giderek havuza girmektedirler. Bu işlemden sonra çocuğun doğumuyla birlikte cinsiyeti erkek olursa adı Ömer, kız olursa adı Sultan konulmaktadır. Sarılık hastalığına yakalanan kişiler, Sülün Köyü'nde bulunan Sarı Su Çeşmesi'ne gitmekte ve orada bulunan hamamlarda soğuk su ile yıkanmaktadırlar. Soğuk su döküldükten sonra vücuttan akan su sarı bir renge dönüşürse hastalığın iyileştiğine inanılmaktadır. Hastalığın tekrarlamaması için yıkanan hasta hamamdan giderken herhangi bir kıyafetini hamamda bırakmaktadır. Ayrıca Kestanelik Dağı'ndaki akan suyun böbreklerdeki taşı düşürdüğüne inanılmaktadır (KK4).

Bayat yöresinde yer alan yaylada bulunan suyun cilt rahatsızlıklarına iyi geldiği düşünülmektedir (KK9). Bolvadin yöresinde yer alan Kutlu Köyü'nde bulunan su böbrek taşlarını düşürmekte ve böbrek rahatsızlıklarına iyi gelmektedir (KK13). Çobanlar yöresinde bulunan Heybeli Kaplıcası içerisindeki termal suyun uyuz hastalığını iyileştirdiğine inanılmaktadır (KK18). Emirdağ yöresinde “Pınar Başı” adı verilen ve senenin her mevsimi akan bir çeşme bulunmaktadır. Psikolojik rahatsızlıkları olan kişiler iyileşmek amacıyla hem çeşmenin suyundan içmekte hem de çeşmenin etrafını yedi defa dolaşmaktadırlar (KK28).

İhsaniye yöresinde yer alan Gölcük Çeşmesi'nin suyunun vücuttaki taşları döktüğüne ve prostat hastalığını iyileştirdiğine inanılmaktadır (KK32, KK33). Ayrıca Möhür Pınarı suyunun şeker hastalığını dengelediği düşünülmektedir (KK32). Döğer Kasabası'nda bulunan Zorali Çeşmesi'nden alınıp içilen suyun guatr hastalığına iyi

geldiğine inanılmaktadır. Üçler Kayası Köyü'nde bulunan çeşmenin taş ve kum dökmeye yaradığı bilinmektedir. Gazlıgöl Kasabası'nda bulunan Kokar Su sindirim sistemi rahatsızlıklarına karşı içilmektedir (KK33).

Kızılören yöresinde bulunan Şeker Çeşmesi'nin şeker hastalığına iyi geldiğine inanılmaktadır (KK40). Sandıklı yöresinde yer alan Sarı Selçuk Dede Türbesi'nde bulunan suyun içilmesi halinde her türlü hastalığı iyileştirdiği düşünülmektedir. Ayrıca Alevi inancında önemli olan gün ve gecelerde bu çeşmeden zenzem suyu aktığına inanılmaktadır (KK42). Akyuva Çeşmesi'nden içilen suyun sindirim problemlerini giderdiği düşünülmektedir. Avdan Çeşmesi'nin suyu böbrek rahatsızlıklarına iyi gelmektedir. Ayrıca Bezeme Çeşmesi'nin suyunun ağız içerisinde ve gırtlakta çıkan yaralara iyi geldiği düşünülmektedir (KK48).

Afyonkarahisar yöresinde basur hastalığına karşı ılık suyun içerisine oturulmaktadır (KK84). Güneş çarpması durumunda ılık su ile duş alınmaktadır (KK89). Sandıklı yöresinde zenzem suyunun birçok hastalığın ilacı olduğuna inanılmaktadır (Karakuş, 2010: 280). Söğün Köyü'nde bulunan çeşmeden, şifa taşı olarak isimlendirilen ve içerisinde dualar yazan taslarla banyo eden kişilerin her türlü hastalıktan kurtulacaklarına inanılmaktadır (Aday, 2003: 192).

Afyonkarahisar yöresinde yer alan Çaldıratmaz Mevkii'ndeki türbeye su dolu testi ile gidilmektedir. Su dolu testi ile türbe etrafında yedi tur atıldıktan sonra testi türbe bahçesinde yere vurularak kırılmaktadır. Bu uygulamayla birlikte hastalıkların iyileşeceğine inanılmaktadır (Aday, 2003: 64).

Bolvadin yöresinde çocuğu olmayan kadınlar Heybeli Kaplıcası'nda bulunan havuzlara gitmektedirler. Havuzlara gidilince; “Ya Rabbi, eğer bu kişinin çocuğu olacaksa, huri kızları kaynar suyu bünktürüversin! Geliverin huri kızları.” şeklinde söylemlerde bulunmaktadır. Bu sözlerden sonra eğer sıcak su kaynağı fokurdarsa çocuğu olmayan kadının yakın zamanda çocuğunun olacağına inanılmaktadır (Güldemir, 2008: 49). Yörede ayrıca kırk basan çocuğu iyileştirmek için, yüzü kıbleye bakan yedi sokak çeşmesinden su getirilmekte ve kırk basan çocuk bu sularla yıkanmaktadır (Güldemir, 2008: 55).

Afyonkarahisar yöresinde yer alan Gelincik Köprüsü'ne vücudunun çeşitli yerlerinde fındık çıbanı çıkan kişiler gelmektedir. Çıbanı olan kişi yanına aldığı sayısız fındıkla köprünün altına inmektedir. Burada eline aldığı fındıkları önce suya batırmakta sonra çıban çıkan yerlere sürmektedir. Bu işlem sırasında; “Birler, üçler, beşler, on beşler, yirmi beşler, otuz beşler, kırk beşler, altmışlar, yetmişler, çıkmışlar gitmişler.” tekerlemesini tekrar etmektedir. Bu işlem üç defa tekrarlanmakta ve en sonunda fındıklar suyun içerisine fırlatılmaktadır. En son aşamada ise suyun içerisinden bir avuç toprak alınarak köprünün başına çarpılmakta ve arkaya bakmadan evin yolu tutulmaktadır. Bu uygulamayla birlikte fındık çıbanlarının yok olmalarına inanılmaktadır (Seçkin ve Aygen, 1986: 21).

Toprak Aracılığıyla Yapılan Halk Hekimliği Ögeleri: Afyonkarahisar yöresinde altı sürekli pişik olan bebeklerin iyileşmeleri için Çukur Köyü'nde bulunan Altı Gözlü Köprü'nün altındaki toprak getirilerek pişik olan bölgelere sürülmektedir (KK4). Bolvadin yöresinde yer alan Dip Evler Köyü'nde bulunan toprağın, bebek pişiklerine ve karın ağrılarına karşı iyi geldiğine inanılmaktadır. Bu bölgeden alınan toprak tavada ısıtılmakta ve çocuğun bezinin içerisine serilmektedir (KK13, KK14). Yörede ayrıca Abdulkadir Geylani'nin türbesinden alınan toprağın; ağrılara, görünmez varlıklara ve nazara karşı iyi geldiğine inanılmaktadır (KK13).

Çay yöresinde arı sokmalarına karşı bölgenin kumu suyla karıştırılarak arının soktuğu bölgeye sürülmektedir (KK16). Evciler yöresinde arı sokması durumunda ısırılan bölgeye çamur sürülmektedir (KK30). İhsaniye yöresinde bulunan kil toprak, maden suyu ile karıştırıldıktan sonra ateşte ısıtılarak ağırlı olan eklem yerlerine sürülürse ağrıların geçeceğine inanılmaktadır (KK32). Seydiler Köyü'nde yer alan ve adına “cüher” denilen beyaz toprak psikolojik rahatsızlıklar yaşayan insanlar tarafından yalanmaktadır (KK34). Sinanpaşa yöresinde, Çiğiltepe Dağı'ndan elde edilen kilin, romatizma ve cilt hastalıklarına iyi geldiğine inanılmaktadır (KK43). Akyar Deresi adı verilen bölgede bulunan ve adına “baş kili” denilen toprak, vücutta cilt problemi yaşanan bölgelere sürülmektedir. Yörede ayrıca “badana” adı verilen kireç benzeri toprağın ağız kokularını giderdiğine inanılmaktadır (KK44).

Kırca Kasabası'nda bebekler idrarlarını yapmamaları için bezin içerisine sarılmış olan "höllük" toprağına yatırılmaktadırlar (KK56). Kasabada ayrıca vücutta kırmızı lekelerin belirmesiyle ortaya çıkan "alazlama" hastalığına karşı, topraktan yapılan herhangi bir testi kırılarak parçaları incecik hale getirilmekte ve kırmızı lekelerin üzerlerine sürülmektedir (KK58). Afyonkarahisar yöresinde kas ve kemik ağrılarına karşı ısıtılmış toprak tedavisi uygulanmaktadır (KK86). Dinar yöresinde kaşıntılara karşı kırmızı toprak, tuz ve su karıştırılarak kaşıntılı bölgelere sürülmektedir (Baştürk Soydemir, 2009: 45). Sandıklı yöresinde yer alan Hüdei Kaplıcası'nda; kireçlenme, bel fıtığı, boyun fıtığı ve romatizmal hastalıklara karşı termal su ile karıştırılan ve termal havzalardan elde edilen çamur kullanılmaktadır (KK41).

Ateş Aracılığıyla Yapılan Halk Hekimliği Ögeleri: Afyonkarahisar yöresinde küçük çocukların karınlarının şişmesiyle ortaya çıkan ve adına "küpleme" denilen hastalığın, herhangi bir ocağın külüne sürülen elin hasta çocukların sırtlarına üç defa dokundurulmasıyla iyileşeceğine inanılmaktadır (KK87). Büyü bozmak için leylek pisliği ateşe verilip tütsülenmektedir (Aday, 2003: 197). Sandıklı yöresinde hastalanan kişiler iyileşmeleri amacıyla ateşin üzerinden geçirilmektedirler (Karakuş, 2010: 255). Soğuk algınlığına yakalanan kişilere sırtlarından kupa çekilmektedir (Karakuş, 2010: 280). Bolvadin yöresinde üzerinde zararlı varlıklar bulunduğu inanılan kişilerin etrafında "alazlama" denilen bir yöntemle yakılan okunmuş paçavralar dolaştırılmaktadır (Aday, 2003: 76).

Kaya, Taş, Dağ ve Mağara Aracılığıyla Yapılan Halk Hekimliği Ögeleri: Afyonkarahisar yöresinde, Afyonkarahisar Kalesi'nin kapısının kemerinde bulunan Uçmak Ağacı'na çaput bağlanarak sağlıklı yaşama yönelik çeşitli dileklerde bulunmaktadır (Aday, 2003: 59). Ayrıca karın ağrılarına karşı ısıtılmış taş, mermer ve tuğla gibi maddelerin üzerine oturulmaktadır (KK86). Dinar yöresinde yer alan Pınarbaşı Mahallesi'nde bulunan kayanın içerisindeki oyuktan geçen çocukların hastalıklarından iyileştiklerine inanılmaktadır (KK25).

Selçik Köyü'nde "Afakan Taşı" isminde bir taş bulunmaktadır. Psikolojik sorunlar yaşayan kişiler bu taşa giderek çivi çakmakta ya da taşın parçalarından alarak üzerlerinde taşımaktadırlar. Ayrıca çivi çakma sonucunda taşın üzerinde oluşan oyuklara yağmur suyu

birikmişse bu sular da içilmektedir. Bu uygulamalardan sonra psikolojik problemlerin ortadan kalkacağına inanılmaktadır. Köyde “Çıban Taşı” isimli bir taş bulunmaktadır. Vücudunun herhangi bir yerinde çıban çıkan kişiler bu taşın yanına gelerek, çıbanlı bölgelerini taşa değdirmektedirler. Eğer taşın üzerinde su birikmişse bu su da çıbanlı olan bölgelere damlatılmaktadır. Ayrıca köyde yer alan Delikli Kaya'nın öksürük, verem ve kırsılık hastalıklarıyla mücadele eden kişilere şifa dağıttığına inanılmaktadır. Hastalıklardan kurtulmak için kayanın içerisinde bulunan delikten hastalar üç defa geçmektedirler (KK42).

Kayabelen Köyü'nde yeni doğan bebek gelecekte taş gibi sağlam olsun düşüncesiyle, sokaktan kırk tane misket büyüklüğünde taş toplanıp ilk yikanacağı suya konulmaktadır (KK54). Sülümenli Kasabası'nda vücudun çeşitli yerlerinde siğil çıktığında, Cuma günü kırk tane çiğil (küçük taş) toplanmaktadır. Her bir taşın üzerine birer kez İhlas Suresi okunduktan sonra, vücudunda siğil çıkan kişi taşları kör bir kuyunun dibine seri bir şekilde atmaktadır. Taşları atan kişi taş atma işleminden sonra kuyunun içerisine dönüp bakmadan evinin yolunu tutmaktadır (KK75). Gürsu Köyü'nde bulunan ortası delikli taşın gökten düştüğüne ve vücuttaki siğilleri yok ettiğine inanılmaktadır. Siğillerden kurtulmak isteyen kişiler taşa çivi çakmakta ve dua etmektedirler (Karakuş, 2010: 254).

Bolvadin yöresinde “Kızlar Evcığı” adı verilen bir mağara bulunmaktadır. Felçli hastaların mağara içerisinde bir gece uyumaları durumunda iyileşeceklerine inanılmaktadır. Mağaranın sahipli olduğu düşünülmekte ve içerisinde yanlış hareketler yapmaktan kaçınılmaktadır (Aday, 2003: 54). Afyonkarahisar yöresinde, Yarenler Tekkesi içerisinde bulunan ve adına “namazgâh” denilen kaya parçasına sağlıklı yaşama yönelik çeşitli dileklerde bulunmaktadır (Aday, 2003: 63). Dinar yöresinde nazara karşı nohut büyüklüğünde olan kırk bir adet taş toplanılmakta ve bir bezin içerisine alınmaktadır. Bezin içerisine alınan taşlar dualar edilerek nazar değen kişinin üzerinde kırk bir defa döndürülmektedir. Son aşamada ise bezin bağlı kısmı açılarak taşlar nazar değen kişinin üzerine dökülmektedir (Baştürk Soydemir, 2009: 87).

Afyonkarahisar Kalesi'nin burcunda yer alan oyuğa hastalığı olan kişiler uzaktan üç tane taş atmaktadırlar. Taşlar oyuğa girerse taşları atan kişiler iyileşeceklerine inanmaktadırlar (Seçkin ve Aygen, 1986: 24). Hıdırlık Tepesi'nin kuzeye bakan yamacında

ortasında delik bulunan ve adına “Öksürük Kayası” denilen bir kaya bulunmaktadır. Uzun süre öksürükleri iyileşmeyen insanlar bu kayanın ortasında bulunan delikten üç defa geçmektedirler (Seçkin ve Aygen, 1986: 33). Yörede ayrıca Sarı Kız Tepesi’ne gözünde “itdirseği” oluşan kişiler çıkmaktadır. Tepeye çıkarken tuz ve çivi götürülmektedir. Tuz, tepenin üzerinde yer alan su birikintileri ile ıslatılarak itdirseği oluşan bölgeye sürülmektedir. Çivi ise yere çakılmaktadır. Bu işlemlerin arkasından tepeden inen insanlar arkalarına bakmamaktadırlar (Seçkin ve Aygen, 1986: 35).

Ocaklar Aracılığıyla Yapılan Halk Hekimliği Öğeleri: Döğer Kasabası’nda meydana gelen hastalıkların tedavisine hangi ocağın ilgilendiğine bıçak paslandırma yöntemiyle bakılmaktadır. Yöntemin ilk aşamasında birkaç bıçak alınmakta ve bu bıçakların üstlerine ocakları temsil eden birer işaret bırakılmaktadır. Bıçaklar su dolu tasın içine konulmaktadır. Ertesi gün hangi bıçak paslandıysa, hastanın o bıçağın temsil ettiği ocağa okutulması gerektiği düşünülmektedir (KK68).

Afyonkarahisar yöresinde vücudun herhangi bir yerinde siğil adı verilen herhangi bir cilt rahatsızlığı ortaya çıktığı zaman Çavuşbaşı Mahallesi’nde bulunan Siğil Ocağı’na gidilmektedir. Bu ocakta görevli kişi bildiği duaları okumakta ve elinde bulunan dana kıymasını siğillerin üzerine sürmektedir. Dualar bitince kıyma kapalı bir bölme kaldırılmaktadır. Kıyma kurudukça, siğillerin de iyileşeceğine inanılmaktadır. Yörede ayrıca vücudunun herhangi bir yerinde temre adı verilen cilt rahatsızlığı oluşan insanlar Temre Ocağı’na gitmektedirler. Bu ocaktaki görevli kişi dua esnasında temre olan bölgenin üzerine tuz koymaktadır. Bu uygulamadan sonra, temrenin kısa sürede iyileşeceğine inanılmaktadır (KK4).

Bolvadin yöresinde nazar, siğil, bayılma ve felç gibi hastalıklarının tedavisi için Hacı Abban Oğulları Ocağı’na dua etmeye gidilmektedir (KK14). Emirdağ yöresinde köstebeğe “höslü” adı verilmektedir. Bu addan hareketle genellikle çocuklarda boğaz altlarında çıkan ve şişerek kendisini belli eden rahatsızlığa da “höslü hastalığı” denilmektedir. Bu hastalığın tedavisi için Höslü Ocağı’na gidilerek burada bulunan toprak ve kurutulmuş köstebek etinden yenilmektedir (KK27). Dazkırı yöresinde vücutta temre çıkınca bölgede bulunan Temre Ocağı’na gidilmektedir. Ocak görevlisi temrenin çıktığı yere tükürmekte, masaj yapmakta ve en sonunda üzerine soğan sararak üç gün sonra bu

soğanın çıkarılması gerektiğini söylemektedir. Üç gün sonra sarılan soğanı söküncü temrenin geçtiği görülmektedir (KK19).

İscehisar yöresinde gözünde arpacık çıkan kişi, Arpacık Ocağı'na gitmektedir. Burada gözünün üzerine tülbent bağlanmakta ve onun da üzerine ekmek bırakılmaktadır. Bırakılan bu ekmeği ise ocakta bulunan köpeğin alması beklenmektedir. Köpek ekmeği alırsa gözde bulunan arpacığın geçeceğine inanılmaktadır (KK36). İhsaniye yöresinde ciltte ortaya çıkan temre hastalığına karşı Temre Ocağı'na gidilmektedir. Temre ocağında bulunan görevli yaranın üzerine tükürmektedir. Tükürüğün üzerine yörede bulunan külden dökülmekte ve son aşamada ise iğneyle çizilmektedir. Bu uygulamayla birlikte temreli bölgenin kısa sürede iyileşeceğine inanılmaktadır (KK65).

Afyonkarahisar yöresinde vücutta meydana gelen siğillere karşılık Siğil Ocağı'na gidilmektedir. Siğil ocağında ise sadece Cuma namazı ile Cuma gününün ikindi namazı arasında siğil tutulmaktadır. Tutma işlemi için suyun içerisine bir kaya tuzu konulmakta ve bu su siğil çıkan bölgeye sürülmektedir. Tuzlu su sürülürken de; “Benim elim değil dağlar taşlar batırılır ve toprak şahit olun Cenabı Allah'ın izniyle bunu yerine getiriyoruz.” denilmektedir. Bu tutma işleminin üç hafta üst üste tekrar edilmesi durumunda siğillerin iyileşeceğine inanılmaktadır (KK79).

Bolvadin yöresinde genelde elde, yüzde, sırt ve boyunda çıkan siğili tedavi ettirmek için en yaygın uygulama Siğil Ocağı'na gitmektir. Bolvadin'de bulunan Sarı Baltalı Seyyid Osman Dede Tekke'sinde bulunan ocağa gidilerek toprağından bir miktar alınmaktadır. Toprak, su ile çamur hale getirilerek üç gün boyunca siğil üzerine sürülmektedir. Dördüncü gün çamurdan bir parmak alınmakta ve evin kapısının arkasına sürülmektedir. Bu şekilde siğilin geçeceğine inanılmaktadır (Güldemir, 2008: 72). Yörede ayrıca vücudun herhangi bir bölgesinde çıkan ve küçük kızılıklar şeklinde olan bezeme hastalığına karşı Bezeme Ocağı'na gidilmektedir. Ocakta görevli olan kadın, biraz bulgur ve suyu karıştırmakta, sonra hastanın tüm vücuduna elde edilen karışımı sürmektedir. Ardından da “tü tü tü” diyerek birkaç yere tükürmektedir. Bu uygulamayla birlikte kısa sürede bezeme hastalığının geçeceğine inanılmaktadır (Güldemir, 2008: 75).

5.6. Ekolojiye Dönük Halk Veterinerliği

İnsanlar ve hayvanlar hayatın sürekliliği içerisinde doğanın iki önemli canlı türünü oluşturmuşlardır. Söz konusu canlı türlerinin birbirleriyle geliştirdikleri ilişkiler geçmişten günümüze kadar sürekli değişim ve dönüşüm çizgisi çerçevesinde gelişmiştir. İnsan yaşamının ilk olarak ortaya çıktığı dönemlerde hayvanlardan beslenme, barınma, korunma, giyinme ve ısınma gibi maddi ihtiyaçlarını gideren insanlar, toplumsal belleklerinde hayvanlara yükledikleri “kutsal” formundan dolayı inanma ihtiyaçlarını da gidermişlerdir. Ancak zamanla iklim ve çevre koşullarında ortaya çıkan iyileşmelerden dolayı dünya üzerinde bulunan hayvan sayılarında ciddi artışlar meydana gelmiş ve bu sebeple insan-hayvan ilişkileri daha yoğun yaşanılır bir hâl almıştır. Sürecin sonunda ise insanlar tarafından at, inek, koyun, keçi, köpek ve domuz gibi hayvan türleri evcilleştirilerek farklı bakış açıları çerçevesinde insan-hayvan ilişkileri yeniden düzenlenmiş ve ortaya profesyonel hayvancılık uygulamaları çıkmıştır.

Hayvanlarla çok yönlü ilişkiler gerçekleştiren insanoğlu, tarih boyunca yaptığı gözlemler ve süreç içerisinde elde ettiği tecrübeler sonucunda halk veterinerliğine yönelik geleneksel uygulama yöntemleri geliştirmiştir. Bu noktada; hayatları boyunca hayvanlara bağımlı bir yaşam sürdüren insan toplulukları, hayvanlardan elde ettikleri yararları sürdürülebilir kılmak için halk veterinerliği uygulamalarına başvurmuşlardır. Aça (2018: 130-131) halk veterinerliğini şu şekilde açıklamaktadır: “Hayvancılığın bir geçim kaynağı olarak görüldüğü geleneksel topluluklarda, veterinerlere doğrudan ulaşamadığı zamanlarda ya da ulaşılmak istenilmediği durumlarda, hayvanları hastalıklardan korumak veya onları tedavi etmek amacıyla başvurulan uygulama ve pratikler alanı.” Kardaş (2019: 23) ise halk veterinerliğini “Usta-çırak ilişkisine bağlı aynı zamanda deneyimlerle geliştirilen ve sözlü kültür ortamıyla beraber uygulamaya dayalı olarak varlığını devam ettiren, evcil hayvanların hastalıklarının teşhisi, sağaltımı, bakımları, beslenmeleri, korunmaları ve üremeleri için farklı yöntemler uygulayan geleneksel bir meslek.” şeklinde tanımlamaktadır.

Orta Asya bozkırlarında yarı göçebe bir yaşam tarzını benimseyen Eski Türk topluluklarının iktisadi hayatlarını şekillendiren en önemli unsur hayvanlar olmuştur. Daha çok at, koyun, keçi, sığır, manda ve deve gibi mevsimsel döngülere göre şekillenen göç

hayatına uyum sağlayabilecek hayvanlar besleyen Eski Türk toplulukları, gelişmiş medeniyet ve zengin kültür mirasını hayvancılık çerçevesinde elde ettiği yararlar sayesinde ortaya çıkartabilmiştir.

Eski Türkler, hayvanlarla geliştirdikleri çok yönlü ilişkilerden dolayı onları çok yakından gözlemlemişler ve onlar hakkında tecrübeye dayanan çeşitli bilgilere sahip olmuşlardır. Bu yakın ilişki sonrasında ise Türk kültür tarihinde halk veterinerliği kapsamında değerlendirilebilecek zengin bir geleneksel yapı ortaya çıkmıştır (Aça, 2018: 131). Topluluk içerisinde sözlü kültür yoluyla nesilden nesle aktarılan geleneksel veterinerlik bilgisine dair ögelerle birlikte, yazılı kültür çerçevesinde halk veterinerliği uygulamalarının yazıya geçirildiği “baytarnâmeler” de oluşturulmuştur (Kardaş, 2019: 25). Ayrıca 11. yüzyılda Kaşgarlı Mahmud tarafından kaleme alınan “Dîvânu Lugâti't-Türk” adlı eserde de halk veterinerliğine dair bilgiler bulunmaktadır. Kaşgarlı Mahmud eserinde; “andız” isimli otun Eski Türk kültüründe, atların karın ağrılarını geçirmek amacıyla içerildiğinden bahsetmektedir (Boratav, 1994: 129).

Boratav (1994: 129), Türk kültüründe geleneksel yöntemlerle şekillenmiş halk veterinerliğine yönelik oluşumları üç başlık çerçevesinde incelemektedir: a. Tümüyle akılcı yöntemler, b. Tümüyle büyüklük işlemler, c. Büyüklük ve akılcı katışık işlemler.

Afyonkarahisar'ın yer aldığı coğrafya, sahip olduğu iklim ve yeryüzü şekli özelliklerinden dolayı hayvancılık için gerekli bütün ihtiyaçları bünyesinde barındırmaktadır. Bu nedenle yörenin en temel geçim kaynarından birisi geçmişten günümüze kadar hayvancılık olmuştur. Yörede hayvancılığa verilen önemden dolayı, halk veterinerliği çerçevesinde çok zengin bir kültür ortaya çıkmıştır. Afyonkarahisar'da ekolojiye dönük olarak oluşturulan geleneksel halk veterinerliği şu kapsamda incelenmiştir: a. Bitkisel ürünler aracılığıyla yapılan halk veterinerliği ögeleri, b. Hayvansal ürünler aracılığıyla yapılan halk veterinerliği ögeleri, c. Madensel ürünler aracılığıyla yapılan halk veterinerliği ögeleri, d. Su aracılığıyla yapılan halk veterinerliği ögeleri, e. Taş ve toprak aracılığıyla yapılan halk veterinerliği ögeleri.

Bitkisel Ürünler Aracılığıyla Yapılan Halk Veterinerliği Ögeleri: Afyonkarahisar yöresinde genel itibariyle sağlıklı olan hayvanlar, neşeli ve iştahlı olmalarından

anlaşmaktadır (KK3). İhsaniye yöresinde kanatlı hayvanların hasta oldukları düşünüldüğünde, içtikleri suyun içerisine ardıç, kızılçık ve haşhaş sapları ezilerek atılmaktadır (KK32). Şuhut yöresinde hayvanların açık yaralarının iltihap kapmaması için, çam ağaçlarının kabuklarının kaynatılmasıyla elde edilen katran sorunlu olan bölgelere sürülmektedir (KK49). Çay yöresinde ishal olan hayvanlara kaynatılmış geren otu suyu içirilmekte ve iri buğday yedirilmektedir (Kocapınar, 2010: 52).

Büyük Karabağ Köyü'nde çiçek hastalıkları sonucunda ortaya çıkan deri yaralarına haşhaş yağı ile katran sürülmektedir. Hayvanlarda görülen ishale karşı kaynatılmış kuru erik suyu içirilmektedir. Köyde hayvanlarda görülen kabızlığa karşı turp suyu ve soda içirilmektedir. Hayvanlarda görülen uyuz hastalığına karşı hayvanlar ya haşhaş yağı ve katran ile yıkanmakta ya da uyuz hamamına götürülmektedirler. Ayrıca üşüten hayvanların burunlarına kurutulmuş biber sürülmektedir (Filiz, 2015: 121).

Sandıklı yöresinde yer alan Yumruca Köyü'nde hayvan hastalıklarında dağdan toplanan sariağaç otu kaynatılıp hasta hayvanlara içirilmektedir (Özkan 2001: 454). İhsaniye yöresinde hayvanların vücutlarında ortaya çıkan açık yaraların çabuk iyileşmesi için yaraların üzerine kantaron çiçeği ile çam reçinesi sürülmektedir. Hayvanların eklem yerlerinde meydana gelen şişmelere karşı kaynatılmış ısırgan otu suyu verilmektedir. Yörede ayrıca idrarını yapamayan hayvanlara kaynatılmış mısır püskülü suyu içirilmektedir (KK32).

Dinar yöresinde karnı şişen hayvanlara çayır otu yedirilmekte ve bu hayvanlar koşturulmaktadır. Ayrıca nazar değdiği düşünülen hayvanların yanında üzerlik otu yakılmaktadır (KK25). İhsaniye yöresinde ishal olan hayvanlara kaynatılmış pelit yapraklarının suyu içirilmektedir (KK32). Afyonkarahisar yöresinde vücudunun çeşitli yerlerinde açık yaralar oluşan hayvanların sorunlu bölgelerine haşhaş yağı sürülmektedir. Ağzında yaralar oluşan hayvanların ağızlarına pekmez dökülmektedir. Ayaklarında burkulma oluşan hayvanların sorunlu bölgelerine haşhaş yağı sürülmektedir (KK3). İscehisar yöresinde zehirlendiği düşünülen hayvanların kulakları ya da kuyrukları kesilmektedir. Belirli bir süre kan aktıktan sonra, kana karışan zehrin bu yöntemle akıp gideceğine inanılmaktadır. Kan durdurulmak istendiğinde ise kesilen bölgeye tütün basılmaktadır (KK37).

Hayvansal Ürünler Aracılığıyla Yapılan Halk Veterinerliği Ögeleri:

Afyonkarahisar yöresinde kurbanlık hayvanların kanı, hasta olan hayvanlara iyileşmeleri amacıyla içirilmektedir (Aday, 2003: 189). İshal olan hayvanlara yumurta içirilmekte ve yoğurt yedirilmektedir (KK3). İncehisar yöresinde boğazına bir şey takılan köpeklere büyük kemikli et parçası yedirilmektedir. Küçükbaş hayvanların ayaklarında kırılmalar meydana geldiği zaman kırılan bölge ince çam çıtalarıyla ve keçeyle sarılmakta ve yirmi gün bu şekilde bırakılmaktadır (KK37). Şuhut yöresinde tavukların ayakları kırıldığı zaman, kırılan bölgeye tavukların kendi dışkıları sürülürse kırığın iyileşeceğine inanılmaktadır (KK49). Hocalar yöresinde ineklerin zehirlenme durumlarında, sütleri sağılmakta ve sağılan sütlerinin içerisine toprak atılmaktadır. İçerisine toprak atılan süt zehirlenen ineklere içirilmektedir (KK31).

Madensel Ürünler Aracılığıyla Yapılan Halk Veterinerliği Ögeleri:

Afyonkarahisar yöresinde hayvanların sindirim problemleri ortaya çıktığı zaman iştahları kesilmekte ve karınları şişmektedir. Böyle durumlarda hayvanlara maden suyu ve soda içirilmektedir. Hayvanların iştahlarının artması için kaya tuzu yalattılmaktadır. Tavukların yumurtaları daha iri ve yumurtalarının kabukları daha sert olması için yemlerine mozaik karıştırılmaktadır. Şap hastalığına yakalanan hayvanların ağızlarına soda atılmaktadır. Yörede ayrıca “büvelek” adı verilen böcek türü hayvanların deri kısımlarına yumurtalarını bırakmakta ve yumurtaların bırakıldığı bu kısma da “okra” adı verilmektedir. Hayvanlarda görülen bu cilt hastalıklarını iyileştirmek için yaraya “asfinik” adı verilen alkol karışımı dökülmektedir (KK3).

Kızılören yöresinde hayvanların karınları şişerse sorunlu hayvanlara toprak veya limon tuzu yedirilmektedir (KK39). Bir çeşit akciğer rahatsızlığı olan kelebek hastalığı durumlarında, hasta hayvanlara bol miktarda tuz yedirilmektedir (KK39). Sinanpaşa yöresinde hayvanlarda sindirim sorunlarına karşı tuzlu ve karbonatlı su içirilmektedir (KK44). Hocalar yöresinde hayvanlarda hamile kalma problemi varsa, yörede bulunan “taş tuzu” adı verilen toz hayvanlara yedirilmektedir. Taş tuzunu yiyen hayvanlar en fazla üç hafta içerisinde hamile kalmaktadırlar (KK31).

Su Aracılığıyla Yapılan Halk Veterinerliği Ögeleri: Afyonkarahisar yöresinde öksüren hayvanlara sıcak su içirilmektedir (KK6). İscehisar yöresinde soğuk algınlığı hastalığı olan hayvanlara ılık su ve biberli çorba içirilmektedir. İscehisar yöresinde doğum yapan hayvanlara sıcak su içirilmektedir (KK37). Çay yöresinde kabız olan hayvanlar su birikintilerinin içerisine sokulmaktadır. Suyun içerisinde midesini ve bağırsaklarını üşüten hayvanların kabızlık problemlerinin ortadan kalkacağına inanılmaktadır (Kocapınar, 2010: 52).

Taş ve Toprak Aracılığıyla Yapılan Halk Veterinerliği Ögeleri: Şuhut yöresinde sindirim sistemi sorunları yaşayan hayvanlara sıva toprağı ile karıştırılan su içirilmektedir. Hayvanlara nazar değmesine karşı türbelerden çaput ve toprak getirilmektedir. Çaput hayvanların boğazlarına bağlanmakta, toprak ise yalattılmakta ve üzerine serpilmektedir (KK49). Sandıklı yöresinde hastalanan hayvanlara Gökteş Dede'nin kabrinin yanında bulunan otlar koparılarak yedirilmektedir. Türbeden alınan toprak çamur haline getirilmekte ve hasta hayvanların sırtlarına sürülmektedir (Özkan 2001: 454).

Dinar yöresinde hayvanlara değen nazara karşı nohut büyüklüğünde olan kırk bir adet taş toplanılmakta ve bir bezin içerisine alınmaktadır. Bezin içerisine alınan taşlar dualar edilerek nazar değen hayvanların üzerinde kırk bir defa döndürülmektedir. Son aşamada ise bezin bağlı kısmı açılarak taşlar nazar değen hayvanların üzerine dökülmektedir (Baştürk Soydemir, 2009: 87). Afyonkarahisar yöresinde doğum yapan ineğin etenesini dışarıya atamaması durumunda, etenenin ucuna ağır bir taş bağlanmaktadır. Hayvanların derilerinde meydana gelen açık yaraların üstlerine çamur sürülmektedir. Yörede ayrıca kabızlık sorunu yaşayan hayvanlar için toprak ile su karıştırılmaktadır. Bir süre sonra toprak ile karıştırılan su süzülmemekte ve kabızlık sorunu yaşayan hayvanlara içirilmektedir (KK6).

5.7. Geleneksel Halk Mutfağı, Doğadan Yiyecek Toplama veya Yapma

İnsanlar, yaşamın sürekliliği içerisinde hayatlarını sürdürebilmek için enerjiye ihtiyaç duymaktadırlar. Fiziksel ihtiyaçların giderilmesi noktasında zorunluluk arz eden enerji ihtiyacı ise besinler aracılığıyla sağlanmaya çalışılmaktadır. İnsanlar beslenme yoluyla besinlerden enerji elde etmekte ve elde ettikleri bu enerjiyle birlikte vücutlarında

yer alan sistemlerin sağlıklı bir şekilde çalışmasını sağlamaktadırlar. Vücudun enerji ihtiyacının tam karşılanamaması durumlarında ise hayati sistemlerde sorunlar yaşanmakta ve yaşamsal fonksiyonlarda aksamalar ortaya çıkmaktadır.

Enerji ihtiyacını gidermek için sürekli bir mücadele içerisinde olan insanoğlunun tarihi, benzer şekilde beslenmenin de tarihini meydana getirmektedir (Közleme, 2012: 294-295). İnsan toplulukları tarih sahnesine çıktıkları ilk dönemde beslenme ihtiyaçlarını “Avcı-Toplayıcı Topluluk” yapısı çerçevesinde elde ettikleri gıdalarla gidermeye çalışmışlardır. Hareketli bir yaşam şekline sahip olan avcı-toplayıcı insan toplulukları; doğada kendiliğinden üreyen hayvanları avlayarak ve bitkileri toplayarak beslenmelerini sağlamışlardır. Toplumsal cinsiyet kurallarının ön planda tutulduğu avcı-toplayıcı topluluklarda avlanma ve toplayıcılık eylemleri de cinsiyete göre belirlenmiştir. Erkekler daha çok avcılık ve balıkçılıkla gıda elde etmekteyken; kadınlar ise doğada hazır halde bulunan meyveleri, kabuklu yemişleri ve yenilebilir otları toplama yoluna gitmişlerdir (Kottak, 2008: 274; Civitello, 2019: 2). Ayrıca bu süreçte avlanabilmek amacıyla; taştan yontulmuş el baltaları, mızraklar, oklar, yaylar, fırlatıcı silahlar, bitkileri toplayabilmek amacıyla ise; ilkel oraklar, kaplar ve sopalar icat edilmiş ve kullanılmıştır (Özbudun ve Uysal, 2012: 98).

Avcı-toplayıcı yaşam şekli günümüzden yaklaşık 10.000 yıl öncesine tarihlenen Neolitik Çağ’a kadar sürmüştür. Neolitik Çağ’la birlikte doğadan elde edilen hayvanlar ve bitkiler evcilleştirilmeye başlanmış ve beslenme için insan üretiminin temelleri atılmıştır (Üstündağ Aydın vd., 2007: 119-120). Tarımsal üretimin ortaya çıktığı bu dönemle birlikte “Tarım Toplulukları” meydana gelmiş, toprağa verilen değer artmış ve yerleşik hayata geçiş yapılmıştır. Tarıma geçişle birlikte, “Bereketli Hilal” adı verilen coğrafi bölgede hayvanlardan; “keçi, koyun, domuz ve inek”, bitkilerden ise “çift sıralı buğday, tek sıralı buğday, arpa, mercimek, bezelye, nohut, acı burçak ve keten” evcilleştirilerek insanların en temel beslenme maddelerini oluşturmuşlardır (Civitello, 2019: 11; Diamond, 2010: 183-184).

Günümüzde yeryüzünde bulunan her topluluk, uzun yılların birikimiyle meydana gelen bir halk mutfak kültürüne sahip durumdadır. Halk mutfak kültürleri toplulukların; dini inançlarına, yaşadıkları coğrafyanın özelliklerine, tarımsal üretimlerine, sosyo-

ekonomik şartlarına ve diğer topluluklarla kurdukları ilişkilere göre farklı şekillerde ortaya çıkmaktadır (Közleme, 2012: 294-295). Siyasi, sosyal ve ekonomik sembollerle örülü halk mutfak kültürleri, söz konusu sebepler dolayısıyla; yemeklerin pişirilmesi, sunulması, sofraya oturulması, mutfak araçları, gıda ürünlerinin kurutulması ve saklanması gibi konularda farklılıklar göstermektedir (Kabak, 2016: 390; Közleme, 2012: 267). Bu nedenle farklı özelliklere sahip topluluklar, farklı halk mutfağı kültürlerine sahip olmaktadır.

Halk mutfağı kültürü toplulukların sadece fizyolojik ihtiyaçlarını gidermekle kalmamakta, aynı zamanda topluluk üyelerinin “biz” duygusu çerçevesinde ve “ulus” anlayışıyla bir araya gelmelerini sağlamaktadır. Bir topluluğun “nasıl yemek yediği?”, “ne yediği?”, “ne zaman yediği?” ve “nerede yediği?” sorularına verilen cevaplar, söz konusu topluluğun yemek kültürü çerçevesinde ulus bilinci kazanmasına yardımcı olmaktadır. Mutfak kültürü gündelik uygulamalar çerçevesinde ulus bilincini yeniden inşa ederek, topluluk üyelerinin kendilerinden olmayanları ayırt etmelerini sağlamaktadır (Ichijo ve Ranta, 2016: 18).

Geleneksel topluluklar meydana getirdikleri halk mutfağı kültürleri kapsamında, ihtiyaç duydukları zamanlarda besinlerini doğadan elde etme yoluna gitmişlerdir. Doğadan besin toplanırken, insan-doğa eşitliği çerçevesinde birtakım kurallar ortaya çıkartılmıştır. Bu kurallar aşağıda şu şekilde özetlenmektedir: a. Doğadan toplanacak olan besinlerin iyi tanınması, b. Besinlerin yetiştiği bölgelerin bilinmesi, c. Besinlerin insan sağlığına zarar verip vermeyeceklerinin anlaşılması, d. Besinlerin toplanacağı ortamın uygun olması, e. Besinlerin toplanacağı zamanın iyi ayarlanması, f. Besinlerin toplanacak kısımlarının bilinmesi, g. Besinlerin sürdürülebilirlik kapsamında toplanması (Kurt, 2019: 2).

Doğadan toplanan besinler; bazen doğrudan yenilerek, bazen yemeği yapılarak, bazen çayı içilerek, bazen ise doğadan elde edilen doğal ürünler vasıtasıyla bambaşka bir forma dönüştürülerek tüketilmektedir. Üzerlerinde çeşitli işlemler gerçekleştirilen doğal ürünler, sürecin sonunda bambaşka yiyeceklere dönüşmektedirler.

Besinler organik madde olmalarından dolayı, yaşam alanlarından alındıktan çok kısa bir süre sonra tazeliklerini yitirmeye, bayatlamaya, çürümeye, bozulmaya ve besleyicilik değerlerini kaybetmeye başlamaktadırlar (Güllü ve Karagöz, 2019: v). Söz

konusu olumsuzlukların yaşanmaması için, geleneksel topluluklar halk mutfağı kültürü kapsamında çeşitli gıda saklama yöntemleri ortaya çıkartmışlardır. Doğa ile uzun yıllar geliştirilen ilişkiler sonucunda meydana getirilen gıda saklama yöntemleri; “kurutma, tuzlama, tütsüleme, turşu kurma, soğutma, dondurma, mayalama ve şekerleme” başlıkları altında incelenmektedir (Croxford, 2011: 11-14).

Eski Türkler, Orta Asya bozkırlarında yarı-göçebe bir yaşam şekli sürdürmüşlerdir. Uzun tarihsel geçmişleri ve süreç içerisinde elde ettikleri birikimleriyle birlikte Eski Türkler, zengin bir kültürel mirasa sahip olmuşlardır. Söz konusu zenginlikten halk mutfağı kültürü de nasibini almış ve ortaya nitelikli çeşitliliğe sahip Türk halk mutfağı kültürü çıkmıştır. Bünyesinde barındırdığı ürünlerin çeşitlilikleri ve lezzetleri bakımından dünya mutfakları içerisinde önemli bir konumda bulunan Türk halk mutfağı kültürü, kendine has yemek çeşitliliği, pişirme teknikleri, sofraya düzenleri, servis usulleri, özel gün yemekleri, mutfak araç ve gereçleri bakımından zenginlik göstermektedir (Solmaz, 2018: 109; Sürücüoğlu ve Özfer Özçelik, 2008: 1289). Eski Türklerin yaşadıkları coğrafyaların genişliği, inanç dairelerinin çokluğu, tarımsal yapı, göçebe kültürünün katkıları ve komşu kültürlerden etkilenilmesi gibi sebepler dolayısıyla Türk halk mutfak kültürü çeşitlilik arz etmektedir (Kabak, 2016: 390; Güler, 2010: 26).

Orta Asya’da yazlık alanlar ile kışlık alanlar arasında mevsimsel geçişlere göre sürekli göç eden Eski Türkler, göçe uyum sağlayabilecek at, koyun, sığır, manda ve deve gibi hayvanlara sahip olmuşlardır (Koca, 2002: 15; Ünsal ve Akyün, 2021: 157). Bu sebeple Eski Türklerin halk mutfağı kültürlerinin temel gıda maddelerini söz konusu hayvanlardan elde edilen et ile sucuk, pastırma ve kavurma gibi et ürünleri oluşturmuştur. Ayrıca Eski Türkler hayvanların; ciğer, kelle, dalak, yürek, böbrek, iškembe, beyin ve kalın bağırsak gibi sakatatlarını da günlük hayatta bol miktarda tüketmişlerdir (Solmaz, 2018: 112).

Eski Türklerin halk mutfak kültürlerinde hayvansal gıdaların yanı sıra bitki tarımcılığıyla elde edilen meyveler, sebzeler ve hububatlar da söz sahibi olmuştur. Eski Türkler “kara buğday, nişasta buğdayı, kızıl buğday, yulaf, burçak, arpa, bakla ve mercimek” gibi hububatların üretimlerini yapmışlar ve günlük hayatta yaygın olarak tüketmişlerdir (Demirci ve Özçelik, 1990: 15-17). Ayrıca “patlıcan, fasulye, pancar, havuç,

kabak, sarımsak, soğan, salatalık, turp, şalgam ve biber” gibi sebzeler ile “elma, şeftali, kayısı, erik, armut, ayva, dut, fıstık, fındık, üzüm, ceviz, iğde, karpuz ve kavun” gibi meyve ve yemişler de Eski Türkler arasında bol miktarda üretimi yapılan ve tüketilen tarımsal ürünlerden olmuşlardır (Koca, 2002: 37).

Eski Türkler, gıda maddelerinin bozulmasını, bayatlamasını ve besleyicilik değerlerinin düşmesini önlemek amacıyla, bu maddeleri çeşitli formlara dönüştürerek daha sonra tekrar tüketilebilmenin yollarını keşfetmişlerdir. Bu sebeple et; kurutulmuş, kavrulmuş ve tuzlanarak, sucuk ve pastırma gibi tüketim maddelerine, süt; yoğurt, kurut, peskütan, peynir, çökelek, tereyağı, kımız ve kaymak gibi yiyecek ürünlerine, tahıllar; un, bulgur, yufka, erişte, kuskus, şehriye ve nişasta gibi besin maddelerine ve sebze ve meyveler ise; turşu, salça, pekmez, pestil, bandırma, köhter ve sirke gibi tüketim ürünlerine dönüştürülmüşlerdir (Memiş ve Ersoy, 2008: 879-890).

Eski Türklerin halk mutfağı kültürlerinde oldukça çeşitli mutfak araç ve gereçleri kullanılmıştır. Kazan, büyük tencere, sini, tepsi, bakır sahan, tava, güğüm, çömlek, bakraç, kepçe, sefer taşı ve kâse Eski Türkler tarafından beslenme alanında kullanılan başlıca araç ve gereçlerdendir (Közleme, 2012: 279). Ayrıca Eski Türkler besinlerini; suda (haşlama, su buharı), yağda (kızartma), kuru ısıda (fırın, ızgara, közleme) ve yağ-su karışımında pişirerek tüketmişlerdir (Ersoy, 2022: 392).

Eski Türklerin halk mutfağı kültüründe, misafirlerin sofraya oturma düzenleri kendi içerisinde simgesel anlamlar barındırmaktadır. Önemli konuların görüşüldüğü toplantılarda ve sosyal etkinliklerde davetlilerini çadırda ağırlayan Eski Türkler, misafirlerinin statülerini kağanın oturuş düzenine göre ayarlamışlardır. Topluca yemek yemenin birlik ve beraberliğin simgesi olduğunu düşünen Eski Türkler, kağanın davetinde yemek yiyen kişilerin onun otoritesini kabul ettiğine inanmışlardır (Közleme, 2012: 268).

Türkler 11. yüzyılda Orta Asya’dan Anadolu’ya göç etmeye başlamışlardır. Göç sırasında eski beslenme alışkanlıkları da Türklerle birlikte Anadolu’ya taşınmıştır. Sürecin sonunda Anadolu’nun yerel yemek kültüründen etkilenen Türk halk mutfağı kültürü çok daha zengin ve nitelikli bir hâl almıştır (Demirgöl, 2018: 106). Selçuklular döneminde et, un ve yağ, yemek alışkanlığının temelini oluşturmuş ve günlük hayatta kuzu, keçi, at,

tavuk, kuş çeşitleri ve balık çeşitleri bolca tüketilmiştir (Güler, 2010: 25). Osmanlı Devleti'nin geniş bir coğrafyada hüküm sürmesi ve pek çok millete ait insan topluluklarını bünyesinde barındırmasından dolayı ise, bu dönemde Türk mutfağı kültürü en zengin dönemini yaşamıştır (Demirgöl, 2018: 121-122).

Selçuklular ve Osmanlı Devleti'nin sahip olduğu köklü ve çok yönlü halk mutfağı kültürü Türkiye Cumhuriyeti'ne miras kalmıştır. Daha çok tahıllar, süt, nebati ve hayvani ürünler etrafında şekillenen günümüzün Türk halk mutfağı kültürü içerisinde yer alan yemek çeşitleri şu başlıklar çerçevesinde şekillenmektedir; “çorbalar, et yemekleri, etli sebze yemekleri, sebze yemekleri, etli kuru baklagil yemekleri, zeytinyağlı yemekler, yumurta yemekleri, pilavlar, hamur işleri, tatlılar, salatalar, turşular ve içecekler” (Közleme, 2012: 237; Ersoy, 2022: 390-391).

Türk halk mutfağına yönelik bilgiler, yazılı kültür eserleri içerisinde kendisine yansıma alanı bulmuştur. Dede Korkut Kitabı'nda yer alan boylarda, Kaşgarlı Mahmud tarafından kaleme alınan “Dîvânu Lugâti't-Türk” adlı eserde, Yusuf Has Hacib tarafından oluşturulan “Kutadgu Bilig” adlı kitapta, Mevlana'nın Mesnevi'sinde, selçuknamelerde ve seyahatnamelerde, Türk halk mutfağı kültürüne yönelik önemli bilgiler yer almaktadır (Duvarcı, 2002: 398; Akın vd., 2015: 33).

Ege, Akdeniz ve İç Anadolu bölgelerinde yayılım alanı bulan Afyonkarahisar'ın halk mutfağı kültürü çok çeşitlilik ve zenginlik göstermektedir. Türk halk mutfağı kültürünün özelliklerini bünyesinde barındıran Afyonkarahisar halk mutfağı kültürü, sahip olduğu yemek geleneğine ait öğeleri korumakta, yaşatmakta ve gelecek nesillere aktarmaktadır. Kent bu sebeplerle 31 Ekim 2019 tarihinde “Unesco” tarafından, “Gastronomi” alanında, “Yaratıcı Şehirleri Ağı”na dâhil edilmiştir (Gastro Afyon, 2022). Ayrıca kentin halk mutfağına yönelik 32 yiyecek ürünü, Türk Patent ve Marka Kurumu tarafından “coğrafi işaret” tesciliyle koruma altına alınmıştır. Bu yiyecek ürünlerinin adları şu şekildedir: “Afyon Ağzıaçığı, Afyon Bükmesi, Afyon Kaymaklı Ekmek Kadayıfı, Afyon Kebabı, Afyon Lokumu, Afyon Pastırması, Afyon Patlıcan Böreği, Afyon Sucuğu, Afyon Velense Hamur Aşısı/Afyonkarahisar Velense Hamur Aşısı, Afyon İlibada Sarması/Afyon İlibada Dolması/Afyonkarahisar İlibada Sarması/Afyonkarahisar İlibada Dolması, Afyonkarahisar Göce Köftesi/Afyon Göce Köftesi, Afyonkarahisar Çullama

Köfte, Emirdağ Dolgulu Köftesi, Emirdağ Güveci, Emirdağ Koyun Yoğurdu, Emirdağ Yumurtalı Pidesi, Sandıklı Haşhaş Ezmesi, Sandıklı Kapama Yemeği, Sandıklı Kürek Helvası, Sandıklı Saç Eti, Şuhut Keşkeği, Afyon Kaymağı, Afyon Manda Yoğurdu/Afyonkarahisar Manda Yoğurdu, Afyonkarahisar Patatesli Ekmeği, Sultandağı Gilli Kirazı, Sultandağı Kirazı, Çay İlçesi Vişnesi, Şuhut Patatesi, Afyon Mercimekli Pilav, Afyon Hurma Baklavası, Afyon Haşhaşlı Övme ve Taptama Köfte” (Afyon News, 2022).

Afyonkarahisar halk mutfağı kültürü, yörenin önemli geçim kaynakları olan bitki tarımcılığı ve hayvancılıktan ciddi oranda etkilenmiştir. Kentte yemek kültürü et ve sebze yemekleri ile hamur işleri çerçevesinde şekillenmiştir (Bulgan, 2021: 29). Et yemekleri genellikle etin kendi iç yağıyla pişirilmektedir. Et yemeklerinin pişirilme süreleri 4-6 saat arasında değişmektedir. Haşhaş özellikle hamur işleri içerisinde yaygın olarak kullanılmaktadır. Buğdaydan elde edilen göce, bulgur ve düğü yemeklerde sık olarak kullanılan ürünlerdendir. Kentte tüm sebzeler tüketilmesine rağmen patlıcandan bölgeye özgü pek çok yemek yapılmaktadır. Pilavlar sade yapılmamakta içerisinde domates, havuç gibi sebzelerle mercimek ve nohut gibi baklagiller katılmaktadır (Gastro Afyon, 2022). Yazlık ve kışlık gıdalar genellikle kilerlerde saklanmaktadır. Ayrıca kentte; “doğum, cenaze, düğün, hacı, zinardı, asker kınası, güveyi koyma, nişan, düğün, kına gecesi, ad koyma, diş çıkarma, mevlit okuma, nikâh, söz kesme, gezek ve kandil” gibi özel gün ve gecelere özgü yemek çeşitleri bulunmaktadır (Albayrak, 2021: 96).

Kentte çeşitlerine göre yiyecek ve içecek adları şöyledir: Çorbalar: Düğün çorbası, göce tarhanası, işkembe çorbası, pirinç çorbası, sakala çarpan çorbası, tandır çorbası ve tarhana çorbası. Et Yemekleri: Afyon kebabı, bütüm et, çullama köfte, dana kavurma, dana tandır, duvaklı hindi, keşkek, paça (paçık), sucuk döner, sucuk köfte, sulu köfte, tas kebabı ve tavuk yahni. Hamur İşleri: Afyon ekmeği, Afyon övmesi, ağzı açık, ak pide, Arap aşısı, bükme, cızdırma, erişte, göce köftesi, hamır aşısı, haşhaşlı börek, haşhaşlı lokum, haşhaşlı pide, ikiz börek, ıspanaklı börek, katıklı pide, katmer, mantı, ocak bükmesi ve pişi. Pilav Çeşitleri: Haşhaşlı bulgur pilavı, mercimekli bulgur pilavı ve Özbek pilavı. Salatalar: Afyon salatası, düğü salatası, manda yoğurtlu kış salatası ve patates salatası. Sebze Yemekleri: Bamyalı, düğülü biber dolması, düğülü lahana sarması, ilibada sarması, kabak musakka, kıymalı patates, kıymalı taze fasulye, maydanoz musakka, patlıcan böreği, patlıcan gömme, patlıcan musakka, pırasa musakka, zeytinyağlı biber dolması ve

zeytinyağlı lahana sarması. Tatlılar: Aşure, ayva tatlısı, biskevit, elmasiye, haşhaş helvası, haşhaş tatlısı, hoşmerim, hurma, baklavası, incir tatlısı, irmik helvası, kalbura bastı, kaymaklı baklava, kaymaklı ekmek kadayıfı, kaymaklı güllaç, kaymaklı kabak tatlısı, kaymaklı vişneli ekmek kadayıfı, nişan kurabiyesi, palize, su muhallebisi, sütlü incir tatlısı ve un helvası (Gastro Afyon, 2022).

Afyonkarahisar'ın halk mutfağı kültürü günümüzde olduğu gibi geçmişte de adından söz ettirmiştir. Geçmişte kente ziyarette bulunan yerli ve yabancı gezginler kaleme aldıkları “seyahatnamelerde” kentte bulunan halk mutfağı kültürüne yönelik ögelerden bahsetmişlerdir. 1432-1433 yıllarında Afyonkarahisar yöresinde bulunan Bertrandon Dö La Brokiyer, yörede gördüğü cevizli lokum yapım işini şu şekilde anlatmaktadır: “Afyon’da cevizler ipe dizilerek üstüne pişmiş şarap dökülür ve dondurulur. Böylece bir nevi sucuk imal edilir. İnsan aç olduğu zaman çiğ et ve benzerleri gibi bunu da pek güzel yiyebilir.” (Özpınar, 2019: 3).

1875 yılında yörede bulunan Auguste Choisy seyahatnamesinde haşhaş yağının yiyecekler içerisinde kullanılmasından bahsetmektedir: “Yemekte haşhaş yağıyla yapılmış pilav ve köfte yiyoruz. Bu yağ bana uyku verdi ama kesinlikle zararsız. Türk nüfusunun güçlü ve sağlıklı olması bunun en büyük delili.” (Özpınar, 2019: 108). 1881-1891 yılların arasında yörede yaşayan Agnes Dick Ramsey yüksek dağlardan getirilen karların içeceklerin soğutulmasında kullanıldığını şu şekilde anlatmaktadır: “Gezici limonata satıcıları, kalabalığın içinde insanların dikkatini bazı yüksek dağlardan getirilmiş kar ile soğutulmuş içeceklerle susuzların susuzluğunu gidermeye hazır olduklarına çekmek için gürlütu yaparak dolaşır.” (Özpınar, 2019: 114). 1893 yılında kente ziyarette bulunan Henri Ouvre, seyahatnamesinde kaymak hakkında bilgiler vermektedir: “Afyonkarahisar’da çarşayı gezersin, kaymak yersin. Bu arada kaymak süttten yapılan, ağzı yatıştırıcı ince bir krema tabakasıdır.” (Özpınar, 2019: 177). 1899 yılında yöreyi ziyaret eden Bernhard Stern seyahatnamesinde, Afyonkarahisar’ın coğrafi işaret tescilli ürünü olan patatesli ekmekten bahsetmektedir: “Ekmeği güzel olduğu için Konya’ya gönderilir.” (Özpınar, 2019: 201). 1930 yılında yöreyi ziyaret ederek bir seyahatname kaleme alan Eugene Pittard ise, yörede bol miktarda yetişen bal kabağı hakkında bilgiler vermektedir:

“Afyon’da kabağı bizim İstanbul’da bildiğimiz şekilde öyle kıvrık kıvrık satmazlar. Hayır, beyaz açık tabaklara, tabağın kenarına kadar ve tabağın içinde ikinci bir tabakmış gibi gayet muntazam bir surette yaparlar ve öylece satarlar. Afyon istasyonundan günde iki trenle haftada ayrıca üç ekspres geçer. Yani istasyondan günde yüzlerce kişi kabak alır.” (Özpinar, 2019: 334).

Aşağıda Afyonkarahisar’da geleneksel halk mutfağı kültürü kapsamında ortaya çıkan öğeler hakkında bilgiler verilmiştir. Afyonkarahisar yöresinde doğadan salatası yapılmak amacıyla; kuzu kulağı, eşimen, sığır dili, ilibada, ebegümece, acı marul, bici bici, karakavuk ve acıgünek, hamur işlerinde kullanmak amacıyla; sirken, çay yapmak amacıyla; bubuç, yemeğini yapmak amacıyla ise; kuzugöbeği ve ağaç mantarı toplanmaktadır (KK1, KK3, KK11).

Başmakçı yöresinde doğadan toplanan; salep, adaçayı ve kekik gibi bitkiler kaynatılarak soğuk algnlığına karşı içilmektedir (KK7). Beltarla Köyü’nde toplanan; badem, erik, ahlat ve piynar meyveleri tüketilmektedir (KK8). Bolvadin yöresinde doğadan; ada çayı, mantar, kekik, ahududu, böğürtlen, ahlat, alıç, labada ve papatya gibi bitki ve meyveler tüketilmek amacıyla toplanılmaktadır (KK 13, KK14).

Çay yöresinde ebegümece adlı ot doğadan toplanmakta ve hamur işlerinin içerisine konularak, yemeği yapılarak ve üzerine yumurta kırılarak tüketilmektedir (KK16). Eber yöresinde; kekik, mantar, acıgünek, karakavuk, çekilcen otu, pazu gibi otlar doğadan toplanarak yenilmektedir (KK12). Dazkırı yöresinde doğadan elde edilen kuzugöbeği ve dolaman mantarlarının yemekleri yapılmaktadır. Ayrıca ekşi olmalarından dolayı dağ eriği ve kapari, turşu kurma sırasında limon yerine kullanılmaktadır (KK20).

Dinar yöresinde doğadan; yemlik, katır tırnağı, karamık otu, kekre yemiş, kekik, hatmi çiçeği, sakız bitkisi, güneyik, karakavuk, ekşi ot, çörtük, toklu başı, tatarca otu ve calba bitkisi toplanılarak tüketilmektedir. Yemlik otunun üzerine bulgur ilave edilerek “yemlik aşı” yapılmaktadır. Yağmur yağdıktan sonra toplanan karamık otu, bulgurla pişirilerek “hırtlama” yemeğine dönüştürülmektedir. Öksürüğe karşı hatmi çiçeği kaynatılarak içilmektedir. Sakız bitkisi 12 saat ılık bir ortamda bekletilerek çiğnenmeye hazır hale getirilmektedir. Toklu başı otundan “bükme” yapılmaktadır. Çörtük otu tarhana

yapımında kullanılmaktadır. Ayrıca turşu küplerine konulan çörtük otu, turşuların bozulmalarının önüne geçmektedir. Ekşi otu ise yemeklere ve salatalara ekşilik tadı vermek için kullanılmaktadır (KK22, KK23, KK24, KK25).

Emirdağ yöresinde doğadan; kekik, calba, gevur pancarı, çiriş otu, kangal diken, ayva dene, it burnu ve çiğdem gibi bitkiler toplanarak tüketilmektedir. Zehirli olan gevur pancarı zehrini atması için ya kurutulmakta ya da su içerisinde kaynatılmaktadır. Bu işlemlerin arkasından zehrini atan gevur pancarının suyu cilt hastalıklarına karşı içilmektedir. Çiriş otu bulgur pilavının içerisine ilave edilmektedir. İt burnunun ise reçeli ve hoşafı yapılmaktadır (KK27, KK28, KK29).

Evciler yöresinde doğada kendiliğinden yetişen; acımık, aslanağzı, ayrık, ballık, bardaklık, bıtırak, çakır diken, çekicen, çiğdem, çövärdük, dede gülü, dede kulağı, deve diken (genger), dilkanat, dolaman otu, düğmelik, ebeğümeci, efelik (vak vak), eğilcen, ekşimik, fiy, gebere, gelincik, gövüncen, güveyik, hardal, horoz ibiği, kanyaşı, karakavuk, kayşak otu, kişniş, köy göçüren, kuzu kulağı (madımak), kazayağı, pancarlık, papatya, semiz otu, sığır kuyruğu, sicim otu, sirken, sulu diken, sütleyen, şabıla, tabaklık, turalık, üzerlik ve yimlik bitkileri toplanmaktadır. Sirken, ebeğümeci ve efelik bitkilerinden yemek yapılmaktadır. Semizotu bitkisinden yemek ve salata elde edilmektedir. Gelincik otu kaynatılarak şerbete dönüştürülmektedir. Güveyik, yimlik, çekicen ve karakavuk otları yufkaya sarılarak yenilmektedir. Dolaman otunun bol olduğu yerlerde dolaman mantarının da çok olacağına inanılmaktadır. Kulecik, yer ve kuzu göbeği mantarları, yumuşak toprak, nem ve gübrenin bir araya geldiği ortamlarda bol bulunmaktadır. Deve diken kaynatılıp böbrek taşlarını düşürmek amacıyla içilmektedir. Kökü ise kesilip kurutulduktan sonra sakız olarak kullanılmaktadır. Ayrıca yörede yaşayan Yörükler deve dikenlerinin bol görüldüğü bölgelerin bereketli olduğuna inandıklarından dolayı çadırlarını daha çok bu bölgelere kurmaktadırlar (KK30).

Hocalar yöresinde doğadan; kırmızı ve kuzugöbeği mantarları ile kara kekik, şabıla, çay otu, kara kavuk, gelin eli değdi otu, altın otu ve yabani erik toplanmakta ve tüketilmektedir. Genellikle Bulkaz Dağı'nda bulunan ardıç ağaçlarının yakınlarında yetişen kara kekik kaynatılarak, soğuk algınlığı ve mide ülseri sorunlarına karşı içilmektedir (KK31). İhsaniye yöresinde doğadan toplanan bitkiler; ardıç, alıç, ahlat, kızılıcık, kara ağaç,

pınar, dağ böğürtleni ve ayva denedir (KK32). Ardıçların “gili gili” adlı meyveleri toplanmakta ve bu meyveler soğuk algınlığına karşı tüketilmektedir. Doğadan elde edilen mantarlar ise tarhananın içerisine katılmaktadır (KK32, KK33).

Alanyurt Köyü’nde Eylül ayında doğadan toplanan meşe palamutları, acılıklarının gitmesi amacıyla kış boyunca toprağa gömülmektedir. İlkbaharda topraktan çıkartılan palamutlar soba üzerinde kızartılarak yenilmektedir (KK34). İscehisar yöresinde doğadan; acı günek, ebegümece, bicibici, çölmek otu, teke sakalı, arap yemliği, karakavuk ve sirken gibi otlar ile kır erikleri toplanılarak tüketilmektedir. Ebe gümece kavru olarak ya da salatası yapılarak yenilmektedir. Kır erikleri ise; yemeklere lezzet versin diye katılmaktadır. Ayrıca kır eriklerinden komposto da yapılmaktadır (KK37, KK38).

Kızılören yöresinde doğadan toplanan ardıç meyvelerinden reçel yapılmaktadır (KK39). Sinanpaşa yöresinde doğadan; alıç ve ahlat meyveleri, kızılıcık, kuşburnu, böğürtlen, ebegümece, bici bici, yaban marulu, dere otu, ısırgan otu gibi bitkiler ile mık başı ve domalan mantarları toplanmaktadır (KK44). Şuhut yöresinde doğadan; güneyik, ebem otu, ebegümece, karakavuk, kazayağı, yemlik, çekilcan, börçübülek, sığır dili, toklu başı, kuzu dili, sulu diken ve hardal gibi otlar ile ahlat, ceviz, armut, badem, kuşburnu, alıç ve çağla gibi meyveler toplanmaktadır. Güneyik otu kurutulularak peynirin içerisine katılmakta ve tüketilmektedir (KK48, KK49). Doğlat Köyü’nde doğadan; dağ elması, ardıç, alıç, kuşburnu ve ahlat meyveleri toplanmaktadır. Alıçtan yapılan sirkenin, kalp damar hastalıklarına iyi geldiğine inanılmaktadır (KK35).

Afyonkarahisar yöresinde bahar aylarından itibaren güller koparılmaya başlanmaktadır. Koparılan güllerin yaprakları ayrılmakta ve içerisindeki böcek ve toprakların gitmesi için suda bekletilmektedir. Dört gül çiçeğinin yaprakları bir litre su ile birlikte bir kavanozun içerisine alınmaktadır. Son olarak kavanozun içerisine fındık büyüklüğünde limontuzu ilave edilerek kavanozun kapağı kapatılmaktadır. Gül şerbeti yapmak için hazırlanan şişe güneşe konulmakta ve kavanozun içerisinde bulunan güllerin renklerini, kokularını ve tatlarını suya vermesi amacıyla, kavanoz kapağı açılmadan her gün sallanmaktadır. Yaklaşık bir hafta sonra, şişenin içerisindeki su gül rengini alınca su süzülerek farklı bir kavanoza alınmaktadır. Bir litrelik gül şerbetine 2,5 yemek kaşığı şeker

ilave edilerek karıştırılmaktadır. Karıştırılan gül şerbeti içime hazır hale gelmektedir (KK3).

Emirdağ yöresinde çamlardan toplanan kozalaklar yoğurt yapmak amacıyla kullanılmaktadır. Kaynatılmış sütün içerisine bir adet kurumamış çam kozalağı atılmakta ve süt yirmi dört saat mayalanmaya bırakılmaktadır. Mayalanan yoğurt artık hem yenilebilmekte hem de daha sonra yoğurt mayalarken maya olarak kullanılabilir. Kozalaktan elde edilen yoğurt uygun şartlarda daha uzun süre dayanmakta ve hiçbir şekilde ekşimemektedir. Ayrıca yörede taze çam kozalakları kaynatılmakta ve reçine elde edilmektedir. Çıkan reçine soğutulmuş olarak “çam ağdası” yapılmakta ve kahvaltılarda tüketilmektedir (KK29).

Sultandağı yöresinde bereket getirdiğine inanılan Nisan ayında yağın yağmurdan yoğurt yapılmaktadır. Bir kap içerisine toplanan Nisan yağmurları kaynatılmış olan sütün içerisine yoğurt mayası elde edebilmek için dökülmektedir. Maya için bir litre sütün içerisine en az bir su bardağı nisan yağmuru ilave edilmelidir. İçerisine nisan yağmuru dökülen süt yirmi dört saat sonra yoğurt mayasına dönüşmektedir. Bu yoğurt mayasıyla birlikte ise diğer kaynamış ve soğutulmuş olan sütler yoğurt haline getirilmektedir (KK46).

Doğlat Köyü’nde bahar aylarında doğadan toplanan çiy tanelerinden yoğurt yapılmaktadır. Sabahın erken saatlerinde toplanan çiy taneleri kaynamış sütün içerisine dökülmektedir. Yoğurt elde edebilmek için bir litre sütün içerisine en az iki yemek kaşığı çiy tanesi dökmek gerekmektedir. İçerisine çiy taneleri dökülen süt yirmi dört saat kapalı bir ortamda bekletilmekte ve yoğurt elde edilmektedir (KK35).

Sandıklı yöresinde, Akdağ’ın güneş görmeyen kuyularından getirilen karlar, yazın bardak içerisine içilen vişne şerbetlerini soğutmak için kullanılmaktadır (Kar Şerbetinin Öyküsü, 2022). Dinar yöresinde yeni doğmuş olan kuzu ya da buzağının göbek kordonu bir taşın üzerine konulmaktadır. Bu et parçası bozulmaya başlarken alınmakta ve kaynamış sütün içerisine atılmaktadır. Bu süt zamanla peynire dönüşmektedir (KK22).

Sultandağı yöresinde ot yemeye yeni başlamış oğlakların midelerinin “şirden” adı verilen kısımları alınmakta ve kaya tuzu ile tuzlanarak kurutulmaktadır. Kurutulan şirden,

kibrit kutusu büyüklüğünde parçalara ayrılmaktadır. Peynir mayası elde etmek için bir kavanozun içerisine kaynamış su ve peynir altı suyu ilave edilmektedir. Üzerine ise kibrit kutusu büyüklüğündeki kurutulmuş şirden parçalarından atılmaktadır. Kavanozun kapağı kapatılarak bir hafta beklemeye bırakılmaktadır. Bir hafta sonra kapak açılmakta ve peynir mayalamak için hazır olan “oğlak mayası” elde edilmiş olmaktadır (KK45).

Sandıklı yöresinde kabartma tozunun yerine meşe külü kullanılmaktadır. Bunun için öncelikle meşe odununun yakılmasıyla elde edilen kül elenmektedir. Elenen kül bir kâse içerisinde ıslatılarak beklemeye bırakılmaktadır. Daha sonra kül süzülmekte ve külden geriye kalan su kabartma tozu olarak pastalarda, böreklerde ve çöreklerde kullanılmaktadır (Dünyanın Tadı, 2022).

Afyonkarahisar yöresinde nohut ve buğdaydan yoğurt yapılmaktadır. Bunun için süt ocakta kaynatılmakta ve soğumaya bırakılmaktadır. Sütün ısısı parmağı yakmayacak kıvama gelince içerisine çiğ ve işlemden geçmemiş on kadar nohut ya da yarım avuç buğday atılmaktadır. İçerisine nohut ya da buğday atılan kavanoz kapalı bir ortama alınmakta ve yirmi dört saat bekletilmektedir. Yirmi dört saat beklemenin sonunda kavanozun içerisindeki nohut ya da buğdaylar alınmaktadır. Bu işlemlerin sonunda ortaya pıhtı kıvamında olan yoğurt mayası çıkmaktadır. Bu maya daha sonra kaynayan sütün içerisine tekrar dökülmekte ve süt yirmi dört saat kapalı bir ortamda bekletilmektedir. Yirmi dört saat sonra ise doğal yoğurt elde edilmektedir (KK4).

Afyonkarahisar yöresinde nohutlar hamuru kabartmak için kullanılmaktadır. Bu işlem için; çiğ nohutlar bir kapta kırılmakta ve içerisine su konulmaktadır. İçerisine nohut ve su konulan kap ağzı kapatılarak yirmi dört saat bekletilmektedir. Yirmi dört saat sonra kap açılmakta ve içerisine un katılarak yoğrulmaktadır. Bu işlem sonucunda nohutlar hamuru kabartmaktadırlar. Yoğrulan hamur fırına verilmekte ve “nohut çöreği” pişirilmektedir (KK4).

Emirdağ yöresinde Ağustos ayında yiyecekleri ve içecekleri soğuk tutmak amacıyla Emir Dağları'ndan kar getirilmektedir. Bu uygulama şekli yörenin “Emirdağ” adlı türküsünde de kendisine yansıma alanı bulmuştur: “Emirdağ’ına da kara gidelim, /

Ayvadan usandık nara gidelim, / Buranın güzeli gönül eylemez, Gönül eyleyecek yere gidelim.” (KK27).

İhsaniye yöresinde sac üzerinde katmer ve şepit yapılırken, isinin ve kokusunun çıkmamasından dolayı kurutulmuş pınar çalısı yakılmaktadır (KK32). İncehisar yöresinde hayvan dışkıları bir yere yığılmaktadır. Yıgılı olan dışkılar “tezek kesmek” adı verilen bir işlemle ve çember şeklindeki tahtalar yardımıyla küçük parçalara ayrılmaktadır. Bu şekilde tezekler güneşte kurumaktadır. Güneşte kurutulan tezekler ev ve fırınlarda yiyecek pişirmek amacıyla kullanılmaktadır (KK38).

Bolvadin yöresinde kışın avda tavşanlar vurulmakta ve etleri tüketilmektedir. Tavşanların yenmeyen ayakları, derileri üzerlerinde kalacak şekilde kesilmektedir. Tavşanların ayakları yumuşak olmaları ve çok yağ emmelerinden dolayı, ilerleyen zamanda sac üzerinde ocak bükmesi ve katmer yapılırken, saca yağ sürmek amacıyla kullanılmaktadır (Gündüz Gece, 2022). Afyonkarahisar yöresinde tavukların tüyleri yolunmamış kanatlarına “telek” adı verilmektedir. Tavuklar kesildikten sonra vücutlarından ayrılan telekler, mangalda ya da ateşte yemek pişirilirken yemeklerin üzerlerine herhangi bir şey sürebilmek için kullanılmaktadır (Sarayın Lezzetleri, 2022).

Afyonkarahisar yöresinde sucuklar kurutulmuş dana bağırsaklarının içine basılmaktadır. Bu işlem için öncelikle kesilmiş danalardan alınan kalın bağırsaklar temizlenerek ters çevrilmektedir. Ters çevrilen bağırsak “tarak” adı verilen temizleme aleti ile temizlenmekte ve yedi gün boyunca sirkeli suda bekletilmektedir. Sirkeli suda bekledikten sonra güneşe çıkartılmakta ve iyice kuruması sağlanmaktadır. Kurutulan bağırsaklar sucuk basılmaya hazır hale getirilmiş olmaktadır. Sucuk basmadan önce, bağırsakların suda bekletilerek yumuşatılmaları gerekmektedir (KK1).

Afyonkarahisar yöresinde etler yağlarıyla birlikte kavrulmaktadır. Kavrulan etler toprak bir kap içerisine doldurulmaktadır. Etler ve yağlar kullanılmak istenildiğinde toprak kap içerisinden kazılarak yenilmektedir. Yörede ayrıca uzun süre beklemesi gereken kemikler tuzlanarak, serin bir ortama bırakılmaktadır. Bu işlem sonucunda kemiklerde bozulma gerçekleşmemektedir (KK4).

Afyonkarahisar yöresinde koyun peyniri ve yoğurt toprak testinin içerisine doldurulmaktadır. Testinin ağzı bezle bağlanmakta ve ucu yere gelecek şekilde toprağa gömülmektedir. Bu şekilde hem peynir ve yoğurdun suyu akmakta hem de testinin içerisine su girmemektedir. Büyük baş hayvanların kalın bağırsakları temizlenmekte ve kurutulmaktadır. Kurutulan bağırsakların içerisine tereyağı ya da peynir basılmakta ve serin bir yerde bekletilmektedirler. İçerisine tereyağı doldurmak için kuzu işkembe temizlenmekte ve kurutulmaktadır. İşkembe sadece bir tarafı açıkta kalacak şekilde kenarlarından dikilmektedir. Açık kalan bölümden içerisine tereyağı boşaltılmakta ve serin bir yere bırakılmaktadır (KK4).

Eber yöresinde gıdalar hava alabilen tel dolaplarda saklanmaktadır. Özellikle kurban bayramlarında et bol olduğundan etler pişirilmekte ve üst üste sıralanarak bu tel dolaplara bırakılmaktadır. Yörede ayrıca ince ince doğranan etler güneşte kurutulmaktadır (KK12). Bolvadin yöresinde etler kavrularak toprak küplerin içerisine basılmakta ve mağaralar içerisinde saklanmaktadır. Bu işleme “sıygıç” adı verilmektedir (KK13).

Çay yöresinde yaşayan Kırım Tatarları ev yaptırırken yiyecek saklanacak odaları kuzeye bakacak şekilde konumlandırmaktadırlar. Kuzey yöne bakan bu odalara “aşkana” adı verilmektedir. Bu odaların içerisinde bir ya da iki tane delik bulunmaktadır. Bu deliklerin dışı sokağa açılmakta ve sokağa açılan kısımlar tel örtülerle kapatılmaktadır. Bu deliklere; yapılan yemekler, kışlık kurutmalar, süt ürünleri gibi yiyecekler konulmaktadır. Delikler dışarıya açıldıkları için, dışarıdan esen serin kuzey rüzgârları bu deliklerde serin bir ortam oluşturmaktadır. Bu şekilde yiyecekler bozulmadan uzun süre besleyicilik değerlerini korumaktadırlar (KK17).

Bayat yöresinde kuzu derilerine doldurulan tulum peynirleri, doğal soğutma işlevi yapan mağaralarda beş ay süresince bekletilmektedir. Nisan ayında mağaralara bırakılan peynirler Eylül ayında mağaralardan çıkartılarak tüketilebilecek hale getirilmektedirler (KK9). Çobanlar yöresinde yazın kavunlar toplanmaktadır. Kışlık olarak ayrılan sarı renkli sert kavunlar, kışın tüketilmek amacıyla serin odaların tavanlarına asılmaktadır. Ayrıca etler kurutulup küplere basılmaktadır. Bu küpler evin en serin odalarında saklanmaktadır (KK18).

Dazkırı yöresinde tereyağları, daha önceden temizlenip kurutulan koyun iškembesine basılmaktadır. Basılan tereyağları evlerin güneş görmeyen odaları olan kilerlerde saklanmaktadır. Yörede ayrıca yazın bol olan elma, erik ve armutlar kışın tüketilmek amacıyla ya iplere dizilerek kurutulmakta ya da saman içerisinde saklanmaktadır (KK20).

Dinar yöresinde kışın koruyabilmek amacıyla; turp, lahana, pırasa gibi sebzeler toprak içerisine gömülmektedir. Ayrıca toprağın üzerine açılan çukurun içerisine ise patates ve soğan gibi sebzeler bırakılmaktadır. Yörede bol miktarda kuyu bulunmaktadır. Kuyuların içerisinde, uçlarında ip bağlı kovalar yer almaktadır. Tarlaya giderken götürülen kıyma, meyve, peynir, yoğurt gibi ürünler kovaların içerisine konularak kuyulara bırakılmaktadır. İçerisine ürün yerleştirilen kovaların ipleri suya bir metre kalıncaya kadar sarkıtılmaktadır. Kuyulardaki su buzdolabı etkisi yapmakta ve ürünler bozulmadan kalmaktadırlar (KK22). Yörede ayrıca evlerde adına “katık odası” denilen ve kuzeye bakan bir oda bulunmaktadır. Hayvansal ürünler ipe dizilmekte ve katık odasına asılmaktadır (KK25).

Emirdağ yöresinde evin kuzey bölümünde yer alan odasının bir köşesi toprağa kadar kazılmaktadır. Tuluma basılmış olan et, peynir ve yoğurt gibi ürünler bu toprağın içerisinde saklanmaktadır. Küçük ve ince boyutlarda dilimlenen kavurmalar güneşe serilmekte ve kurutulmaktadır. Kurutulan etler yemeklere lezzet vermesi amacıyla kışın kırılarak yemeklerin içerisine atılmaktadır (KK26). Buğday, yoğurt, yumurta, kuyruk yağı, etli kemik ve nohut gibi çeşitli gıda ürünlerinin bozulmalarının önüne geçmek amacıyla bu ürünlerden “Türkmen Tarhanası” yapılmaktadır. Sıcak suyun içerisine atılan Türkmen tarhanası kendisini salmakta ve çorbaya dönüşmektedir (KK26, KK27). Yörede ayrıca yoğurt, kurutulmuş koyun derisinin içerisine muhafaza edilmesi için basılmaktadır (KK29).

Evciler yöresinde küçükbaş hayvanlardan koyun kuyruk yağı alınmakta ve kavrulmaktadır. Eriyen yağ yemeklerde kullanılmaktadır. Erimesinden kalan tortuya ise “kıkırdak” adı verilmektedir. Kıkırdak da çorba, hamur işi ve bazlama yapımında kullanılmaktadır (KK30). Hocalar yöresinde koyun ve keçi derileri tulum yapılmak amacıyla yüzülmektedir. Bu deriler yüzüldükten sonra temizlenmekte ve çam ağaçlarının

kabuklarından elde edilen kırmızı renkli kök boyaya yatırılmaktadır. Kök boyaya yatırılan deriler hem kalınlaşmakta hem de sertleşmektedir. Bu deriler dikilerek içerisine yoğurt veya peynir konulmaktadır. Yörede ayrıca karlar kış aylarında toprağın altında bulunan çukurlara doldurulmaktadır. Yazın ise çukurlardan çıkartılarak çeşitli ihtiyaçlar için kullanılmaktadır (KK31).

İhsaniye yöresinde yiyecekler kendiliğinden oluşmuş mağaralarda, meyve ve sebzeler ise saman içerisinde saklanmaktadır (KK33). Doğlat Köyü'nde etler tuzla kurutulmakta ve serin ortamlarda bekletilmektedir. Kurutulmuş bu etlere “kak” adı verilmektedir. Etlerin kurutulması amacıyla bahçeye çukur kazılmakta ve içerisine tandır yapılmaktadır. Tandırın içerisine kurutulmak istenen etler bırakılmakta ve ortasına çam ağaçlarından alınan odunlar yakılmaktadır. Tandır hiç hava alamayacak şekilde üstten de kapatıldıktan sonra on saat beklenilmektedir. Çam ağaçlarının ısı ve isisi eti bozulmayacak konuma getirmektedir. Büyükbaş hayvanların kalın bağırsakları temizlenmekte ve kurutulmaktadır. Kurutulan bağırsakların içlerine hayvanların diğer iç organları korunmaları için doldurulmaktadır. Yörede ayrıca yazın sütün bol olduğu zamanda yoğurt yapılmaktadır. Bu yoğurtlar, tahta çıkırıların içlerine tuzla birlikte doldurularak tüketilene kadar serin bir yerde bekletilmektedir (KK35).

İscehisar yöresinde yoğurtlar yaz aylarında deri tulumlara, tereyağları ise kuzu karınlarına basılmaktadır (KK37). Sinanpaşa yöresinde her evin kuzey tarafına bakan bölümüne bahçe yapılmaktadır. Daha sonra bahçe kazılmakta ve kazılan yerin üstü tahta ve topraklarla kapatılmaktadır. Üstte sadece içeriye yiyeceklerin konabileceği büyüklükte bir baca yapılmaktadır. Bu mahzenin içerisine et ve süt ürünleri bırakılmaktadır (KK44). Sultandağı yöresinde yiyecek ürünlerini muhafaza etmek amacıyla; yüksek yerlerde yaşayan insanlar mağaralara, ovalarda yaşayan insanlar ise toprak altına gömmektedirler (KK46).

Şuhut yöresinde peynirler yazın sütün bol olduğu zaman diliminde toprak altına, toprak kaplar içerisinde gömülmekte ve kışın sütün olmadığı zamanlarda gömüldükleri yerden çıkartılarak tüketilmektedirler. Gömme sırasında toprak kapların ağızları hava almasın diye çamur ile sıkıca kapatılmaktadır. Yörede ayrıca evlerde “sergen” adı verilen

ve içerisine yiyecek ürünleri bırakılan kiler odaları bulunmaktadır. Bu odalar evlerin güneş görmeyen, kuzey cephelerinde yapılmaktadır (KK48).

Sandıklı yöresinde Ekim ayında hasat edilen patatesler Mayıs ayına kadar doğal mağaralarda muhafaza edilmektedirler. Kışın en soğuk aylarında dahi 4-6 °C derece sıcaklığın altına düşmeyen ve nem oranının yüksek seyrettiği doğal mağaralar, patatesler için uygun doğal şartları sağlamaktadır (Turgay Başyayla ile Lezzet Yolculuğu, 2022).

Afyonkarahisar yöresinde peynirler “tuluk” adı verilen derilerin içerisine basılmaktadır. Tuluklar koyun ve keçi derisinden yapılmaktadır. Deri öncelikle “salamura” denilen tuzlama işleminden geçirilmektedir. Bu işlem bir hafta sürmektedir. Tuzlanan derinin delik yerleri dikilerek kırılmakta ve tuluklar içerisine peynir doldurulacak hale getirilmektedir (Türkiye’nin Peyniri Afyonkarahisar’ın Tulumuyla Lezzetleniyor, 2021).

Sultandağı yöresinde yaşayan Yörükler keçi derisinden “tulum matara” yapmaktadırlar. İlk aşamada keçi derisi palamut ve tuz ile kaynatılan suya sertleşmesi amacıyla bir süre bırakılmaktadır. Sertleşen deri kurutulmakta ve matara şeklinde dikilmektedir. Tulum mataralar, içerisine alınan serin suyun ısınmamasını sağlamaktadır (Gündüz Gece, 2022).

5.8. Oyuncak Yapımında Geleneksel Ekolojik Bilgi

Johan Huizinga, “Homo Ludens” adlı kitabında “oyunla” ilgili olarak önemli çıkarımlarda bulunmaktadır. “Oyun” terimini: “Özgürce razı olunan, ama tamamen emredici kurallara uygun olarak belirli zaman ve mekân sınırları içinde gerçekleştirilen, bizatihi bir amaca sahip olan, bir gerilim ve sevinç duygusu ile alışılmış hayattan başka türlü olmak bilincinin eşlik ettiği, iradi bir eylem veya faaliyet.”¹⁶ (Huizinga, 2006: 50) şeklinde tanımlayan Huizinga’ya göre söz konusu terim, insan üretimlerini çağrıştıran “kültür” teriminden çok daha eski dönemlere atıfta bulunmaktadır. Huizinga bu çıkarımını;

¹⁶ “Oyun” terimi farklı kültürlerde, farklı anlam dairelerine sahip kavramları karşılamak için kullanılmaktadır. Söz konusu terim çalışmamızda, sadece “geleneksel çocuk oyunlarına” yönelik olarak değerlendirilmektedir.

yeryüzünde henüz insan topluluklarının ortaya çıkmadığı dönemlerde, birtakım hayvan türlerinin kendi aralarında çeşitli oyunlar oynamalarıyla açıklamaktadır (Huizinga, 2006: 16). İnsan türlerinin yeryüzünde görülmeye başlamasıyla birlikte ise, insan toplulukları arasında da oyunlar oynanmaya başlanmıştır. İnsanların oyun oynama özelliklerine atıfta bulunarak insanlara yönelik “Homo Ludens (oyun oynayan insan)” terimini öneren Huizinga (Huizinga, 2006: 13), insan eylemlerinin temelini oyun olduğunu ve insan uygarlığının başlangıcının da oyundan ortaya çıktığını söylemektedir. Ona göre; oyunlarda sergilenen rekabet, toplulukları güdüleyerek; ibadet, şiir, müzik, dans, bilim ve hukuk gibi alanların ortaya çıkmasında bir maya görevi görmektedir (Huizinga, 2006: 219-220).

İnsan yaşamının çocukluk döneminde önemli işlevler üstlenen oyun, çocukların sadece eğlenme ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik icra edilmemektedir. Oyun, çocukları eğlendirmenin yanı sıra onların bedensel, duygusal, sosyal, bilişsel ve dil gelişimlerine yönelik önemli katkılarda da bulunmaktadır. Oyun oynayan çocuklar; farklı bakış açılarıyla dünyayı görmeye, yaratıcı olmaya, pek çok duyguyu bir arada yaşayama, sosyalleşmeye, disiplin altına girmeye, fiziksel açıdan gelişmeye ve kendilerini daha iyi ifade etmeye başlamaktadırlar (Bekmezci ve Özkan, 2015: 81).

Her topluluk sahip olduğu kültür dairesi içerisinde birtakım değerler meydana getirmiştir. Kültürün yaşatılması ise; toplumların ürettikleri değerlerin gelecek nesillere aktarılmasıyla doğru orantılı olarak gelişmektedir. Oyunlar da onları ortaya çıkartan toplumların öz değerlerini bünyelerinde barındıran ve bu öz değerlerini gelecek nesillere aktaran kültür taşıyıcısı oluşumlardır. Oyunlar vasıtasıyla maddi ve manevi değerler, topluluğa mensup olan çocuklara aktarılmaktadır. Böylece çocuklar hem eğlenmekte hem de yaşadıkları toplumların hayat felsefelerini kazanmaktadırlar (Sümbüllü ve Altınışık, 2016: 74-76).

Çocuk oyunlarının öneminden dolayı 20 Kasım 1989 tarihinde, Birleşmiş Milletler Genel Kurulunda, “Çocuk Haklarına Dair Sözleşme” taraf devletler tarafından kabul edilmiştir. Sözleşmenin 31. Maddesi 1. Fıkrasında yer alan; “Taraf devletler çocuğun dinlenme, boş zaman değerlendirme, oynama ve yaşına uygun eğlencede (etkinliklerinde) bulunma, kültürel ve sanatsal yaşama serbestçe katılma hakkı tanırlar.” ibaresiyle çocukların oyun oynama hakları güvence altına alınmıştır (Bekmezci ve Özkan, 2015: 82).

Köklü bir geçmişe ve zengin bir kültüre sahip olan Eski Türkler, öz değerlerine uygun olarak çeşitli oyunlar meydana getirmişlerdir. Oyunlar genellikle büyük kardeşlerin nezaretinde ve oyuna başlamalarıyla icra edilmiştir. Eski Türk topluluklarında çocuklar genellikle; “karaguni, münüz (boynuz), kuzurcuk, tepük, köçürme ve aşık” oyunlarını oynamışlardır (On Altı Yıldız, 2022). Eski Türk topluluklarında çocuk oyunlarına yönelik bilgiler, yazılı kültür eserleri içerisinde de kendilerine yansıma alanı bulmuştur. Oğuz Kağan Destanı’nda, Dede Korkut Kitabı’nda yer alan boylarda, Kaşgarlı Mahmud tarafından kaleme alınan “Dîvânu Lugâti’t-Türk” adlı eserde, Yusuf Has Hacıp tarafından oluşturulan “Kutadgu Bilig” adlı kitapta ve Evliya Çelebi’nin “Seyahatnamesi”nde, geleneksel Türk çocuk oyunlarına yönelik bilgiler yer almaktadır (Özdemir, 1997: 2).

Oyunlar genellikle bir oyuncakla oynanmaktadır. Oyun sözcüğünden türetilen “oyuncak” terimi sözlükte: “Çeşitli maddelerden yetişkinlerce veya çocukların kendilerince yapılan, tek ya da grup olarak oynanabilen, çocuğun hayal dünyasını geliştiren, onu eğlendiren, eğiten, paylaşımcı yapan nesnelere.” (Özhan, 2005: 231) şeklinde tanımlanmaktadır.

Geleneksel oyuncaklar genellikle doğal ortamlarda çocuklar tarafından üretilen ya da az bir bedelle satın alınan basit oyun aletleridir (Özbakır, 2009: 150). Oyuncaklar sayesinde diğer çocuklarla paylaşım, dayanışma ve sosyalleşme sağlayan çocuklar, hayata dair pek çok şeyi eğlenirken öğrenmektedirler (Onar, 2019: 112-113).

Oyuncaklar kültürel yaratımlardır. Bu sebeple her topluluğun kendisine özgü oyuncak çeşitleri bulunmaktadır (Sevim ve Gönül, 2012: 31). Oyuncaklar üretildikleri malzemeler ve yapım süreçlerine göre, yaratıldıkları toplulukların ekonomik, toplumsal, sanatsal ve kültürel özellikleri hakkında bilgiler sunmaktadırlar (Onur, 1992: 24-25).

Oyuncakların tarihi insanlık tarihi kadar eskidir. Ancak oyuncakların yapıldıkları malzemelerin kısa sürede zarar görmelerinden dolayı, eski dönemlerde yapılan pek çok oyuncak günümüze kadar gelememiştir (Onur, 1992: 27). Geçmiş dönemlerde çocuklar tarafından oynanan oyuncaklar hakkında bilgiler arkeolojik bulgulardan ve “Herodotos,

Sokrates, Aristophanes, Demosthenes ve Plutarkhos” gibi antik çağ yazarlarının kaleme aldıkları kitaplardan elde edilmektedir (Çakır ve Öztürk, 2015: 1).

Günümüze kadar yapılan arkeolojik kazılarda tespit edilen en eski oyuncaklar Eski Mısır’da bulunmuştur. Kazılarda; papirüs ya da deriden yapılmış toplar, pişmiş topraktan bebekler, kuklalar, eklemli çenesi olan tahta timsahlar, çenesi iple oynatılan kaplan, çember (M.Ö. 1000 dolayları), tahta at (M.Ö. 500 dolayları) ve topaç (M.Ö. 1400 dolayları) tespit edilmiştir. Eski Yunan’da tespit edilen oyuncaklar ise; çingirak, el arabası, değnek at, minyatür mobilyalar, evler, gemiler ve arabalardır. Eski Yunan’da yapılan en eski bebek Truva’da gerçekleştirilen arkeolojik kazılarda tespit edilmiştir. Eski Roma döneminde ise paçavradan elde edilen bebekler oyuncak olarak kullanılmıştır. İlk Çağ’da üretilen bu basit oyuncakların devamında ise Orta Çağ’da dövme demirden ve tahtadan bebekler yapılmıştır (Onur, 1992: 31-32).

Taşlardan, kemiklerden, kurutulmuş meyvelerden, mumlardan, kilden, tahtalardan ve kumaşlardan yapılan oyuncaklar, başlangıçta sadece çocukların oyunlarda kullandıkları oyun aletleri olarak değil; insan topluluklarının, ölü gömme törenlerinde mezarlara gömdükleri, tanrıları anma etkinliklerinde ibadethanelere bıraktıkları ve bayramlaşma günlerinde birbirlerine hediye olarak verdikleri “kutsal objeler” olarak kullanılmıştır (Onur, 1992: 29-30). Oyuncakların işlevleri zamanla daralmaya uğrayarak günümüzde sadece çocukların oyunlarda kullandıkları oyun aletlerini çağrıştırır olmuştur.

Eski Türk topluluklarında çocuklar; ağaç parçaları, çaputlar, kemikler, boynuzlar, taşlar, kum ve yapraklar gibi doğadan elde edilen nesnelere üretilen oyuncakları oynamışlardır (On Altı Yıldız, 2022). Kaşgarlı Mahmud tarafından kaleme alınan “Dîvânu Lugâti’t-Türk” adlı eserde “oyuncak” terimiyle ilgili olarak; “küwlük, kudhurçuk, topık, tepük, top, ohşagu ve taŋguk” terimleri geçmektedir (Serbest, 2019: 105). Eski Türklerin Anadolu’ya göç etmeleriyle birlikte ise çocuklar oyunlarda; “çingiraklar, toplar, topaçlar, bebekler, hayvan heykelcikleri, düdükler ve bilyeler” gibi oyuncaklar kullanmışlardır (Akbulut, 2009: 183).

Afyonkarahisar’ın sahip olduğu kültürel zenginlik, kendisine geleneksel çocuk oyunları ve oyuncakları alanlarında da yansıma alanı bulmuştur. Kentte; hem Eski Türk

topluluklarından günümüze miras kalan, hem de Anadolu'nun binlerce yıllık kültürel mirasından aktarılan geleneksel çocuk oyunları ve oyuncakları yer almaktadır. Kentin sahip olduğu zengin geleneksel oyun ve oyuncak kültürünün gelecek nesillere aktarılması amacıyla, 2019 yılında Sandıklı İlçesi'nde, Sandıklı İlçesi Kültür Varlıklarını Koruma ve Yaşatma Derneği tarafından "Hacı Osman Çamaşırılığı" adıyla bilinen tarihi binada oyuncak müzesi kurulmuştur. Müzede yaklaşık 150 adet geleneksel çocuk oyuncakları sergilenmektedir.

Afyonkarahisar'da çocuklar tarafından oynanan oyunlar genellikle taş, mermer, değnek, ceviz ve kâğıt gibi doğal oyuncaklarla birlikte oynanmaktadır. Doğal oyuncaklarla oynanan oyunların listesi aşağıda verilmektedir:

Taş-Mermer ile Oynanan Oyunlar: Beştaş, Dokurcum, Üçürcüm, Taş Oyunu, Kös Oyunu, Seksek, Balye (Dombili), Cıngıla, Çızağ, Dokuz Kayrak, Emen, Kaya İteleme, Köz, Maden Toplama, Manevera, Mort, Mozu, Naldırnaç, Seksek, Tet, Tongili, Bicik, Tot, Maka, Guddî Taş, Suda Taş Sektirme, Leprik, Çom, Naç ve Mangala. Değnek ile Oynanan Oyunlar: Çelik-Çomak (Met), Atçılık, Yan Billi, Göt Kazmaca, Çildirik, Çotu, Dana Bağlamaca, Değnek Lektirmeni, D1-D1, Dingilim, Dokuz Çöp, Ekmek Oyunu, Fırlak Döndürme, Kütük, Mit, Sekme, Şeker Çeliği, Uşlamba, Vıtgıdı, Hatçı, Kazık Ütme, Hotdu Düdük ve Huzu-Mozu. Mendil, Yazma, Havlu ile Oynanan Oyunlar: Körebe, Yağ Satarım Bal Satarım, Mendil Kapmaca, Tura, Adine Pilavı, Bir Fiske Oyunu, Körebe, Mendil-Partal, Sürmeli Balık, Yerde Altın Var, Tekerlemeli Körebe, Çömlekçik, Çengel Geldi Geçti, Eklemeli Oyunu, Demirci-Kömürcü, Peştamal ve Yol Hakkı. Top ile Oynanan Oyunlar: İstop, Yakar Top, Aradan Kaçma, Balye (Dombili), Çanak Çömlek, Dokuz Aylık, Futbol, Gurk Tavuk, Kızıştı, Tek Vuruş, Toplu Saklambaç, Merkep, Doğan Ata, Cici Tavuk, Top Zıplatma, Suda Top Kapmaca, Japon Kale, Nişan Al, Terazî ve 101 Oyunu. Ceviz, Bilye, Boncuk, Gazoz Kapağı ile Oynanan Oyunlar: Üçgen, Baş Oyunu, Ceviz Oyunu, Ebenli Bilye, Katran, Küre Karma, Misket-Kuyulu, Mors, Partal, Sağdan mı Solda mı, Şap, Tütsü, Ütmenli, Gazoz Kapağı ve Gazoz Kapağı Çevirmece. Aşık ile Oynanan Oyunlar: Aşık, Çizgili Aşık, Ütmeli Aşık ve GÜdü Güdek. Kağıt, Kalem ile Oynanan Oyunlar: Hımbıl, Sos, İsim Bitki Şehir, Amiral Battı, Dedektif, Mahkeme-Hâkim, Aşure, Bom Tamam, Atar Takar Çakar, Değişliğini Bul, Tamamla, Tombala ve Kim Kiminle Nerede Ne Yapıyor. İp ile Oynanan Oyunlar: Geleni Yarışı, İp Atlama,

Çifteli, Halat Çekmece, Mut, Tura, İğne İplik, Vızıldak, Salıngaç, Sürmeli Beşik, Çan Çin Çon ve Elma Yeme. Çer-Çöp, Bebek ile Oynanan Oyunlar: Çömçe Gelin, Evcilik ve Çaputtan Böbü Yapma. Çamur ile Oynanan Oyunlar: Bostan Dikmece, Evcilik, Patlangeç, Çamurdan Çanak Çömlek Yapma, Ebem Fırını, Çamur Yapıştırma ve Beş Çayı. Gıda Maddesi ile Oynanan Oyunlar: Adine Pilavı, Aş-Biş, Gevur Küfürü, Yoğurt Yeme, Yumurta Dövüştürme, Yumurta Saklama, Yumurta Taşıma, Yumurta ve Elma Yeme (Özden Gürbüz, 2017: 83-85).

Aşağıda, Afyonkarahisar'da görülen geleneksel oyuncakların yapım şekilleri ve herhangi bir geleneksel oyuncakla oynanan oyunlar verilmiştir:

Başmakçı yöresinde karpuz kabuklarının içleri oyulmakta ve kabukların uçlarına ip bağlanmaktadır. Kabuklar ip bağlanan yönden oyuncak araba gibi çekilmektedir (KK7). Çobanlar yöresinde tahtadan yapılan arabaların tekerlek takılacak yerlerine haşhaş kapsülleri takılmaktadır (KK18). Dinar yöresinde “fak”, “çatal” ya da “sapan” adı verilen oyuncak, ağaçlardan elde edilen “Y” şekilli çatal dallar ile yapılmaktadır. Yörede ayrıca eskimiş çaputlar birleştirilerek top şekline dönüştürülmektedir. Top şeklinin bozulmaması için de çaputların üzerine deri dikilmektedir (KK24).

Emirdağ yöresinde keçilerin ön dizlerinden elde edilen aşık kemikleriyle çeşitli oyunlar oynanmaktadır (KK26). Dazkırı yöresinde çocuklar oyuna başlamadan evvel, oyunda ebe olmamak ya da istedikleri oyuncuları takımlarına kazandırmak için oyun alanında bulunan en yakın ağaca dokunarak “Allah bir, Peygamber bir, ağacı tuttum” demektedirler. Bu uygulamayı ilk kim gerçekleştirirse oyun onun isteklerine göre oynanmaktadır (KK19).

Emirdağ yöresinde, gece karanlıkta “kemik” adı verilen bir oyun oynanmaktadır. Oyunda atların alt çenelerinden elde edilen çene kemiklerini en uzağa atan oyuncular oyunu kazanmaktadırlar. Çene kemiklerinin beyaz renkte olmaları, onların gece görünmelerini sağlamaktadır (KK26). Dinar yöresinde kemiklerle “taka” adı verilen bir oyun oynanmaktadır. Oyunun başında kemikler yere dikilmekte ve ileriye bir çizgi çekilmektedir. Çizginin arkasına geçen oyuncular bir sopa ile kemikleri vurup devirmeye

çalışmaktadırlar. Kim daha çok kemiği vurup devirirse oyunu onlar kazanmaktadırlar (KK24).

Afyonkarahisar yöresinde kâğıtlardan “tuzluk” adı verilen oyuncaklar elde edilmektedir. Tuzluk elde edebilmek için, kâğıtlar küp şekline getirilmekte ve her bir sayfalarına olumlu ya da olumsuz anlamlara gelebilecek şekiller çizilmektedir. Oyun sırasında tuzluğu iki elinin ilk iki parmağına geçiren oyuncu diğer oyuncularından sayı söylemelerini istemektedir. Söylenen sayıya göre parmaklarını oynatan oyuncu, en son sayıyla birlikte tuzluğun içerisinde çıkan şekle göre olumlu ya da olumsuz yorum yapmaktadır (KK41).

Emirdağ yöresinde cevizlerle oynanan iki çeşit oyun bulunmaktadır. Düz bir arazide oynanan birinci oyunda, ilk oyuncu cevizini uzak bir bölgeye fırlatmaktadır. İkinci oyuncu da bulunduğu noktadan ilk oyuncunun cevizini vurmaya çalışmaktadır. İkinci oyuncu ilk oyuncunun cevizini vuramazsa bu sefer ilk oyuncu ikinci oyuncunun cevizini vurmaya çalışmaktadır. Rakip oyuncuların cevizleri vurulana kadar bu oyun devam etmektedir. Rakip oyuncunun cevizini vuran oyuncu, oyunu kazanmaktadır. İkinci ceviz oyununda ise, yere cevizler sıralanmakta ve belirli bir sırayla yerdeki cevizlere, “elcik” adı verilen cevizlerle atışlar yapılmaktadır. Oyunun sonunda oyuncular vurdukları cevizlere sahip olmaktadır (KK26).

Afyonkarahisar yöresinde hareket etmeye yeni başlayan çocuklar tahtadan yapılan ve “örümcek” adı verilen oyuncakların içlerine bindirilmektedirler. Örümceklerin dört tekerlekleri ve bir oturakları bulunmaktadır. Oturakların etrafı tahtalarla kapatılmaktadır. Örümceğin içerisine oturtulan çocuklar ayakları yardımıyla istedikleri yöne gidebilmektedirler (KK3).

Sandıklı yöresinde “dokuz taş” adında dokuz adet taş ile oynanan bir zekâ oyunu bulunmaktadır. Oyun iki oyuncu ile oynanmaktadır ve her oyuncunun 9 adet taşı bulunmaktadır. Oyuncular taşları sırayla ahşaptan yapılan ve içerisinde kareler bulunan oyun alanına yerleştirmektedirler. Tüm taşlar oyun alanına dizildikten sonra sırayla taşlar hareket ettirilmeye başlanmaktadır. Amaç kendi taşlarını tek sıra içerisine getirerek rakibin taşlarını almaktır. Rakibin taşını almaya “cüz” adı verilmektedir. Oyuncular dokundukları

taşları oynamak ve üç dakika içerisinde hamle yapmak zorundadırlar. Oyun tahtası içerisinde sadece iki taşı kalan oyuncu oyunu kaybetmektedir (KK41).

Afyonkarahisar yöresinde iki oyuncu ve toplam altı taş ile oynanan oyuna “dede” adı verilmektedir. İlk aşamada ahşap bir oyun alanının içerisine önce bir kare çizilmekte ve bu karenin içerisi dört eşit parçaya bölünmektedir. Taşlar sırasıyla çizgiler üzerinde hareket ettirilmektedir. Amaç oyuncuların kendi taşlarını yatay ve dikey düzlemde aynı sıraya getirmesidir. Bunu sağlayan oyuncular oyunu kazanmaktadırlar (KK3).

Afyonkarahisar yöresinde dokuz taşla oynanan oyuna “dik dokuz taş” adı verilmektedir. Oyunda, oyuncu sayısı sınırlaması bulunmamaktadır. İlk aşamada dokuz tane yassı taş düz bir zemine üst üste dizilmektedir. Oyuncular bu taşlara sırasıyla, ellerinde tuttıkları ve “elcik” adını verdikleri taşları atmaktadırlar. Hangi oyuncu daha çok taş düşürürse o oyuncu oyunun galibidir (KK3).

Sandıklı yöresinde dikiş makaralarının ipleri bitince makaralar ortadan kestirilmekte ve ortalarındaki deliğe kullanılmayan kurşun kalemler takılmaktadır. Bu şekilde “fırıldak” oyuncu elde edilmektedir. Fırıldaklar saplarından tutularak, düz bir zeminde çevrilmektedirler. Yörede ayrıca kış aylarında yokuşlardan aşağıya kaymak amacıyla tahtadan kızaklar yapılmaktadır. Daha kaygan olmaları için ise altlarına demir sac döşenmektedir. Kızakların üzerlerine arkalı önlü olarak iki kişi binebilmektedir (KK41).

Sandıklı yöresinde aşık kemiği, koyun ve keçilerin arka bacaklarından elde edilmektedir. Aşık kemiğinin en temel özelliği dört yüzlü olmasıdır. Aşık oynamak isteyen oyuncular bir sıra halinde dizilmektedirler. Aşık düz bir zemine fırlatılmakta ve “bey” adı verilen üst yüzeyini getiren oyuncu ebe olmaktadır. Ebe eline değnek almakta ve aşık atan oyuncuları takip etmektedir. Ebe aşığın “bey” adı verilen yüzünü getiren oyuncuların ellerine değnekle vurmaktadır. Aşığı; “aç” adı verilen yassı yüzüne denk getiren ebenin eline üç kez, “bey” yüzünün karşısına denk getiren ise ebe eline bir kez değnekle vurarak

ebeyi cezalandırmaktadır. “Tok” adı verilen aşğın yüzü denk gelirse kimse kimseye değnekle vurmamaktadır (KK41).¹⁷

Afyonkarahisar yöresinde, 30 cm uzunluğunda sert plastikten yapılmış elektrik tesisat boruları kesilmektedir. Üzerine aynı borudan 1 cm uzunluğunda kesilen boru iyi hedef almak için yapıştırılmaktadır. Bu borunun tam tersine denk gelecek şekilde, alt kısma da kibrit kutusundan elde edilen tutmalık yapılmaktadır. Boru içerisinde nefes yardımıyla ileriye atılacak olan külahlar ise, kâğıtların küçük külahlar haline getirilmesiyle elde edilmektedir. Bazı durumlarda bu külahların uçlarına küçük iğneler de takılabilmektedir. Oyuncular boru içerisine konulan külahlara üfürerek birbirlerini vurmaya çalışmaktadırlar (KK6).

Afyonkarahisar yöresinde bilye iki şekilde oynanmaktadır. İlk oyunda her oyuncu bir bilyesini sıraya dizmektedir. Sıranın arkasına geçilerek uzağa “elcik” adı verilen bilyeler atılmaktadır. Elcik bilyesini en uzağa atan oyuncu, sıralı bilyelere ilk atma hakkını elde etmektedir. Bilyeleri vurup da sıradan çıkaran oyuncular, vurdukları bilyelere sahip olmaktadır. Ayrıca yörede “dede” adı verilen bir bilye oyunu daha bulunmaktadır. Bu oyunda yere 5 cm derinliğinde çukur kazılmakta ve her oyuncu bu çukura bir bilye bırakmaktadır. Başparmağın ucuna sıkıştırılan elcik bilyeler, sırayla çukurda bulunan bilyelerin üzerine atılmaktadır. Kim çukurda bulunan bilyeleri vurup çukurun dışına çıkarırsa, çıkardığı bilyelere sahip olmaktadır (KK6).

Afyonkarahisar yöresinde mermer bir zemin üzerinde, mermer elciklerle “kutu kapak” oyunu oynanmaktadır. Oyunda metal gazoz ve madensuyu kapakları kullanılmaktadır. Öncelikle gazoz ve madensuyu kapaklarının tırtıklı kısımları bir taş yardımıyla ezilmektedir. Ezilen kutu kapaklar bir sıra şeklinde dizilmektedirler. Bu sıranın arkasına geçen oyuncular ellerindeki “elcik” adı verilen mermer parçalarını, kaygan olan mermer zeminde ileriye doğru kaydırmaktadırlar. Kim elcik taşını ileriye atarsa oyuna o ilk

¹⁷ Sandıklı yöresinde maddi durumu iyi olan kişiler aşğın bir tarafına kurşun döktürmektedirler. Kurşun dökülen aşık ağır geldiği için oyuncuya biraz daha avantaj sağlamak ve o kişinin oyunu kazanmasına sebep olmaktadır. Bundan dolayı Sandıklı yöresinde halk arasında, işini iyi yapan kişileri tebrik etmek amacıyla “aşığı kurşunladın” denilmektedir (KK41).

başlamaktadır. Kaydırma sonucunda kim kutu kapaklardan hangilerini vuruyorsa onları almaktadır (KK6).

Afyonkarahisar yöresinde uçurtmaya “şeytan veya kasnaklı” adları verilmektedir. Yörede uçurtma iki şekilde elde edilmektedir. İlk şekil üç adet çıta ve poşet yardımıyla yapılmaktadır. Öncelikle üç adet çıta üst üste bağlanmakta ve aralarında eşit mesafeler olacak şekilde ipler yardımıyla birbirlerine tutturulmaktadır. Çıta yerine düzgün haşhaş sapları da kullanılabilir. Bunun üzerine büyük poşet yapıştırılmaktadır. İki çitanın uçlarına ve göbeğe bağlanan ip, uçurtma ipinin ucuna iliştilmektedir. Bu uçurtmanın özelliği rüzgârla birlikte havalandığı zaman kolay kolay yere düşmemesidir. Ancak ikinci şekil olan ve “şeytan” adı verilen uçurtma koşarak uçurulmaktadır. Koşmaktan vazgeçildiği anda ise uçurtma yere düşmektedir. Bu uçurtma ise, kâğıt ile yapılmaktadır. Öncelikle kâğıda uçak şekli verilmektedir. Ayrıca yine kâğıttan yapılmış olan kuyruk da bu uçurtmanın kuyruk kısmına iliştilmektedir (KK6).

Afyonkarahisar yöresinde söğüt ağacının taze dalından düdük yapmak amacıyla yirmi cm uzunluğunda bir dal alınmaktadır. Dalın ucu yatay bir şekilde kesilmektedir. Dalın beş cm uzunluğundan kabuğu çizilmekte ve üzerine çentikler açılmaktadır. Daha sonra beş cm uzunluğundan çizilen üst kabuk çıkarılmakta ve üst kabuğu çıkarılan dalın içi oyulmaktadır. Ses kanalı açıldıktan sonra üst kabuk tekrar yerine takılmakta ve ucundan üfürüldüğü zaman düdük ses çıkarmaya başlamaktadır (KK6).

Afyonkarahisar yöresinde yere 1’den 8’e kadar sayı kutucukları çizilmektedir. Çizim sırasında 1, 2, 3 ve 6 kutucukları üst üste, 4, 5, 7 ve 8 kutucukları ise yan yana gelecek şekilde olmaktadır. Oyuna başlayacak birinci oyuncu elindeki “elcik” adı verilen taşı sırasıyla rakamların üzerine atmakta ve tek ayakla sekerek taşı almaya çalışmaktadır. Elcik taşını attığında, taş çizgi üzerine gelirse ya da elcik taşını almaya giden oyuncu çizgilere basarsa oyun oynama hakkı diğer oyunculara geçmektedir. Bu işlemi çizgiye basmadan son sayı olan 8’e kadar yapmayı başaran ilk kişi oyunun galibi olmaktadır (KK6).

Afyonkarahisar yöresinde kavak ağacından bir tane kalın, iki tane ise ince dal kesilmektedir. Yay haline dönüştürülecek olan kalın dalın iki ucuna çentik açılarak yatay

hale getirilmekte ve çentik açılan yerlerine lastik bağlanmaktadır. İki ince dal ise bir tarafları inceltilerek ok haline dönüştürülmektedir. Oklar, yay içerisine alınarak, lastik yardımıyla uzağa atılmaktadır (KK6).

Afyonkarahisar yöresinde eskimiş araba lastiklerinin yan taraflarından ince ve daire şekillerinde lastikler kesilmektedir. Kesilen bu lastikler eğimli yerlerde, bir değnek yardımıyla ve yürüyerek çevrilmektedir (KK6).

Afyonkarahisar yöresinde yumurtalarla, “yumurta tokuşturma” oyunu oynanmaktadır. Oyunda iki oyuncu yer almaktadır. Her iki oyuncu da ellerinde tuttukları yumurtalarını sırasıyla birbirlerinin yumurtalarının üzerlerine vurmaktadır. Vurulan yumurtalardan hangisi kırılmamakta ve sağlam kalmaktaysa o yumurtanın sahibi oyunu kazanmış olmaktadır (KK3).

Afyonkarahisar yöresinde “çamur patlatma” oyunu iki kişiyle oynanmaktadır. İlk aşamada suyla karıştırılan toprak, çamur haline getirilmektedir. Çamurdan her iki oyuncu da kendilerine top yapmaktadır. Oyunda amaç rakip oyuncunun çamur topunu yere çarparak patlatmaktır. Sırayla çamur toplar sert bir zemine çarpılmaktadır. Hangi oyuncunun çamur topu ortadan ikiye daha çabuk ayrılırsa o oyuncu oyunu kaybetmektedir (KK3).

Afyonkarahisar yöresinde “met” isimli oyun, uzun ve kısa sopalarla oynanmaktadır. Oyuncular ellerindeki uzun sopalarla, yerde duran kısa sopaları havaya kaldırarak vurmaya çalışmaktadırlar. Amaç bir vuruşta kısa sopayı en uzağa gönderebilmektir. Her oyuncunun üç hakkı bulunmaktadır. Hangi oyuncunun meti daha uzağa giderse o oyuncu oyunu kazanmaktadır (KK3).

5.9. GEB Ekseninde Gelişen El Sanatları

İnsan toplulukları, doğaya uyum sağlama sürecinde yaşamsal faaliyetlerini devam ettirebilmek için doğada yer alan birtakım maddi unsurlardan yararlanmışlardır. Doğaya yönelik olan bilgi ve tecrübesi zamanla artan topluluklar, yakın çevrelerinden elde ettikleri doğal eşyalardan basit maddi kültür unsurları üretmişlerdir. Tarihsel süreç içerisinde

günümüze yaklaştıkça ise, insan yaşamına katkılar sunan söz konusu unsurlar çerçevesinde bilgi, tecrübe ve yeteneğe dayalı meslek dalları ortaya çıkmıştır. El sanatları da insanlığın gelişim sürecinde, çeşitlerine göre kurallar ortaya koyan meslek dallarından olmuştur.

Sarıoğlu (2005: 73) tarafından: “Toplum yapısının şartları içinde oluşmuş, bölgesel özellikler ve sanatsal öğeler taşıyan, halk tarafından basit alet ve makinelerle bir fayda amacına yönelik olarak üretilen, dolayısıyla alınıp satılan, kültürel kimlik taşıyan ürünler.” şeklinde tanımlanan el sanatları, her topluluğun kendine özgü duygu ve sanatsal beğenilerini yansıtmaya alanı olmuştur. El sanatları üretildikleri toplulukların; değer yargılarına, politik eğilimlerine, ekonomik durumlarına, dini yönelimlerine, kişiler arası örgütlenme ve ilişki şekillerine, kişilerin davranış ve tutumlarına, teknik araç ve gereç imkânlarına, estetik bakış açılarına ve dünya görüşlerine göre şekillenmiştir (Kahveci, 1998: 387). Söz konusu sebepler dolayısıyla ortaya; “hammadde kaynakları, üretim teknikleri, süsleme öğeleri ve ürünleri” birbirleriyle benzerlikler göstermeyen el sanatları çıkmıştır (Öztürk, 2010: 67). Bunun sonucunda ise her milletin kendine özgü niteliklerine göre şekillenen el sanatları meydana gelmiş ve el sanatlarının her yeniden icrasında; ulusal hafıza ve kültürel miras gelecek nesillere aktarılma imkânına kavuşmuştur (Öter, 2010: 174).

Topluluklarla iç içe geliştiğinden dolayı toplumsal bir değer haline gelen el sanatları, el emeğine verilen değerden dolayı da “ürün, üreten ve kullanan” ilişkisinin çok canlı olarak hissedildiği üretim dallarından birisini oluşturmaktadır. Temel amaçları meydana getirdikleri ürünlerle birlikte insanların gündelik yaşamlarını kolaylaştırmak olan el sanatları ustaları, ya usta-çırak ilişkisi çerçevesinde yetişmekte ya da aile içi eğitimle sanatlarını icra etmektedirler. El sanatı ustası olmaya aday öğrenciler, eğitim süreçlerinde daha çok söz konusu el sanatlarının biçimlenmiş formları ve desenleri üzerine çalışmalarını yoğunlaştırmaktadırlar (Öztürk, 2010: 67-72). Eğitimin sonunda belleğe alınan temel bilgiler, el yetenekleri ile birleştiğinde ise ortaya el sanatlarına yönelik yaratımlar çıkmaktadır.

El sanatları genel anlamda çeşitli özelliklere sahip durumdadır. Aşağıda el sanatlarının sahip olduğu özellikler sıralanmaktadır: a. El sanatları kişisel bilgi ve beceri üzerine inşa edilmektedir, b. El sanatları ustalarının sahip oldukları kişisel bilgi ve

beceriler, çıraklara aktarılmaktadır, c. El sanatları sahip oldukları geleneksellik çerçevesinde süreklilik arz etmektedir, d. El sanatları kişisel ya da küçük işletme üretimi olarak varlıklarını sürdürmektedir, e. El sanatları insanların ihtiyaçlarını gidermek için işlevsel çözümlere yönelmektedir, f. El sanatları yaratımları, kendi içerisinde estetik kaygılar taşımaktadır, g. El sanatları ürünleri, toplulukların duygu, düşünce ve estetik anlayışlarını yansıtmaktadır, h. El sanatları, onları icra eden ustalar için bir gelir kaynağı durumunda bulunmaktadır, ı. El sanatları yörede bulunan ham maddelere göre şekil almakta ve ham maddelerin değerlendirilmelerini sağlamaktadır, i. El sanatları turizm sektörü için önem arz etmektedir (Ayaz, 2016: 360).

El sanatları Ayaz'ın (2016: 360-361) Arlı'dan (1987: 47) dolaylı olarak aktardığına göre, yapıldıkları ham maddelerin özelliklerine göre sekiz farklı şekilde sınıflandırılmaktadır: Bu sınıflandırmaya göre: a. Ham maddesi lif olan el sanatları; çorap, kazak, keçe işleri, halı, eldiven vb., b. Ham maddesi ahşap olan el sanatları; mutfak araç gereçleri, müzik aletleri, minber vb., c. Ham maddesi taş olan el sanatları; mimari yapılar, mermer işleri, takılar vb., d. Ham maddesi toprak olan el sanatları; mutfak araç gereçleri, çini, seramik vb., e. Ham maddesi metal olan el sanatları; kuyumculuk, mutfak araç gereçleri, mimari işler vb., f. Ham maddesi cam olan el sanatları; boncuk işleri, takı, vitray işleri vb., g. Ham maddesi deri ve hayvansal atıklar olan el sanatları; giyim, ciltçilik vb., h. Ham maddesi kabuk, saz, ince dal ve sap olan el sanatları; mobilya işleri vb.

Bilimsel ve teknik gelişmelerin artması sonucunda endüstriyel kuruluşların sayılarında çoğalmalar meydana gelmiş ve fabrikalarda sınırsız sayıda mal üretilmeye başlanmıştır. Söz konusu gelişmeler el sanatları alanına olumsuz yönde yansımış ve el emeğine dayalı olarak üretim sağlayan el sanatları, seri üretime bağlı olarak ürün ortaya çıkartan endüstri kuruluşlarının karşısında direnememiştir. Bunun sonucunda el sanatları çeşitleri ya yok olmaya başlamış ya da işlev değiştirerek yeni görünümleriyle birlikte hayatta kalma mücadelesi vermeye çalışmışlardır (Öztürk, 2010: 67). El sanatlarının yok olmalarının önüne geçerek yaşatılmalarının sağlanması amacıyla Paris'te, Birleşmiş Milletler'e üye devletler tarafından, Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü (UNESCO) nezdinde, 17 Ekim 2003 tarihinde "Somut Olmayan Kültürel Mirasın

Korunması Sözleşmesi”¹⁸ imzalanmıştır (Oğuz, 2009: 18). Söz konusu sözleşmeye imza atarak taraf olan devletler el sanatları konusunda, toplumsal bilincin ve duyarlılığın artırılması amacıyla eğitim ve öğretim çalışmaları yürüteceklerini taahhüt etmişlerdir (Altıntaş, 2016: 159).

Orta Asya’da yaşamlarını sürdüren Eski Türkler, yakın çevrelerinde bulunan madenlerden, taşlardan, bitkilerden ve hayvanlardan elde edilen ham maddeleri gerekli el sanatları dalları çerçevesinde işlemişler ve günlük hayatta halkın temel ihtiyaçlarını gidermeye çalışmışlardır (M.E.B., 2012: 3). Geleneksel mesleklere yönelik icra edilen üretimler sonucunda ise ortaya; demircilik, madencilik, koşumculuk, semercilik, arabacılığ, halıcılık, kilimcilik, çizmecilik, çorapçılık, börkçülük, dokumacılık ve terzilik gibi çok çeşitlilik gösteren el sanatları çıkmıştır. Eski Türkler sırasıyla bakır, bronz ve altın işleyiciliklerinden sonra, temel meslekleri olan ve kutsal olarak kabul edilen demircilik ve madencilik el sanatlarına yönelik üretimlerde bulunmuşlardır. Türk topluluklarının savaşlarda kullandıkları kılıç, kalkan, kargı, mızrak ve temren gibi savaş aletleri, demircilik ve madencilik el sanatları ustalarının çalışmalarıyla meydana getirilmiştir (Kafesoğlu, 2016: 307-308). Ayrıca Pazırık ve Noin Ulu Kurganları’ndan çıkartılan; metal elbise süsleri, küçük plakalar, eyerler, elbiseler, işlemeli örtüler, kaplar, çanaklar, çömlekler, ahşap parçalar, mücevherler, halılar ve heykelcikler, Eski Türk topluluklarında el sanatları kültürünün zenginliği hakkında günümüze bilgiler sunmaktadır (Barışta, 1998: 1).

Eski Türkler, Orta Asya’dan Anadolu’ya göç etmeden önce Anadolu’da zengin bir el sanatları geleneği bulunmaktaydı. Günümüzde, Anadolu toprakları üzerinde yapılan kazılarda; taş oymacılığı, çömlekçilik, seramik, metal ağaç ve cam işçiliği gibi el sanatlarına yönelik buluntular ortaya çıkartılmaktadır (Barışta, 1998: 2). Bu buluntuların zenginliklerinin temel sebepleri; Anadolu’nun tarihin her döneminde insanlar için yaşam alanı oluşturması ve ticaret yolları üzerinde bulunmasıdır (Kahveci, 1998: 387). Eski Türklerin, Anadolu’ya göç etmesiyle birlikte mevcut olan el sanatları zenginliği daha da çeşitlilik kazanmıştır. Selçuklular döneminde; seramik, metal işçiliği, ağaç işçiliği, cam işçiliği, taş işçiliği ve tekstil işçiliği gibi el sanatları dalları önem kazanmışken (Barışta,

¹⁸ Türkiye bu sözleşmeye 27 Mart 2006 tarihinde taraf olmuştur (Oğuz, 2009: 18).

1998: 8-22), Osmanlı Devleti döneminde ise; seramik, çömlekçilik, ağaç işçiliği, metal işçiliği, cam işçiliği, taş işçiliği, değerli taş işçiliği, tekstil işçiliği, örgü işçiliği, deri işçiliği, keçecilik, ciltçilik ve halıcılık gibi el sanatları dalları gelişmiştir (Barışta, 1998: 67-161).

Çalışma alanımızı oluşturan Afyonkarahisar'ın yer aldığı coğrafi konum, tarihin her döneminde insanların yaşam alanlarını ve geçiş güzergâhlarını oluşturmuştur. Bölge uzun yıllar Hitit, Frig, Lidya, Roma, Bizans, Selçuklu ve Osmanlı gibi kadim uygarlıklara ev sahipliği yapmıştır. Söz konusu uygarlıkların tarihsel zenginlikleri kültüre de yansımış ve Afyonkarahisar'ın bulunduğu toprak parçası kültürlerin beşiği haline gelmiştir. Bu durumdan yörede ortaya çıkan el sanatları kültürü de etkilenmiş ve ortaya zengin el sanatları çeşitliliği çıkmıştır. Kentte halkın günlük yaşamını kolaylaştırmak amacıyla icra edilen el sanatları daha çok yörenin temel geçim kaynakları olan tarım ve hayvancılık uygulamaları çerçevesinde şekillenmiştir.

Afyonkarahisar'da el sanatları; keçecilik, yemenicilik, koşumculuk, debbağlık, at arabacılığı, kilimcilik, halıcılık, yün örgücülüğü, demircilik, bakırcılık, hasırcılık ve boyracılık gibi geleneksel halk sanatları çerçevesinde şekillenmiştir (Yüksel ve Yaşayacak, 2003: 221-232). Ayrıca yörenin el sanatlarına yönelik olarak 8 el sanatları ürünü, Türk Patent ve Marka Kurumu tarafından “coğrafi işaret” tesciliyle koruma altına alınmıştır. Bu el sanatları ürünlerinin adları şu şekildedir: “Bayat Türkmen Kilimi, Dazkırı Halısı, Emirdağ Kilimi, Pazırık El Halısı, Süper İnce Kilim, Türkmen El Halısı, Afyon Mermeri ve Afyon Keçesi (Afyon News, 2022).

Geçmişte yöreye ziyarette bulunan yerli ve yabancı gezginler kaleme aldıkları “seyahatnamelerde” yörede yaşatılan el sanatları kültürü hakkında bilgiler vermişlerdir. 1671 yılında kenti ziyaret eden Evliya Çelebi kaleme aldığı meşhur seyahatnamesinde, dericilik el sanatına yönelik olarak kentte gördüğü uygulamayı şu şekilde anlatmaktadır: “Evvelce mahbus idüp değirmen koşup köpek necaseti içinde kal olup tayyip ve tahir olup andan post sahibi olur.” (Özpınar, 2019: 12).

1766-1767 yılları arasında Afyonkarahisar'da bulunan Carsten Niebuhrs seyahatnamesinde, yörede yapılan el sanatlarından saraçlık ve dericilik üzerine bilgiler vermektedir: “Bu şehirde üretilen eyer, üzengi gibi atların koşum takımları çok kaliteli

olup bütün Osmanlı topraklarında aranılan mallardır. Dericilik de devam eden bir ticaret dalıdır.” (Özpınar, 2019: 20).

1800 yılında kenti ziyaret eden William Martin Leake kaleme aldığı seyahatnamesinde, keçeciliğe yönelik el sanatları ürünlerinden olan kepenekten bahsetmektedir:

“Sürücülerimiz beyaz devetüyünden yapılmış, yarım santimetre kalınlığında keçeden yapılmış bir pelerin takıyordu (kepenek). Bu pelerin öylesine sert ki yere atıldığında desteksiz dik duruyordu. Bu giysinin kolları yok, sadece ellerin geçebileceği delikleri var. Yağmuru önlemek amacıyla adeta bir kanat gibi omuzlarına alırlar. Buranın yerli imalatıdır.” (Özpınar, 2019: 26).

1830’larda kente gelen Josiah Brewer seyahatnamesinde, yörede kilimcilik el sanatında kullanılan kök boya bitkilerinin yetiştirilişleri hakkında bilgiler vermektedir: “Gün boyu haşhaş tarlaları ve pek çok kök boya bitkisi tarlaları gördük. Kök boyası bitkileri 1,5-2 metre genişliğinde uzun sıralar halinde yetiştiriliyorlar. Bu bitki 7 yıl boyunca bakıldıktan sonra sökülüp kökleri kurutularak boya sanayiinde kullanılıyor. Bu kökler sarımsı-kırmızımsı bir renk veriyor.” (Özpınar, 2019: 46). 1835 yılında kentte bulunan William Hamilton’da seyahatnamesinde, burada gördüğü kök boya bitkisi olan “cehri” tarımından bahsetmektedir: “Burada birçok kızılboya (cehri) tarlasından geçtik. Bu ovada yetiştirilen cehri çukur açılarak dikilmişti. Bunlar daha sonra bir parça kök alınmak üzere her iki yılda bir açılıyordu.” (Özpınar, 2019: 73). 1899 yılında Afyonkarahisar’ı ziyaret eden The Penny Magazine yazarları, kaleme aldıkları dergide yörede şahit oldukları saraçlık, dericilik ve halıcılık el sanatları hakkında bilgiler vermektedirler: “Karahisar’ın eyerleri Türkiye’de aranan bir ürün. Kırmızı deri de aynı şekilde ticareti yapılan bir ürün. Halı imalatı, Karahisar ile İzmir arasındaki alanda üretimi çokça yapılan bir ürün.” (Özpınar, 2019: 79). James Mcnaughton ise seyahatnamesinde, 1902 yılında yörede gördüğü mermercilik el sanatı ve mermer ocaklarından bahsetmektedir: “Burada bulunan mermer ocakları çıkan mermerler ve renk çeşitliliği açısından diğer mermer ocakları ile kıyaslanamayacak kadar ihtişamlıdır. Buradakilerle İtalya’daki Carrara ocakları bile yarışamaz. Çünkü bunlar en güzeli ve en önemlisi.” (Özpınar, 2019: 2011).

Afyonkarahisar’da, günümüzde yaşatılan geleneksel el sanatları şöyledir:

Kilimcilik: Bayat yöresinde yaşayan insanlar Oğuzların “Bayat” boyundan gelmektedirler. Oğuzlar, boyları kendi içlerinde dokumacılık alanında çeşitli sınıflara ayırmışlar ve uzmanlık alanları elde etmişlerdir. Bayat boyuna mensup olan insanlar da boylar içerisinde “kilim” dokuma görevini yerine getirmektedirler. Bayat yöresinde dokunan kilimler bu kültürün ürünleri olarak günümüze kalmışlardır. Bayat yöresinde yaşayan Oğuzlar’ın temel geçim kaynaklarının hayvancılık olması da söz konusu kültürün oluşmasında etkili olmuştur (KK10).

Kilimin ana üretim maddesi olan yün yörede bulunan küçükbaş hayvanlardan elde edilmektedir. Kilim yapay ürünlerden üretilmemektedir. Buna yapay ürünlerin kilimin boyanmasında kullanılan kök boyaları gerektiği kadar içlerine alamamaları sebep olmaktadır. Yünün temel özelliği ise renk vermek için üzerine uygulanan kök boyaları içerisinde muhafaza etmesi ve uzun yıllar geçse de bu renklerde herhangi bir solma belirtisinin ortaya çıkmamasıdır (KK10).

Yörede kilimlerin boyanmasında kullanılan kök boyalar, doğal bitkilerden elde edilmektedir. Tarımı yapılan hiçbir bitkiden kök boya üretilmemektedir. Kırmızı renk ve tonları “köpek üzüm” bitkisinin kökünden elde edilmektedir. Bu bitkinin kökü öğütülüp toz haline getirildikten sonra kök boya olarak kullanılmaktadır. Kahverengi renk ve tonları “ceviz kabuğundan” elde edilmektedir. Yeşil renk ve tonları “olgunlaşmış pınardan” üretilmektedir. Kök boya elde edebilmek için olgunlaşmış pınar kullanılmalıdır. Hardal sarısı ve saman sarısı renkleri “olgunlaşmış palamuttan” elde edilmektedir. Palamudun istenilen renkleri vermesi için hasadının kış aylarında yapılması gerekmektedir. Nohut sarısı ise “bodur meşe mazısından” elde edilmektedir. Siyah renk, Bayat yöresinde bulunan ve içerisinde demir ve kükürt oranı yüksek olan balçık çamurundan üretilmektedir. Ancak demir ve kükürdün kilimleri zamanla çürütmesinden dolayı ise, siyah renk Bayat kilimlerinde çok tercih edilen bir renk olmamaktadır. Mor renk ve bu rengin tonları, “patlıcandan” elde edilmektedir (KK10).

Bayat yöresinde eğirilerek ip haline getirilen yünlere kök boya ile boyama işlemi yapılmaktadır. Boyama işlemi için ipler 100 °C sıcaklıkta kaynatılmaktadır. Ürünlerden

açık renk elde etmek için daha az kaynatılmaları gerekmektedir, daha koyu renk elde etmek için ise daha uzun süre kaynatılmaları gerekmektedir. Boyama işleminden sonra ipler bağlanarak kurumaya bırakılmaktadır. Beş kg ipin yıkanma, boyanma ve kurutulma işlemleri en az bir hafta sürmektedir. Kuruyan iplerin çözümleri yapılarak dokuma işlemine geçilmektedir (KK10).

Yörede, kilimler dokunurken 12 adet değişmez tescilli motif kullanılmaktadır. Bunların isimleri; “Saçı Bağlı, Avşar Güzeli, Bindallı, Körçiçek, Yapraklı, Ejderhalı, Hayat Ağacı, Asarcık, Parmaklı, Otağ, Örumceklı, Çamçalı”dır.¹⁹ Bu motifler Oğuzların Bayat boyundan günümüze kadar hiç değişmeden kilimlere dokunmuşlardır. Bayat kilimlerinin renkleri 120 yıl solmayacak garanti ile üretilmektedir. Kilimlerin boyutları genellikle 130 × 230 cm ölçütlerinde olmaktadır (KK10).

Hasır Yastık Yapıcılığı: Eber Gölü’nde ilkbahar aylarıyla birlikte kamışlar oluşmaya başlamaktadır. Haziran-Temmuz aylarında ise kamış hasadı için hazırlıklar yapılmaktadır. Hasat yaklaşık olarak dört ay sürmektedir. Gölden gelen kamışlar kurumaları ve altlarının nem almaması için “koru” adı verilen çatılama sistemiyle üst üste yığılmaktadır. Yığınlarla kurutulan kamışlar hasır yastık yapılmak amacıyla Bolvadin yöresine getirilmektedir. Gölden gelen kalın kamışlara “kındıra”, ince kamışlara ise “berdi” isimleri verilmektedir. Kalın kamış olan kindiradan hasır dokunmaktadır. Berdi kamışlar ise ince olmalarından dolayı yastık yapımında kullanılmaktadırlar. Yastık yapımında yarı-makine sistemi uygulanmaktadır. Berdiler yastık kalıp makinesinin içerisine şekline uygun olarak doldurulmaktadır. Makine berdiyi sıkıştırıp belirli bir şekle sokmaktadır. Kalıbın dışında kalan berdiler makas yardımıyla kesilerek yastık şekline getirilmeye çalışılmaktadır. Oluşturulan yastık şeklinin bozulmaması için kamışlar çuvaldız yardımıyla dikilmektedir. Şekle sokulan kamışlar “halı” adı verilen kılıflara geçirilerek yastık haline getirilmektedir (KK15).

¹⁹ Bu motiflerin, kendi içerisinde çeşitli anlamları bulunmaktadır. Evlenmek isteyen kızlar, eşleri askere giden gelinler, çocuk bekleyen kadınlar ve gelini ile iyi geçinemeyen kaynanalar, içerisinde buldukları durumlara göre kilim motifleri dokumaktadırlar (Gündüz Gece, 2020).

At Arabacılığı: Afyonkarahisar yöresinde icra edilen at arabacılığı el sanatı; demircilik ve ahşap işçiliği el sanatlarının birleşmesiyle ortaya çıkmıştır. Arabalarda kullanılan ahşap malzemeler dişbudak, gürgen ve çam ağaçlarından elde edilmektedir. Yörede at arabacılığı el sanatıyla genellikle “at arabaları, yaylı tatar arabaları ve faytonlar” üretilmektedir. Yaylı tatar arabalarının, at arabalarından farkı; sarsıntıyı azaltmak için altlarının yaylarla kaplanmış olmasıdır. Yaylı tatar arabalarını çift at çekerken, at arabalarını ise tek at çekmektedir. Ayrıca yaylı tatar arabalarının üzerlerine, geleneksel olarak onları yapan ustaların isimleri yazılmaktadır. Faytonlar ise döneminin lüks ulaşım araçları olduklarından dolayı daha süslü, zarif, hafif ve kaliteli malzemelerden yapılmaktadır. İstenirse üzerleri deri köruklerle kaplanarak, açılır-kapanır özellik verilebilmektedir. Günümüzde insan ihtiyaçları farklılaştığından dolayı artık at arabacılığı el sanatı ustaları daha çok süs amaçlı minyatür at arabacılığına yönelmektedirler (KK97).

Bakır İşleme: Afyonkarahisar yöresinde bakır işleme el sanatıyla uğraşan sanatçıların çoğunluğu, Afyonkarahisar’ın merkezinde yer alan Demirciler Çarşısı’nda çalışmaktadırlar. Günümüzde tabla bakırlar fabrikalardan hazır olarak alınmaktadır. Gelen bakır, işleme sokulmadan önce suda yumuşatılmaktadır. Bu işleme “tavlanma” adı verilmektedir. Tavlanarak yumuşatılan bakıra çekiç darbeleriyle şekil verilmektedir. Şekil verme kalitesi tamamen ustanın el yeteneğine göre belirlenmektedir. Şekil verme sırasında, dövülen bakırın inceliğinin eşit olması için bakır tabla sürekli döndürülmektedir. Ayrıca istenilmesi durumunda bakır üzerine, çivi şeklindeki demir çubuklarla da ince şekiller verilebilmektedir. Bakır işleme el sanatçısı ustaların en çok yaptıkları ürünler, kazan, güğüm, tabak, tencere gibi ev eşyalarıdır. Ancak son yıllardaki ev eşyalarında görülen değişimlerden dolayı bakır daha çok süs ve hediyelik eşyalar üzerinde kullanılmaktadır (KK98).

Demircilik: Afyonkarahisar yöresinde demircilik el sanatını icra eden ustaların büyük çoğunluğu Demirciler Çarşısı adı verilen tarihi çarşıda sanatlarını yerine getirmektedirler. Demircilik sanatı icra edilirken demirci genellikle ayakta durmaktadır. Ustanın amacı önündeki köruklu ocakta ısıtarak yumuşattığı demir parçalarına şekil vermektir. Demirciler genellikle nal, kanca, zincir, toka, gem, hıltar, gibi demirden üretilen aletleri ya yeniden yapmaktadırlar ya da tamir etmektedirler. Yörede demir ve demircilik el sanatı “kutsal” olarak görülmektedir. Demircilik el sanatı çerçevesinde çeşitli inanç

şekilleri ortaya çıkmıştır. Örneğin demir ulu orta yerlere atılmamakta, eğer atılmak zorunda kalırsa da duvara asılmaktadır. Demirin üzerinden atılmamakta ve demirin ısıtıldığı ocak suyla söndürülmemektedir (KK99).

Dericilik: Afyonkarahisar yöresinin temel geçim kaynaklarından birisi hayvancılıktır. Bu sebeple yörede hayvansal ürünlerin kullanılması oldukça yaygındır. Hayvanların derileri de yörede kullanılan hayvansal ürünlerin başında gelmektedir. Yörede dana, inek, keçi, oğlak, koyun gibi büyük ve küçükbaş hayvanların derileri çeşitli işlemlerden geçirilerek kullanılmaktadır. Yörede deriler “tabakhane” adı verilen deri fabrikalarında işlenmektedir. Bu fabrikalarda suya ihtiyaç fazla olduğu için, tabakhaneler genellikle akarsu veya ırmak kenarlarına kurulmuşlardır. Hayvanlardan alınan deriler tabakhaneye gelmeden önce, bozulmamaları için her katmanları tuzlanmaktadır. Tabakhaneye getirilen deriler, içerisinde köpek dışkısı olan suyun içerisine yatırılmaktadır. Köpek dışkısının ayrıştırıcı etkisinden dolayı derilerin üzerlerindeki tüyler zamanla dökülmekte ve deriler daha kaliteli bir hâl almaktadır. Bu işlemlerden sonra deriden ayakkabı, çizme, çanta, cilt, koşum ve eyer gibi ürünler yapılmaktadır (KK100).

Keçecilik: Afyonkarahisar yöresi küçükbaş hayvan sayısı bakımından zenginlik göstermektedir. Küçükbaş hayvan sayısının çok olması, küçükbaş hayvanlardan elde edilen ürünler üzerine el sanatları gelişmesine olanak sağlamıştır. Keçecilik el sanatı da bu sanatlardan birisidir. Afyonkarahisar’da keçecilik el sanatıyla uğraşan insanların büyük çoğunluğu sanatlarını Keçeciler Çarşısı’nda icra etmektedirler. Keçecilikte kullanılan yüne yörede “yapağı” adı verilmektedir. Mayıs ayında kuzulardan kırkılan yapağılar keçecilik el sanatında kullanılmaktadır. Keçecilik el sanatında kullanılan malzemeler; kalıp, kalıpkеş, makas, çubuk, halat, su kabı, süpürge, terazi, buhar ve boya kazanıdır. Yörede keçecilik el sanatı üç aşamada yapılmaktadır. İlk aşamada yün düz bir zemin üzerine kabartılarak atılmaktadır. İkinci aşamada saçılan yünlerin üzerine desenler yerleştirilmekte ve sarılarak tepilmektedir. Tepilme işleminde farklı renk ve özelliklerde bulunan yünlerin birbirlerinin içlerine geçmeleri sağlanmaktadır. Son aşamada ise keçe yıkanmakta ve kurutulmaktadır. Keçeden; kepenek, bebe keçesi, belleme, fes, yelek, seccade, çanta ve süs eşyası gibi günlük hayatta kullanılan ürünler elde edilmektedir (KK101).

Koşumculuk: Afyonkarahisar yöresinde koşum takımları; at arabalarını çeken atların, arabalara bağlanmalarını sağlayan parçaların tümüne verilen genel bir adlandırma olarak kullanılmaktadır. Koşum takımları yörede bol bulunan mandaların derilerinden üretilmektedir. İlk aşamada koşumcular, manda derilerini şaplayarak koşum parçaları yapmak için hazır hale getirmektedirler. Manda derisinden, parçaların birbirine tutturulmalarını sağlamak amacıyla, ince bağ derileri de yapılmaktadır. Her koşum takımı giydirileceği atın vücut ölçülerine göre üretilmektedir. Koşum takımları giydirileceği atın vücut ölçülerine göre yapılmazsa; atın canını yakmakta, huzursuzluk vermekte ve iş veriminin düşmesine sebep olmaktadır. Koşum takımlarında başlıca şu parçalar bulunmaktadır:

Başlık: Atların başına takılan başlık, **Hamut:** Atların boyunlarına takılan ve yükü kavramasını sağlayan parça, **Paldum:** Üzerinde bulunan kayışlarla birlikte sırtı saran ve atın güç almasını sağlayan parça, **Gem:** Demir kısmı atın ağzına takılan ve demir kısmına takılı olarak ata komut vermeyi sağlayan deri kayışın tamamı, **Kayış:** Atın arabaya bağlanıp, arabayı hareket ettirmesini sağlayan bağ kayışları (KK102).

Boynuz Tarak Yapımcılığı: Afyonkarahisar yöresinde koç, manda ve sığır gibi hayvanların boynuzlarından taraklar yapılabilmektedir. Boynuzlar tarak haline getirilmeden önce, eski hallerine dönmeleri için en az iki yıl toprak altında beklemelilerdir. Bu işlemle birlikte daha da sertleşen boynuzlardan taraklar yapılmaktadır. Boynuzun ana maddesi olan keratin, saçlarda meydana gelen kırılma, dökülme, elektriklenme ve kepeklenmeyi önlemektedir. Ayrıca boynuzun kendisine has kokusu, saçlara zarar verebilecek bit ve pire gibi canlıları saçlardan uzaklaştırmaktadır (Gündüz Gece, 2021).

Ahşap İşleme: Afyonkarahisar yöresinde, ahşap işleme sanatında kolay şekil almalarından dolayı; ceviz, ıhlamur, armut, vişne gibi lifli olmayan ağaçlar kullanılmaktadır. Ağaçlar el sanatları ustalarına tomruk şeklinde gelmektedirler. Ustalar; oyma bıçakları, ege ve törpü gibi malzemeleri kullanarak ağaçlara şekil vermektedirler. Şekil verilen ağaçlar zımparalanmakta ve temizlenmektedir. Ahşap işleme el sanatında; kakma, boyama, kabartma-oyma, kaplama ve yakma gibi teknikler kullanılmaktadır.

Geçmişte ahşap işleme el sanatıyla daha çok sehpa, çekmece, sandık, kaşık, tabak, bardak gibi ürünler yapılırken günümüzde ise sadece süs eşyaları elde edilmektedir (KK96).

Yemenicilik: Afyonkarahisar yöresinde yemeniler genellikle Yemeniciler Çarşısı'nda üretilmektedir. Yörede üstü deri, altı ise köseleden yapılan ayakkabı çeşitlerine “yemeni” adı verilmektedir. Yemeniler taban ve yüz olmak üzere iki parçadan oluşmaktadır. Deri tabakhanelerinde işlenmeye hazır hale getirilen deriler yemeniciler tarafından alınmakta ve yemeni yapımında kullanılan malzemeler haline dönüştürülmektedir. Yemenicilik el sanatında “kesim, dikim, kalıp oluşturma ve perdahlama” adı verilen aşamalar yer almaktadır. Yemeni yapım aşamasında ilk olarak, kösele ile deri tek taraflarından birleştirilmektedir. Daha sonra bu iki parça ters düz yapılarak diğer taraflarından birleştirilmekte ve ayağa giyilebilecek hale getirilmektedir. En son aşamada ise parlatılarak satışa sunulmaktadır. Yemeniler daha çok kişiye özel olarak ve yapımından önce ayak ölçüsü alınarak üretilmektedirler. Afyonkarahisar’da “Fatih, Osmanlı, mehter, tulumbacı, kara, kapalı, çarık, tokalı ve zenne” çeşitlerinde yemeniler üretilmektedir. Ayrıca yemeniler numaralarına göre de “yaşar, zenne, dörtlü, ürüzgar, ulu ayak” gibi farklı isimler almaktadırlar. Kaliteli bir yemeni en az iki yıl giyilebilmektedir. Yemenilerin, ayak sağlığına iyi gelmesinden ve ayakta mantar oluşumuna engel olmasından dolayı son yıllarda yörede kullanım oranları artmaya başlamıştır (KK103).

5.10. İnsan-Çevre Merkezli Geleneksel Dünya Görüşü

İnsan, sosyal bir varlık olması sebebiyle tarihin her döneminde diğer insanlarla bir arada yaşama arzusu içerisinde hayatını sürdürmüştür. Bireyselliğin ortaya çıkarttığı belirsizlik ve güvensizlik duygusuna karşılık; bir topluluk içerisinde yaşamının grup üyeleri üzerinde aidiyet hissi ve güven duygusu yaratması, insanın sosyalleşmek istemesinin temel sebeplerini oluşturmuştur. Ayrıca birtakım yapısal birimlerden meydana gelen topluluklar, nesiller arası geçişlerle birlikte üyelerine kolektif bellekten aktarılan bazı bilgiler de sunmuşlardır. Söz konusu bilgiler her topluluğun zihinsel dünyasında kendisine has olarak oluşturduğu “geleneksel dünya görüşü” çerçevesinde şekillenmiş ve topluluk içerisinde miras yoluyla gelecek nesillere aktarılarak süreklilik sağlamışlardır.

“Halk fikirleri, dünya algısı, yaşam görüşü, yaşam felsefesi, dünya tasavvuru ve dünya tutumu” (Yolcu, 2020: 11; Tokat, 2006: 41; Kalın, 2010: 23) gibi adlarla da anılan geleneksel dünya görüşü, toplulukların yaşama karşı tümel önermelerini, varsayımlarını, bakış açılarını ve kolektif bilinçlerini yansıtan en önemli göstergeleridir (Yolcu, 2020: 10). Bir topluluk içerisinde varlık bulan bireyler, ait oldukları toplulukların “anlam ve değerler” dünyasına yönelik bilgilerini, o toplulukların geleneksel dünya görüşlerini edinmek yoluyla elde etmektedirler. Söz konusu bilgileri edinen topluluk üyeleri, zihinsel dünyalarında yer alan “belirsizlikleri” ortadan kaldırmakta ve “güvenlik” duygusu içerisinde yaşamlarını sürdürmektedirler (Tokat, 2006: 48).

Topluluk içerisinde bulunan bireylerin davranış şekilleriyle tabana yayılan geleneksel dünya görüşüne yönelik bilgiler, topluluk üyelerinin değerler dünyasını ve eylem şekillerini belirlemektedir. Toplumsal yaşamla birlikte geleneksel ekolojik bilgiyi hazır olarak edinen bireyler, topluluk hayatında karşılaştıkları herhangi bir duruma karşılık nasıl tutum takınmaları gerektiğini öğrenmiş olmaktadır (Tokat, 2006: 48; Kalın, 2010: 22-23). Dünya üzerinde yer alan her topluluğun kendisine has geleneksel dünya görüşü bulunduğu için, bu anlam ve değerler dünyasının yönlendirmesiyle farklı davranış örüntülerine sahip topluluklar ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle sahip olunan geleneksel dünya görüşü bir topluluk içerisinde yer alan bireylerin, farklı topluluklara karşı “biz” ve “onlar” düşüncesi çerçevesinde pozisyon almalarını sağlamaktadır.

Geleneksel dünya görüşü, birtakım yapısal birimlerin bir araya gelmesiyle oluşmuş sistemler bütünlüğüdür. Söz konusu yapısal birimlerin insan hayatını en fazla etkileyenleri ise; inanç ve bu inanç etrafında meydana gelen ritüeller dizisidir. Peker (2017: 71) tarafından: “Bir insanın herhangi bir hükmü kısmen ya da tamamıyla kabulü ya da reddi ya da ondan şüphe duyması durumu.” şeklinde tanımlanan “inanç” terimi, Eroğlu (2020: 21) tarafından ise: “Bir şeye gönülden bağlanma, güvenme, itimat etme, doğruluğunu kabul etme.” olarak açıklanmaktadır. Ayrıca konuya farklı açılardan yaklaşan bilim insanları tarafından “inanç” terimine yönelik olarak farklı tanımlama girişimlerinde de bulunulmuştur.

İnsanın inanmaya olan ihtiyacı, “inanç” konusunun insanlar üzerinde derinden etkiler bırakmasına sebep olmuştur. İnsan; güçsüzlük ve çaresizlik duyguları içerisinde,

yönelme ve bağlanma içgüdüleri çerçevesinde; zihinsel tatminini sağlamak, korkularından emin olmak ve ölümsüzlüğe ulaşmak için kendisine, yönelebileceği ve manevi olarak bağlanabileceği dinsel objeler aramıştır (Peker, 2017: 76-83). Bu sebeple dünya üzerinde farklı coğrafyalarda ve farklı tarihsel dönemlerde; görünmez tanrılar, insanlar, hayvanlar, ağaçlar ve atalar, sezgisel düşünme biçimiyle değerlendirilmiş ve dinsel birer obje olarak inanılmaya değer görülmüşlerdir (Fromm, 1990: 34-35).

Herhangi bir inanç unsuru etrafında ortaya çıkan “ritüel” de insanlık tarihi boyunca üzerinde önemle durulan konulardan birisini oluşturmuştur. Marshall (2005: 623) tarafından: “Uygun zamanlarda yerine getirilen ve sembollerin de kullanılabilirdiği, sık sık tekrarlanan bir davranış modeli.” şeklinde tanımlanan ritüeller²⁰; “bir görev olarak algılanmalarından, ruh sağlığını korumalarından, dengeli bir kişilik kazandırmalarından, zarar verici davranışlardan alıkoymalarından, şefkat ve merhamete yönlendirmelerinden ve sosyal bağları güçlendirmelerinden” dolayı inanan insanlar tarafından hep layıkıyla icra edilmeye çalışılmışlardır (Peker, 2017: 119-122).

İnançlar içerisinde en zengin çeşitliliğe ve içeriğe sahip inanç dizgesi, “halk inanışlarına” yönelik olarak oluşturulan yapılarda meydana gelmektedir. Eroğlu (2020: 21-22) tarafından: “Tabiatüstü, insanüstü bir gücün, varlığın, varlıkların mevcudiyetine, bunlarla ilgili görev ve kaçınmaların bulunduğu, bunlara riayet edildiğinde yarar sağlanabileceğine, ihlal veya ihmal edildiğinde zarar görüleceğine yönelik inanmalar.” şeklinde tanımlanan halk inanışları, bir bölgede yaşayan insan toplulukları tarafından uzun yılların sonunda oluşturulabilmektedir. Halk inanışları, sözlü gelenek yoluyla insanlar arasında aktarılan ve bünyesinde barındırdığı uygulamalarla yaygınlaşan inanç kalıplarından meydana gelmektedir.

Halk inanışları, konuları bakımından çok çeşitlilik göstermektedir. Şöyle ki; “doğum, düğün, ölüm, ekim, dikim, hasat, bitki, taş, su, ay, yıldız, yatır, türbe, kurban, ruh, büyü, sihir, tılsım, sayı, fal, burç, nazar, muska, ocak ve halk hekimliği” gibi araştırma alanları çerçevesinde halk inanışları ve uygulamaları ortaya çıkarılmıştır (Arık ve Eroğlu, 2020: 14; Güngör ve Köylü, 2017: 5).

²⁰ Çalışma içerisinde “ritüel” terimiyle birlikte “uygulama” terimi de benzer anlamlarda kullanılmaktadır.

Yaşam şekilleri içerisinde doğa ile iyi ilişkiler geliştiren topluluklar, halk inanış ve uygulamalarına yönelik olarak zengin bir kültürel birikime sahip olmuşlardır. Çalışmamızın kaynak alanını oluşturan Afyonkarahisar'ın sahip olduğu halk inanış ve uygulamaları da zenginlik ve çeşitlilik göstermektedir. Yörede yaşayan insan topluluklarının, insan-doğa eşitliği paradigması çerçevesinde geliştirdikleri geleneksel ekolojik bilgi birikimleri, söz konusu zenginlik ve çeşitliliğin ana kaynağını oluşturmaktadır. Afyonkarahisar'da, geleneksel ekolojik bilgi kapsamında meydana getirilen “halk inanışı ve uygulamaları”, alt başlıklar halinde aşağıda incelenmiştir.

5.10.1. Doğa Kültlerine Dair İnanç ve Uygulamalar

Geçmişte doğa ile çok yakın ilişkiler geliştirmiş olan kadim topluluklar, tabiatta yer alan canlı ve cansız varlıklara karşı, inanç dünyaları içerisinde çeşitli “kültler” meydana getirmişlerdir. “Genellikle Tanrı ya da Tanrı olarak kabul edilen doğaüstü güçlere sahip varlıklara saygı göstermek, onlara tapınmak ve bağlı olmak.” şeklinde tanımlanan “kült”, kendi içerisinde “ateş, su, dağ, taş, ağaç ve orman” gibi çeşitliliklere ayrılmaktadır (Aça ve Yolcu, 2016: 431). Yüce ve kutsal olarak görülen varlıklara karşı bazen “tapınmayı” bazen ise sadece “saygı duymayı” ifade eden kültürler, alegorik anlamlar taşıyan yapılardan meydana gelmektedir (Bayat, 2007: 79). Külte yönelik inanç ve uygulamalar geliştiren mitolojik bilince göre; insanlar tabiat kültürlerine saygısızlık yapmamalı, hatta külte konu olan unsurların hoşlarına gidecek uygulamalar yaparak desteklerini almalıdırlar (Lvova vd., 2013b: 26).

Geleneksel Türk inanışları içerisinde tabiat kültürlerine yönelik olarak çeşitli inanç ve uygulamalar meydana getirilmiştir. Türkler, tabiatın tamamının gizli güçlerle ve ruhlarla dolu olduğuna inanmışlardır. Söz konusu inancın yansıması olarak, dağ, ağaç, su ve ateş gibi varlıkların birer ruhları olduğunu düşünmüşler ve bu varlıklara karşı korku ve minnettarlık duyguları çerçevesinde kutsama uygulamaları geliştirmişlerdir (Yıldırım, 2020: 240).

Külte konu olan cansız varlıklardan birisi “dağ”dır. Dağlar, yükseklikleri ve gökyüzüne yakınlıkları sebebiyle tarihin her döneminde topluluklar tarafından “kutsal”

olarak görülmüşlerdir. İnsanlar, özel zamanlarda mukaddes gördükleri varlıklarla temasa geçmek için dağlara çıkmışlardır. Geleneksel topluluklarda dini törenler genellikle bir dağ yükseltisinin üzerinde gerçekleştirilmiştir. Dağlara yüklenen anlamlar dolayısıyla, her topluluk yaşam yerine yakın konumda bulunan dağlara önem atfetmiştir. Bu nedenle günümüzde dahi yeryüzünde bulunan her ulusun, mukaddes olarak değerlendirdiği en az bir dağı bulunmaktadır (Ocak, 2000: 114). Pek çok canlının birleşim ve yaşam alanlarını oluşturan dağlar, geleneksel Türk inanışlarında Gök Tanrı inancıyla birlikte düşünülmüştür (Eroğlu, 2020: 181).

Dinler tarihi konusuna yönelik olarak çalışan bilim insanların tespitlerine göre insanlık tarihinin en eski kültürlerinden olan “ağaç kültü”, geleneksel topluluklar tarafından hayatın ve uzun yaşamın sembolü olarak algılanmıştır (Ocak, 2000: 129). Bu nedenle kutsal olarak görülen ağaçların kesilmesi, yakılması ve herhangi bir unsurundan yararlanılması “tabu” olarak görülmüş ve kesinlikle yasaklanmıştır. Ağaçların bir araya gelmesiyle oluşan ormanlar da mukaddes sayılan mekânlardandır. Ormana avcılık için gidecek olan avcının dahi, ormanda yer alan ruhları öfkelenmemesi için; av öncesinde, av sırasında ve av sonrasında yerine getirmesi gereken görevleri bulunmaktadır. Orman kültürüne saygısızlık olarak görülen her davranışın, topluluklara felaket olarak geri döneceğine inanılmaktadır (Arık, 2020: 78; Bayat, 2007: 176).

Geleneksel Türk inanışlarında hayatın başlangıç ve sonunu simgeleyen ağaçların; köklerinin, gövdelerinin ve dallarının, dünyanın bütün katmanlarını birleştirdiğine inanılmaktadır (Bayat, 2007: 177). Güney Sibiryaya Türkleri, rüyada gördükleri ağaç şekillerine çeşitli anlamlar yüklemektedirler. Rüyada yıkılan ağaç görmek; ölüme ve alamete, genç ağacın yıkıldığını görmek; genç birisinin öleceğine, yaşlı bir ağacın yıkıldığını görmek ise; yaşlı birisinin öleceğine işaret olarak algılanmaktadır (Lvova vd., 2013c: 58).

Arındırıcı ve kutsayıcı özellikleri olduğuna inanılan “ateş” etrafında da kadim topluluklar tarafından kültürler meydana getirilmiştir. Aile yaşamının simgesi olarak görülen ateşin kaynağının, Tanrının mekânı olduğuna inanılmıştır (Aça ve Yolcu, 2016: 536). Türk inanç sisteminde ise ateş; insanları felaketlerden koruyan ve evlerin bereketini sağlayan kutsal bir ışıktır (Bayat, 2007: 116). Ateşe yüklenen mukaddes anlamlardan dolayı şaman

törenlerinde ateş muhakkak bulunmuştur (İnan, 2012: 71). Türklerde; ateşe su dökmek, ateşe tükürmek ve ateşle oynamak “tabu” olarak görülmüştür. Ateş üzerinde fal bakmak eski bir Türk âdetidir. Ateşin üzerindeki alev yeşilimsi olursa; bereket, kırmızı olursa; savaş, sarı olursa; hastalık ve salgın, siyah olursa; ölüm olaylarının meydana geleceğine yönelik yorumlarda bulunulmaktadır (İnan, 2012: 67).

Yeryüzünde bolluk ve bereketi sağlayan “su”, tabiatın en hayati unsurlarından birisini oluşturmasından dolayı külte konu olan varlıklardan birisidir (Eroğlu, 2020: 188). Geleneksel Türk inanışlarına göre hayatın kaynağını oluşturan su, Tanrı’dan gelmekte ve Tanrı’ya geri dönmektedir (Aça ve Yolcu, 2016: 534-536). Irmak ve göl gibi su birikintilerinin kutsal olduklarına inanan Türkler, bazı su kaynaklarının hastalıklara iyi geldiğini düşünmektedirler (Arık, 2020: 81).

Dayanıklı ve sağlam olmaları sebebiyle “taşlar”, insanlar tarafından her dönemde mukaddes görülen varlıklar olmuşlardır. Sonsuz yaşamın sembolü olan taşlar etrafında çeşitli kültürler ortaya çıkmış ve insanlar taşlara yönelik olarak ibadet şekilleri geliştirmişlerdir (Ocak, 2000: 123). Türkler de çeşitli özelliklere sahip taşlara kutsallıklar yüklemişlerdir. Türklere, Tanrı tarafından hediye edildiğine inanılan “yada (cada, yat) taşı” da mukaddes görülen taşlardan birisidir. Söz konusu taşı kullanarak Türklerin istedikleri zaman yağmur, kar, dolu yağdırdıklarına ve fırtına çıkarttıklarına inanılmaktadır (İnan, 2012: 160).

Afyonkarahisar’da “dağ, ağaç-orman, ateş, su ve taş kültürleri” etrafında oluşturulan inanç ve uygulama öğeleri aşağıda verilmektedir:

Afyonkarahisar kent merkezinde bulunan Afyon Kalesi’ne insanlar çeşitli dileklerinin kabul olması amacıyla çıkmaktadırlar. Afyonkarahisar Kalesi tarih boyunca kısmetini açmak isteyen genç kızların uğrak noktası olmuştur. Evlenmek isteyen genç kızlar bir Cuma günü kaleye çıkarak, kalenin üzerinde yer alan Kız Kulesi’nin yanına gelmektedirler. Burada “Bahtım bahtım, Altın tahtım, Evlenecek vaktim” şeklinde bağırarak kızların başlarının üstlerinde de kilitler açılmaktadır. Bu uygulamalarla birlikte evlenemeyen kızların kısa sürede evleneceklerine inanılmaktadır (Önder, 1995: 2). Afyonkarahisar Kalesi’ne çıkan insanların kentten yedi yıl ayrılmayacaklarına

inanılmaktadır (Dünya Bizim, 2022). Dileklerinin gerçekleşmesini isteyen insanlar kentte bulunan Hıdırlık Tepesi'ne çıkarak buraya metal parçalar gömmekte ve dilek resimleri çizmektedirler (Aday, 2018: 237).

Sandıklı yöresinde bulunan Selçik Köyü'nde "Gelin Kayası" adı verilen bir dağ bulunmaktadır. Bu dağın gelinlere uğursuzluk getirdiğine inanıldığından dolayı, gelinler bu dağın yakınına yaklaşmamaktadırlar (Balaban, 2006: 56). Alanyurt Köyü'nde bulunan Bakacak Dağı'nda Kurtuluş Savaşı'nda şehit olan bir askerin mezarı yer almaktadır. Bundan dolayı bu dağda bulunan doğal ürünlerden hiçbirisi kullanılmamaktadır (KK34).

Kızılören yöresinde ormanlık alanlar tekinsiz yerler olarak görülmektedir. Orman içerisindeki çay kenarlarında görünmez varlıkların olduğuna inanılmakta ve geceleri orman içerisine girilmemektedir. İnsanlar zararlı varlıklara karşılık, ormana girerken çam ağacından yapılmış olan küçük bardaklar taşımaktadırlar. Bu küçük bardakların üzerinde çeşitli simgeler bulunmakta ve bu simgelerin zararlı varlıkları kaçırdıklarına inanılmaktadır (KK39). Sinanpaşa yöresinde ormana girerken çekinilmektedir. Mümkünse ormana gece girilmemeye çalışılmaktadır. Ormana tek gidilmemesi gerektiği düşünülmektedir. Girmek zorunda kalındığı zaman ise dualar edilmekte ve orman içerisinde tuvalet ihtiyacı giderilmemektedir. Ağaç diplerine tuvalet ihtiyacı giderilirse, o kişinin başına felaket geleceğine inanılmaktadır (KK44). Şuhut yöresinde çınar ağaçlarının kutsal olduklarına inanılmakta ve dilek niyetiyle dallarına çaputlar bağlanmaktadır (KK48).

Selçik Köyü'nde bereketli olduklarından dolayı dut ağaçlarına saygı gösterilmekte ve dut ağaçları gereksiz yere kesilmemektedir. Sahipsiz ardıç ağaçlarının kesilmelerinin ve kullanılmalarının insanlara uğursuzluk getireceğine inanılmaktadır. Muharrem ayında ve Perşembe günü akşamından cuma günü akşamına kadar herhangi bir canlıya zarar verilmemektedir. Mübarek olduğuna inanılan bu zamanlarda "ulu ağaçların secdeye/seccadeye indiği" düşünülmektedir (KK42).

Sandıklı yöresinde karaağaçtan düşen kişinin çok yaşamayacağına inanılmaktadır. Karaağaçtan günlük hayatta kullanılacak herhangi bir eşya yapılmamaktadır (Karakuş, 2010: 258). Yoğurdun güzel olması için mezardan toplanan çalı çırpı, kaynayan sütün altına atılmaktadır (Karakuş, 2010: 257). Ziyaret yerlerindeki ağaçları kesenlerin

çarpılacağına inanılmaktadır (Karakuş, 2010: 262). Ayrıca yörede Hıdırellez günü ağaç kesilmemektedir (Karakuş, 2010: 267).

Bolvadin yöresinde iğde ağacı kutsal görülmektedir. Yörede bahçelere ve ekinlere nazar değmemesi için mutlaka iğde ağacı dikilmektedir. İğde ağacının, kesilmek zorunda olduğu durumlarda ise herhangi bir parçası yakılmamakta ve öylece bir kenara bırakılmaktadır. Ayrıca hacdan getirilen öd ağacı, uykularında korkunç rüyalar gören kişilerin yastıklarının altına konulmaktadır (Güldemir, 2008: 89).

Afyonkarahisar yöresinde “yaşlı, ihtiyar, büyük” anlamlarında kullanılan “koca” kelimesi, ulu ağaçları isimlendirirken kullanılmaktadır (Aday, 2003: 50). Mezarlıklarda bulunan ağaçların meyveleri yenmemekte ve otlarına zarar verilmemektedir (Aday, 2003: 81). Bolvadin yöresinde dut, asma, ceviz ve armut ağaçlarının altlarına işenirse cinlerin çarpacağına inanılmaktadır (Güldemir, 2008: 40).

İscehisar yöresinde iğde ağaçları kutsal kabul edilmektedir. Bu nedenle insanlar, iğde yapraklarını üzerlerinde taşımakta ya da evlerine asmaktadırlar (KK37). Yörede Kavak Dede isminde ve içerisinde asırlık kavakların bulunduğu yeşil bir türbe bulunmaktadır. Yöre insanı bu alanın kutsal olduğuna inanmakta ve Hıdırellez kutlaması, yağmur duası ve hacı uğurlaması gibi törenleri burada gerçekleştirmektedir. Ayrıca çocuğu olmayan kişiler buraya gelerek kavaklara çaput bağlamakta ve dualar etmektedirler. Bölgede bulunan ağaç parçaları hiçbir yere götürülememektedir. Bu ağaç parçaları sadece türbede yapılan törenlerde yakıt olarak kullanılmaktadır (KK38).

Sultandağı yöresinde yaşı büyük olan ağaçları kesenlerin başlarına felaket geleceğine inanılmaktadır (KK46). Meyve ağacının meyvelerini toplarken ağacın dalları kırılırsa o yılın bereketsiz geçeceği düşünülmektedir (KK47). Bayat yöresinde “Demirli Dede” isminde bir ardıç ağacı bulunmaktadır. İnsanlar ağaca çeşitli dileklerde bulunmak için çaput bağlamaktadırlar. Şifa bulmak için ağacın etrafında yedi tur dönülmektedir. Ayrıca rahatsız kişiler ağacın dal ve yapraklarından almakta ve üzerlerinde taşımaktadırlar (KK9). Dazkırı yöresinde “harman yeri” adı verilen mevkide ulu bir çınar ağacı bulunmaktadır. Dilek dilemek isteyen insanlar ağacın etrafından üç defa turlamakta ve içerisinde bulunan oyuğa girmektedirler (KK19).

Afyonkarahisar yöresinde çitlik ağaçlarına “nazar ağacı” adı verilmektedir. Bu ağaçtan çeşitli nazarlıklar yapılarak çocukların ve hayvanların göğüslerine takılmaktadır (Aday, 2018: 236). Çay yöresinde mezarların başlarına muhakkak en az bir ağaç dikilmektedir. Mezarın başında bulunan ağacın her sallanışında mezarlıkta yatan kişiye sevap verileceğine inanılmaktadır (Aday, 2003: 129). Sandıklı yöresinde erkek çocuk sahibi olmak için armut ağaçları taşlanmaktadır (Özkan, 2001: 16).

Şuhut yöresinde yaylaya çıkılırken evde, yayladan eve inerken ise yaylada yakılan ateşler “ocağımız devamlı tütsün” düşüncesiyle söndürülmemektedir. Bu uygulamayla birlikte evin birlik beraberliği ile bereketinin hiçbir zaman kaybolmayacağına inanılmaktadır (KK49).

Afyonkarahisar yöresinde ateşe işemenin ya da tükürmenin, kişiye uğursuzluk getireceğine inanılmaktadır. Yanan ateşin su ile söndürülmemesi gerektiği düşünülmektedir. Ateş söndürülmek zorundaysa, toprak ya da kum ile söndürülmektedir. Sacayağının işi bitince ortalık yerde bırakılmamakta ve duvara asılmaktadır. Asılmazsa evin bereketinin kaçacağına inanılmaktadır (KK6).

Beltarla Köyü’nde ateşle oynayan çocukların altlarını ıslatacaklarına inanılmaktadır. Ateşe, saç ve tırnak atılmamaktadır (KK8). Sandıklı yöresinde hastalanan hayvanlar iyileşmeleri amacıyla ateşin üzerinden geçirilmektedirler (Karakuş, 2010: 255). Büyük Karabağ Köyü’nde ateş başında cinlerin ve perilerin olduğuna inanılmaktadır. Bu nedenle köze su dökülürken besmele çekilmektedir. Soğan kabuklarının cinlerin parası olduklarına inanıldığından dolayı ateşte soğan kabukları yakılmamaktadır (Filiz, 2015: 107). Akşam vakti evden dışarı ateş verilmemektedir (Filiz, 2015: 110). Bolvadin yöresinde bir evden başka bir eve ateş vermenin, aile ocağına zarar vereceğine inanılmaktadır (Güldemir, 2008: 86).

Afyonkarahisar yöresinde gelinlerin çeyizleri içerisinde muhakkak sacayağı bulunmaktadır (Aday, 2003: 74). Doğacak çocuğun erkek olması için, evin çatısındaki bacadan ocağın üzerine kütük atılmaktadır (Aday, 2003: 111). Bolvadin yöresinde ateşe su

dökmekten kaçınılmaktadır. Eğer dökülmek zorunda kalırsa “destur, kış kış” denilerek dökülmektedir (Güldemir, 2008: 85).

Afyonkarahisar yöresinde ocaktan kalkan sıcak su soğutulmadan herhangi bir yere dökülmemektedir. Eğer sıcak su, bir şekilde karanlık duvar kenarı veya çöplük gibi mekânlara dökülürse burada bulunan varlıkların döken kişiye zarar vereceğine inanılmaktadır (KK3). Yörede ayrıca hamile kadınlar doğumdan önce su üzerinden geçirilmektedirler. Bu uygulamayla birlikte hamile kadınların kolay doğum yapacaklarına inanılmaktadır (KK6).

Beltarla Köyü’nde gece durgun suyun yanında durulmamakta ve içerisine girilmemektedir (KK8). Dinar yöresinde yöre halkı için önemli olduğuna inanılan gün ve gecelerde köyde bulunan çeşmelerden zezem suyu aktığına inanılmaktadır (KK22). Düğünden önce gelin kız ile damat, Su Çıkan Gölü’ne giderek burada dua etmektedirler. Bu uygulamayla birlikte evliliklerinin bir ömür boyu mutlu geçeceğine inanılmaktadır. Çeşitli amansız hastalıklara karşı, Su Çıkan Gölü’nden alınan su ile el ve yüz yıkanmaktadır. Su Çıkan Gölü üzerinde yüzen ördek ve kazların kuyruklarından tüy kopartılıp vücut üzerinde taşınmaktadır. Bu uygulamayla birlikte zararlı ruhların o kişiye zarar veremeyeceğine inanılmaktadır (KK23). İhsaniye yöresinde duaların herhangi bir pınar ya da kuyunun başında yapılırsa kabul olacağı düşünülmektedir (KK32).

Sandıklı yöresinde tencerede suyun boş yere kaynatılması durumunda düşmanların çoğalacağına inanılmaktadır (Karakuş, 2010: 255). Hıdırellez günü gün doğmadan akarsuda yıkanılırsa sağlık kazanılacağı düşünülmektedir (Karakuş, 2010: 267). Ayrıca Nisan ayında yağın yağmurda ıslanmanın insana şifa vereceğine inanılmaktadır (Karakuş, 2010: 268).

Büyük Karabağ Köyü’nde kuyu başlarında şeytanların çok olduğuna inanılmaktadır (Filiz, 2015: 107). Bolvadin yöresinde yeni doğan bebeğin yıkandığı su, bebeğin kırkı çıkıncaya kadar her yere dökülmemektedir (Aday, 2003: 39). Bayram günleri gün doğmadan çeşmelerden zezem suyu aktığına inanılmaktadır (Güldemir, 2008: 32). Bulaşık suyu her yere dökülmemektedir (Güldemir, 2008: 39). Yörede; pınar başlarında, dere boylarında ve bataklık yerlerde perilerin yaşadıklarına inanılmaktadır (Güldemir,

2008: 41). Gelinler yeni evlerine ilk geldiklerinde eşikten su dolu güğümlerle geçmektedirler. (Güldemir, 2008: 64-65).

Şuhut yöresinde Mahmut Dede Dergâhı bulunmaktadır. Dergâhın içerisindeki havuzda yer alan balıkların Anadolu'nun Türkleşmesinde ve Müslümanlaşmasında mücadele eden Türk askerleri olduklarına inanılmaktadır (KK50). Sandıklı yöresinde suya tükürmek uğursuzluk sayılmaktadır (Balaban, 2006: 65). Dinar yöresinde “hoca” adı verilen şifa vericilerin; rahatsız kişilerin sağlık yollarını, yörede kaybolan eşyaların yerlerini ve hırsızlık yapan kişilerin kimliklerini suya bakarak bulduklarına inanılmaktadır (KK22). Gelin damat evine gitmeden önce Su Çıkan Gölü'ne götürülmektedir (KK23).

Afyonkarahisar yöresinde ölünün yıkama suyunu içen kişilerin içki bağımlılığından kurtulacağına inanılmaktadır (KK62). Yörede yakınları ölen aileler, defin işleminden birkaç gün sonra “acılarımız dökülsün” diyerek, “yas hamamına” gitmektedirler (KK63). Sandıklı yöresinde düğünden önce dünürlere soğuk su ikram edilmemektedir. Soğuk su verilirse ailelerin arasına soğukluk gireceğine inanılmaktadır (Balaban, 2006: 93).

Dazkırı yöresinde yer alan delikli taşı, fiziksel ve psikolojik sorunlar yaşayan çocuklar ziyaret etmektedir. Şifa bulmak için çocuklar taşın içerisinden geçirilmektedir. Geçirme esnasında çocuğu delikten sokan kişi “al dertlini” demektedir, deliğin diğer ucundan çocuğu alan kişi ise “ver etlimi” diyerek çocuğu almaktadır (KK20).

Sandıklı yöresinde yer alan “afakan taşına” yönelik olarak çeşitli inanç ve uygulamalar gelişmiştir. Korkan ve çekinen çocukların afakan taşına bağlanmaları durumunda cesaret kazanacaklarına inanılmaktadır. Taşın üzerine para bırakanların kazançlarının bereketli olacağı düşünülmektedir. Evliliklerini mutlu hale getirmek isteyen çiftler taş üzerine çivi çakmaktadır. Belirli dilekler tutulduktan sonra afakan taşının üzerine küçük çakıl taşları yapıştırılmaktadır. Bu taşlar, afakan taşına yapışırsa dileklerin kabul olacağına inanılmaktadır (Balaban, 2006: 56). Yörede ayrıca kökü derinde olan taşların üzerinde uyumaktan çekinilmektedir (Karakuş, 2010: 256). Evin temelini kara taş koymanın iyi olmayacağına inanılmaktadır. Taş duvar dibinde uyuyanların çarpılacaklarına inanılmaktadır (Karakuş, 2010: 262).

Afyonkarahisar yöresinde bahara doğru ilk defa gök gürlemesini duyan kişi yerden taş olarak yukarıya doğru sırtını sıvazlamakta ve taşı üç defa başında çevirdikten sonra gökyüzüne fırlatmaktadır. Bu uygulamayı yapan kişinin o yılı sağlıklı ve bereketli geçireceğine inanılmaktadır (Aday, 2003: 43). Sandıklı yöresinde cenaze defnedilmek için musalla taşının üzerinden alındığında, başka ölüm olmaması için musalla taşının üzerine başka bir taş bırakılmaktadır (Balaban, 2006: 56).

5.10.2. Hayvan ve Bitki Dünyasına Dair İnanç ve Uygulamalar

Dünya üzerinde ortaya çıkan ilk insan toplulukları, doğadan elde ettikleri yaşamsal kaynaklar sayesinde hayata tutunmanın yollarını keşfetmişlerdir. İnsanlar bu süreçte temel ihtiyaçlarını doğada kendiliğinden yetişen hayvanları avlayarak ve bitkileri toplayarak gidermeye çalışmışlardır. Yaşamın başlangıç hikâyesinin yazıldığı bu ilk dönemde doğada bulunan canlılar karşısında savunmasız bir pozisyonda yer alan insanlar, doğaya bağımlı bir anlayış çerçevesinde sürekli yararlandıkları hayvanlara ve bitkilere zihinsel dünyalarında çok özel anlamlar yüklemişlerdir.

Herhangi bir eşyaya ihtiyaç duymadan uçabilen, yüzebilen, çok uzakların kokularını alabilen ve geceleri karanlıkta dahi görebilen hayvanlar, söz konusu olağanüstü özellikleri sayesinde insan toplulukları tarafından her zaman saygıya layık olarak görülmüşlerdir (Roux, 2011: 186). Hayvanlar bu nedenle insan üretimi pek çok kültür, inanış ve ideolojinin içerisinde sıklıkla yer almışlar ve söz konusu yapıların özelliklerine göre bazen tanrıları, bazen şeytanları, bazen ise melekleri sembolize etmişlerdir (Güngör ve Köylü, 2017: 59).

Geleneksel bilinçte, insanların akrabaları olarak görülen hayvanlar, insan topluluklarının kökenlerini açıklamak için kullanılmışlardır (Aça ve Yolcu, 2016: 521-522). İnsanlar içerisinde buldukları inanç daireleri ve yaşadıkları kültürel çevrelere göre hayvanları “kutsal olanlar” ve “kutsal olmayanlar” şeklinde iki farklı kategoriye ayırmışlardır. Kutsal hayvanlara saygı duyulmuşken, kutsal olarak görülmeyen hayvanlardan uzaklaşmaya çalışılmıştır. Ayrıca hayvanların davranış şekillerine bakılarak gelecek hakkında birçok kehanette ve yorumlarda bulunulmuştur (Güngör ve Köylü, 2017: 60).

Bitkiler, insanlar için sağladıkları yararlar dolayısıyla toplulukların kolektif belleklerinde önemli bir konumda yer almışlardır. Geleneksel topluluklar tarafından bazen şifa bulmak için bazen ise mitik bilinçte yer alan dünyalar ile iletişime geçebilmek için kullanılan bitkiler etrafında çeşitli inanç ve uygulama şekilleri ortaya çıkartılmıştır. Bu nedenle her topluluğun inanç dünyasında “kutsal” kabul edilen ya da edilmeyen bitkiler bulunmaktadır (Güngör ve Köylü, 2017: 67). Ayrıca insan topluluklarına benzer şekilde ilişkiler geliştiren bitki topluluklarının da olduğuna ve bu toplulukların “aileler, boylar ve kabileler” şeklinde örgütlendiklerine inanılmaktadır (Roux, 2011: 215).

Orta Asya bozkırlarında yarı göçebe bir hayat sürdüren Eski Türkler, iklim, çevre ve göç şartlarına ayak uydurabilecek hayvanlar beslemişlerdir. Hayvanlarla sıkı bağlar kuran Eski Türkler, kültür, inanç ve ideoloji dünyalarında hayvanlara yönelik oluşumlar meydana getirmişlerdir. Türk inanç dünyasında bazı hayvanlar kutsal olarak değerlendirilmiş, bazı hayvanlar ise sevilmemiştir. “Kurt, geyik, at ve koyun” Türkler tarafından kutsal ve temiz olarak görülmüşken, “domuz, yılan, kedi ve keçi” tehlikeli olarak kabul edilmişlerdir. Saygı duyulan hayvanlar Türkler tarafından “totem ve “ongun” olarak değerlendirilmiş ve bu hayvanların avlanılmaları kesinlikle yasaklanmıştır (Aça ve Yolcu, 2016: 521-523).

Orta Asya’da hareketli bir yaşama sahip olan Eski Türkler, hayvancılığın yanı sıra bitki tarımcılığıyla da ilgilenmişlerdir. Bitkiler, Eski Türklere ait günlük yaşam içerisinde tedavi ve büyü amaçlı işlemlerde kullanılmışlardır (Güngör ve Köylü, 2017: 72). Türk inanç dairesi içerisinde önemli bir yer tutan Şamanizm uygulamaları çerçevesinde de bitkiler önemli bir konumda bulunmuşlardır.

Afyonkarahisar’da “hayvanlar” ve “bitkiler” etrafında oluşturulan inanç ve uygulama öğeleri aşağıda verilmektedir:

Kızılören yöresinde kurt ve canavarlar sürüye zarar veremesin diye “kurt ağız bağlama” işlemi yapılmaktadır. Bu işlem için ele bir ip alınmakta ve dualar eşliğinde ipe en az yedi, en fazla dokuz düğüm atılmaktadır. Düğüm atılan bu iplik hayvan ahırına

asılmaktadır. Bu uygulamayla birlikte hayvanların zarar görmeyeceklerine inanılmaktadır (KK39).

Afyonkarahisar yöresinde bir eve kuş yuva yaparsa o eve uğur geleceğine inanılmaktadır. Kuş yuvalarını bozan insanların başlarına ise bela geleceği düşünülmektedir (KK6). Evlerin duvarlarına, at nalı, at kafatası veya öküz kafatası asılırsa o eve zararlı varlıkların giremeyeceğine inanılmaktadır. Yörede vücutlarında yırtıcı hayvan resimli dövme olan kişilere cinlerin musallat olamayacakları düşünülmektedir (KK3).

Beltarla Köyü'nde yılan gömleğinin uğurlu olduğuna inanılmaktadır. Bulunan gömlekler nazara karşılık evlere asılmaktadır. Nazara karşı ev ve ahır girişlerine kurt ya da tilki kuyruğu asılmaktadır (KK8). Bayat yöresinde tarla kenarlarına, nazar değmesine karşı at nalı ve geyik boynuzu asılmaktadır. Yörede ayrıca zamansız uluyan köpeğin ve meleyen büyükbaş hayvanların hane halkının başına bir uğursuzluk getireceğine inanılmaktadır (KK9).

Dinar yöresinde nazara karşı, yılan veya kaplumbağa yakalanmakta ve toprağa gömülmektedir. Bir süre sonra bu hayvanlar gömüldükleri yerden çıkartılmaktadır. Geçen süre içerisinde bu hayvanların sadece iskeletleri kalmaktadır. Bu iskeletler evin kapılarının üstlerine nazara karşı asılmaktadır. Yörede ayrıca evde kan akmaması için, evde yetiştirilip kesilen büyükbaş bir hayvanın dalağından bir parça alınmakta ve kapının üzerine bağlanmaktadır (KK22).

Emirdağ yöresinde tilki uğurlu görülen hayvanlardandır. Pazara giden kişinin önünden tilki geçerse o kişinin alışverişinin bereketli geçeceğine inanılmaktadır (KK27). Yavaş hareket etmelerinden dolayı kaplumbağalar uğursuz hayvanlar olarak görülmektedir. Güvercin, keklik ve leyleğin kutsal olduklarına inanılmaktadır (KK28). Hasta ya da yaşlısı olan bir evin üzerinde baykuş dolanırsa, o evdeki hasta ya da yaşlının öleceği düşünülmektedir. Yağan yağmurun günahsız hayvan ve bitkiler için yağdığına inanılmaktadır (KK29). Keçinin şeytan, koyunun ise melek olduğu düşünülmektedir. Yörede at kutsal olarak görülmekte ve at nalları nazara karşı evlere asılmaktadır (KK26).

Evciler yöresinde evde küçük karınca görülürse zengin, büyük karınca görülürse fakir olunacağına inanılmaktadır (KK30). İhsaniye yöresinde kuzgun kuşunun uğursuz olduğuna inanılmakta ve çatılara konması istenmemektedir (KK32). Ayrıca saksığan kuşunun öttüğünü duyan kişinin bir haber öğreneceğine inanılmaktadır (KK33).

Hocalar yöresinde keçinin hareketli olması ve tutulduğu zaman bağırmasından dolayı “şeytan”, koyunun ise uysal olması ve tutulduğu zaman bağırmasından dolayı “melek” olduğuna inanılmaktadır. Koyunun bakımını güzelce yapan kişilerin çok zenginleşeceği düşünülmektedir. Yörede dört ayağında beyazlık olan atlar uğursuz, üç ayağında beyazlık olan atlar ise uğurlu sayılmaktadır (KK31).

Selçik Köyü’nde turna kuşunun sesi Hz. Ali’nin sesine benzetildiğinden dolayı turna kuşu kutsal olarak görülmektedir. Hz. Ali’yi korumasından dolayı kedilerin kutsal olduklarına inanılmaktadır. İnanca göre; Hz. Ali’nin şehit edildiği gün evinden çıktıktan sonra kazlar onun önüne çıkarak evine tekrar girmeye zorlamışlardır. Ancak Hz. Ali buna aldırmış etmemiş ve şehit edilmiştir. Bu olaydan dolayı yörede kazlar önemli hayvanlar olarak görülmektedirler. Köyde ayrıca Balıklı Pınar isminde bir ziyaret mekânı bulunmaktadır. Alevi inancındaki önemli gün ve gecelerde buraya gidilmektedir. Hıdırellez gününde yüreği temiz insanların bu pınar içerisinde üç tane sarı renkli balık gördüğüne inanılmaktadır (KK42).

Sinanpaşa yöresinde alaca karga uğursuz bir hayvan olarak görülmektedir. Bir yere giderken yolda sansar gören kişinin gününün kötü geçeceği düşünülmektedir (KK44). Şuhut yöresinde yilkı atlarının vurulması durumunda çeşitli olumsuzlukların meydana geleceğine inanılmaktadır (KK48). Yörede leylek uğurlu bir hayvan olarak görülmektedir. İnanca göre, leyleğin öldüğü yerde “leylak bitkisi” yetişmektedir. Leylak bitkisi ise yörede çeşitli hastalıklara karşı kullanılmaktadır (KK49).

Afyonkarahisar yöresinde uğur böceğinin bir diğer adı “Kabe Böceği”dir. Uğur böceği kimin üzerine konarsa ona uğur getirdiğine inanılmaktadır. Ayrıca uğur böceği üzerine konan kişi dilek tutmakta ve devamında: “Uğur böceğim uçuver uçuver, Kanadını açiver açiver.” şeklinde sözler mırıldanmaktadır. Mırıldanma esnasında uğur böceği uçarsa tutulan dileğin gerçekleşeceğine inanılmaktadır (KK61).

Afyonkarahisar yöresinde yılanın arka ayaklarını gören kişinin cennete gireceğine inanılmaktadır (KK64). Köpeklerin ezan vakti uluması Allah'ı zikrettikleri düşüncesiyle hoş karşılanmaktadır (KK62). Kara kedi görüldüğü zaman uğursuzluk ortaya çıkmaması için gören kişiye saçını tutması önerilmektedir (KK64). Karıncaların fazla hareketlendiği dönemde deprem olacağına inanılmaktadır (KK60). Sünnet çocuğu tek sünnet oluyorsa, tek kalmasın diye yanında bir tane de horoz kurban edilmektedir (KK61). Yörede ayrıca bahar aylarında görülen ilk leylek havada ise gören kişinin o yıl çok gezeceğine, yerde ise gören kişinin o yıl vaktini genellikle evinde geçireceğine inanılmaktadır (KK64).

Sandıklı yöresinde yeni alınan veya yapılan yere nazar değmesin diye yavru tosbağa asılmaktadır (Karakuş, 2010: 263). Kırklı çocukların yanına kedi ya da köpeğin yaklaşması durumunda o çocuklara albasacağına inanılmaktadır (Karakuş, 2010: 266). Hayvan pisliğinin üzerine kül dökmek iyi karşılanmamaktadır. Gece vakti at, öküz, inek gibi hayvanların huzursuz olmaları durumunda, hanenin başına felaket geleceğine inanılmaktadır (Karakuş, 2010: 270).

Sandıklı yöresinde kuzular Hıdırellez'e kadar sayılırsa yılın bereketsiz geçeceğine inanılmaktadır. Çocuklara nazar değmemesi için kurt, ayı, kartal ve leylek gibi hayvanların diş, tırnak ve kemikleri birleştirilerek omuzlarına asılmaktadır. İlk yaylaya çıkışta, hayvanların arasından yabancı birisinin geçmesi durumunda hayvanların hamile kalamayacaklarına inanılmaktadır. Yörede ayrıca çocuğu olmayan kadınlar, develerin altlarından üç kere geçmekte ve deve tüylerinden üstlerinde taşımaktadırlar (Karakuş, 2010: 270).

Sandıklı yöresinde ören yerlerinde bulunan yılanların o yerin bekçisi oldukları düşünülmektedir (Karakuş, 2010: 270). Ak horozun öttüğü bölgenin altında hazine olduğuna inanılmaktadır. İneklerin ilk yavrularının, ilk ağızları (sütü) evden çıkarılmamaktadır. Çıkarılırsa o ineklerin sütlerinin kesileceği düşünülmektedir. Tavukların horozlar gibi ötmelerinin uğursuzluk getireceğine inanılmaktadır. Uğursuzluğa karşı kurbanların kanları ve kemikleri toprağa gömülmektedir. Ayrıca hastalanan hayvanların yanan ateşin üzerinden geçirilmesi durumunda iyileşeceklerine inanılmaktadır (Karakuş, 2010: 271).

Afyonkarahisar yöresinde çift sürmeye giden öküzlerin önünden geçilmesinin uğursuzluk getireceğine ve bunun da bereketsizliğe sebep olacağına inanılmaktadır. Bu olumsuz durumun gerçekleşmemesi için, bahar aylarında ilk defa çifte çıkılınca en gösterişli öküzün alınca okunmuş çiğ yumurta çarpılmaktadır (Aday, 2003: 152).

Bolvadin yöresinde örümcek yuvalarının bozulması günah olarak kabul edilmektedir. Ayrıca evin herhangi bir yerinden örümcek çıkarsa, o gün eve misafir geleceğine inanılmaktadır (Güldemir, 2008: 83). Leylek kemikleri, üzerlik otu ile birleştirilerek nazarı kovmak için tütsülenmektedir (Güldemir, 2008: 84). Afyonkarahisar yöresinde kara tavukların bulunduğu haneye büyü yapılamayacağına inanılmaktadır (KK4).

Emirdağ yöresinde yeni doğan çocuklara nazar değmesine karşı, içerisine “leylek kemiği, ayı tüyü, tavşan potuğu ve gök boncuk” konulmuş muskalar çocukların omuzlarına asılmaktadır (KK26). Çay yöresinde karıncalara, çalışkanlıklarından dolayı saygı gösterilmektedir. Hayvanlara zarar verilmemeye çalışılmaktadır. Beslenen hayvanlara zarar verilirse, kıtlık olacağına inanılmaktadır (KK16). Dazkırı yöresinde kurban bayramında, kurban edilmek istenen hayvanların daha çok boynuzlu olanları tercih edilmektedir. Bunun sebebi ise; sırat köprüsünden geçiş esnasında boynuzlu olan hayvanların boynuzlarına tutularak cennete geçileceği, boynuzları olmayan hayvanlara ise tutunmanın zor olduğu inancıdır (KK19).

Dinar yöresinde atlar öldükleri zaman boş bir araziye gömülmektedir. Daha sonra atın sahibi de öldüğü zaman atın kemikleri çıkarılarak sahibinin mezarına bırakılmakta ya da yeni bir ev yapılacaksa yeni evin temel kısmına atılmaktadır. Kemikler eğer evin temel kısmına atılacaksa, daha çok oturma odasının altı tercih edilmektedir (KK22). Yörede arı büyüklüğünde olan müjde böcekleri, oturma esnasında gelip bir kişinin üzerinde dönerek uçarlarsa, o kişinin bir yerlerden müjde haberleri alacağına inanılmaktadır (KK25). Şuhut yöresinde yer alan kekliklerin gagaları kırmızı renktedir. İnanca göre; Hz. Hüseyin şehit edildikten sonra keklikler onun kanını içmiş ve gagaları bundan dolayı kırmızı rengini almıştır. Bu sebeple keklikler yörede sevilen hayvanlar değildir (KK51).

Afyonkarahisar yöresinde Kurban Bayramı geldiği zaman, sözlü ve nişanlı aileler arasında oğlan tarafından kız tarafına çeşitli hediyeler gönderilmektedir. Bu hediyelerin başında koç gelmektedir. Oğlan tarafı kız tarafına, alnında altın takılı ve üzeri kök boyalarla boyanmış, boynuzları boncuklarla süslenmiş bir kurbanlık koç göndermektedir. Bu koç Kurban Bayramı sabahı gelin olacak kız adına kesilmekte ve akrabalarla birlikte yenilmektedir. Bu uygulamayla birlikte ileride kurulacak olan aile birliğinin daha sağlam temeller üzerine kurulacağına inanılmaktadır (KK78).

Kızılören yöresinde kurdun derisini, dişini, başını ve tırnağını taşıyan kimselere kötülük gelmeyeceğine inanılmaktadır (Aday, 2003: 162). Nazara karşı, yeni doğan bebeklerin beşiklerine ve çocukların omuzlarına kurt kemiğinden yapılan nazarlıklar takılmaktadır. Ayrıca evlerin giriş kısımlarına kurt kafaları asılmaktadır (Aday, 2018: 241). Çay yöresinde, çocukların ağzından düşen süt dişleri, ineklerin ve mandaların dişi doğurmaları için altlarına atılmaktadır (Aday, 2003: 163). Bolvadin yöresinde camilerde ve bazı evlerde kuş yuvaları bulunmaktadır. Yörede kuş yuvası olan cami ve evlere yangın, sel ve deprem gibi doğal afetlerin uğramayacağına inanılmaktadır (KK14). Karacaahmet Köyü'nde köpeklerin Azrail'i gördüklerinden dolayı, ölü çıkacak evi bildikleri düşünülmektedir (KK95).

Afyonkarahisar yöresinde yusufçuk kuşlarına zarar vermektan kaçınılmaktadır. Eğer yusufçuk kuşlarına zarar veren olursa o kişinin elinin taş kesileceğine inanılmaktadır (KK3). Kedilerin içlerinde cinlerin olduğuna inanılmaktadır (KK6). Albasmanın sadece insanlara değil hayvanlara da musallat olabileceğine inanılmaktadır. Kısrakların da bu durumdan etkilendikleri düşünülmektedir. Buna engel olmak için kısrakların yeleleri insan saçı gibi sabaha kadar örülü olarak bekletilmektedir (Aday, 2018: 234). Sandıklı yöresinde, yağmur duası sırasında suya kurumuş at başı gömülmektedir. Bu uygulamayla birlikte yağmur yağacağına inanılmaktadır. Eğer yağmur gereğinden fazla yağarsa, at başı suyun içerisinden geri çıkartılmaktadır (Özkan 2001: 311). Gelin eve girerken, bereket gelmesi için kanatlı hayvan tüyleriyle kapılara yağ sürülmektedir (Özkan 2001: 259).

Afyonkarahisar yöresinde nar yerken tanelerinden hiçbir tanesini yere düşürmeden yiyen kişinin ölünce cennete gideceğine inanılmaktadır. Un dağıtmanın çeşitli sıkıntıları gidereceğine inanılmaktadır. Bunun için “un dağıtan, bun dağıtır” sözü kullanılmaktadır

(KK3). Sirke tüketen kişiye cinlerin zarar veremeyeceklerine inanılmaktadır. Ayrıca tuvalet, lavabo ve banyo gibi pis yerlerde cinlerin oldukları düşünülmekte ve buralarda çok uzun süre beklenilmemektedir. Yörede ayrıca mutfağa soğan, sarımsak ve haşhaş gibi ürünleri asmanın bereket getireceğine inanılmaktadır (KK6).

Alanyurt Köyü'nde üzerlik bitkisi, düğün günü geline nazar değmesin diye yakılmaktadır (KK34). Afyonkarahisar yöresinde yaşayan Ahıska Türkleri, soğanın elden verilmesi durumunda soğanı veren kişi ile alan kişinin aralarının bozulacağına inanmaktadırlar (KK11).

Dinar yöresinde bereketli geçen buğday hasadı döneminde tarladan sapıyla birlikte buğdaylar koparılmakta ve evin bir bölümünde saklanmaktadır. Bu buğdayların eve bereket getireceğine inanılmaktadır. Ayrıca ertesi seneler buğday ekim mevsimlerinde bu buğdaylar ekilecek buğdayların arasına karıştırılmaktadır. Bu şekilde o senenin de bereketli geçeceğine inanılmaktadır (KK22). Yörede ayrıca çocuklara nazar değmemesi için, "çiftçi bardağı" adı verilen ve iğde ağacından üretilen bardakların küçüklerinden yapılmakta ve çocukların omuzlarına dikilmektedir (KK24). İhsaniye yöresinde harmandan kalkan arpa ve buğday eve girmeden, doğada kendiliğinden yetişen ayva dene isimli bitki eve sokulursa o yılın bereketsiz geçeceğine inanılmaktadır (KK32).

Sandıklı yöresinde loğusa kadının ve kırklı çocuğun bulunduğu odaya nazar değmesine karşı soğan ve sarımsak konulmaktadır (Karakuş, 2010: 224). Buğdayın çok olduğu evde ölüm olayının az, su kabağının çok olduğu evde ise ölüm olayının çok olacağına inanılmaktadır. Soğan kabuğuna basılırsa fakirlik geleceğine inanılmaktadır (Karakuş, 2010: 256). Ölen kişi, bulunduğu odadan yıkanmaya götürülürken yatağına bir baş soğan bırakılmaktadır (Karakuş, 2010: 257). Ayrıca yörede ekili tarlada zina yapılması durumunda o tarladan bereket görülemeyeceğine inanılmaktadır (Karakuş, 2010: 258).

Sandıklı yöresinde ekin savrulurken tarlanın içerisinden geçilirse bereketin azalacağına inanılmaktadır. Ekin ekmeye ve ekin biçmeye gidilirken abdestsiz gidilmemektedir. Yoğurt veya süt dışarıya verilirken üzerine üzerlik ya da yeşil yaprak konularak verilmezse, o sütün sağıldığı ineğin hastalanacağına inanılmaktadır (Karakuş, 2010: 258). Hamile kadın çok fazla karabiber tüketirse çocuğunun benli olacağı

düşünülmektedir (Karakuş, 2010: 263). Gece evden eve acı biber, soğan ve sarımsak verilmemektedir (Karakuş, 2010: 267).

Afyonkarahisar yöresinde Hıdırellez gecesi iki adet zambak yaprağı kesilmekte ve kesilen yapraklardan bir tanesine dilek tutulmaktadır. Dilek tutulan zambak yaprağı zaman içerisinde büyürse tutulan dileğin kabul olacağına inanılmaktadır (Aday, 2003: 156). Eber yöresinde evlerin dış yüzeyine dolanan sarmaşık çiçeğinin, o evi görünmez zararlılardan koruduğuna inanılmaktadır (KK12). Bolvadin yöresinde gül, karanfil ve papatya bitkilerinin kutsal oldukları düşünülmektedir (KK14). İncehisar yöresinde haşhaş taneleri kutsal olarak görülmekte ve yere dökülüp çiğnenmemektedir. Haşhaş taneleri ortalığa saçılırsa bereketsizlik olacağına inanılmaktadır (KK38).

Dinar yöresinde her çocuk bir yaşından üç yaşına kadar bir yelek giymektedir. Yeleğin arka kısmında, içerisinde hurma çekirdeği, iğde çekirdeği, karanfil, kurşun, yılan kemiği ve eski gümüş paralar konulan bir cep bulunmaktadır. Bu eşyaların her birisinin yelegeyi giyen çocuklara yönelik olarak çok özel anlamları vardır. Hurma çekirdeği; “hacca gitsin”, iğde çekirdeği; “nazar değmesin”, karanfil; “derisi kokmasın”, kurşun; “önüne engel çıkmasın”, yılan kemiği; “kanı akmasın”, eski gümüş para ise; “parası hiç eksik olmasın” amaçlarıyla cebin içerisine konulmaktadır (KK22).

Sinanpaşa yöresinde hamile kadınların doğumlarının kolay geçmesi dileğiyle, Arabistan’dan getirtilen ve adına “Meryem Ana Eli (Fadime Ana Eli)” denilen bitkilerin suyundan doğuma yakın içmeleri gerekmektedir (Sönmez, 2018: 455). Dinar yöresinde aybaşı olan kadınların kurdukları turşunun tutmayacağına inanılmaktadır (KK22). Çay yöresinde gelin yaşayacağı eve gelirken, evliliklerinin bereketli olması için başından aşağıya buğday ve arpa saçılmaktadır (Aday, 2003: 124). Bolvadin yöresinde geceleyin ekmek mayası (ekşi hamur), turşu, soğan, biber gibi acı ve ekşi şeyler bir evden başka bir eve verilmemektedir. Eğer bu yiyecekler gece dışarıya çıkarılırsa, herhangi birinin öleceğine veya eve uğursuzluk geleceğine inanılmaktadır (Güldemir, 2008: 46). Afyonkarahisar yöresinde loğusa kadınları görünmez varlıklardan korumak için yastıklarının altına süpürge otu konulmaktadır (Aday, 2018: 234).

5.10.3. Halk Takvimi ve Halk Meteorolojisine Dair İnanç ve Uygulamalar

İnsanlar, günümüze kadar elde ettikleri kazanımlarını gözlem yapabilme yeteneklerine borçludurlar. İlk insanların toplumsal düzenlerini oluşturan avcı-toplayıcılık yaşam şekli ile daha sonraki süreçte tarımsal faaliyetlerle ortaya çıkan üretime dayalı toplum düzeni, insanların çevrelerini sürekli gözlemlmelerine ve bu gözlemlerden elde ettikleri bilgileri tecrübeye aktarabilmelerine bağlı olarak meydana gelen yaşama yansımış gelişim şekilleridir. Bu süreçte insanlar; gökyüzünü, ayı, yıldızları, güneşi, geceyi, gündüzü, mevsimleri, doğanın döngüsel eylemlerini ve hava olaylarını gözlemlemişler ve ortaya geleneksel bilgi birikimi yoluyla “halk takvimi ve halk meteorolojisine” yönelik inanç ve uygulamalar çıkmıştır. Sözlü kültür dairesinde meydana gelen bu üretimler çeşitli meslek temsilcilerinin kullanımlarıyla artarak büyümüş ve günümüze kadar aktarılmıştır.

Gündoğan (2018: 22) tarafından: “İmkânların kısıtlı ve teknolojinin bugünkü gibi gelişmemiş olduğu dönemlerde, halkın eskiden beri özellikle tabiat olaylarından yola çıkarak edindiği tecrübe ve tahminlere dayalı zamanı aylara, haftalara ve günlere bölünmesi.” şeklinde tanımlanan “halk takvimi”; iklim koşullarına, doğal özelliklere, göksel olaylara, dinsel eğilimlere, ekonomik etkenlere ve toplumsal yönelimlere göre şekillenmekte ve farklılıklara ayrılmaktadır (Özdemir ve Bozyurt, 2006: 58-59). Bu nedenle her topluluk sahip olduğu özellikler nispetinde bir halk takvimi geliştirmiş ve böylece dünya üzerinde pek çok halk takvimi çeşidi ortaya çıkmıştır.

Halk takvimleri, içerisinde oluştukları toplulukların gökyüzünü, güneşi, ayı, yıldızları, geceyi, gündüzü ve mevsimleri uzun yıllar gözlemlmeleri sonucunda meydana gelen ve içerisinde inanç ve uygulamalar barındıran “zaman belirleme” yöntemleridir. Topluluklar oluşturdıkları halk takvimleriyle; toplumsal, ekonomik, kültürel, dinsel ve büyüsel olayların zaman dilimlerini ve tekrar etme dönemlerini günlerine, gecelerine, haftalarına, aylarına, mevsimlerine ve yıllarına göre yöresel adlandırmalarıyla birlikte belirlemişlerdir (Aça, 2016b: 561-562).

Halk takvimleri daha çok çiftçi, hayvancı, avcı, denizci ve balıkçı gibi doğa ile doğrudan temas kuran meslek temsilcilerinin, “zamanı önceden bilebilme, kontrol altına alabilme ve yönetebilme” isteklerinin yansımaları sonucunda ortaya çıkarılmıştır (Veren,

2019: 28-29). Halk takvimlerinin zamanla meydana getirilmesiyle sadece söz konusu meslekler değil, tüm insanlık, sosyal, ekonomik, kültürel, psikolojik ve dini açılardan yararlar elde etmişlerdir (Veren, 2019: 248).

Orta Asya bozkırlarında hayvancılık ve bitki tarımcılığına yönelik uygulamalarla geçimlerini sağlayan Türkler çeşitli halk takvimleri kullanmışlardır. Türkler süreç içerisinde; “On İki Hayvanlı Türk Takvimi, Eski İran Takvimi, Arap Takvimi, Tufan Takvimi, Eski Kıptî (Kopt) Takvimi, Filip Takvimi ve Nabat Takvimi” gibi temeli halk takvimine dayanan pek çok takvimden yararlanmışlardır (Alpaslan, 2018: 22). Türklerin en yaygın olarak kullandıkları takvim ise, on iki yıllık devrelerin her birinin bir hayvan adıyla anıldığı “On İki Hayvanlı Türk Takvimi”dir. Söz konusu takvimde yıllar sırasıyla; “sıçkan (fare)”, “ud (sığır, öküz)”, “pars”, “tabışkan (tavşan)”, “lu (ejder)”, “yılan”, “yunt (at)” “koy (koyun)”, “biçin (maymun)”, “takagu (tavuk)”, “it”, ve “tonguz (domuz)” hayvanları ile adlandırılmaktadır. Bir yılda on iki ayın bulunduğu On İki Hayvanlı Türk Takvimi’nde, yılbaşı olarak 22 Aralık (kış mevsiminde gündüzlerin uzamaya başladığı ilk gün) tarihi kabul edilmektedir (Kafesoğlu, 2016: 328-329). Günümüzde ise Anadolu’da “eski hesap, kocakarı hesabı, baba hesabı, kocakarı takvimi ve çoban hesabı” gibi farklı adlarla anılan halk takvimleri kullanılmaktadır (Aça, 2016b: 563).

İnsanların gözlemlerine ve tecrübelerine dayalı olarak meydana getirilen halk kültürü unsurlarından bir diğeri ise “halk meteorolojisi”dir. Gündoğdu (2018: 24) tarafından: “Halkın deneme-yanılma yoluyla tarihsel olarak gelişen gözlemlerle yapmış olduğu geleneksel hava tahminleri.” şeklinde tanımlanan halk meteorolojisi, henüz meteoroloji bilim dalının ortaya çıkmadığı dönemlerde havanın durumunu geleneksel yöntemlerle tahmin etme yoluyla meydana getirilmiştir (Aça, 2016b: 567-568).

Teknolojinin yeteri kadar gelişmediği zaman dilimlerinde insanlar, böcek ve kuş gibi hayvanların davranışlarını; ay, güneş, rüzgâr, deniz ve bulutların hareketlerini; bitkilerin görüntülerini gözlemlemişler ve hava durumuna yönelik olarak anlık, günlük, haftalık, aylık ve yıllık tahminlerde bulunmuşlardır. Yapılan tahminler havanın, sıcak, soğuk, bulutlu, açık, rüzgârlı, nemli ya da yağışlı olmasına yönelik olarak gerçekleştirilmişlerdir (Demir, 2019: 215). Bu uygulamalar sonucunda ise ortaya

bulunulan coğrafi konumun söz konusu özelliklerine göre şekillenen halk meteorolojisi türleri çıkmıştır.

Halk meteorolojisi daha çok avcılık, hayvancılık, çiftçilik ve denizcilik gibi doğa ile doğrudan ilişkiler yürüten meslekler ile ilgili olarak geliştirilmiştir. Söz konusu meslek kuruluşları mensuplarının yapacakları eylemlerin öncesinde hava şartlarına yönelik bilgileri edinerek, atacakları adımların belirsizliklerini ortadan kaldırmaları, çalışma alanlarındaki başarı ihtimallerini arttırmıştır (Demir, 2019: 215). Uzun süreli gözlemlerin sonucunda ortaya çıkartılmış olan “halk meteorolojisi” ile “halk takvimi” uygulamalarının birlikte değerlendirildiği hava tahminlerinde ise doğruluk oranı daha yüksek ihtimallere yükselmiştir (Aça, 2016b: 568).

Doğa ile sürekli ilişki içerisinde bulunan Türk topluluklarında da halk meteorolojisine yönelik olarak köklü inanç ve uygulama şekilleri ortaya çıkartılmıştır. Türk topluluklarında “kehanet” olarak görülen halk meteorolojisine yönelik tahminleri, doğaüstü güçleri olduğuna inanılan “kamlar” gerçekleştirmişlerdir. Kamlar söz konusu süreçte sadece halk meteorolojisine yönelik tahminlerde bulunmamışlar, aynı zamanda gerçekleştirdikleri uygulamalarla birlikte hava durumlarına müdahale etmeye de çalışmışlardır (Aça, 2016b: 568).

Afyonkarahisar yöresinde “halk takvimi” ve “halk meteorolojisi” etrafında oluşturulan inanç ve uygulama öğeleri aşağıda verilmiştir:

Afyonkarahisar yöresinde halk takvimi; “Kasım Günleri (Soğuk Mevsim)” ve “Hızır Günleri (Sıcak Mevsim)” adlı iki ara başlık çerçevesinde incelenmektedir. Kasım Günleri içerisinde yer alan günler soğuk geçmekteyken, Hızır Günleri içerisinde yer alan günler nispeten daha yüksek sıcaklıklar meydana getirmektedir (Özdemir ve Bozyurt, 2006: 59).

Kasım Günleri (Soğuk Günler): Kasım günleri, 8 Kasım ile 6 Mayıs tarihleri arasında bulunmakta ve yılın daha çok soğuk günlerinden meydana gelmektedir. Şubat ayının 29 gün olduğu dönemler 180 gün olan Kasım günleri, diğer zamanlarda 179 günden

oluşmaktadır (Özdemir ve Bozyurt, 2006: 59). Kasım günleri içerisinde yer alan “sayılı gün ve dönemler” aşağıda tarihsel süreçleriyle birlikte verilmektedir:

a. Pastırma Yazı (Mevsimsiz Sıcaklar): 12 ile 26 Kasım tarihleri arasında meydana gelen “Pastırma Yazı”, her ne kadar soğuk dönem içerisinde yer alsada hava sıcaklıklarının mevsim normallerinin üzerinde seyrettiği dönemi oluşturmaktadır. Havaların ılıman olmasından dolayı bu dönemde pastırmalar açık havalara kurumaya bırakılmaktadır. Pastırma yazı ile alakalı olarak Afyonkarahisar’da “Bastırma sıcakları, bastırmadan (pastırma) yağ damlatır.” deyiimi kullanılmaktadır (Özdemir ve Bozyurt, 2006: 59-60). b. Ülker Dönümü Fırtınası: 30 Kasım tarihinde meydana gelen bu sayılı günde yörenin hava şartları değişmeye başlamaktadır. c. Karakış Fırtınası: Bu dönem yörede kış şartlarının sertleşmeye başladığı 10 Aralık tarihinde başlamaktadır. d. Zemheri (Erbain): Yörede 22 Aralık ile 30 Ocak tarihleri arasında görülen zemheride, kış mevsiminin en sert soğukları yaşanmaktadır. Bu dönemde kar yağışı ve fırtınalar bol görünmektedir. Zemheri döneminde yörede “Gündönümü Fırtınası, Zemheri Fırtınası ve Ayandon Fırtınası” ortaya çıkmaktadır. e. Gün Dönümü Fırtınası: Yörede 27 Mayıs tarihinde görülen gün dönümü fırtınası, kuzeyden gelen kuvvetli ve soğuk rüzgârlar sebebiyle meydana gelmektedir. Gün dönümü fırtınasının ortaya çıkma sebebi günlerin uzamaya başlamasıdır. f. Zemheri Fırtınası: 10 Ocak tarihinde, zemherinin 20. günü meydana gelen fırtınadır. g. Ayandon Fırtınası: 28 Ocak tarihinde ortaya çıkan ayandon fırtınası ile birlikte yörede don olayları görülmektedir. Bu tarih yörede kış şartlarının en sert geçtiği dönemdir. h. Hamsin: Hamsin, 31 Ocak ile 21 Mart arasındaki 50 günlük kış dönemini kapsamaktadır. Hava sıcaklıkları genel itibarıyla zemherideki kadar soğuk seyretmese de, zaman zaman zemheriden soğuk günler de yaşanmaktadır. Halk arasında bu sıcaklık değişimleriyle alakalı olarak şu hikâyeye anlatılmaktadır: “Hamsin, Zemheri’ye demektedir ki: “Sendeki kudret bende olsa kaynayan aşı dondururum.” Zemheri de zaman zaman kendisinden daha soğuk sıcaklık ortalamaları yakalayan Hamsin’e dönüp: “Sen benden kemsin (kötüsün).” cevabını vermektedir.” (Özdemir ve Bozyurt, 2006: 60-61).

Hamsin dönemi içerisinde halk deyişiyle “cemreler düşmektedir.” Aslında düşen bir şey bulunmamaktadır. “Cemrelerin düşmesi” deyişiyle, sırasıyla havanın, suyun ve toprağın ısınması kastedilmektedir. Birinci Cemre: Kasım günlerinin 105. günü, havanın kısmen ısınmasından dolayı cemrenin havaya düştüğü gün olarak kabul edilmektedir.

Yörede birinci cemreden sonra havaların ısınmaya başladığını anlatabilmek için “Kasım yüz, önü düz” deyimini kullanılmaktadır. İkinci Cemre: Kasım günlerinin 112. günü ikinci cemrenin suya düştüğü kabul edilmektedir. Üçüncü Cemre: Kasım günlerinin 120. günü üçüncü cemrenin toprağa düştüğü kabul edilmektedir (Özdemir ve Bozyurt, 2006: 61).

1. Kocakarı Soğukları (Berdel-Acuz): Kocakarı soğukları, 11 Mart ile 18 Mart tarihleri arasındaki günler için kullanılmaktadır. Bu dönem kış aylarının son soğuklarını içerisine almaktadır. Yaşlı bir kadının yedi tane keçisinin bu dönemde ölmesinden dolayı, bu döneme halk arasında “kocakarı soğukları” adı verilmiştir. i. Mart 1. Dokuzu Soğuğu ve Fırtınası: 22 Mart tarihinde ani sıcaklık düşmeleri meydana gelmektedir. Mart dokuzu, halk takviminde üç bölüm halinde bulunmaktadır. Dokuzar gün arayla Mart Dokuzu günleri geçirilmektedir. Bu üç Mart dokuzu günlerinden bir tanesinde hava oldukça soğuk seyretmektedir. Soğuk günlerin beklentisine yönelik olarak yörede “mart dokuzu, dokuzun dokuzu, o da olmazsa otuzu” şeklinde deyim kullanılmaktadır. Bu dönem leyleklerin üreme dönemleridir. Ancak havaların soğukluğundan dolayı leyleklerin bazı yumurtaları bugünlerde donmaktadır. j. Çaylak Fırtınası: Yörede 26 Mart tarihinde görülmektedir. Çaylak kuşlarının göç ettikleri zamanda ortaya çıkan fırtınadır. k. Mart 2. Dokuzu Soğuğu ve Fırtınası: 1 Mart tarihinde oluşan ikinci mart dokuzudur. l. Mart 3. Dokuzu Soğuğu ve Fırtınası: 9 Nisan tarihinde oluşan üçüncü mart dokuzudur. m. Avriil'in 5'i Soğuğu (Camız Kıran Fırtınası): 18 Nisan tarihinde, soğukların aniden ortaya çıktığı gündür. Bu dönemde yörede görülen sert soğuklardan dolayı halk arasında “korkma Hamsin kışından, kork Avriil'in beşinden, camızı ayırır eşinden” deyimini yaygın olarak kullanılmaktadır. n. Sitte-i Sevir Soğuğu (Öküz Soğuğu): Yörede bu dönem 21 Nisan ile 26 Nisan tarihleri arasında görülmektedir. Hava sıcaklıklarının değişkenlik gösterdiği bu dönemle ilgili olarak halk arasında şu deyim kullanılmaktadır: “Sitte-i Sevir tandırı devirir, Sitte-i Sevir her saati bir devir, Sitte-i Sevir kapıları çevirir.”. o. Çiçek Fırtınası: Ağaçların çiçeklenmeye başladığı dönemde ortaya çıkan bu fırtına yörede 3 Mayıs tarihinde görülmektedir. Fırtınadan çok etkilenen ağaçlar o yıl meyve vermemektedirler (Özdemir ve Bozyurt, 2006: 62-64).

Hızır Günleri (Sıcak Mevsim): Hızır günleri, 6 Mayıs'ta başlayıp 8 Kasım'a kadar süren 186 günlük sıcak dönemi kapsamaktadır. Yörede 6 Mayıs tarihi, Hıdırellez Günü olarak görülmekte ve baharın gelişini sembolize etmektedir (Özdemir ve Bozyurt, 2006:

64). Hızır günleri içerisinde yer alan “sayılı gün ve dönemler” aşağıda tarihsel süreçleriyle birlikte verilmektedir:

a. Mevsimsiz Soğuklar: Yörede hava sıcaklıkları Hızır günleri ile birlikte yükselmeye başlamışken, 12 ile 28 Mayıs tarihleri arasında hava sıcaklıklarında ani düşüşler yaşanmaktadır. Yörede bu döneme “Hıdırellez Soğukları” adı da verilmektedir. b. Filiz Kıran Fırtınası: Yörede 16 Mayıs tarihinde görülmektedir. Filiz kıran fırtınası, ağaçların yeni oluşmuş filizlerine verdiği zararlardan dolayı bu adla anılmaktadır. c. Ülker Fırtınası: Yörede 25 Mayıs tarihinde görülmektedir. d. Filiz Koparan Fırtınası: 3 Haziran tarihinde ortaya çıkmaktadır. e. Ülker Doğumu Fırtınası: Yörede 10 Haziran tarihinde görülmektedir. f. Gün Dönümü Fırtınası: 22 Haziran tarihinde, günlerin kısaltmaya başladığı dönemde ortaya çıkan fırtınadır. g. Çark Dönümü Fırtınası: Yörede 11 Temmuz tarihinde görülen fırtınadır. h. Sam Rüzgârları: Sam rüzgârları, 25 Temmuz ile 24 Ağustos tarihleri arasında esen ve havayı kurutan sıcak karakterli rüzgârlardır. i. Eyyam-i Bahür: Arapça bir tamlama olan “Eyyam-i Bahür” sözcüğü sözlükte: “en sıcak dönem” anlamına gelmektedir. Yörede 1 Ağustos ile 7 Ağustos arasında ortaya çıkan eyyam-i bahür günleri, kuru ve sıcak bir dönemi oluşturmaktadır. 1. Sam Rüzgârları Sonu: 24 Ağustos tarihinde ılıman karaktere sahip sam rüzgârlarının esmemeye başlamasıyla gündüzler her ne kadar sıcak olsalar da geceler serinlemeye başlamaktadır. Bununla alakalı olarak halk arasında; “Ağustos'un on beşi yaz, on beşi kış.” deyiimi kullanılmaktadır. j. Mihr-i Can Fırtınası: Yörede mihr-i can fırtınası 31 Ağustos tarihinde görülmektedir. Bu tarihten itibaren leylekler göçe başlamaktadır. k. Bildircin Geçimi Fırtınası: Yörede bildircin geçimi fırtınası 6 Eylül tarihinde görülmektedir ve fırtına vasıtasıyla bildircinler göç etmektedirler. l. Çaylak Fırtınası: 12 Eylül tarihinde ortaya çıkmaktadır. m. Kestane Karası Fırtınası: 25 Eylül tarihinde görülen kestane karası fırtınası ile kestane ağaçlarında bulunan kestaneler yere dökülmeye başlamaktadır. Yörede sonbahar mevsiminin başlangıcı olarak bu fırtına görülmektedir. n. Turna Geçimi Fırtınası: 30 Eylül tarihinde görülmektedir. o. Koç Katımı Fırtınası: Yörede 5 Ekim tarihinde ortaya çıkmaktadır. ö. Meryem Ana Fırtınası: Yörede 15 Ekim tarihinde görülen bu fırtınayla birlikte havalar soğumaya başlamaktadır. p. Balık Fırtınası: 27 Ekim tarihinde görülen balık fırtınasıyla birlikte yöreye yılın ilk karı yağmaktadır. r. Kuş Geçimi Fırtınası: Yörede 6 Kasım tarihinde görülen kuş geçimi fırtınası ile birlikte ilk don olayları meydana gelmektedir (Özdemir ve Bozyurt, 2006: 64-67).

Halk Meteorolojisine Dair İnanç ve Uygulamalar: Büyük Karabağ Köyü'nde ayvalar sertleştiği zaman hava sıcaklıklarının düşeceğine inanılmaktadır. Köyde ayrıca iğde ağaçları bol meyve verdikleri zaman kış aylarının sert geçeceği düşünülmektedir (Filiz, 2015: 121).

Afyonkarahisar yöresinde kentin güneyinde konumlanan Erkmen Dağı'nın üzerine bulut gelirse, kent merkezine yakın zamanda yağış düşeceğine inanılmaktadır. Kışa yakın aylarda, gece gökyüzü bembeyaz hale gelirse yağmur yağacağı düşünülmektedir. Gece gökyüzünde yıldızlar net bir şekilde görünüyorsa, ertesi günün güneşli olacağına inanılmaktadır. Yörede ayrıca yaz ayları yağışlı geçerse kış aylarının da bol yağış alacağı düşünülmektedir (KK3).

Sandıklı yöresinde kurbağalar sesini yükseltirse yağmur yağacağına inanılmaktadır (Karakuş, 2010: 270). Sonbahar aylarının sabah saatlerinde havada sis bulunuyorsa, o günün bol güneşli geçeceği düşünülmektedir. Büvelek tutarsa yağmur yağacağına inanılmaktadır (KK3). Karıncalar yuvalarının girişlerini kumla kapatıyorsa kışın yaklaştığına inanılmaktadır. Sülük ve salyangozlar suyun içerisinden çıkıp yeşil alanlara doğru hareket ederlerse yakın zamanda yağmur yağacağı düşünülmektedir. Yörede ayrıca Ağustos ayında gökyüzünde bulutlar görünürse kışın sert geçeceğine inanılmaktadır (KK6).

Başmakçı yöresinde ayva ağacının yaprakları üstten dökülmeye başlarsa kışın sert geçeceğine inanılmaktadır. Kırlangıçlar alçaktan uçarlarsa yakın zamanda yağmur yağacağı düşünülmektedir (KK7). Beltarla Köyü'nde kır keçileri yaylım esnasında çok uzaklara gitmiyorsa havanın yağacağına inanılmaktadır. Sabah güneş doğarken, doğu yönünde kızıl ve ince bulutlar yer alıyorsa, kısa sürede yağmur yağacağı düşünülmektedir (KK8). Bayat yöresinde sonbahar aylarında, yapraklar yere döküldüğü zaman, koyunlar yere düşen yaprakları yerlerse o gece kar yağacağına inanılmaktadır. Yörede bulunan Eğerli Dağı'nın üst tarafında koyu bulutlar oluşursa yakın zamanda yağmur yağacağı düşünülmektedir (KK9).

Evciler yöresinde dolu yağarken, dolunun bir tanesi ailenin birinci çocuğunun göğsünden içeriye girerse dolu yağışının dineceğine inanılmaktadır (KK30). Sandıklı yöresinde yılan ölüsü suya atıldığı zaman, suyun içerisinde kaybolmuyorsa yağmur yağacağına inanılmaktadır (Karakuş, 2010: 270). Çay yöresinde ayın ilk görüldüğü günün sıcaklık durumuna göre hava tahminleri yapılmaktadır. Ayrıca ay hilal halinde iken iki ucu aşağıya doğruysa o dönemin yağışlı, iki ucu yukarıya doğru bakıyorsa o dönemin kurak geçeceğine inanılmaktadır (Aday, 2018: 235-236).

Bayat yöresinde bulutlar yerden yukarıya doğru gökyüzünü tamamen kaparlarsa sağanak yağış yağacağına inanılmaktadır. Gökyüzündeki bulutların koyu renkli hale gelmesi durumunda yağmur yağacağı düşünülmektedir. Yörede ay, hilal halindeyken çevresinde parlaklık ortaya çıkıyorsa yağmur yağacağına inanılmaktadır (KK9).

Eber yöresinde ayva meyvesi çok olduğu zaman kışın soğuk geçeceğine inanılmaktadır. Yaz çok kurak olursa, kışın da sert geçeceğine inanılmaktadır. Çay ve Sultan Dağları üzerinde bulut görünürse yağmur yağacağı düşünülmektedir. Eber Gölü'nde bulunan kurbağalar ötmeye başladığı zaman yağmur yağacağına inanılmaktadır (KK12).

Karamık Gölü üzerinde bulut var ise Bolvadin'e yağış düşeceğine inanılmaktadır (KK13). Çay yöresinde yer alan Sivrice Dağı'nın üzerinde siyah bulut biriktiği zaman Çay'a yağmur yağacağı düşünülmektedir (KK16). Çobanlar yöresinde bulutlar kaba ve yere yakın görünüyorsa yağmur yağacağına inanılmaktadır. Ayrıca gökkuşağı çıkarsa havanın açacağı düşünülmektedir (KK18).

Dazkırı yöresinde gece, açık havada ayın etrafında bulut var ise ertesi gün yağmur yağacağına inanılmaktadır (KK20). Dinar yöresinde bulutlar dağlardan yüksekteyse yağmurun yağmayacağı, bulutlar dağların zirvesine yakın bir konumdaysa yağmurun yağacağı düşünülmektedir. (KK22). Dağların başındaki bulutlar koyu renkliyse yağmur yağacağına inanılmaktadır. Hava durumu parmakla belirlenmeye çalışılmaktadır. İlk aşamada parmak gökyüzüne tutulmaktadır. Parmak ucunda rüzgâr hissedilirse yağmur yağacağı düşünülmektedir (KK24).

Emirdağ yöresinde ağaclar yapraklarını üstten dökmeye başlarsa kışın sert geçeceğine, alttan dökmeye başlarsa kışın daha ılıman geçeceğine inanılmaktadır. Kışın şimşek bir defa çakarsa “kar bölündü” denilmektedir ve o kış kar yağışının çok olacağına inanılmaktadır. Karadağ’a bulut çökerse yağmurun çok şiddetli yağacağı düşünölmektedir (KK26). Yörede bulunan Çirişli’nin üzerine bulut çıkmışsa yağmur yağacağına inanılmaktadır. Yörede yağmur yağdıracak bulutlara “sağmal bulut” adı verilmektedir (KK27).

Emirdağ yöresinde kabayel (Iodos) estiği zaman yağmur yağacağı düşünölmektedir. Karıncalar çok hareket yapıyorsa kışın yaklaştığına inanılmaktadır. Sığırçık ve kırlangıç kuşları yörede görölmemeye başlayınca kışın geleceği düşünölmektedir (KK27). Uzakta bulunan yerleşim yerlerinden sesler gelirse, rüzgârın hızlı olduğuna ve yakın zamanda yağmur yağacağına inanılmaktadır (KK28). Köyün konumuna göre güneye düşen sivri tepe üzerinde bulut birikirse köye yağış geleceği düşünölmektedir. Sonbahar aylarında ağaclar yapraklarını üstten aşağıya doğru dökerse kışın hafif, aşağıdan yukarıya doğru dökerse kışın sert geçeceğine inanılmaktadır (KK29).

Evciler yöresinde rüzgâr batıdan eserse muhakkak yağmur yağacağına inanılmaktadır. Hava kışlayacağı zaman ayın etrafında bir ışık halkası oluşmaktadır. Bu halka dar olursa kışın erken, geniş olursa kışın geç geleceğine inanılmaktadır. Yörede bulunan Akdağ’ın iki büyük tepesinin ortasında bulut görölürse havanın soğuyacağına inanılmaktadır. Hava kışlayacağı zaman koyunlar tokuşmakta ve keçiler kuyruklarını aşağıya indirmektedirler. Ayak parmaklarının üşümesi, kar yağacağının göstergesi olarak algılanmaktadır. Koyunlar birbirlerinden ayrılmayıp toplu halde yayılırlarsa yakın zamanda yağmur yağacağı düşünölmektedir. Serçeler toplu halde uçarlarsa havanın soğuyacağına inanılmaktadır (KK30).

Hocalar yöresinde keçiler ardıç ağaclarının meyvelerinden çok yemeye başlarsa, o gün içerisinde yağmur yağacağı düşünölmektedir (KK31). İhsaniye yöresinde gökyüzünde geceleri yıldız görölmezse ertesi gün havanın kapalı, yıldız görölürse havanın açık olacağına inanılmaktadır. Ayın etrafında ışık huzmesi görölürse yağmur yağacağı düşünölmektedir (KK32). Poyrazın yağış getireceğine, kaba yelin ise havayı ısıtacağına inanılmaktadır (KK33).

Alanyurt Köyü'nde kuzeyden esen kaba yel ne kadar hızlı eserse yağışın o kadar çok geleceğine inanılmaktadır. Gökyüzünde kızıl bir renk oluştuğu zaman yağmur yağacağı düşünülmektedir. Çam ağaçlarının kozalakları ve meşe ağaçlarının palamutları çok olursa kış aylarının sert geçeceğine inanılmaktadır (KK34).

Kızılören yöresinde kavak ağaçlarının yaprakları sonbaharda aşağıdan yukarıya doğru sararırsa kışın sert, yukarıdan aşağıya doğru sararırsa kışın ılıman geçeceğine inanılmaktadır. Ayın etrafında parlak bir daire çıkarsa buna "ağıllamak" adı verilmektedir ve bu durumun yöreye yağmur getireceği düşünülmektedir. Ayrıca yörede sonbahar gelirken doğu yönünde yıldız görülürse kar yağışı olacağına inanılmaktadır (KK39).

Selçik Köyü'nde, Sandıklı tarafından esen rüzgâra "şehar oyrazı" adı verilmekte ve bu rüzgârın soğuk havalar getireceğine inanılmaktadır (KK42). Sinanpaşa yöresinde meyvelerin bol olduğu yıl kışın sert, meyvelerin az olduğu yıl ise kışın yumuşak geçeceği düşünülmektedir. Sabah gökkuşağı görülürse o gün havanın fırtınalı, akşam görülürse fırtınasız olacağına inanılmaktadır (KK44).

Sultandağı yöresinde poyraz esince havanın soğuyacağına inanılmaktadır. Arılar vaktinden önce kovana girerlerse yağmurun yağacağına inanılmaktadır (KK46). Şuhut yöresinde Kasım ve Aralık aylarında gece havada bulut görülüyorsa don olayının meydana geleceği düşünülmektedir (KK48). Kırlangıç çok görüldüğü zaman kışın uzun süreceğine inanılmaktadır. Sabah erken saatlerde güneşin etrafı kızıl görülürse yağmur yağacağı düşünülmektedir. Yörede bulutlar Kilim Atan Mevkii'nde oluşursa az yağmur yağacağına, Karaman Mevkii'nde oluşursa yağmurun çok yağacağına inanılmaktadır (KK49).

Sandıklı yöresinde karasinekler insanların çıplak yerlerine konuyorsa yağmur yağacağına inanılmaktadır. Keçiler kuyruklarını dik tutmuyorsa, yağmur yağacağı düşünülmektedir. Kedi yere yatıp sırtını yere sürüyorsa, yağmurun yağacağına inanılmaktadır. Bademler 15 Mart'ta çiçek açmazsa, kışın uzun süreceği düşünülmektedir (Karakuş, 2010: 275).

Çay yöresinde sabahları güneşin önünde bulut olursa, o gün içerisinde yağmur yağacağına inanılmaktadır. Yaz günü, gece yıldızlar çok seyrek görülürse kuraklığın süreceği düşünülmektedir. Yaz aylarında aşırı sıcak olduğu zaman yağmur yağacağına inanılmaktadır. Karın ince yağması durumunda uzun süreli, iri yağması durumunda ise kısa süreli olacağı düşünülmektedir (Kocapınar, 2010: 59).

Afyonkarahisar yöresinde kümes hayvanları bitlenirse yakın zamanda yağmur yağacağına inanılmaktadır. Yaz aylarında kelebek çok görülürse kuraklık olacağı düşünülmektedir. Ayrıca kargalar havada toplu şekilde uçarlarsa kışın yaklaştığına inanılmaktadır (Aday, 2003: 189). Çay yöresinde ayın ilk görüldüğü günlerde havalar soğuk geçerse, kışın sert geçeceği düşünülmektedir (Aday, 2003: 47). Karacaahmet Köyü’de güneş batarken parlak görülüyorsa, ertesi günün güneşli olacağına inanılmaktadır (KK95).

5.10.4. Bereketi Artırma ve Doğaya Dönük Büyüsel Uygulamalar

Kitlesel üretimin gerçekleştirildiği endüstri kuruluşlarının ortaya çıkmasından önce insanlar, çok uzun süre kol ve kas gücünün yardımıyla üretim yapmışlardır. Doğaya bağımlı yaşamın tezahürü olarak ortaya çıkan ilkel şartların sınırlı üretiminden dolayı insanların tüm ihtiyaçları yeteri kadar giderilememiştir. Kıtık sebebiyle pek çok alanda yeteri kadar tatmin olamayan insanlar, inanç dünyalarında kurguladıkları kurallar çerçevesinde yaşamlarına yön vermişlerdir. İnsanlar bu dönemde doğanın gerçek sahibi olduklarına inandıkları “hami ruhlardan” kendilerine “bereket” vermeleri için isteklerde bulunmuşlar ve onları öfkeliendirecek birtakım eylemlerden uzak durmaya çalışmışlardır. Böylelikle “bereket” inancı çerçevesinde çeşitli uygulamalar ortaya çıkmıştır.

Okuşluk Şenesen tarafından (2011: 210): “Su, ateş, hava ve toprağın doğal dengeler içinde, insan emeği ile birleşmesi sonucu ortaya çıkan her şey.” şeklinde tanımlanan bereket, tarihin en eski topluluklarından günümüze kadar üzerinde çaba harcanan bir konu olmuştur. Yaşamın sürekliliği içerisinde ortaya çıkan doğal döngünün sonuçlarından yer yer memnun olmayan geleneksel insanlar, söz konusu döngüyü kendileri açısından olumlu sonuçlar vermesi için birtakım büyüsel eylemlerle etkilemeye çalışmışlardır (Çetin, 2006: 190). Tanyu tarafından (1992: 501): “Tabiatüstü gizli güçlerle ilişki kurularak yahut

kendilerinde gizli güçler bulunduğuna inanılan bazı tabii nesnelere kullanılarak zararlı, faydalı veya koruma gayeli bazı sonuçlar elde etmek için yapılan işler” şeklinde tanımlanan büyü, günlük yaşamda bilgi ve yetenekleri kısıtlı olan insanın, söz konusu yetersizliklerini giderebilmek adına birtakım gizli güçlerden yardımlar istemesidir. Büyü ile birlikte doğa olaylarının, bitkilerin, hayvanların ve insanların kontrol altına alınabileceği düşünülmüş ve bu sihirsel yetenek “bereketin” sağlanmasına yönelik olarak kullanılmaya çalışılmıştır.

Doğa güçlerinden çok ciddi olarak etkilenen Türklerin inanç yapılarında da bereketi sağlamaya yönelik gerçekleştirilen büyüsel unsurlar önemli bir yer tutmaktadır. Bereketsizliği; “baht, uğur ve talih” anlamlarına gelen “kut”un kaybedilmesi olarak gören Türkler, kutlarını kaybetmemek adına “kamlar” aracılığıyla çeşitli büyüsel uygulamalar gerçekleştirmişlerdir. Günümüzde de Anadolu’da yaşayan Türkler arasında bereketi sağlamaya dönük büyüsel işlemler “ev hayatına, avcılığa, hayvancılığa, tarıma, mevsimsel döngülere, yağmura ve ticaret hayatına” yönelik olarak canlı bir şekilde uygulanmaktadır (Aça ve Yolcu, 2016: 524).

Afyonkarahisar’da bereketi artırma ve doğaya dönük büyüsel uygulamalar etrafında gelişen ögeler aşağıda verilmektedir:

Yaylabağı Kasabası’nda kıtlık ya da kuraklık meydana geldiği zaman “adak çıkartma” denilen uygulama gerçekleştirilmektedir. Bu uygulamada insanlar evlerinde olan buğday, arpa gibi ürünleri bir kuyu başına getirerek orada pişirmektedirler. Pişen yiyecek kuyu başına gelen herkes tarafından bölüşülerek yenilmektedir. Bu esnada “adağımız adak olsun, verdiğimiz helal olsun, eyvallah” şeklinde maniler okunmaktadır (KK1).

Beltarla Köyü’nde Dede Ardiç isminde bir ağaç bulunmaktadır. Yörede görülen kuraklık zamanlarında ağaç kibleye doğru gelecek şekilde öne alınmakta ve dualar edilmektedir. Ayrıca keçi ve koyunların meleşmelerinin de kuraklığı keseceğine ve köye bolluk getireceğine inanılmaktadır. Bundan dolayı dede ardiç ağacının etrafına keçi yavruları ve keçiler ile koyun yavruları ve koyunlar ayrı ayrı getirilmektedirler. Analarından ve yavrularından ayrılan bu hayvanlar sanki Allah’a yalvarıyorlarmış gibi

meleşmektedirler. Köyde bu günahsız hayvanların hatırına yağış yağacağına inanılmaktadır (KK8).

Çobanlar yöresinde havanın kurak geçtiği dönemlerinde Sihirli Tepesi'ne çıkılıp, Sihirli (Evrar) Dede Türbesi'nde dualar edilmekte ve yemek yenilmektedir. Yağmur duasına çıkılmadan evvel evlerde hamur işleri yapılmakta ve bereket olsun diye türbeye çıkanlara dağıtılmaktadır. Ayrıca türbenin yanında daha önceden toplanan ve isimlerine “bald taşı” adı verilen küçük çakıl taşlarına da dualar edilmekte ve bu taşlar bir çuval içerisine doldurularak, türbenin yakınından geçen Akarçay Deresi'nin içerisine bırakılmaktadır. Bu uygulamayla yöreye bol miktarda yağış yağacağına inanılmaktadır (KK18).

Çobanlar yöresinde pek çok köy odası bulunmaktadır. Uzun kış gecelerinde odalar arası ziyaretler tertiplenmektedir. Bu ziyafet tertiplerinde her evden gelen malzemelerin karıştırılmasıyla “Ferfene” adlı yemek yenilmektedir. Ferfene yemeğinin yöreye bereket getireceğine inanılmaktadır (KK18).

Dazkırı yöresinde bulunan Maymun Dağları'nın üzerinde Kara Dede adı verilen bir türbe bulunmaktadır. Hıdırellez zamanı Dazkırı yöresinde yaşayanlar bu dağa çıkarak, Kara Dede türbesine ziyaretlerde bulunmaktadırlar. Ziyaretlerin sonunda meydana bir ateş yakılmakta ve kazan içerisinde pilav pişirilmektedir. Pişen pilav türbeye gelen herkese dağıtılmaktadır. Bu pilavdan ne kadar çok kişi yerse o yılın o kadar bereketli geçeceğine inanılmaktadır (KK20).

Dazkırı yöresinde bayram arefelerinde, sabah küçük çocuklar güzel elbiselerini giyerek ellerinde poşetlerle ev ev gezmektedirler. Gezi esnasında çocuklar “Üleştirin üleştirin, oğlunuzla kızınızı birleştirin” demektedirler. Gidilen evden poşetlere şeker, fıstık, ceviz ve fındık gibi yiyecekler konulmaktadır. Bu uygulamaya “nevale”, “üleştir” ya da “pisi pisi” adları verilmektedir. Çocuklara ne kadar çok yiyecek verilirse o yılın hem daha bereketli hem de çok daha sağlıklı geçirileceğine inanılmaktadır (KK19).

Dinar yöresinde kuraklık dönemlerinde Su Çıkan Dağı'nda birleşilmekte ve herkesin evinden getirdiği buğday, arpa, nohut, haşhaş gibi bakliyatlar ile pilav

yapılmaktadır. Bu pilav yenildikten sonra, çocuklardan birer adet küçük, yassı taş getirmeleri istenmektedir. Bu taşlar bir çuval içerisine konulduktan sonra Büyük Menderes Nehri'nin yatağına bırakılmaktadır. Bu uygulamanın üzerine yağmur yağacağına inanılmaktadır. Bu işlemden sonra bazen o kadar çok yağmur yağmaktadır ki, yağmurun dinmesi için nehrin yatağından çuval bulunup geri çıkartılmaktadır (KK23).

Dinar yöresinde kuraklık zamanı evlerinden çıkan çocuklar sırasıyla ev ev dolaşmakta ve yapacakları yemek için malzeme istemektedirler. Evlerden et, buğday, arpa ve mercimek gibi ürünler verilmektedir. Malzemeler toplanınca yörede yaşayan bir yetişkin bu malzemelerden bir yemek yapmaktadır. Ayrıca dolaşma esnasında evlerinin camından çıkan ev sahipleri çocukların üzerlerine yağmuru temsilen su serpmektedirler (KK25).

Emirdağ yöresinde, Zemheri'nin 27'sinde bereket ve kutlama geleneği olan “saya gezme” gerçekleştirilmektedir. Saya gezme gününde, koç katımıyla birlikte hamile kalan koyunların, karınlarında bulunan kuzuların canlandığına inanılmaktadır. İnsanlar yüzlerini siyaha boyamakta ve ellerine koçların çanlarını almaktadırlar. Bir kişi ayı rolüne girmekte ve sokak sokak dolaştırılmaktadır. O esnada: “Hey ayadan ayadan, / Yılan attı kayadan, / Açlığımızdan değil, susuzluğumuzdan, / Adet kalmış sayadan, / Ayımın gözleri humar, / Birini açar, birini yumar, / Ablasından, ağasından bahşiş umar, / Dön koca ayım dön.” manisi eşliğinde dinleyicilerden hediyeler istenmektedir. Ayının yanında iki tane de “kupey” adı verilen köpek taklidine girmiş insanlar bulunmaktadır. Ayı hediyeleri beğenmeyince kış uykusuna yatmış gibi yerden kalkmamaktadır. Bu teatral uygulamayla birlikte yöreye bereket geleceğine inanılmaktadır (KK27).

Emirdağ yöresinde kurak geçen mevsimden sonra yağmur duasına çıkılmaktadır. Yağmur duası genellikle Emirdağ üzerinde yer alan Emir Baba'nın türbesinin yakınlarında yapılmaktadır. Küs olan kişiler bu duaya katılmamaktadırlar. Duaya en çok okul çocuklarının katılması istenilmektedir. Duadan sonra kazanlarla yemekler pişirilmektedir. Ya dua yaparken ya da duanın sonunda mutlaka yağmurun yağacağına inanılmaktadır (KK28).

Emirdağ yöresinde, bereketsizliğe karşı; Hıdırellez'den üç gün öncesinde kuzular ve buzağlar analarından ayrılmamaktadırlar. Tarlaya çalışmak için gidilmemektedir. Odun kesilmemektedir. 6 Mayıs'ta dünyaya gelen Hz. Hızır'ın doğanın sahibi olduğuna ve doğal döngü içerisinde yer alan canlılarla bizzat kendisinin ilgileneceğine inanılmaktadır (KK28).

Sultandağı yöresinde, kiraz hasadında ağaçlarda bulunan bütün meyveler toplanmamaktadır. Ağaçların üst kısımlarında yer alan meyvelerin kurdun, kuşun nasibi olduğu düşünülmektedir. Bu uygulamayla birlikte bereketin daha da artacağına inanılmaktadır (KK46). Yörede kiraz hasadı bittikten sonra, hasada katılan herkese kiraz bahçelerinin içerisinde yemek verilmektedir. Hasada emeği geçen kişilere yemek yedirilmezse, gelecek yıl kiraz hasadının bereketli geçmeyeceğine inanılmaktadır (KK47).

Şuhut yöresinde tarlada çalışmaya gidilince tarlaya önce selam verilmektedir. Tarlaya saygı duyulmakta ve tarla içerisinde olumsuz şeyler yapılmamaktadır. Eğer tarlaya saygısızlık gösterilirse bolluk ve bereketin kaçacağına inanılmaktadır (KK51). Bolvadin yöresinde kuraklık dönemlerinde yağış için, asma ağacından kesilen kırk adet budak, Kırkgöz Köprüsü'nde ıslatılarak çeşitli bölgelere dikilmektedir (KK14).

İhsaniye yöresinde yağmurun uzun süre yağmadığı ve mevsimin kurak geçtiği zamanlarda çocuklar bir araya gelerek ev ev dolaşmaktadırlar. Çocuklar dolaşma esnasında ev sahiplerinden un, yağ, yumurta, şeker ve buğday gibi malzemeler istemekte ve şu tekerlemeyi okumaktadırlar: “Rahmet gelini yağ ister, / Yağ istemez bal ister, / Kutlu kızını harman ister, / Dağlar taşlar sel olmuş, / Arpa buğday çok olmuş, / Bir maşa iki maşa, / Ambarlarımız dolsun taşa taşa.” En sonunda ise toplanan bu malzemeler köy fırınında yiyeceğe dönüştürülmekte ve çocuklar tarafından yenilmektedir (KK67).

Afyonkarahisar'da her yıl Muharrem Ayı'nın 10. günü geldiğinde Türbe Camii'nin meydanına aşure yapmak amacıyla 40 tane kazan kurulmaktadır. 40 hafız tarafından, 40 hatim eşliğinde aşurenin duası yapılmakta ve pişirilmeye bırakılmaktadır. Pişirilen aşure ertesi gün, 40 bin tas halinde şehrin kalabalık noktalarında dağıtılmaktadır. Aşure hazırlanırken: “Vakt-i şerifler hayr ola, / Hayırlar feth ola, şerler def ü ref ola. / Hak ve erenler niyazlarımızı kabul eyleye. / Şehit-i Kerbelâ İmam Hüseyin Efendimizin, / Ruh-i

revanı şad ola ve himmeti müzdad ola. / Dem-i Hazret-i Mevlana, sırr-ı Şems-i Tebrizi, / Kerem-i İmam Ali, Hu diyelim Huu.” gülbangi okunmaktadır (KK90).

Çay yöresinde pekmez ya da bulgur kaynatılırken, ürünlerden bir kısmı “kurdun kuşun hakkı” olarak görülmekte ve bir kenara diğer canlıların tüketmeleri için bırakılmaktadır. Ayrıca yörede koyun, keçi ve inekler yeni doğum yaptıklarında sütleri bir kaba alınarak ya dereye dökülmekte ya da ağaçların altına konulmaktadır. Bu uygulamalarla birlikte bereketin artacağına inanılmaktadır (Aday, 2003: 137-138). Yörede ayrıca kurak geçen mevsimlerde, at başlarına ya da öküz başlarına dualar yazılarak, Çay Deresi'ne gömülmekte, ağaçlara akrepler ve kaplumbağalar asılmaktadır (Aday, 2003: 140-143).

Çay yöresinde yağmur duasına çıkıldığında şu dua okunmaktadır: “İramet gelinim bal ister, / Bir kaşıkçık yağ ister, / Cicili de daşlar sel olsun, / Arpa, buğday bol olsun.” (Aday, 2003: 141).

Afyonkarahisar yöresinde yağışsız geçen mevsimlerde, bereketin oluşması için “Adine Pilavı” denen bir uygulama bulunmaktadır. Bu uygulamada çocuklar bir araya gelerek ellerinde torbalarla evlerden bulgur, pirinç, kıyma, yağ ve tuz gibi yiyecek maddeleri toplamaya çıkmaktadırlar. Toplama sırasında çocuklar: “Teknede hamur, / Bahçede çamur, / Ver Allah'ım ver, / Gani gani yağmur.” duasını okumaktadırlar. Çocukların ellerindeki torbalara yiyecek maddeleri bırakan ev sahipleri ise: “Hey adine adine, / Şalgam börek dadine, / Bir halka, / İki halka, / Evinen damiman (eviyle, damıyla), / Kâbe'ye kalka kalka.” şeklinde okudukları dualarla çocuklara karşılık vermektedirler. Toplanan gıda maddeleri bir büyüğün yardımıyla pişirilmekte ve evlerden getirilen tahta kaşıkla yenilmektedir. Pişirilen yiyeceğin bir bölümü de kuşlara verilmektedir. Bu uygulamayla birlikte yöreye bereket geleceğine ve bolca yağmur yağacağına inanılmaktadır (Nasrattınoğlu, 1976: 34-35).

Afyonkarahisar yöresinde Hıdırellez gününden önceki pazar günü “Gavur Küfürü” adı verilen bahar ve bereket bayramı kutlanmaktadır. Kutlamalardan önce ev ev dolaşarak yakacak odun toplanmakta ve şehrin meydanına büyük bir ateş yakılmaktadır. İnsanlar ateşin üzerinden sırayla atlamakta ve uğur kazandıklarına inanmaktadırlar. Ayrıca ateşin içerisinde yumurtalar haşlanmakta ve kabukları, soğan kabukları ile boyanarak

süslenmektedir. O gün bereketsizlik olmaması için yörede dükkânlar açılmamakta ve evlerde iş yapılmamaktadır (Nasrattınoğlu, 1976: 36-37).

Afyonkarahisar yöresinde çocukların ömürlerinin bereketli olması için, ilk çıkan dişleri sonrasında “Diş Göllesi” adı verilen bir tören gerçekleştirilmektedir. Diş göllesinde, eve tanıdık kadınlar çağırılmakta ve haşlanmış buğday, haşlanmış nohut, haşlanmış fasulye, fındık, fıstık, üzüm ve leblebi gibi yiyecek maddelerinden “gölle” yapılarak yenilmektedir (Nasrattınoğlu, 1976: 44).

Bolvadin yöresinde 21 Mart tarihinde, bereket ve hayır getirmesi için “Nevruz” kutlaması yapılmaktadır. Nevruz kutlaması hazırlıkları bir hafta önceden başlamaktadır. Nevruzdan önceki Çarşamba gününe “Ahir Çarşamba” adı verilmektedir. Ahir Çarşamba gününde baş harfi “s” ile başlayan “süt, simit, susam, sirke, salep, sarımsak ve soğan” gibi gıda maddelerinden yiyecek ve içecek ürünleri Nevruz günü yenilmek üzere yapılmaktadır. Nevruz günü meydana ateş yakılmakta ve dilekler eşliğinde ateşin üzerinden atlanılmaktadır (Güldemir, 2008: 34).

Bolvadin yöresinde bolluk ve bereketin sembolü olarak görülen Hıdırellez günü 6 Mayıs'ta kutlanmaktadır. Hıdırellez gününden önce evler ve eşyalar tamamen temizlenmektedir. Hıdırellez günü yemek amacıyla “ilibada dolması” yapılmaktadır. Akşam gül ağaçlarının diplerinde dilekler tutulmakta, yoğurda dönüşmesi için kapı önlerine kaynamış süt ve mayalanması için hamur bırakılmaktadır. Hıdırellez günü sabah erken kalkılmakta ve kapılarla pencereler sonuna kadar açılmaktadır. Kahvaltıda “nasip” olarak görülen yumurta muhakkak yenilmektedir. Kahvaltıdan sonra Hızır ve İlyas Dede'nin gece geldiklerine inanılan yeşillik alanlara gidilmektedir. Hıdırellez günü karınca yuvalarından alınan topraklar bereket getirmeleri için cüzdanların içerisine konulmaktadır (Güldemir, 2008: 35-36).

Sandıklı yöresinde tarlaya ekim için giderken, karpuz ve nar gibi bol taneli ve bol çekirdekli meyveler bolluk ve bereket için götürülmektedir (Balaban, 2006: 110). Afyonkarahisar yöresinde sabah uyanınca yüz suyla yıkanmazsa o günün bereketsiz geçeceğine inanılmaktadır (KK3). Afyonkarahisar yöresinde güneşin doğuş ve batış zamanlarında uyumanın eve bereketsizlik getireceğine inanılmaktadır (KK6).

Dinar yöresinde bereketli geçen buğday hasadı döneminde tarladan sapıyla birlikte buğdaylar koparılmakta ve evin bir bölümünde saklanmaktadır. Bu buğdayların eve bereket getireceğine inanılmaktadır. Ayrıca ertesi seneler buğday ekim mevsimlerinde bu buğdaylar ekilecek buğdayların arasına karıştırılmaktadır. Bu şekilde o senenin de bereketli geçeceğine inanılmaktadır (KK22).

İhsaniye yöresinde harmandan kalkan arpa ve buğday eve girmeden, doğada kendiliğinden yetişen ayva dene isimli bitki eve sokulursa o yılın bereketsiz geçeceğine inanılmaktadır (KK32). Sandıklı yöresinde ekili tarlada zina yapılması durumunda o tarladan bereket görülemeyeceği düşünülmektedir. Ekin savrulurken tarlanın içerisinden geçilirse bereketin azalacağına inanılmaktadır (Karakuş, 2010: 258). İsehisar yöresinde haşhaş taneleri kutsal olarak görülmekte ve yere dökülüp çiğnenmemektedir. Haşhaş taneleri ortalığa saçılırsa bereketsizlik olacağı düşünülmektedir (KK38). Sultandağı yöresinde yaşı büyük olan ağaçları kesenlerin başlarına felaket geleceğine inanılmaktadır (KK46). Meyve ağacının meyvelerini toplarken ağacın dalları kırılırsa o yılın bereketsiz geçeceği düşünülmektedir (KK47).

Afyonkarahisar yöresinde çift sürmeye giden öküzlerin önünden geçilmesinin uğursuzluk getireceğine ve bunun da bereketsizliğe sebep olacağına inanılmaktadır. Bu olumsuz durumun gerçekleşmemesi için, bahar aylarında ilk defa çifte çıkılınca en gösterişli öküzün alnına okunmuş çiğ yumurta çarpılmaktadır (Aday, 2003: 152). Sabah erken saatlerde uyanılıp kapı ve pencereler açılırsa o eve bereket gireceği düşünülmektedir. Gece yiyeceklerin üstleri açık bırakılırsa, evin bereketinin kaçacağına inanılmaktadır (KK6).

Emirdağ yöresinde güneş doğmasıyla birlikte Tanrı'nın uyandığına ve bu esnada uyanmayan insanların günlerinin bereketsiz geçeceğine inanılmaktadır (KK26). Sandıklı yöresinde Hıdırellez günü kapalı un çuvallarının ağızları açılırsa haneye bolluk ve bereket geleceği düşünülmektedir (Karakuş, 2010: 267). Dinar yöresinde ay dolunay şeklini aldıysa işlerin hayırsız ve bereketsiz olacağına inanılmaktadır. Bu süreçte tarla ekilmemekte, fidan dikilmemektedir. Ayrıca dolunay döneminde doğan çocukların

yaramaz olacaklarına inanılmaktadır. Ancak ay hilal şeklini aldıysa bu durumun uğurlu olacağı düşünülmektedir (KK22, KK24).

Emirdağ yöresinde ay hilal şeklindeyken arkasına biraz yatıksa o senenin kış aylarının bereketsiz geçeceğine inanılmaktadır. Ancak hilal dik olursa kış aylarının bereketli olacağı düşünülmektedir. Güneş parlak doğarsa o günün uğurlu, parlak doğmazsa o günün uğursuz geçeceğine inanılmaktadır (KK28). Sinanpaşa yöresinde güneş batarken, doğuda “mars” isimdeki yıldızı gören kişilerin uğurlarının kaçacağı düşünülmektedir (KK44). Afyonkarahisar yöresinde gökkuşağının bol görüldüğü yılların bereketli olacağına inanılmaktadır (Aday, 2003: 44).

BEŞİNCİ BÖLÜM

SONUÇ

Doğa ile uyumlu ve olumlu ilişkiler geliştiren geleneksel topluluklar, günlük yaşamlarında çeşitli ihtiyaçlarını gidermek amacıyla kullandıkları deneyimsel bilgilere sahip olmuşlardır. İnsan-doğa eşitliği paradigmasında, doğaya bağımlı bir yaşam sürdüren topluluklar tarafından geliştirilen bu bilgilere “geleneksel ekolojik bilgi” adı verilmiştir. Geleneksel toplulukların hayatta kalmalarına imkânlar sunan söz konusu bu bilgiler, yaşama karşı zorlu mücadeleler veren insanların yollarını aydınlatan işaretler konumunda yer almışlardır. Geleneksel ekolojik bilgiye ait deneyim belleği sayesinde doğadan sürdürülebilirlik kapsamında yararlanan geleneksel topluluklar, yeryüzüne herhangi bir olumsuz etkide bulunmadan ekolojik temelli kültürel oluşumlar meydana getirmişlerdir. Söz konusu bu oluşumlar, kültürel bellek sayesinde nesilden nesle aktararak günümüze kadar ulaşabilmişlerdir.

Afyonkarahisar’ın sosyo-kültürel yapısının, insan-doğa ilişkilerinin ve bu ilişkiler sonucunda meydana getirilen geleneksel ekolojik bilgi temelli kültürünün ortaya çıkarılmaya çalışıldığı bu çalışmada araştırma bulgularından hareketle görülmüştür ki; “giriş” bölümünde oluşturulan “hipotezlerle” koşturarak kentte, insan-doğa çatışmasından ziyade insan-doğa uyumuna yönelik ilişkiler sürdürülmekte ve bu ilişkilerin kültüre dönük yansımaları olan geleneksel ekolojik bilgi yaratımları, içerisinde bulunulan şartlara göre şekillenerek değişim ve dönüşümlerle birlikte varlıklarını devam ettirmektedirler. Ancak yörede günümüzde dahi her ne kadar geçim kaynakları tarım ve hayvancılık gibi doğa ile yakın ilişkiler geliştiren meslek dalları üzerinden yürütülmeye çalışılsa da; insanların doğadan uzaklaşmaları, doğal çevreye verilen zararlar, küreselleşme ve köyden kente göç gibi sebeplerden dolayı uzun yıllar sonucunda deneyimlere dayalı olarak meydana getirilen geleneksel ekolojik bilgi üretimlerinde kayıplar olduğu tespit edilmiştir.

Geleneksel ekolojik bilgi oluşumlarının toplumsal yaşam içerisinde değerini yitirmesi ya da unutulmuş olarak kaybolmaya yüz tutması durumlarında, insan hayatı için gelecekte çeşitli olumsuz sonuçların yaşanması ihtimali olası görülmektedir. İnsanların

doğayla doğrudan temaslarıyla birlikte meydana getirdikleri geleneksel ekolojik bilgi kültürünün yok olması sonucunda; doğadan kopuş süreci hızlanacak ve ekolojik sürdürülebilirliğin geri plana atılmasıyla birlikte doğal çevreye verilen zararlar kat kat artacaktır. Çevrede oluşan tahribatlar ise, o çevreyle sürdürülen ilişkiler sonucunda üretilen geleneksel ekolojik bilgi üretim kaynaklarının son bulmasına ve söz konusu geleneğin aktarım mekanizmalarının durmasına sebep olacaktır. Böylelikle nesiller arası kültürel bağlar aktarılamayacak ve kimlik sorunları ortaya çıkacaktır.

Geleneksel ekolojik bilgi belleğinin; topluluk üyeleri tarafından değerli olarak addedilebilmesi, toplum hayatında işlevsel olarak değerlendirilebilmesi, uygulamalar sırasında değişen şartlara göre yeni geleneksel ekolojik bilgi unsurlarının üretilebilmesi, nesiller arasında sağlıklı bir şekilde iletiminin sağlanabilmesi ve öncelikle yerelden ulusala daha sonra ise ulusaldan uluslararası platformlara taşınabilmesi için çeşitli kurum ve kişilerin bazı sorumlulukları yerine getirmesi gerekmektedir. Bu sorumluluklar aşağıda açıklamalarıyla birlikte sıralanmaktadır:

a. Çeşitli uluslararası kuruluşlar ve ülkeler tarafından geleneksel ekolojik bilginin korunması ve kullanılmasına yönelik hukuki çalışmalar yürütülmelidir. Geleneksel ekolojik bilgi unsurlarının yok oluşlarının durdurulması ve ticarileştirilmelerinin önüne geçilmesi amacıyla; “Dünya Fikri Mülkiyet Örgütü (WIPO)”, “Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü (UNESCO)”, “Birleşmiş Milletler Ticaret ve Kalkınma Konferansı (UNCTAD)”, “Dünya Sağlık Örgütü (WHO)”, “Birleşmiş Milletler Gıda ve Tarım Örgütü (FAO)” ve “Dünya Ticaret Örgütü (WTO)” gibi uluslararası kuruluşlar tarafından evrensel boyutta ve hukuki anlamda bağlayıcılık niteliği olan çözümler ortaya konulmalıdır. Ayrıca zengin geleneksel ekolojik bilgi kültürüne sahip olan Türkiye’de de ekolojik bilginin korunmasına yönelik olarak hukuki çalışmalar yürütülmeli ve Türk hukuk mevzuatında geleneksel ekolojik bilgiye yönelik düzenlemeler yer almalıdır.

b. Toplumsal yaşamda geleneksel ekolojik bilgiye yönelik bilgilendirme çalışmaları yapılarak topluluk üyelerinin bu bilgi üzerine farkındalık kazanmaları sağlanmalıdır. Geleneksel ekolojik bilgi ait oldukları toplulukların pek çok temel ihtiyaçlarını giderebilen birikimli bir bilgi sistemidir. İnsan topluluklarının; yaşamlarını daha anlamlı ve mutlu hale getirmek, çevre ile olumlu ilişkiler geliştirmelerini sağlamak ve sürdürülebilirlik

kapsamında doğadan yararlanmalarının yollarını göstermek amaçlarıyla toplum nezdinde geleneksel ekolojik bilgiye yönelik olarak eğitim ve farkındalık çalışmaları yürütülmelidir. Bu çalışmalar daha çok çocuk ve gençlere yönelik yapılmalı ve gelecekte çevreye ve çevreden hareketle oluşturulan kültürel unsurlara karşı ekolojik duyarlılık sahibi nesillerin yetiştirilmesi sağlanmalıdır.

c. Geleneksel ekolojik bilgiye yönelik üretimler, ulusal ve uluslararası kurumlar tarafından tescil ettirilmelidir. Geleneksel ekolojik bilgi unsurlarının, “Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü (UNESCO)” ve “Türk Patent ve Marka Kurumu” tarafından tescil ettirilerek kayıt altına alınmaları, söz konusu unsurların öncelikle yerel boyuttan ulusal boyuta, daha sonra ise uluslararası platformlara taşınmalarını sağlayarak unutulmalarının ve yok olmalarının önüne geçecektir.

d. Bir bölgeye özgü geleneksel ekolojik bilginin korunması için o bilginin elde edildiği coğrafyanın da korunmasına yönelik çalışmalar yapılmalıdır. Geleneksel ekolojik bilgi, insan topluluklarının yakın çevreleriyle kurdukları temasları sonucunda ortaya çıkan kültürel üretimlerdir. Doğa ile olumlu ilişkiler geliştiren avcı-toplayıcı topluluklar zamanında en verimli ve işlevsel dönemini yaşayan geleneksel ekolojik bilgi üretimleri, tarım toplulukları ve endüstri topluluklarıyla birlikte sekteye uğramış ve söz konusu dönemlerde insanların doğa üzerinde oluşturdukları tahribatlar dolayısıyla yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştır. Ayrıca bu doğadan kopuş süreciyle birlikte birçok çevre sorunu ortaya çıkmış ve canlılar için yaşam gittikçe zorlaşmıştır. Söz konusu bu olumsuz sonuçlar geleneksel ekolojik bilginin üretim kaynağını oluşturan doğaya karşı, toplulukların menfaat temelli bakış açılarının değişmesi zorunluluğunu gündeme getirmiştir. Bu sebeple; geleneksel ekolojik bilginin korunması ve yaşam alanlarında meydana gelen çevre sorunlarının engellenmesi amaçlarıyla, doğaya yönelik olarak sürdürülebilirlik çerçevesinde oluşturulan yaklaşımlarla birlikte ilişkiler kurmak gerekmektedir. Günümüzde doğaya yönelik bakış açısı değişikliği, çevre sorunlarıyla mücadele eden insan toplulukları için zorunluluk haline gelmiştir.

e. Geleneksel ekolojik bilgi üzerine uzman bilim insanları tarafından çalışmalar yapılmalıdır. Geleneksel ekolojik bilgi birikimlerinin insanlar tarafından kullanılışı tarihin en eski dönemlerini kapsasa da herhangi bir bilim dalın içerisinde geleneksel ekolojik

bilgiye yönelik bilimsel çalışmaların yapılmaya başlanması 1980'li yılları bulmuştur. Endüstri Devrimi'yle başlayan çevre sorunları bilim insanlarını çeşitli arayışlara sevk etmiş ve bu süreçte çevre sorunları üzerinde önleyici ve ortadan kaldıracı bir yapıya sahip olan geleneksel ekolojik bilgi üretimleri, işlevsellikleri dolayısıyla dikkat çekmişlerdir. Söz konusu süreçten sonra gerçekleştirilen çalışmalarla birlikte geleneksel ekolojik bilginin çevre sorunlarına çareler üretebileceği anlaşılmış ve halk bilimi, antropoloji, botanik, farmakoloji, su mühendisliği, mimarlık gibi bilim dallarında çalışmalar yürütülmeye başlanmıştır. Türkiye'de ise geleneksel ekolojik bilgiye yönelik gerçekleştirilen çalışmalar ancak 2015 yılı sonrasında yoğunluk kazanmaya başlamıştır.

Gerçekleştirdiğimiz çalışmada geleneksel ekolojik bilgiye yönelik olarak, modern bilim dallarına mensup bilim insanları tarafından daha etkin çalışmalar yapılması gerektiği tespitinde bulunulmuştur. Geleneksel ekolojik bilgi dallarından olan; halk mimarisi, hayvancılık bilgisi, bitki bilgisi, halk hekimliği, halk veterinerliği, halk mutfağı, halk el sanatları, halk takvimi ve halk meteorolojisi gibi alanlara yönelik bilimsel çalışmalardan elde edilecek veriler modern hayatın açmazlarına karşılık; alternatif yaşam, ekolojik turizm, sağlıklı ve doğal beslenme, doğaya uyum sağlayan mimari gibi yenilikçi konularda fikir önerileri verecektir. Ayrıca modern bilim dallarından elde edilen sonuçlar da geleneksel ekolojik bilgiye yönelik olarak kullanılacak ve geleneksel ekolojik bilginin daha bilimsel bir düzleme yerleşmesinin önü açılacaktır. Böylece geleneksel ekolojik bilginin dünya görüşüne yönelik üretimleri içerisinde, doğada bulunan bazı varlıklara karşı oluşturulan olumsuz inanç ve uygulamaların da sona ermesi sağlanacaktır.²¹

Geleneksel ekolojik bilgi unsurlarının halk bilimi türlerinin içerisinde gömülü olarak yer almaları, halk bilimi uzmanlarının söz konusu bu alana yönelik derinlikli ve bütüncül çalışmalar yürütmelerini zorunlu kılmaktadır. Halk bilimi bünyesinde gerçekleştirilecek olan çalışmalarda ilk olarak türler içerisinde yer alan geleneksel ekolojik bilgi unsurlarının tespit edilerek dökümlerinin çıkartılması gerekmektedir. Daha sonraki aşamada ise, dökümleri çıkartılan unsurların toplumsal yapı içerisindeki etkileri ve işlevleri

²¹ Derlemeler sırasında; kertenkele, kaplumbağa, domuz, yılan ve baykuş gibi hayvanlar çevresinde, insanlar tarafından olumsuz inançlar oluşturulduğu ve söz konusu bu hayvanlara karşı saldırganca tavırlar takınıldığı tespit edilmiştir.

tespit edilmelidir. Ayrıca halk bilimi uzmanlarının, geleneksel ekolojik bilgiye yönelik çalışmalar yürütmeleri halk bilimine yeni bakış açıları kazandıracaktır. Böylece genellikle “halk edebiyatı; âşık edebiyatı; âşık; destan, halk hikâyesi ve masal” gibi konular üzerine çalışmalar yürüten halk bilimi uzmanları; halk mimarisi, hayvancılık bilgisi, bitki bilgisi, halk hekimliği, halk veterinerliği, halk mutfağı, halk el sanatları, halk takvimi ve halk meteorolojisi gibi konulara geleneksel ekolojik bilgi disiplini açısından yaklaşarak halk bilimi alanının genişlemesine ve daha işlevsel hale gelmesine öncü olacaklardır.

KAYNAKÇA

- Acıpayamlı, O. (1989). “Türkiye Folklorunda Halk Hekimliğinin Morfolojik ve Fonksiyonel Yönden İncelenmesi”, *Halk Hekimliği Sempozyum Bildirileri*. (s.1-9). Kültür Bakanlığı Millî Folklor Araştırma Dairesi, Ankara.
- Aça, M. ve Yolcu, M. A. (2016). “Halk Bilgisinin İnanış Temelli Temsilleri”. M. Aça (ed.) içinde *Halk Bilimi El Kitabı*. (s.416-556). Kömen Yayınları: Konya.
- Aça, M. (2016). *Denizin Çocukları Giresun ve Trabzon Yöresi Balıkçılarının Meslek Folkloru*. Türkiye Alim Kitapları: Trabzon.
- Aça, M. (2016a). “Toplumlaşma ve Toplumsallaşma Eşiğinde Kültür”. M. Aça (ed.) içinde *Halk Bilimi El Kitabı*. (s.16-31). Kömen Yayınları: Konya.
- Aça, M. (2016b). “Halk Bilgisinin Takvim, Mevsim/İklim, Çevre, Sağaltma ve Hukuka Dönük Temsilleri”. M. Aça (ed.) içinde *Halk Bilimi El Kitabı*. (s.558-593). Kömen Yayınları: Konya.
- Aça, M. (2018). *Dağların Efendileri Doğu Karadeniz Hayvancılık ve Çobanlık Kültürü*. Gece Kitaplığı: Ankara
- Aday, E. (2003). Afyon ve Yöresi Halk Bilimi Ürünlerinde Eski Türk İnançlarının İzleri. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyonkarahisar.
- Akagündüz, Ü. (2016). “Sanayi Devrimi ve Sanayileşme”. İ. Güven, (ed.) içinde *Uygarlık Tarihi*. (s.371-380). Pegem Akademi: Ankara.
- Akalın, Ş. H., Toparlı, R., Gözaydın, N., Zülfikar, H., Argunşah, M., Demir, N., Tezcan Aksu, B. ve Gültekin, B. (2005). *Türkçe Sözlük*. Türk Dil Kurumu Yayınları: Ankara.
- Akbulut, D. (2009). “Günümüzde Geleneksel Oyuncaklar”. *Milli Folklor*, 21 (84), 182-191.
- Akdur, R. (2005). *Avrupa Birliği ve Türkiye’de Çevre Koruma Politikaları*. Türkiye’nin Avrupa Birliği’ne Uyumunu. Ankara Üniversitesi Avrupa Topluluğu Araştırma ve Uygulama Merkezi Araştırma Dizisi. 23: Ankara.
- Akın, G. (2007). “Küresel Çevre Sorunları”. *C.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi*, 31 (1). 43-54.

- Akın, G., Özkoçak, V. ve Gültekin, T. (2015). “Geçmişten Günümüze Geleneksel Anadolu Mutfak Kültürünün Gelişimi”. *Antropoloji*, 30, 33-52.
- Albayrak, A. N. (2021). Gıda Saklama Yöntemlerinde Farklılıkların Belirlenmesine Yönelik Bir Araştırma: Afyonkarahisar Örneği. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyonkarahisar.
- Alpagut, B. (2016). “Doğal Çevre ve İnsanın Evrimi”. R. Keleş (ed.). içinde *İnsan-Çevre-Toplum*. İmge Kitabevi.
- Alpaslan, A. (2018). Halk Bilimi Bağlamında Türk Halk Takvimlerinin Yapısı, İşlevi ve İlgili Halk Bilgisi Ürünleri. Yayımlanmamış Lisans Bitirme Tezi. Cumhuriyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sivas.
- Alver, K. (2019). *Kültür Sosyolojisi ve Kültürel Çalışmalar*. İstanbul Üniversitesi Açık ve Uzaktan Eğitim Fakültesi Yayınları: İstanbul.
- Andrej, M. (2015). *Die Konstruktion von Traditional Ecological Knowledge: Eine Kritische Analyse Wissenschaftlicher Umwelt - und Naturschutzdiskurse*. Social Ecology Working Paper. Social Ecology Working Paper: Vienna.
- Arı, Y. (2017). “Çevresel Determinizmden Politik Ekolojiye: Son 100 Yılda Dünya’da ve Türkiye’de İnsan-Çevre Coğrafyasındaki Yaklaşımlar”. *Doğu Coğrafya Dergisi*, 22 (37), 1-34.
- Arık, D. (2020). “Kutsal Mekân ve Ziyaret Fenomeni”. D. Arık ve A. H. Eroğlu (ed.). içinde *Halk İnanışları El Kitabı*. (s.67-97). Grafiker Yayınları: Ankara.
- Arık, D. ve Eroğlu, A. H. (2020). “Önsöz”. D. Arık ve A. H. Eroğlu (ed.). içinde *Halk İnanışları El Kitabı*. (s.13-15). Grafiker Yayınları: Ankara.
- Arlı, M. (1987). “Kullanıldıkları Hammaddeye Göre El Sanatlarının Sınıflandırılması (Örnekler-Öneriler)”, *III. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri*, (C. 5), Ankara.
- Assmann, J. (2015). *Kültürel Bellek*. Ayşe Tekin (çev.). Ayrıntı Yayınları: İstanbul
- Atabek Yiğit, E. (2009). Çevre Sorunları. içinde *Eğitim Fakülteleri için Genel Çevre Bilimi*. (s.131-169). Maya Akademi: İstanbul.

- Ateşgöl, Y. (2021). Geleneksel Ekolojik Bilgi ve Aksu/Sofular Havzası. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Avcıoğlu, İ. (2017). *Şebinkarahisar Halk Hekimliği Uygulamaları*. Gece Kitaplığı: Ankara.
- Ayaz, B. (2016). “Halk Bilgisinin Ekonomiye ve Teknolojiye Dönük Temsilleri”. M. Aça (ed.) içinde *Halk Bilimi El Kitabı*. (s.358-382). Kömen Yayınları: Konya.
- Aytov, N. (1998). *Ekoloji*. Yepa: Kazakistan.
- Balaban, T. (2006). Sandıklı Halk İnanışları ve Uygulamaları. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyonkarahisar.
- Barışta, H. Ö. (1998). *Türk El Sanatları*. Kültür Bakanlığı Yayınları: Ankara.
- Başar, C. M., Poroy, F. K. ve Yaşın, M. (2020). *Türkiye'nin Coğrafi İşaretleri*. Atlas: İstanbul.
- Başoğlu, A. (2014). “Küresel İklim Değişikliğinin Ekonomik Etkileri”. *Sosyal Bilimler Dergisi*, 7, 175-196.
- Baştürk Soydemir, H. (2013). Dinar ve Çevresinde Halk Hekimliği. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta.
- Bates, D. G. (2013). *21. Yüzyılda Kültürel Antropoloji, İnsanın Doğadaki Yeri*. Suavi Aydın, Serpil N. Altuntek, Elif Başak Altınok, N. Işıl Demirakın, Erhan G. Ersoy, Nurşen Karabulut, Sibel Özbudun ve Balkı Şafak (çev.). İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları: İstanbul.
- Bayat, F. (2007). *Türk Mitolojik Sistemi 2*. Ötüken: İstanbul.
- Baylan, E. (2009). “Doğaya İlişkin İnançlar, Kültür ve Çevre Sorunları Arasındaki İlişkilerin Kuramsal Bağlamda İrdelenmesi”. *Ankara Üniversitesi Çevre Bilimleri Dergisi*, 1 (2), 67-74.
- Bekmezci, H. ve Özkan, H. (2015). “Oyun ve Oyuncanın Çocuk Sağlığına Etkisi”. *İzmir Dr. Behçet Uz Çocuk Hast. Dergisi*, 5 (2), 81-87.

- Berkes, F. (1993). "İndigenous Knowledge for Biodiversity Conservation". *Journal of the Human Environment*, 22 (2).
- Berkes, F., Folke, C. and Gadgill, M. (1995). "Traditional Ecological Knowledge, Biodiversity, Resilience and Sustainability", *Ecology, Economy & Environment*, 281-299.
- Berkes, F., Colding, J. and Folke, C. (2000). "Rediscovery of Traditional Ecological Knowledge as Adaptive Management". *Ecological Applications*, 10 (5), 1251-1262.
- Berkes, F. (2008). *Kutsal Ekoloji*. Taylor & Francis: New York.
- Birdişli, Fikret. (2014). "Çevreye Metaekolojik Yaklaşım ve Doğada Karşılıklı Dayanışma İlkesi". *Akademik İncelemeler Dergisi (Journal of Academic Inquiries)*, 9 (1), 25-46.
- Boratav, P. N. (1994). *100 Soruda Türk Folkloru – İnanışlar, Töre ve Törenler, Oyunlar*. Gerçek Yayınevi: İstanbul.
- Bruchac, M. (2014). "Indigenous Knowledge and Traditional Knowledge". *Encyclopedia of Global Archaeology*, 3814-3824.
- Bookchin, M. (1996). *Ekolojik Bir Topluma Doğru*. Abdullah Yılmaz (çev.). Ayrıntı Yayınları: İstanbul.
- Boşgelmez, A. (2000). *Ekoloji I*. Başkent Matbaacılık: Ankara.
- Bulgan, B. (2021). Mutfak Kültürünün Şehir Markalaşması Oluşturmadaki Etkisi Afyonkarahisar Üzerine Bir Araştırma. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Büyükşahin, F. ve Güneş, G. (2016). *Geleneksel Ekolojik Bilginin Önemi: Sarıkeçili Yörükler Örneği*.
- Büyükşahin, F. (2017). Kültür-Çevre Bağlamında Geleneksel Ekolojik Bilginin Korunmasının Önemi: Sarıkeçili Yörükler Örneği. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Caferoğlu, A. (1972). "Türklerde Av Kültü ve Müessesesi", *VII. Türk Tarih Kongresi*, 25-29 Eylül 1970, Türk Tarih Kurumu Basımevi: Ankara. 169-175.

- Can, T. (2013). *Ormanın Kitabı*. Ofset Yapımevi: İstanbul.
- Capra, F. (1992). *Batı Düşüncesinde Dönüm Noktası*. Mustafa Armağan (çev.). İnsan Yayınları: İstanbul.
- Celilova, A. (2019). “Avcılık İnanç ve Ritüellerine Bakış”. *Sosyal Araştırmalar ve Davranış Bilimleri Dergisi*, 5 (8), 62-86.
- Civitello, L. (2019). *Mutfak ve Kültür - İnsanın Beslenme Tarihi*. Z. Nilüfer Nahya ve Saim Örnek (çev.). Bilim ve Sanat Yayınları: Ankara.
- Connerton, P. (2014). *Toplumlar Nasıl Anımsar*. Alaeddin Şenel (çev.). Ayrıntı Yayınevi: İstanbul.
- Coşkun, E. (2021). *Son Aborijinler En Eski Doğa ve Evren Anlayışı*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları: İstanbul.
- Croxford, S. (2011). *İşlenen ve Saklanan Besinler Rehberi*. Soner Yapıcı (çev.). İnkılap Yayınevi: İstanbul.
- Çağlar, N. (2018). *Anamur ve Bozyazı Çocuk Oyunları ve Oyuncakları*. Kömen: Konya.
- Çakır, A. ve Öztürk, G. (2015). “Eski Uygarlıklarda Çocuk Oyunları ve Oyuncaklar”, *Uluslararası Oyun ve Oyuncak Kongresi*, 7-8 Mayıs 2015, Erzurum. 1-27.
- Çapçioğlu, İ. (2008). “Küreselleşme, Kültür ve Din”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2, 153-183.
- Çelik, A. ve Ortakçı, A. (2019). “Ekoeleştirici”, A. Çelik ve A. Ortakçı (ed.) içinde *Folklor ve Edebiyat İncelemeleri*. (s.i-iv). Kömen Yayınları: Konya.
- Çelik, S., Bacanlı, H. ve Görgeç, H. (2008). *Küresel İklim Değişikliği ve İnsan Sağlığına Etkileri*. Telekomünikasyon Şube Müdürlüğü: Ankara.
- Çelikten, H. (2020) “Ekoeleştirici Yaklaşım Bağlamında Şanlıurfa Efsaneleri”. *Uluslararası Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, 5, 107-126.
- Çepel, N. (1995). *Çevre Koruma ve Ekoloji Terimleri Sözlüğü*. Türkiye Erozyonla Mücadele, Ağaçlandırma ve Doğal Varlıkları Koruma Vakfı Yayınları: İstanbul.
- Çetin, C. (2006). “Anadolu'da Bereket Kültü ve Anadolu Türk Köylüsü Seyirlik Oyunlarına Yansımaları”. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 46 (1) 189-210.

- Çevre Kanunu, (Cilt 22). (1983). Ankara: T.C. Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı.
- Çıvgın, B. (2019). *Genel Jeofizik*. Ankara Üniversitesi: Ankara.
- Çobanoğlu, Ö. (2000). “Geleneksel Dünya Görüşü veya Halk Felsefesinin Halkbilimi Çalışmalarındaki Yeri ve Önemi Üzerine Tespitler”. *Milli Folklor*, 6 (15), 12-14.
- Çopuroğlu, C. (2003). “İnsan-Çevre-Kültür İlişkisi Çerçevesinde Fırat Havzasında Halk Hekimliği”. *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Konferansları Dergisi*, 15-39.
- Çoruhlu, Y. (2011). *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*. Kabalcı Yayınevi: İstanbul.
- Davidson-Hunt, I. and Berkes, F. (2003). “Learning as You Journey: Anishinaabe Perception of Social-Ecological Environments and Adaptive Learning”. *Conservation Ecology* 8(1).
- Davulcu, M. (2016). “Bartın Yöresi Kırsal Yerleşmelerinde Aile Yapısı ve Yaşam Kültürünün Halk Mimarisine Etkisi”. *Türk Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, 8, 93-144.
- Demir, R. (2019). “Halk Meteorolojisi ve Bir Meteoroloji Örneği: Kocakarı Hesabı”. *The Journal of Academic Social Science Studies*, 75, 213-222.
- Demirci, R. ve Özçelik, A. (1990). *Tarım Tarihi*. Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi Yayınları: Ankara.
- Demirgöl, F. (2018). “Çadırdan Saraya Türk Mutfağı”. *Uluslararası Türk Dünyası Turizm Araştırmaları Dergisi*, 3 (1), 105-125.
- Descola, P. (2013). *Doğa ve Kültürün Ötesinde*. İsmail Yerguz (çev.). İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları: İstanbul.
- Deveci, Ü. (2017). *Dede Korkut Anlatılarında Doğa ve Kültür*. Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları: Ankara.
- Diamond, J. (2010). *Tüfek, Mikrop ve Çelik*. Ülker İnce (çev.). Tübitak Popüler Bilim Kitapları: Ankara.
- Dursun, A. (2016). *Türk Halk Hukuku*. Ötüken: İstanbul.
- Duvarcı, A. (2002). “Türklerde Yiyecek İçecek Kültürü”. H. C. Güzel, K. Çiçek, S. Koca (ed.). içinde *Türkler Ansiklopedisi 4*. Yeni Türkiye Yayınları: Ankara.

- Dünya Bankası, (1998). *Yerli Bilgi Tanımları, Kavramları ve Uygulamaları*.
- Eagleton, T. (2005). *Kültür Yorumları*. Özge Çelik (çev.). Ayrıntı Yayınları: İstanbul.
- Eason, S. (2019). *Biyolojiyi Tanıyalım Ekoloji*. Ekrem Emre Sezer (çev.) Tübitak Popüler Bilim Kitapları: Ankara.
- Edington, J. (2017). *Indigenous Environmental Knowledge*. Springer International Publishing: New York.
- Ekici, M. (2010). *Halk Bilgisi (Folklor) Derleme ve İnceleme Yöntemleri*. Geleneksel Yayıncılık: Ankara.
- Ekici, M. (2019). “İklim Değişikliğine Direnç Adına İyi Bir Örnek: Ozon Tabakasını Koruma Protokolü ve Değişiklikleri”. *Eskişehir Dirençlilik Kongresi*, 26-28 Haziran, Eskişehir. 1-11.
- Elçin, A. B. (2012). *Küreselleşmenin Tarihçesi*. Ankara.
- Emiroğlu, K. ve Aydın, S. (2009). *Antropoloji Sözlüğü*, Bilim ve Sanat: Ankara.
- Erdem, S. (1991). Av. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C 4, 100-101).
- Eren, H. (1979). “Türklerde Ekinciliğin Gelişmesine Katkıları”. *Türkoloji Dergisi*, 8 (1).
- Eroğlu, A. H. (2020). “Halk İnanışlarına Giriş”. D. Arık ve A. H. Eroğlu (ed.). içinde *Halk İnanışları El Kitabı*. (s.19-42). Grafiker Yayınları: Ankara.
- Erpi, F. (1990). “Sosyo-Kültürel Yapının Yerel Konut Mimarisindeki Yansıması Üzerine Kıyaslamalı Üç Örnek: Anadolu’daki Türk, Rum ve Levanten Konut Mimarileri”, *Türk Halk Mimarisi Sempozyumu Bildirileri*, 5-7 Mart 1990, Konya.
- Ersoy, Y. (2022). “Türk Mutfak Kültürü”. H. C. Güzel, K. Çiçek, S. Koca (ed.). içinde *Türkler Ansiklopedisi 4*. Yeni Türkiye Yayınları: Ankara.
- Ertekin, B. A. (2016). “Küreselleşen Çölleşme ve Kuraklık Sorunu, Uluslararası Sistemde Ekilebilir Tarım Alanlarının Kırılganlığı”. *Ulakbilge Sosyal Bilimler Dergisi*, 50, 754–778.
- Eser, D., Geçit, H. H. ve Emeklier, H. Y. (2000). *Tarımsal Ekoloji Terim ve Tanımlar Sözlüğü*. Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi: Ankara.

- Eşkinat, R. (1998). *Küreselleşme ve Türkiye Ekonomisine Katkısı*. Anadolu Üniversitesi Yayınları: Eskişehir.
- Evcı Kiraz, E. D. (2019). *İklim Değişikliğinin İnsan Sağlığına Etkileri*. İklim Değişikliği Alanında Ortak Çabaların Desteklenmesi Projesi: Ankara.
- Falay, N. (2017). “Asya’da Eski Türklerin Orta Çağdaki Sosyo-Ekonomik Yapıları ve Yaşamları”. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Maliye Araştırma Merkezi Konferansları*. 62.
- Filiz, M. (2015). Afyonkarahisar İli Bolvadin İlçesi Büyükkarabağ Köyü Folkloru. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Dumlupınar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kütahya.
- Fisher, C. (2010). *Traditional Ecological Knowledge*.
- Fromm, E. (1990). *Psikanaliz ve Din*. Şükrü Alpagut (çev.). Kabalıcı Yayınevi: İstanbul.
- Gaarder, J. (2009). *Sofie'nin Dünyası, Felsefe Tarihi Üzerine Bir Roman*. Sabir Yücesoy (çev.). Pan Yayıncılık: İstanbul.
- Garrard, G. (2016). *Ekoeleştiri, Ekoloji ve Çevre Üzerine Kültürel Tartışmalar*. Ertuğrul Genç (çev.). Kolektif Kitap: İstanbul.
- Geldiay, R. ve Kocataş, A. (1975). *Genel Ekoloji*. Ege Üniversitesi Matbaası: İzmir.
- Gezgin, İ. (2020). *Homo Narrans - İnsan Niçin Anlatır? – Mit, Masal ve Hikâyenin Arkeolojisi*. Redingot Yayınevi: İstanbul.
- Gezon, L. ve Kottak, C. (2016). *Kültür*. Akile Gürsoy (çev.). Nobel Akademik Yayıncılık: Ankara.
- Gögebakan, Y. (2015). “Karakteristik Bir Değer Olan Geleneksel Türk Evi'nin Oluşumunu Belirleyen Unsurlar ve Bu Evlerin Genel Özellikleri”. *İnönü Üniversitesi Kültür ve Sanat Dergisi*, 1 (1), 41-55.
- Gökgöz, H. (2018). Afyonkarahisar’da Gastronomi Sunumunun Geliştirilmesi: Unesco Gastronomi Kenti Gaziantep Rehberliğinde Bir Değerlendirme. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyonkarahisar.
- Gökmen, S. (2011). *Genel Ekoloji*. Nobel Yayınları: Ankara.

- Gökyay, O. Ş. (2007). *Dedem Korkudun Kitabı*. Kabalcı Yayınevi: İstanbul.
- Gül, F. (2013). “İnsan Doğa İlişkisi Bağlamında Çevre Sorunları ve Felsefe.” *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 14, 17-21.
- Güler, Ç. ve Çobanoğlu, Z. (1994). *Su Kirliliği*. Aydoğdu Ofset: Ankara.
- Güler, S. (2010). “Türk Mutfak Kültürü ve Yeme İçme Alışkanlıkları”. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 26, 24-30.
- Güler, Z., Topkaraoğlu, M., Çengelci, K., Narlı, A. İ., Kocabıçakoğlu, M. ve Kaya, Z. (2001). *Afyon 2001 Yılığ*. Mina Ajans: Ankara.
- Güldemir, M. K. (2008). Afyon-Bolvadin ve Çevresi Halk İnanışları ve Uygulamaları. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Günay, Ü. ve Güngör, H. (2015). *Başlangıcından Günümüze Türklerin Dini Tarihi*. Berikan Yayınevi: Ankara.
- Gündoğan, Ş. K. (2018). “Posof Yöresi Halk Takvimi ve Meteorolojisi”. *Bizim Ahıska Dergisi*, 50, 22-24.
- Güneş, G. ve Büyükşahin, F. (2017). “Pastoral Göçebe Topluluklar ve Kültürel Peyzaj Korumanın Önemi”. *Journal of Recreation and Tourism Research*, 4 (1), 36-48.
- Güneş, B. S. (2018). İnsan-Doğa İlişkisinde Merkez Sorunu: Kıyım Ya da Kıyam. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Güngör, H. ve Köylü, B. (2017). *Türk Halk İnanışları Üzerine Notlar*. Kimlik Yayınları: Kayseri.
- Gürbüz, D. Ö. (2017). Yapısal ve İşlevsel Açısından Afyonkarahisar Çocuk Oyunları. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Güven, Ö. ve Hergüner, G. (1999). “Türk Kültüründe Avcılığın Temel Dayanakları”. *PAÜ. Eğitim Fak. Dergisi*, 5, 32-49.
- Güvenç, B. (1979). *İnsan ve Kültür*. Remzi Kitabevi: İstanbul.
- Güvenç, B. (2004). *Kültürün ABC'si*. Yapı Kredi Yayınları: İstanbul.

- Haldun, İ. (1997). *Mukaddime 1*. Zakir Kadiri Ugan (çev.). Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları: Ankara.
- Harari, Y. N. (2015). *Hayvanlardan Tanrılara Sapiens – İnsan Türünün Kısa Bir Tarihi*. Ertuğrul Genç (çev.). Kolektif Kitap: İstanbul.
- Haviland, W., Prins, H. E. L., Walrath, D. ve McBride, B. (2008). *Kültürel Antropoloji*. İnan Deniz Erguvan Sarıoğlu (çev.). Kaknüs Yayınları: İstanbul.
- Hayırsever T., F. (2012). “Biyolojik Çeşitlilik Sözleşmesi, Müzakereden Uygulamaya”. *Marmara Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 20 (1), 57-97.
- Hızal, İ. (2001). “Afyonkarahisar'da Halk Hekimliği”. *Kebikeç*, 12, 135-144.
- Hufford, D. J. (2009). “Halk Hekimleri”. M. Ö. Oğuz, S. Gürçayır ve S. Çalış (ed.). Mustafa Sever (çev.). içinde *Halk Biliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar 3*. (s.382-390). Geleneksel Yayıncılık: Ankara.
- Huizinga, J. (2006). *Homo Ludens*. Mehmet Ali Kılıçbay (çev.). Ayrıntı Yayınları: İstanbul.
- Hun, E. (2016). “*Tarih Boyunca İnsan-Çevre İlişkisi*”. R. Keleş (ed.). içinde İnsan - Çevre - Toplum. İmge Kitabevi: İstanbul.
- İlboğa, M. ve Aygül, H. H. (2015). “Birlikte Yaşama Kültürü Bağlamında İnsan-Doğa Diyalektiği”, *Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergisi*, 52, 64-78.
- İnan, A. (2015). *Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar*. Türk Tarih Kurumu: Ankara.
- Ichijo, A. ve Ranta, R. (2016). *Yemek ve Ulusal Kimlik, Günlük Yaşamdan Küresel Siyasete*. Emrullah Ataseven (çev.). Ayrıntı Yayınları: İstanbul.
- Işık, A. (1991). Avcı. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C 4, 113-115).
- Işık, K. (2014). *Biyolojik Çeşitlilik Herkes İçin Okuma Parçaları*. Tema: İstanbul.
- Johannes, R. E. (ed.). (1989). *Traditional Ecological Knowledge: A Collection of Essays*. IUCN, The World Conservation Union.
- Johannes, R. E. (1993). “Integrating Traditional Ecological Knowledge and Management with Environmental Impact Assessment”. J. T. Inglis (ed.). in *Traditional*

Ecological Knowledge: Concepts and Cases. 33-39. Canadian Museum of Nature: Canada.

Johnson, M. (1992). *LORE: Capturing Traditional Environmental Knowledge.* International Development Research Centre: Canada.

Journet, N. (2009). *Evrenselden Özele Kültür, Kökenlerin Araştırılması Kültürün Tabiatı Kimliklerin Oluşumu.* Yümni Sezen (çev.). İz Yayıncılık: İstanbul.

Kabak, T. (2016). “Beslenme ve Mutfak Ekseninde Somut Kültürel Unsurlar”. M. Aça (ed.). içinde *Halk Bilimi El Kitabı.* Kömen Yayınları: Konya.

Kafesoğlu, İ. (2016). *Türk Milli Kültürü.* Ötüken: İstanbul.

Kahveci, M. (1998). “21. Yüzyıla Girerken Geleneksel Türk El Sanatları”. *Prof. Dr. Dursun Yıldırım Armağanı.* Türkiye Diyanet Vakfı: Ankara.

Kalın, İ. (2010). “Dünya Görüşü, Varlık Tasavvuru ve Düzen Fikri Medeniyet Kavramına Giriş”. *Dîvân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi,* 15 (29), 1-61.

Kardaş, C. (2019). *Muş'ta Halk Veterinerliği Geleneksel Tedavi Yöntemleri.* Ürün Yayınları: Ankara.

Kant, C. ve Kızılıoğlu, T. (2003). “Asit Yağmurlarının Canlılar Üzerine Etkileri”. *Atatürk Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi.* 34 (2), 217-221.

Kaplan, M. (2011). “Halk Tıbbının Kökenleri: Teşhisten Tedaviye Din ve Büyü İlişkisi”. *Milli Folklor,* 23 (91), 150-156.

Karabaşa, S. (2006). Kayseri Sultan Sazlığı'nda Kültür-Çevre. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Karabaşa, S. (2018). Ankara İli Nallıhan İlçesi Yenice Köyünde Kültür-Çevre İlişkileri Üzerine Etnografik Bir Değerlendirme. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Karakoç, M. (2016). “Paleolitik Çağda Mezarlar ve Ölüm Kavramı”. *Folklor/Edebiyat,* 22 (89), 173-194.

Karakuş, A. O. (2010). *Sandıklı Folklorundan Damlalar.* Sandıklı Belediyesi Yayınları: Sandıklı.

Kasapoğlu, A. (1997). “Çevresel Davranış Modeli”. *Amme İdaresi Dergisi,* 30 (2), 19-29.

- Kavas, K. R. (2012). “Türk Konut Mimarisinde Tarihsel Süreklilikler: Orta Asya ve Anadolu”. *Bellekten*, 76 (276), 503-526.
- Kazancı, N. (2018). *Etnobioloji*. Ürün Yayınları: Ankara.
- Keleş, R. ve Hamamcı, C. (2002). *Çevre Bilim*. İmge Yayınevi: İstanbul.
- Kervankıran, İ. (2011). Afyonkarahisar İlinin Başlıca Doğal, Tarihi ve Kültürel Kaynaklarının Sürdürülebilir Turizm Açısından Değerlendirilmesi. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyonkarahisar.
- Ketenoğlu, O., Tuğ, G. N. ve Kurt, L. (2015). *Kent Ekolojisi*. Palme Yayıncılık: Ankara.
- Kışlalıoğlu, M. ve Berkes, F. (2007). *Çevre ve Ekoloji*. Remzi Kitabevi: İstanbul.
- Kışlalıoğlu, M. ve Berkes, F. (2009). *Ekoloji ve Çevre Bilimleri*. Remzi Kitabevi: İstanbul.
- Kızıloğlu A. T. ve Bilen, S. (2005). “Toprak Kirlenmesi ve Biyolojik Çevre”. *Atatürk Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi*, 36 (1), 83-88.
- Koca, S. (2002). “Eski Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat”. H. C. Güzel, K. Çiçek, S. Koca (ed.). içinde *Türkler Ansiklopedisi 3*. Yeni Türkiye Yayınları: Ankara.
- Kocapınar, C. (2010). Afyonkarahisar ili Çay İlçesi ve Çevresi Halkbilimi Ürünlerinin Sosyokültürel Açından Değerlendirilmesi. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Kocataş, A. (2002). *Ekoloji ve Çevre Biyolojisi*. Ege Üniversitesi Basımevi: İzmir.
- Koluman, N. (2014). *Organik Hayvancılık*. Akademisyen Kitabevi: Ankara.
- Koparal, K. (2011). Vilâyet Sâlnâmelerinde Afyonkarahisar. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyonkarahisar.
- Kottak, C. (2008). *Antropoloji*. Serpil N. Altuntek, Balkı Aydın-Şafak, Dilek Erdal, Yılmaz S. Erdal, Serpil Eroğlu, Erhan G. Ersoy, Süreyya Özbek, Sibel Özbudun, Şebnem Pala, Gülfem Uysal (çev.). Ütopya Yayınları: Ankara.
- Köktürk, M. (2015). *Kültürün Dünyası*. Hece Yayınları: Ankara.
- Közleme, O. (2012). *Türk Mutfak Kültürü ve Din*. Rağbet Yayınları: İstanbul.

- Kurt, D. (2019). *Muhafaza ve Ambalajlama Ders Notları*.
- Kumartaşlıoğlu, S. (2018). “Karaca Ahmet, Hayran Veli ve Hasan Basri Türbeleri”, *VIII. Afyonkarahisar Araştırmaları Sempozyumu*, (s.463-469). 5-7 Nisan 2018, Afyonkarahisar.
- Kunduracı, O. ve Bahargülü, N. (2018). “Geleneksel Afyon Evlerinde Cephe Düzenlemeleri”. *SUTAD*, 43, 491-522.
- Laudari, D. (2010). “İmplication of Traditional Ecological Knowledge on Forest Resource Management”. *Himalayan Journal of Sociology & Antropology*, IV, 77-90.
- Leakey, R. (1998). *İnsanın Kökeni*. Sinem Gül (çev.). Varlık/Bilim Yayınları: İstanbul.
- Lévi-Strauss, C. (1997). *İrk ve Tarih*. Metis: İstanbul.
- Lévi-Strauss, C. (2020). *Yaban Düşünce*. Tahsin Yücel (çev.). Yapı Kredi Yayınları: İstanbul.
- Lvova, E. L., Oktyabrskaya, İ. V., Sgalayev, A. M. ve Usmanova, M. S. (2013a). *Güney Sibirya Türklerinin Geleneksel Dünya Görüşleri*. Metin Ergun (çev.). Kömen Yayınları: Konya.
- Lvova, E. L., Oktyabrskaya, İ. V., Sgalayev, A. M. ve Usmanova, M. S. (2013b). *Güney Sibirya Türklerinin Geleneksel Dünya Görüşleri*. Metin Ergun (çev.). Kömen Yayınları: Konya.
- Lvova, E. L., Oktyabrskaya, İ. V., Sgalayev, A. M. ve Usmanova, M. S. (2013c). *Güney Sibirya Türklerinin Geleneksel Dünya Görüşleri*. Metin Ergun (çev.). Kömen Yayınları: Konya.
- Mahiroğulları, A. (2005). “Küreselleşmenin Kültürel Değerler Üzerine Etkisi”. *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, 50, 1275-1288.
- Malinowski, B. (1992). *Bilimsel Bir Kültür Teorisi*. Saadet Özkal (çev.). Kabalcı Yayınevi: İstanbul.
- Maltaş, A. (2015). “Ekoloji Ekseninde İnsan Doğa İlişkisi ve Özne Sorunu”. *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 17 (29), 1-8.

- Mandaloğlu, M. (2014). "Bozkır Türklerinde Ekonominin Hayvancılık ve Tarıma Dayalı Olarak Değerlendirilmesi". *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 3 (1), 75-93.
- Marshall, G. (2005). *Sosyoloji Sözlüğü*. Osman Akınhay ve Derya Kömürcü (çev.). Bilim ve Sanat: Ankara.
- Mazzocchi, F. (2006). "Western Science and Traditional Knowledge". *EMBO Reports*, 7 (5), 463-466.
- McGregor, D. (2004). Traditional Ecological Knowledge and Sustainable Development: Towards Coexistence. *International Development Research Centre*, 72-91.
- M.E.B. (2012). El Sanatları Teknolojisi, Geleneksel Türk Süsleme Sanatları.
- Memiş, E. ve Ersoy, Y. (2008). "Geleneksel Gıda Muhafaza Yöntemleri", 38. *İcanas Kongresi*, Maddi Kültür III. Cilt.
- Menzies, C. R. (ed.). *Traditional Ecological Knowledge and Natural Resource Management*. University of Nebraska Press: Lincoln and London.
- Moffa, A. (2015). "Traditional Ecological Rulemaking", *Stanford Environmental Law Journal*, 35 (2), 101-155.
- Monaghan, J. ve Just, P. (2007). *Sosyal ve Kültürel Antropoloji*. Hakan Gür (çev.), Dost Kitabevi: Ankara.
- Murray, C., Wieckowski, K., Hurlburt, D., Soto, C. and Johnnie, K. (2008). *Incorporation of Traditional and Local Ecological Knowledge and Values in Fisheries Management*. Canadian Environmental Assessment Agency.
- Muslu, Y. (2000). *Ekoloji ve Çevre Sorunları*. Aktif Yayınevi: Erzurum.
- Mutlu, N., Günal, H. ve Acir, N. (2013). "Çölleşme; Nedenleri, Belirlenmesi ve İzlenmesi". *III. Ulusal Toprak ve Su Kaynakları Kongresi*, 22-24 Ekim, Tokat.
- Nar, Ş. (2014). "Yapısalcılık Kavramına Antropolojik Bir Yaklaşım: Lévi-Strauss ve Yapısalcılık". *A. Ü. DTCF Antropoloji Dergisi*, 27, 29-46.
- Nair, G. (2017). "İlkel Topumlardan Günümüze İnsan-Doğa İlişkileri Bağlamında Çevre Sorunları". *Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1 (2), 77-89.

- Nasrattınoğlu, İ. Ü. (1976). *Afyonkarahisar Folklorundan Damlalar*. Aşık Matbaası: Ankara.
- Nygren, A. (1999). “Local Knowledge in the Environment-Development Discourse”. *Critique of Anthropology*, 19 (3), 267-288.
- Ocak, A. Y. (2000). *Alevî ve Bektaşî İnançlarının İslâm Öncesi Temelleri*. İletişim Yayınları: İstanbul.
- Ocakoğlu, F. (2014). *Genel Jeoloji I*. Eskişehir.
- Oğuz, E. S. (2011). “Toplum Bilimlerinde Kùltür Kavramı”. *Edebiyat Fakùltesi Dergisi*, 28 (2), 123-139.
- Oğuz, M. Ö., Metin, E. ve Mormenekşe, F. (2007). *Tùrkiye’de 2003 Yılında Yaşayan Geleneksel Mimari*. Gazi Üniversitesi THBMER Yayını: Ankara.
- Oğuz, M. Ö. (2009). *Somut Olmayan Kùltürel Miras Nedir?* Geleneksel Yayıncılık: Ankara.
- Oğuz, M. Ö. (2019). *Paldır Kùltür Kentleşmeler*. Geleneksel Yayınları: Ankara.
- Onar, K. (2019). Popùler Kùltür Ürünlerinin Çocuk Oyuncaklarına Yansıması ve Oyuncak Üzerinden İnşa Edilen Kùltürün Sosyolojik Analizi. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Mersin Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Mersin.
- Onur, B. (1992). *Oyuncaklı Dünya, Toplumsal Tarih Üzerine Eğlenceli Bir Deneme*. V Yayınları: Ankara.
- Ögcem, E. (2016). “İnsan-Doğa İlişkisinde Ahlaki Bir Neden Olarak Tanrı Faktörü”. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 5 (8), 2950-2962.
- Ögel, B. (2001). *Dünden Bugüne Türk Kùltürünün Gelişme Çağları*. Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı: İstanbul.
- Örnek, S. V. (2014). *Türk Halkbilimi*. Bilgesu: Ankara.
- Özbakır, İ. (2009). “Geleneksel Türk Çocuk Oyunlarında Doğal Oyuncaklar ve Oyuncak Olmuş Hayvanlar”. *Zeitschrift für die Welt der Türken Journal of World of Turks*, 1 (1), 147-162.
- Özbudun, S. ve Uysal, G. (2012). *50 Soruda Antropoloji*. Bilim ve Gelecek Kitaplığı: İstanbul.

- Özbudun, S., Şafak, B. ve Altuntek, N. S. (2014). *Antropoloji Kuramlar Kuramcılar*. Dipnot Yayınlar: Ankara.
- Özdemir, M. (2019). “Kültürün Dönüşümü veya Dijitalleşme”. M. Özdemir (ed.). içinde *Dijital Kültür - Tradijital-Medya-İnternet-Edebiyat ve Halk Bilimi Araştırmaları (21. Yüzyılda Kültür Yorumları)*. Arı Sanat Yayınları: İstanbul.
- Özdemir, M. A. ve Bozyurt, O. (2006). “Afyonkarahisar Halk Takviminin Sıcaklık Verileri İle Karşılaştırılması” *Doğu Coğrafya Dergisi*, 11 (15), 53-82.
- Özdemir, N. (1997). Türkiye'de Cumhuriyet Dönemi Çocuk Oyunlarının Halk Bilimi Açısından İncelenmesi. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Özdemir, N. (2018). “Geleneksel Bilgi ve Kültür Ekonomisi”. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 18/1, 1-28.
- Özdemir, Ş. (1997). *Temel Ekoloji Bilgisi ve Çevre Sorunları*. Hatiboğlu Yayınevi: Ankara.
- Özen, H. (2016). “Halk Bilgisinin Mimariye Dönük Temsilleri”. M. Aça (ed.). içinde *Halk Bilimi El Kitabı*. (s.326-357). Kömen Yayınları: Konya.
- Özerkmen, N. (2002). “İnsan Merkezli Çevre Anlayışından Doğa Merkezli Çevre Anlayışına”. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 42 (1-2), 167-185.
- Özlem, D. (2008). *Kültür Bilimleri ve Kültür Felsefesi*. Doğu Batı Yayınları: Ankara.
- Özler, S. ve Akdağ, E. (2011). “Asit Yağmurları”. *Bilim ve Teknik Dergisi*, 64-67.
- Öztank, N. (2013). “Afyonkarahisar Geleneksel Konut Mimarisi ve Sokak Dokusunun Analizi”. *Ege Mimarlık Dergisi*, 84, 44-49.
- Öter, Z. (2010). “Türk El Sanatlarının Kültür Turizmi Bağlamında Değerlendirilmesi”. *Millî Folklor*, 22 (86), 174-185.
- Özhan, M. (2005). “Çocuk Folkloru”. *Kebikeç*, 19, 225-244.
- Özkan, İ. (2001). Sandıklı ve Yöresi Ağız Özellikleri. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyonkarahisar.

- Öztürk, İ. (2010). “Türk El Sanatlarının Günümüzdeki Durumu (Tarihçe, Sorunlar, Öneriler)”. *Sanat Dergisi*, 7, 67-75.
- Öztürk, K. (2002). “Küresel İklim Değişikliği ve Türkiye’ye Olası Etkileri”. *G.Ü. Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 22 (1), 47-65.
- Özüçetin, Y. (2017). “Küreselleşme ve Küreselleşme Bağlamında Kültürler”. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 10 (51), 325-329.
- Peker, H. (2017). *Din Psikolojisi*, Çamlıca Yayınları: İstanbul.
- Pierotti, R. and Wildcat, D. (2000). “Traditional Ecological Knowledge: The Third Alternative (Commentary)”. *Ecological Applications*, 10 (5), 1333–1340.
- Popova-Gosart, U. (2009). *Traditional Knowledge & Indigenous Peoples*. Traditional Knowledge & Indigenous Peoples: Russian Federation.
- Powys Whyte, K. (2013). “On the Role of Traditional Ecological Knowledge as a Collaborative Concept: a Philosophical Study”. *Whyte Ecological Processes*, 2 (7).
- Radcliffe-Brown, A. (1952). *Structure and Function in Primitive Society*. The University Press Aberdeen: Great Britain.
- Rinkevich, S., Greenwood, K. and Leonetti, C. (2011). *Traditional Ecological Knowledge for Application by Service Scientists*.
- Roux, J. (2005). *Orta Asya’da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar*. Aykut Kazancıgil ve Lale Arslan (çev.). Kabalcı Yayınevi: İstanbul.
- Roux, J. (2011). *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*. Aykut Kazancıgil (çev.). Kabalcı Yayınevi: İstanbul.
- Rosswall, T. (2002). “Science, Traditional Knowledge and Sustainable Development”. *International Council For Science - Series on Science for Sustainable Development*, 4.
- Rzayeva, S. (2020). “Küreselleşmenin Kültürel Akışları ve Somut Olmayan Kültürel Miras Üzerindeki Etkileri”. *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, 13 (29), 33-52.
- Sandıkçı, M., Soybalı, H. H., Çelik, S. ve Töre Başat, H. (2020). *Afyonkarahisar Kültür Turizmi*. Gazi Kitabevi: Ankara.

- Sarioğlu, H. (2005). "El Sanatlarını Milli Değer Olarak Algılamak". *Millî Folklor*, 17 (66), 72-74.
- Sayman, R. Ü., Gündoğan, A. C., Baş, D., Arıkan, Y. ve Özsoy, G. (2015). *A'dan Z'ye İklim Değişikliği Başucu Rehberi*. Ajanstürk Matbaacılık: Ankara.
- Seçkin Aksay, C. (2005). "Küresel Isınma ve İklim Değişikliği". *Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 25, 29-41.
- Seçkin, M. ve Aygen, M. S. (1986). *Afyon'da Dilek ve Adak Yerleri*. Türkeli Matbaası: Afyonkarahisar.
- Semerci, F. ve Gümüş, B. (2017). "Sivil Mimarlık Örneklerine Bir Değerlendirme Önerisi: Afyonkarahisar Örneği". *Uluslararası Hakemli Tasarım ve Mimarlık Dergisi*, 11, 91-113.
- Semiz, Ö. (2013). "Geleneksel Bilgi, Folklor ve Fikri Mülkiyet Hukuku Yerel Kollektif Bilginin Hukuki Korunması", Tekin Memiş (ed.). *Fikri Mülkiyet Hukuku Yıllığı 2013*, Yetkin Yayınları, Ankara. 377-402.
- Serbest, K. (2019). "Divânü Lugâti't-Türk ve Uygur Türklerinde Çocuk Oyunları". *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, 13, 101-114.
- Sever, M. (2015). "Halk Tıbbı, Halk Hekimliği". *Gazi Akademik Bakış*, 9 (17), 181-192.
- Sevim C. ve Gönül, E. (2012). "Tarihsel Süreç İçerisinde Oyuncağın Gelişimi ve Seramik Oyuncaklar". *Sanat ve Tasarım Dergisi*, 2, 23-40.
- Sofuoğlu Kılıç, N. (2019). "Halk Kültüründen Modern Kültüre Ekolojik Yansımalar: Ekolojik Yaklaşım ve Hareketler Üzerine Bir İnceleme", *Yörük Ali Efe Uluslararası Halk Kültürü Araştırmaları Sempozyumu*, Aydın. 28-30 Kasım 2019.
- Solmaz, Y. (2018). "Türk Mutfak Kültürü ve Beslenme Alışkanlıkları Üzerine Bir Değerlendirme". *Safran Kültür ve Turizm Araştırmaları Dergisi*, 1 (3), 108-124.
- Sözmez, Ö. ve Günay, V. D. (2013). "Doğadan Kültüre Kültürden Doğaya Evrilen İnsan ve Reklam". *Synergies Turquie*, n°6, 29-50.
- Suđur, S. (Ed.). Gönç řavran, T. Ayšın Koçak Turhanođlu, F. ve Gökalp, E. (2019). *Modern Sosyoloji Tarihi*. Anadolu Üniversitesi Yayınları: Eskiřehir.

- Sulak, H. (2018). "İnsan-Doğa İlişkisinin Dönüşümü: Tarihsel Bir Perspektif". *Kent Kültürü ve Yönetimi Hakemli Elektronik Dergi*, 11 (1), 117-124.
- Sürücüoğlu, M. S. ve Özfer Özçelik, A. (2008). "Türk Mutfak ve Beslenme Kültürünün Tarihsel Gelişimi", 38. *İcanas Kongresi*, Maddi Kültür III. Cilt, 1289-1310.
- Sümbüllü, Y. Z. ve Altınışik M. E. (2016). "Geleneksel Çocuk Oyunlarının Değerler Eğitimi Açısından Önemi". *ETÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, I (2), 73-85.
- Şahin, C. ve Belge, R. (2016). "İbn Haldun'da Coğrafi Determinizm". *Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergisi*, 57, 439-467.
- Şar, S. (1989). "Halk Hekimliğinin Dünü ve Bugünü", *Halk Hekimliği Sempozyumu Bildirileri*. 23-25 Kasım, Kültür Bakanlığı, Ankara. 221-229.
- Şenesen, R. (2011). "Türk Halk Kültüründe Bolluk ve Bereketle İlgili İnanç ve Uygulamalarda Eski Türk Kültürü İzleri". *folklor/edebiyat*, 17 (66), 209-228.
- Şimşek, E. (2014). "İklim Değişikliği ve Çevre". *Doğal Kaynaklar ve Ekonomi Bülteni*, 18, 23-34.
- Şişli, N. (1999). *Ekoloji*. Gazi Kitabevi: Ankara.
- Tanga R. and Gavin, M. C. (2016). "A Classification of Threats to Traditional Ecological Knowledge and Conservation Responses". *Conservation and Society*, 14 (1), 57-70.
- Tang, R. (2012). An Analysis of Traditional Ecological Knowledge's Status and Its Conservation Options. A thesis submitted to the Victoria University of Wellington in fulfilment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy in Environmental Studies Victoria University of Wellington.
- Tanyu, H. (1992). Büyü. *İslam Ansiklopedisi*, (C 6, 501-506), İstanbul: MEB. Yayınları.
- Taşkın, T. (2013). *Ol Dedi Oldu Big Bang'in Nefes Kesen Öyküsü - 1*. Şule Yayınevi: İstanbul.
- Tatar, Y. (2015). *Genel Jeoloji I (Dış Dinamik Jeoloji)*. İstanbul.
- Tekel, F. (2020). "Halk Hekimliğinde Sağaltıcılar". *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum*, 9 (27), 819-840.

- Temel Eğinli, A., Genç, M., Genç, S. ve Ülkü, B., (2020). “Somut Olmayan Kültürel Mirasın Geleneksel Ekolojik Bilgi İle Aktarımı Tarhana Örneği”. *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, 8 (4), 3067-3089.
- Tokat, L. (2006). “Dünya Görüşü – Din İlişkisi”. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5 (9), 41-63.
- Tolunay, D. (2017). “Dünyada ve Türkiye’de Ormansızlaşma”. O. Bilge Kula ve Şükrü Durmuş (ed.). içinde *Ormancılık Politikaları ve Orman Köylülerinin Durumu*. (s.153-192). Cumhuriyet Halk Partisi Yayınları: Muğla
- Toros, A., Ulusoy, M. ve Ergöçmen, B. (1997). *Ulusal Çevre Eylem Planı: Nüfus ve Çevre*, DPT: Ankara.
- Torunoğlu, E., Koparal, A. S., Ün, Ü. T. ve Göncü, S. (2012). *Çevre Sorunları ve Politikaları*. Anadolu Üniversitesi Yayınları: Eskişehir.
- Toska, S. (2017). *Ekokurgu, Ekolojik Sorunların Çözüm Yolu Olarak Edebiyat*. Yeni İnsan Yayınevi: İstanbul.
- Turan, Ş. (2014). *Türk Kültür Tarihi*. Bilgi Yayınevi: Ankara.
- Türkeş, M. (2002). “İklim Değişikliği – Türkiye İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi İlişkileri ve İklim Değişikliği Politikaları”. *Vizyon 2023: Bilim ve Teknoloji Stratejileri Teknoloji Öngörü Projesi, Çevre ve Sürdürülebilir Kalkınma Paneli Vizyon ve Öngörü Raporu*.
- Ulluwishewa, R. (1998). “İndigenous Knowledge, Science and Technology”. *Vidurava*, 19 (1).
- Ünsal, V. ve Akyün, F. (2021). “Bozkır Kavimlerinde Sosyal ve İktisadi Hayat”. *Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi (UTAD)*, 5 (1), 146-169.
- Üstündağ Aydın, H. (Ed). Aydın, S. ve Selim Erdal, Y. (2007). *Antropoloji*. Anadolu Üniversitesi Yayını: Eskişehir.
- Veren, E. (2019). *Anadolu Halk Takvimi*. Doğan Kitap: İstanbul.
- Yalçınkaya, F. (2019). “Halk Hekimliğinde Sağaltma Yöntem ve Teknikleri”. *Uluslararası Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, 1 (2), 70-80.

- Yavuz, F. ve Çağlayan, T. (2005). “Türkiye’de Tarımın Tarihi”. F. Yavuz (ed.). içinde *Türkiye’de Tarım*. (s.1-8). Tarım ve Köyişleri Bakanlığı: Ankara.
- Yaylı, H. ve Yaslıkaya, R. (2015). “İnsan Doğa İlişkisi Tasarımında Radikal Dönüşüm: Derin Ekoloji”. *International Journal of Science Culture and Sport*, 3, 452-465.
- Yıldırım, K. (2006). “Geleneksel Afyonkarahisar Evlerine Ait Kapılar Üzerine Bir Araştırma”. *Gazi Üniversitesi Mühendislik Mimarlık Dergisi*, 21 (1), 75-85.
- Yıldırım, M. (2020). “Tabiat Kültleri”. D. Arık ve A. H. Eroğlu (ed.). içinde *Halk İnanışları El Kitabı*. (s.239-254). Grafiker Yayınları: Ankara.
- Yıldırım, M. Z. (2019). İnsanın Doğal Çevre Üzerindeki Değiştirici Rolü ve Dini İnançların Etkisi. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Yıldız, A. (2008). *Paleontoloji Ders Notları*. Aksaray.
- Yılmaz, Ö. (2001). “Afyonkarahisar İli Genel Coğrafya Özellikleri”. içinde *Afyonkarahisar Kütüğü*. Afyon Kocatepe Üniversitesi Yayınları: Afyonkarahisar.
- Yılmaz, Ş. (2019). “Geleneksel Ekolojik Bilgi Bağlamında Beypazarı Evleri”. *Milli Folklor*, 124, 213-229.
- Yoder, D. (2009). “Halk Tıbbı ve Modern Tıp”. M. Ö. Oğuz, S. Gürçayır ve S. Çalış (ed.). Sibel Yoğurtçuoğlu ve Ayfer Gülüm (çev.). içinde *Halk Biliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar 3*. (s.391-397). Geleneksel Yayıncılık: Ankara.
- Yolcu, M. A. ve Aça, M. (2017). “Yapısal İşlevselcilik Açısından Folklorlarda Değişme ve İşlevsel Zorunluluklar Modeli”. *folklor/edebiyat*, 23 (92), 13-28.
- Yolcu, M. A. (2018). “Türk Halk Kültüründe Tarımsal Ürünlerin Bolluğunu Amaçlayan Ritüeller ve Büyüsel İşlemler”. *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, 11 (23), 90-95.
- Yolcu, M. A. ve Aça, M. (2019). “Geleneksel Ekolojik Bilgi ve Folklor”. *folklor/edebiyat*, 25 (100), 861-871.
- Yolcu, M. A. (2020). *Kutsaldan Ritüele Çanakkale Tahtacılarının Geleneksel Dünya Görüşü*. Paradigma Akademi: Çanakkale.
- Yolcu, M. (ed.). (2022). *Kaz Dağları ve Geleneksel Ekolojik Bilgi*. Paradigma Akademi: Çanakkale.

Yüksel, İ. ve Yaşayacak, R. (2003). *Afyonkarahisar Halk Bilimi*. Afyon Kocatepe Üniversitesi Yayınları: Afyonkarahisar.

İnternet Kaynakları

Afyon News. (2022, 6 Mart). Erişim Adresi: <http://www.afyonnews.com/2022/05/10/afyonkarahisarin-tpeden-cografisi-olarak-tescil-ettirdigi-38-urun-var/>.

Akademik Araştırma Enstitüsü. (2022, 2 Ocak). Erişim Adresi: <https://akademikarastirma.org/bir-mimari-anlayisi-olarak-eski-turklerde-cadir-gelenegi/>.

Demeter Biyodinamik Tarım Derneği. (2022, 8 Nisan). Erişim Adresi: <https://demeter-turkey.com/geleneksel-tarim-endustriyel-tarim-organik-tarim-biyodinamik-organik-tarim-farklari>.

Dünya Bizim. (2022, 5 Ocak). Erişim Adresi: <https://www.dunyabizim.com/gezi-mekan/kalesine-bir-kez-tirmanan-7-yil-afyon-dan-ayrilmaz-h20971.html>.

Dünyanın Tadı. (2022, 7 Ağustos). Erişim Adresi: https://www.youtube.com/watch?v=4f_yCxH6SA4.

Gastro Afyon. (2022, 3 Şubat). Erişim Adresi: <https://gastroafyon.org/yemek-kulturumuz/>.

Gündüz Gece. (2020, 5 Aralık). Erişim Adresi: <https://www.youtube.com/watch?v=f3E3MolwB3A&t=8s>.

Gündüz Gece. (2021, 22 Eylül). Erişim Adresi: <https://www.youtube.com/watch?v=xxNKrv76OvU&t=86s>.

Gündüz Gece. (2022, 5 Mart). Erişim Adresi: <https://www.youtube.com/watch?v=Uvtn2h-6uo>.

Kar Şerbetinin Öyküsü. (2022, 18 Nisan). Erişim Adresi: <https://www.youtube.com/watch?v=WD3JatT332A>.

Kültür ve Turizm Bakanlığı. (2022, 3 Şubat). Erişim Adresi: <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-80213/halk-mimarisi.html>.

Nufusu. (2022, 8 Nisan). Erişim Adresi: <https://www.nufusu.com/ilceleri/afyonkarahisar-ilceleri-nufusu>.

On Altı Yıldız. (2022, 7 Ocak). Erişim Adresi: <https://www.onaltiyildiz.com/?haber,5529>.

Sarayın Lezzetleri. (2022, 6 Temmuz). Erişim Adresi: <https://www.youtube.com/watch?v=KIRkPzPuXS4>.

Tarım ve Orman Bakanlığı. (2022, 28 Mart). Erişim Adresi: https://www.tarimorman.gov.tr/SGB/TARYAT/Belgeler/il_yatirim_rehberleri/afyonkarahisar.pdf.

Turgay Başayla ile Lezzet Yolculuğu. (2022, 12 Mayıs). Erişim Adresi: <https://www.youtube.com/watch?v=XltIo-jeuG4&t=1331s>.

Türkiye'nin Peyniri Afyonkarahisar'ın Tulumuyla Lezzetleniyor. (2021, 25 Kasım). Erişim Adresi: <https://www.youtube.com/watch?v=SA23kZTm3iQ>.

EKLER

EK-1. Sözlü Kaynaklar

- KK1: Hasan Özpınar, 1979, Üniversite Mezunu, Memur, Afyonkarahisar.
- KK2: İrfan Ünver Nasrattınoğlu, 1937, Üniversite Mezunu, Emekli, Afyonkarahisar.
- KK3: İsmail Karakaya, 1964, Lise Mezunu, Emekli, Afyonkarahisar.
- KK4: Şerife Karakaya, 1969, Ortaokul Mezunu, Ev Hanımı, Afyonkarahisar.
- KK5: Salim Çamuroğlu, 1990, Üniversite Mezunu, Esnaf, Afyonkarahisar.
- KK6: Şükrü Güllüçay, 1962, Ortaokul Mezunu, Emekli, Afyonkarahisar.
- KK7: Oğuz Çetinkaya, 1965, Üniversite Mezunu, Emekli Öğretmen, Başmakçı.
- KK8: Süleyman Uysal, 1935, İlkokul Mezunu, Çiftçi, Beltarla Köyü/Başmakçı.
- KK9: Ali İhsan Özınç, 1957, İlkokul Mezunu, Emekli, Bayat.
- KK10: Ayşe Aslan, 1978, Yüksek Okul Mezunu, Kilim Atölyesi Memuru, Bayat.
- KK11: Muzaffer Kaya, 1968, Lise Mezunu, İmam, Değirmen Dere Köyü/Afyonkarahisar.
- KK12: Kadir Ateş, 1974, Lise Mezunu, İşçi, Çay.
- KK13: Faruk Kalay, 1962, İlkokul Mezunu, Esnaf, Bolvadin.
- KK14: Muharrem Bayar, 1945, Doktora Mezunu, Emekli Öğretmen, Bolvadin.
- KK15: Mevlüt Sargın, 1960, İlkokul Mezunu, Esnaf, Bolvadin.
- KK16: Kadir Kiper, 1970, Lise Mezunu, Memur, Çay.
- KK17: İrfan Yıldırım, 1954, Üniversite Mezunu, Emekli Öğretmen, Çay.
- KK18: Mehmet Buldan, 1972, Yüksek Lisans Mezunu, Kamuda Yönetici, Çobanlar.
- KK19: Harun Akçam, 1985, Doktora Mezunu, Öğretim Görevlisi, Dazkırı.
- KK20: Şadıman Akçam, 1960, Ortaokul Mezunu, Ev Hanımı, Dazkırı.
- KK21: Kemal Ata, 1984, Yüksek Okul Mezunu, Memur, Dazkırı.
- KK22: Bahri Kılınçel, 1953, Üniversite Mezunu, Emekli Astsubay, Okçular Köyü/Dinar.
- KK23: Dede Cihan, 1952, Üniversite Mezunu, Emekli Öğretmen, Dinar.
- KK24: Hasan Alpars, 1950, Üniversite Mezunu, Emekli Öğretmen, Dinar.
- KK25: Yaşar Sağlam, 1960, Üniversite Mezunu, Emekli Öğretmen, Dinar.
- KK26: Faki Edeer, 1952, İlkokul Mezunu, Emekli, Emirdağ.
- KK27: Nurettin Yıldız, 1956, Üniversite Mezunu, Eczacı, Emirdağ.
- KK28: Şemseddin Kubat, 1943, İlkokul Mezunu, Emekli, Emirdağ.

- KK29: Abdulkadir Köksal, 1975, Lise Mezunu, Köy Muhtarı, Tez Köyü / Emirdağı.
- KK30: Hasan Basri Karakaya, 1950, Üniversite Mezunu, Emekli Öğretmen, Evciler.
- KK31: Kenan Yılmaz, 1968, Lise Mezunu, Esnaf, Bulkaz Dağı/Hocalar.
- KK32: Aziz Ahmet Özdemir, 1990, Lise Mezunu, Esnaf, Üçlerkayası Köyü/İhsaniye.
- KK33: Tanju Tetik, 1971, Lise Mezunu, Eğitimci, Üçlerkayası Köyü/İhsaniye.
- KK34: Abdullah Fidan, 1968, Lise Mezunu, Memur, Alanyurt Köyü/İscehisar.
- KK35: Sait Hız, 1964, Üniversite Mezunu, Emekli Astsubay, Doğlat Köyü/İscehisar.
- KK36: Osman Taşpınar, 1966, Lise Mezunu, Memur, İscehisar.
- KK37: Şakir Altıntaş, 1958, Lise Mezunu, Emekli, Olukpınar Köyü/İscehisar.
- KK38: Zerrin Mercan, 1998, Üniversite Mezunu, Memur, İscehisar.
- KK39: Halil Erol, 1947, İlkokul Mezunu, Emekli, Kızılören.
- KK40: Ali Coşkun, 1960: İlkokul Mezunu, Emekli, Kızılören.
- KK41: Ahmet Nayan, 1965, Yüksek Okul Mezunu, Emekli, Sandıklı.
- KK42: Metin Özdemir, 1987, Lise Mezunu, Memur, Selçik Köyü/Sandıklı.
- KK43: Engin Çil, 1992, Üniversite Mezunu, Memur, Sinanpaşa.
- KK44: İbrahim Zeybek, 1954, Lise Mezunu, Emekli Memur, Sinanpaşa.
- KK45: Ahmet Özbabalık, 1961, Önlisans Mezunu, Memur, Sultandağı.
- KK46: Feyzullah Kırca, 1965, İlkokul Mezunu, Çiftçi, Sultandağı.
- KK47: Ergün Kaptan, 1970, Yüksek Okul Mezunu, Esnaf, Akşehir.
- KK48: Habib Akalın, 1983, Lise Mezunu, Memur-Araştırmacı Yazar, Şuhut.
- KK49: Hüseyin Oğuz, 1966, Lise Mezunu, Emekli, Kayabelen Köyü/Şuhut.
- KK50: Ahmet Özdemir, 1974, İlkokul Mezunu, Çiftçi, Mahmut Köyü/Şuhut.
- KK51: Yusuf Şen, 1960, Lise Mezunu, Esnaf, Şuhut.
- KK52: Fadime Yıldız, 1964, İlkokul Mezunu, Ev Hanımı, Şuhut.
- KK53: Murat Kurt, 1968, Yüksek Okul Mezunu, Öğretmen, Şuhut.
- KK54: Gülsun Canbaba, 1969, İlkokul Mezunu, Ev Hanımı, Kayabelen Köyü/Şuhut.
- KK55: Ayşe Canbaba, 1943, Lise Mezunu, Emekli, Kayabelen Köyü/Şuhut.
- KK56: Güldane Dipi, 1965, Ortaokul Mezunu, Ev hanımı, Sultandağı.
- KK57: Ayşe Dudu Çekiç, 1931, Okuma Yazması Yok, Ev Hanımı, Sultandağı.
- KK58: Özkan Yaşar, 1945, İlkokul Mezunu, Ev Hanımı, Sultandağı.
- KK59: Şerife Gürsoy, 1929, Okuma Yazması Yok, Ev Hanımı, Sultandağı.
- KK60: Semiha Güvenen, 1967, İlkokul Mezunu, Ev Hanımı, Afyonkarahisar.
- KK61: İbrahim Güvenen, 1966, Ortaokul Mezunu, Emekli, Afyonkarahisar.

- KK62. Serpil Kuvat, 1970, Lise Mezunu, Ev Hanımı, Afyonkarahisar.
- KK63: Ayfer Bıçak, 1965, Ortaokul Mezunu, Ev Hanımı, Afyonkarahisar.
- KK64: Nazım Deniz, 1966, İlkokul Mezunu, Emekli, Afyonkarahisar.
- KK65: Nazire Kaya, 1957, Okuma Yazması Yok, Ev Hanımı, İhsaniye.
- KK66: Müzeyyen Yanar, 1968, İlkokul Mezunu, Ev Hanımı, İhsaniye.
- KK67: Zahide Şimşek, 1948, İlkokul Mezunu, Ev Hanımı, İhsaniye.
- KK68: Hacer Şimşek, 1954, Okur Yazar Değil, Ev Hanımı, Döğër/İhsaniye.
- KK69: Hanım Şimşek, 1979, İlkokul Mezunu, Ev Hanımı, Döğër/İhsaniye.
- KK70: Şerife Şen, 1957, Okur Yazar Değil, Ev Hanımı, Döğër/İhsaniye.
- KK71: Halime Kılınç, 1948, İlkokul Mezunu, Ev Hanımı, Döğër/İhsaniye.
- KK72: Hatice Kıvrak, 1979, İlkokul Mezunu, Ev Hanımı, Döğër/İhsaniye.
- KK73: Keziban Kılınç, 1948, Okur Yazar Değil, Ev Hanımı, Döğër/İhsaniye.
- KK74: Müzeyyen Yanar, 1963, Okur Yazar Değil, Ev Hanımı, Döğër/İhsaniye.
- KK75: Ayşe Ayyıldız, 1965 Okur Yazar Değil, Ev Hanımı, Sülümenli/Afyonkarahisar.
- KK76: Fadime Akçalı, 1979, İlkokul Mezunu, Ev Hanımı, Sülümenli/Afyonkarahisar.
- KK77: Hacer Demirelli, 1955, Okur Yazar Değil, Ev Hanımı, Sülümenli/Afyonkarahisar.
- KK78: Şerife Kirman, 1981, Lise Mezunu, Ev Hanımı, Afyonkarahisar.
- KK79: Ahmet Seferoğlu, 1968, İlkokul Mezunu, Esnaf, Afyonkarahisar.
- KK80: Cevahir Pınar, 1969, İlkokul Mezunu, Esnaf, Afyonkarahisar.
- KK81: Halil İbrahim Tekin, 1963, Ortaokul Mezunu, Emekli, Afyonkarahisar.
- KK82: Senem Kaya, 1972, İlkokul Mezunu, Ev Hanımı, Afyonkarahisar.
- KK83: Keziban Özen, 1975, 1. Sınıftan Terk, Ev Hanımı, Afyonkarahisar.
- KK84: İsmihan Kiraz, 1970, İlkokul Mezunu, Ev Hanımı, Afyonkarahisar.
- KK85: Zafer Murat Çakır, 1978, Üniversite Mezunu, Memur, Afyonkarahisar.
- KK86: Necdet Özen, 1972, Yüksekokul Mezunu, Memur, Afyonkarahisar.
- KK87: Hüsna Kuran, 1955, Okuma Yazması Yok, Ev Hanımı, Afyonkarahisar.
- KK88: Cafer Sevim, 1962, Ortaokul Mezunu, Emekli, Afyonkarahisar.
- KK89: Ayşe Şevik, 1973, İlkokul Mezunu, Ev Hanımı, Afyonkarahisar.
- KK90: İlyas Killi, 1970, Üniversite Mezunu, Memur, Afyonkarahisar.
- KK91: Esmâ Sarıkaya, 1960, İlkokul Mezunu, Ev Hanımı, Kayıhan Kasabası/İhsaniye.
- KK92: Mehmet Çığ, 1970, İlkokul Mezunu, Emekli, Büyükkalecik/Afyonkarahisar.
- KK93: Zekeriya Kara, 1952, İlkokul Mezunu, Emekli, Karacaahmet Köyü/İhsaniye.
- KK94: Zebehat Çalış, 1958, İlkokul Mezunu, Ev Hanımı, Karacaahmet Köyü/İhsaniye.

- KK95: Mahmut Çalış, 1979, Ortaokul Mezunu, İşçi, Karacaahmet Köyü/İhsaniye.
- KK96: Yalçın Şanaldı, 1956, Lise Mezunu, Esnaf, Afyonkarahisar.
- KK97: Salih Yılmaz Beytür, 1950, İlkokul Mezunu, Esnaf, Afyonkarahisar.
- KK98: Yakup Çetinkaya, 1950, İlkokul Mezunu, Esnaf, Afyonkarahisar.
- KK99: Muharrem Er, 1960, İlkokul Mezunu, Emekli, Afyonkarahisar.
- KK100: Ahmet Tahan, 1968, Lise Mezunu, Emekli, Afyonkarahisar.
- KK101: İsmail Erkuş, 1953, Lise Mezunu, Afyonkarahisar.
- KK102: Erol İşkur, 1954, İlkokul Mezunu, Esnaf, Afyonkarahisar.
- KK103: Fatma Kırarak, 1982, Üniversite Mezunu, Esnaf, Afyonkarahisar.
- KK104: Mehmet Arslan, 1970, Lise Mezunu, Esnaf, Afyonkarahisar.

ÖZGEÇMİŞ

KİŞİSEL BİLGİLER

İsim SOYİSİM

Doğum Yeri

Doğum Tarihi

EĞİTİM DURUMU

Lisans Öğrenimi

Yüksek Lisans Öğrenimi

Bildiği Yabancı Diller

İLETİŞİM

E-posta Adresi

ORCID